

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२४-२०२५

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२४-२०२५

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

(ii)

(iii)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
१.	<u>सार्वजनिक आरोग्य विभाग</u>	
१.	प्रस्तावना ...	१
२.	सार्वजनिक आरोग्य विभाग (मंत्रालय) ...	३
३.	राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम ...	९
४.	वैद्यकीय ...	११
५.	राज्य रक्त संक्रमण सेवा ...	१५
६.	नियोजन विकास व मुल्यमापन ...	१९
७.	राष्ट्रीय अंधत्व दृष्टीदोष नियंत्रण कार्यक्रम ...	७७
८.	राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम ...	८१
९.	प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम ...	८७
१०.	कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम ...	८९
११.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग ...	९३
१२.	सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (सुराक्षनिका) ...	१०१
१३.	राष्ट्रीय आयोडिन (गलगंड) न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम ...	१०९
१४.	शुश्रूषा विभाग ...	११३
१५.	साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम ...	११९
१६.	राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा ...	१३५
१७.	राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी विभाग ...	१३७
१८.	राज्य आरोग्य परिवहन संघटना ...	१३९
१९.	राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर. ...	१४५
२०.	पोषाहार विभाग, नागपूर ...	१४९
२१.	सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर ...	१५३
२२.	राष्ट्रीय आरोग्य अभियान ...	१५५
२३.	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्यमान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ...	१६३
२४.	सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे ...	१६९
२५.	महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तू खरेदी प्राधिकारण मुंबई ...	१७१
२६.	सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी ...	१७३

(iv)

अनुक्रमणिका (पुढे चालू)

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
२.	<u>कुटुंब कल्याण कार्यक्रम</u>	
१.	प्रस्तावना ...	१
२.	वित्तीय आवश्यकता ...	३
३.	कर्मचारी विषयक गोषवारा ...	५
४.	मंत्रालय ते क्षेत्रीय स्तरावरील पदाचे संनियंत्रण दाखविणारा तक्ता (ट्री-चार्ट)	७
५.	संचालन व प्रशासन ...	१३
६.	आरएमएनसीएच+एन कार्यक्रम व इतर संबधीत कार्यक्रम ...	१७
७.	बाल आरोग्य ...	२३
८.	राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (आर. बी. एस. के.) ...	२९
९.	नियमित लसीकरण कार्यक्रम ...	३३
१०.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग ...	३७
११.	मोबदला ...	३९
१२.	किशोर वयीन आरोग्य ...	४१
१३.	आर. सी. एच.-२ अंतर्गत प्रशिक्षण ...	४५
१४.	राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत (सहाय्यक अनुदान) ...	४९
१५.	आरोग्य सेवा (परिवहन) ...	५१
१६.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग ...	५३
	महिला अंदाजपत्रक	
१.	<u>माता आरोग्य कार्यक्रम</u> ...	६३
२.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रम कामाची प्रगती ...	६७
३.	किशोरवयीन आरोग्य - मुली ...	६९
३.	राज्य कामगार विमा योजना ...	१ ते १४

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

१. प्रस्तावना

सार्वजनिक आरोग्य ही सुराज्याच्या कल्पनेची एक महत्वाची बाब आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या आरोग्य विभागा कडे या राज्यातील लोकांच्या आरोग्याची रुग्णालयात दिल्या जाणाऱ्या उपचारांची जबाबदारी आहे. दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवांबाबची सुसुत्रता ही (१) आरोग्य सेवा आयुक्तालय, (२) वैद्यकीय शिक्षण व संशोधनालय, (३) कामगार राज्य विमा योजना संचालनालय, (४) आयुर्वेद संचालनालय व (५) अन्न व औषध प्रशासन यांचे मार्फत सांभाळली जाते.

आरोग्य सेवा आयुक्तालय हे प्रामुख्याने वैद्यकीय सहाय्य, संसर्गजन्य रोगाचे नियंत्रण, कुटुंब कल्याण, माता व बाल संगोपन, प्रदूषिकरण प्रतिबंधित स्वच्छता, सकस आहार सेवा आणि वैद्यकीय उमेदवारांना प्रशिक्षण या बाबी पाहते.

समाजाच्या प्राथमिक आरोग्याची काळजी हा हेतू लक्षात घेऊन सार्वजनिक आरोग्य खाते त्याविषयी वित्तीय तरतुद करते या विभागाचे प्रमुख उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत :-

- (१) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (२) रुग्णालय व दवाखाने व नागरी आरोग्य सेवा
- (३) कुटुंब कल्याण/माता, बाल संगोपन
- (४) आहार विषयक सल्ला
- (५) आरोग्य शिक्षण

वरील उद्दीष्टांची पूर्तता करण्यासाठी आरोग्य सेवा ही रुग्णालये, चिकित्सालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र अशासारख्या संस्थांमार्फत कुटुंब कल्याण व हिवताप, हत्तीरोग, अंधत्व निवारण, साथरोग, क्षयरोग, कुष्ठरोग कार्यक्रम अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत कार्याचे संघटन करते त्यासाठी महाराष्ट्र राज्यामध्ये आतापर्यंत खाली नमूद केलेली रुग्णालये कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	वैद्यकीय संस्थांची नावे	रुग्णालयांची संख्या
१	२	३
१.	उपकेंद्र	१०७४८
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१९०८
३.	इतर सामान्य रुग्णालये	८५१
४.	ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटाचे)	३६४
५.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (५० खाटाचे)	६३
६.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (१०० खाटाचे)	३२
७.	सामान्य रुग्णालये	८
८.	इतर रुग्णालये	०१
९.	जिल्हा रुग्णालये	१९
१०.	सुपर स्पेशालिटी हॉस्पिटल	०२
११.	मानसिक आरोग्य संस्था	०४
१२.	महिला रुग्णालये	२०
१३.	क्षयरोग रुग्णालये	०५

१४. कुष्ठरोग रुग्णालये ०२
१५. राज्य आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर ०१
१६. आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र ०७
१७. कुटीर रुग्णालय ०२

वैद्यकीय (अध्यापनेत्तर/रुग्णालये).- निरनिराळ्या रोगावरील औषधोपचारकरिता निर्माण करण्यात आलेल्या रुग्णालये, दवाखाने यासारख्या संस्था व त्यांचे कार्य या भागाचा वित्तीय अंगविस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) रुग्णालये व दवाखाने
- (३) मंत्रालय, सार्वजनिक आरोग्य विभाग
- (४) जिल्हा परिषदांना अनुदाने
- (५) आरोग्य शिक्षण

सार्वजनिक आरोग्य (ग्रामीण आरोग्य).- निरनिराळ्या रोगावर आळा बसवणेचे दृष्टीकोनातून प्रतिबंधात्मक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी केली जाते त्यांचा वित्तीय विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) प्रशिक्षण
- (३) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (४) रक्तजल व लस याची निर्मिती
- (५) सार्वजनिक आरोग्य
- (६) आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी
- (७) आरोग्य परिवहन
- (८) मलप्रणाल व स्वच्छता
- (९) जिल्हा परिषदांना अनुदान
- (१०) आरोग्य सांख्यिकी व मुल्यांकन

कामगार राज्य विमा योजना.- या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय व आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. या योजनेचा वित्तीय अंग विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (अ) बृहन्मुंबईतील राज्य कामगार विमा योजना आयुक्त राज्य कामगार विमा योजना
- (ब) मुफसल क्षेत्रातील राज्य कामगार विमा योजना वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी
- (क) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये

सार्वजनिक आरोग्य विभाग (खुद्द)

(१६ फेब्रुवारी २०२४)

अ.क्र.	पदनाम	स्त्री	पुरुष	एकुण मंजूर पदे	वेतन श्रेणी (रु.)
(राजपत्रित)					
१.	अपर मुख्य सचिव	०	१	१	CADRE POST
२.	सचिव	०	१	१	CADRE POST
३.	सह सचिव	--	२	२	एस-२७ (रु. ११८५००-रु. २१४१००)
४.	उप सचिव	०	३	३	एस-२५ (रु. ७८८००-रु. २०९२००)
५.	अवर सचिव	४	११ (२ रिक्त)	१७	एस-२३ (रु. ६७७००-रु. २०८७००)
६.	कक्ष अधिकारी	२	७ (१ रिक्त)	१०	एस-१७ (रु. ४७६००-रु. १५११००)
एकुण ...				३४	
(अराजपत्रित)					
१.	सहायक कक्ष अधिकारी	१०	२३ (११ रिक्त)	४४	एस-१४ (रु. ३८६००-रु. १२२८००)
२.	लिपिक - टंकलेखक	१४	२४ (८ रिक्त)	४६	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
३.	वाहन चालक	०	२ (१ रिक्त)	३	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
४.	लघुलेखक (उ. श्रेणी)	२	३ (२ रिक्त)	७	एस-१५ (रु. ४१८००-रु. १३२३००)
५.	लघुलेखक (नि. श्रेणी)	१	२ (२ रिक्त)	५	एस-१४ (रु. ३८६००-रु. १२२८००)
६.	लघु टंकलेखक	०	० (९ रिक्त)	९	एस-८ (रु. २५५००-रु. ८११००)
एकुण ...				११४	
(अराजपत्रित - वर्ग - ४)					
१.	शिपाई	--	०८ (१० रिक्त)	१८	एस-३ (रु. १६६००-रु. ५२४००)
एकुण ...				१६६	

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

२. मंत्रालय

प्रास्ताविक :

मंत्रालय पातळीवर सार्वजनिक आरोग्य विभाग हा त्यांच्या नियंत्रणाखालील ८ प्रधानशिर्ष्या (म्हणजेच कार्यक्रमांच्या) बाबतीत शासकीय विभाग म्हणून काम करतो. कार्यक्रम अंदाजपत्रकामध्ये या कार्यक्रमांचे खालील मुख्य गट करण्यात आले आहेत :-

- (१) वैद्यकीय
- (२) सार्वजनिक आरोग्य
- (३) राज्य कामगार विमा योजना
- (४) कुटुंब कल्याण

मंत्रालयातील सार्वजनिक आरोग्य विभागासाठी होणारा खर्च प्रधानशीर्ष २२५१ सचिवालय सामाजिक सेवाखाली दाखविला जातो. सचिवांना त्यांच्या कामात उपसचिव, अवर सचिव, कक्ष अधिकारी मदत करतात.

या विभागाचे काम कार्यासनात विभागले आहे. कार्यासनाच्या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी गट करण्यात आले आहेत. उपसचिवाच्या दर्जाच्या अधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली प्रत्येक गट काम करतो. त्यांच्या अखत्यारीतील कार्यासनावर देखरेख अधिका-यांचे पूर्ण नियंत्रण असून ते कार्यासनांना योग्य ते मार्गदर्शन करतात. या विभागात राजपत्रीत व अराजपत्रीत मिळून एकूण १६६ कर्मचारी खालील प्रमाणे आहेत.

(रुपये हजारात)

सार्वजनिक आरोग्य विभाग-मागणी क्रमांक आर-१ २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

			प्रत्यक्ष रकमा २०२२-२०२३	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२०२४
			Actuals 2022-2023	Actuals 2023-2024
२२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य			2	3
१				
एक-सारांश				
०१	नागरी आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	1
		दत्तमत	3247,93,86	4061,72,09
०३	ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	--
		दत्तमत	112,03,08	671,01,62
०६	सार्वजनिक आरोग्य	... भारीत	38,50	55,00
		दत्तमत	8478,84,58	8117,02,47
८०	सर्वसाधारण	... भारीत	--	--
		दत्तमत	11,73,36	14,71,54
<hr/>				
२	स्थूल बेरीज	... भारीत	38,50	55,01
		दत्तमत	11850,54,88	12864,47,72
		... एकूण	11850,93,38	12865,02,73
<hr/>				
	वजा वसुली	... दत्तमत	79,45,13	--
<hr/>				
	निव्वळ बेरीज २२१० वैद्यकीय सेवा	... भारीत	38,50	55,01
	व सार्वजनिक आरोग्य	दत्तमत	11771,09,75	12864,47,72
		... एकूण	11771,48,25	12865,02,73
<hr/>				

Public Health Department-Demand No. R.-1 2210, Medical and Public Health

(Rs. in thousands)

सुधारीत अंदाज २०२३-२०२४ Revised Estimates 2023-2024	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२०२५ budget Estimates 2024-2025	2210, Medical and Public Health	
4	5		
I-SUMMARY			
1	1	--Charged...	01 Urban Health Services-Allopathy.
4939,79,45	4555,07,23	Voted	...
--	--	Charged ...	03 Rural Health Services-Allopathy.
659,31,11	703,22,14	Voted	...
38,50	55,00	Charged ...	06 Public Health.
8735,31,56	8279,86,77	Voted	...
--	--	Charged ...	80 General
13,73,51	16,16,31	Voted	...
38,51	55,01	Charged	... Gross Total
14348,15,63	13554,32,45	Voted	...
14348,54,14	13554,87,46	Total	...
--	--	Deduct Recoveries	
38,51	55,01	Charged...	Net Total 2210 Medical & Public Health ...
14348,15,63	13554,32,45	Voted ...	
14348,54,14	13554,87,46	Total	

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-दोन

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२५ मधील (अर्थसहाय्यासहीत) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	अर्थसंकल्पीय अंदाज कार्यक्रमांवरील खर्च अनिवार्य खर्च		ठळक वैशिष्टे
१	२	३	४	५	६
	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०-रुग्णालये दवाखाने,				
१.	११०४- मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान (०३) (०१) अध्यापनेत्तर रुग्णालये दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान) (२२१००१७३) (आर-१३)	मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान	-	१५,००,००	-
		एकूण	-	१५,००,००	-

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-तीन

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२५ मधील (अर्थसहाय्याव्यतिरिक्त) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	परिगणित अर्थसहाय्य कार्यक्रमांवरील खर्च	अनिवार्य खर्च	परिमाणवरील अभिप्राय
१	२	३	४	५	६
	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, १०२-कामगार विमा योजना				
१.	१०२- बृहन्मुंबई राज्य कामगार विमा योजना (आर-९ ते ११)	राज्य कामगार विमा योजना	---	२९८,२४,५२	-
२.	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०२-मुफसल रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये (२२१००१४६) (आर-१२)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	१४२८,४४,२४	-
३.	(०१)(०२) अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालयातील उपकरणे व साधनसामग्री यांची दुरुस्ती व नवीन उपकरणे व साधनसामग्री बसविणे (२२१००१५५) (आर-१२)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	५०,००	-
४.	(०४)(०३) गुप्तरोग चिकित्सालये (२२१००२०८) (आर-१३ व १४)	गुप्तरोग चिकित्सालये	---	६९,०१	-
५.	(०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर रुग्णालये व दवाखाने (२२१०३०४७) २१ सामग्री व पुरवठा (आर-१६)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	६,००,००	-	-
६.	(०५)(०१) मनोरुग्णालये (२२१००२१७) (आर-१४ व १५)	मनोरुग्णालये	---	१८९,२३,०६	-
७.	०३ ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषमचिकित्सा ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०-५ इतर रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) कुटिर रुग्णालये (२२१००३१५) (आर-२१)	कुटिर रुग्णालये	---	७९,१३,४६	-

१	२	३	४	५	६
८. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, ००१-संचालक व प्रशासन (०८) (०८) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००४१३) (आर-२५ व २६)	प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे	---	१०००,२०,४२	-	
९. ०१० किमान गरजा कार्यक्रम पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना, (०१) (०२) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००५३१) (आर-४४)		---	१३८,२४,८२	-	
१०. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, १०७-सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, (०१)(०१) सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, स्थापन (२२१००९८८) (आर-४०)		---	३५,१०,३१	-	
११. (०१) (०३) (तीन) मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेची स्थापना (२२१०१००८) (आर-४०)	मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा (१०० % केंद्रीय पुरस्कृत योजना)	४,०३,६३	-	-	
एकूण		...	१०,०३,६३	३१६९,७९,८४	-

३. राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम

शारीरिक आजारप्रमाणेच मानसिक आजार हे सर्वसामान्यपणे आढळून येतात. तथापि योग्य निदान करण्यासाठी पुरेशा विशिष्ट चाचण्या/परिक्षणे उपलब्ध नसल्यामुळे मानसिक रोगाचे निदान करणे हे इतर आजारपेक्षा कठिण आहे. मानसिक आजाराचे प्रमाण व विकृती बघता मानसिक आजार ही महाराष्ट्रामध्ये एक मोठी आरोग्य समस्या आहे.

समाजात मानसिक आजार ही एक मोठी समस्या आहे, सामाजिक समस्येचे गांभीर्यजाणून केंद्र शासनाने ऑगस्ट १९८२ मध्ये राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाचे सुरुवात केली. या कार्यक्रमाद्वारे सर्व राज्याप्रमाणेच महाराष्ट्रातील खेडोपाड्यातील सर्वसामान्य जनतेला लाभ व्हावा या स्तूत्य हेतुने या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यात ही सुरु करण्यात आली.

* या कार्यक्रमाची मुख्य उद्दिष्टे :

(१) मानसिक आरोग्य सेवा ही इतर आरोग्य सेवेबरोबर दूर खेड्यापाड्यात पोहचविणे.

(२) मानसिक आरोग्य सेवेतील निरनिराळी कामे व जबाबदाऱ्या योग्य प्रकारे नेमून देणे.

(३) सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये मानसिक आरोग्य सेवा एक अविभाज्य घटक बनविणे.

(४) मानसिक आरोग्य सेवेत लोकांना सहभागी करून घेणे.

(५) दिर्घ मुदतीच्या मानसिक रुग्णांसाठी प्रभावीपणे पुर्नवसन प्रकल्प राबवून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणेसाठी प्रयत्न करणे.

(६) या सर्व योजना सामाजिक विकासाच्या योजनेशी निगडी करणे.

७) राज्यात पुणे (२५४० खाटा) ढाणे (१८५० खाटा) नागपूर (९४० खाटा) रत्नागिरी (३६५ खाटा) या ठिकाणी प्रादेशिक मनोरुग्णाच्या कार्यरत आहेत. त्यांची एकूण ५६९५ मनोरुग्णांची भरती करण्याची क्षमता आहे.

■ मौजे उदगांव जिल्हा कोल्हापूर व जालना येथे ३५६ खाटांचे प्रादेशिक मनोरुग्णालय उभारण्याबाबतची कार्यवाही सुरु आहे. तसेच जालना जिल्ह्यात तात्पुरत्या स्वरूपात ५० खाटांचे मनोरुग्णालय सुरु करण्यात आले आहे. तसेच अंबाजोगाई जि. बीड येथे १०० खाटांचे वृद्धत्व आरोग्य व मानसिक आजार केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. तसेच परंडा जि. धाराशिव या ठिकाणी सुद्धा ३६५ खाटांचे प्रादेशिक मनोरुग्णालय, प्रस्तावित आहे.

मानसिक आरोग्य सेवा कायदा२०१७ :-

■ मानसिक आरोग्य सेवा कायदा २०१७ भारतामध्ये ७ एप्रिल २०१७ रोजी पारित झाला आणि ७ जुलै २०१८ पासून अंमलात आला. या कायदाने विद्यमान मानसिक आरोग्य सेवा कायदा १९८७ ची जागा घेतली आहे. या कायद्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे मानसिक आजार, आणि त्याद्वारे रुग्णांच्या उपचारासाठी प्रवेश सुलभ करणे आणि आगाऊ शिर्देशाद्वारे : त्याला /तिला आजारावर कसे उपचार करायचे आहेत ते ठरविण्याचे हक्क Advance Directive द्वारे दिले आहेत. महाराष्ट्राने मानसिक आरोग्य सेवा कायदा (२०१७) च्या आदेशान्वये राज्य मानसिक आरोग्य प्राधिकरण तसेच आठ मानसिक आरोग्य पुनरावलोकन मंडळे (MHRB) स्थापन केली आहेत, ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील ३६ जिल्हांचा समावेश असलेल्या ८ आरोग्य मंडळांमध्ये ८ पुर्नविलोकन मंडळांचा समावेश आहे. ढाणे, पुणे, नागपूर, नाशिक, अकोला, छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर आणि लातूर. राज्यातील मनोरुग्णांच्या देखरेख करीता प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये जिल्हा मानसिक आरोग्य आढावा मंडळाची स्थापना करण्यात येणार आहे. सदर प्राधिकरणाच्या माध्यमातून राज्यातील खाजगी मानसिक शुश्रुषागृहांना परवाना दिला जातो. आजपर्यंत ६७ शुश्रुषागृहांना कायमस्वरूपी तर १०६ शुश्रुषागृहांना तात्पुरत्या स्वरूपातील परवाना देण्यात आला आहे.

■ राज्यातील नागरीकांच्या मानसिक आरोग्य विषयी माहिती पुरविण्यासाठी राज्य शासनाने दि. २६ फेब्रुवारी २०१५ पासून विना शुल्क मानसिक

आरोग्य हेल्प लाईन क्र. १०४ ची स्थापना सुरु केली असून आजतगायत ६२६१० कॉल्स आलेले आहेत. एकात्मक आणि सर्वसामावेशक २४x७ टोली मानसिक आरोग्य सुविधा महाराष्ट्रात ३० ऑक्टोबर २०२२ पासून टोल फ्री क्र. १४४१६ प्रादेशिक मनोरुग्णालय पुणे, ढाणे व वृद्धत्व आरोग्य व मानसिक आजार केंद्र अंबाजोगाई जि. बीड येथे सुरु करण्यात आली असून या अंतर्गत विविध मानसिक समस्यांकरीता समुपदेशक करण्यात येते.

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम :

केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत ३६ जिल्हांमध्ये जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे व १६ शासकिय वैद्यकिय महाविद्यालयांमध्ये स्वतंत्र मनोविकृती शास्त्र विभाग कार्यरत आहे. सद्या मानसिक आजाराच्या रुग्णांच्या संख्येच्या संख्येत होणारी वाढ लक्षात घेऊन ग्रामीण व तालुका स्तरावर सद्यस्थितीत कार्यरत असलेल्या कर्मचा. यांकडून मानसिक आरोग्याचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच राज्यामध्ये १३ ठिकाणी डे केअर सेंटर सुरु करण्यात आले आहे. ३३ जिल्ह्यामध्ये मेमरी क्लीनीक सुरु करण्यात आलेले आहे. २ ठिकाणी व्यसनमुक्ती केंद्र (गडचिरोली व पुणे) येथे सुरु करण्यात आली आहेत तर प्रादेशिक मनोरुग्णालय नागपूर, उपजिल्हा रुग्णालय भिवंडी, जिल्हा रुग्णालय जालना, व जिल्हा रुग्णालय सिंधुदुर्ग याठिकाणी व्यसनमुक्ती केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत. टारगेटेड इंटरव्हेशन उपक्रमाद्वारे शाळा, महाविद्यालये, वृद्धाश्रम, तुरुंगातील केंद्री, कार्यालये इत्यादी ठिकाणी जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कार्यशाळांचे आयोजन करण्यात येतात.

राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनमार्फत गेल्या ३ वर्षांमध्ये खालील प्रमाणे पी. आय. पी. मंजूर करण्यात आलेला आहे.

१) सन २०२१-२०२२	रु. ६.३४ कोटी
२) सन २०२२-२०२३	रु. ०९.९२ कोटी
३) सन २०२३-२०२४	रु. ०७.३२ कोटी

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत प्रा. आ. केंद्र व ग्रामीण रुग्णालयातील उपजिल्हा रुग्णालय, तसेच जिल्हा रुग्णालय स्तरावर कार्यरत वैद्यकिय अधिकारी व कर्मचारी यांचे प्रशिक्षण घेण्यात येत आहे.

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा :-

अ) प्राथमिक आरोग्य स्तर -दुर्गम व ग्रामीण भागापर्यंत मानसिक आरोग्य सेवा मनशक्ती क्लिनिक द्वारे पुरवली जाते. ऑक्टोबर २०२२ पर्यंत एकूण १९०६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रापैकी १८३२ केंद्रात मनशक्ती क्लिनिक सुरु करण्यात आले आहे. पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा - बाह्य रुग्ण सेवा.

ब) दुय्यम आरोग्य स्तर- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम द्वारे ३६ जिल्ह्यात मानसिक आरोग्याची सेवा, DMHP टीप मार्फत पुरवली जाते. पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा -बाह्य, अंतर रुग्ण सेवा, Community बेस्ड ॲक्टिविटी, Deaddiction सेंटर, डे केयर सेंटर द्वारे सेवा दिली जाते.

क) तृतीय आरोग्य स्तर- राज्यात चार प्रादेशिक मनोरुग्णालयामार्फत पुणे, ढाणे, रत्नागिरी, व नागपूर) Tertiary care सेवा मानसिक आरोग्याकरिता सेवा दिली जाते. पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा- बाह्य, अंतररुग्ण सेवा, Community बेस्ड ॲक्टिविटी, रीहॅबिलिटेशन सेवा, Day Care सेवा इ.

मानसिक आरोग्य अंतर्गत नाविन्यपूर्ण उपक्रम -

अ) मनशक्ती क्लिनिक - राज्यामध्ये परवडणाऱ्या दरात, जवळच्या ठिकाणी मानसिक आरोग्याच्या सेवा उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रात DMHP अंतर्गत मनशक्ती क्लिनिक कार्यक्रम सुरु केला

ब) डे केअर सेंटर - मनोसामाजिक पुनर्वसन आणि व्यावसायिक उपचार, व्यावसायिक प्रशिक्षणावर मनोरुग्णांचा जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी विविध कलाकुसर बर्बा झालेल्या रुग्णांना शिकवण्यात येते. महाराष्ट्रात आत्तापर्यंत एकूण १३ डे केअर सेंटरची स्थापना करण्यात आली आहे.

क) स्मृतिभ्रंश क्लिनिक - मेमरी क्लिनिक अंतर्गत स्मृतिभ्रंश बाधित ज्येष्ठ नागरिकांकरिता विशेष बाह्यरुग्ण विभाग ३३ जिल्हयांमध्ये सुरु करण्यात आले आहे. या अंतर्गत जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असलेले कर्मचारी विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. तसेच स्मृतिभ्रंश रुग्णांकरिता मोफत औषधे पुरवली जातात.

राज्यातील दुष्काळ टंचाई गारपीठ अवकाळी पाऊस इत्यादी नैसर्गिक आपत्तीमुळे बाधित शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या विचारात घेऊन औरंगाबाद व अमरावती विभागातील सर्व आणि नागपूर विभागातील वर्धा अशा एकूण १४ जिल्हयांमध्ये सर्व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी विशेष मदतीचा प्रेरणा प्रकल्प व शेतकरी समुपदेशन आरोग्य सेवा कार्यक्रम राबविण्यात आलेला आहे. या प्रकल्पाकरिता जिल्हा रुग्णालय / उपजिल्हा रुग्णालयातील मानसोपचार कक्षाचे विस्तारीकरण तसेच आशा कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे.

औषध/लिनन व यंत्रसामुग्री खर्चाचा तपशील सन २०२१ ते ३१ सप्टेंबर २०२३

वर्ष	मंजूर तरतूद/खर्च (रु. लाखात)		मंजूर तरतूद/खर्च (रु. लाखात)	
	योजनांतर्गत योजना (Plan) तरतूद	योजनांतर्गत योजना (Plan) खर्च	योजनेतर योजना (Non Plan) तरतूद	योजनेतर योजना (Non Plan) खर्च
२०२१ - २०२२	७८.००	३५.३४	६६५.९४	४४३.४८
२०२२ - २०२३	२०६.००	११.८४	४६६.१६	३४२.४६
२०२३ - २०२४	७८.००	००.००	८६५.९४	२५.३०

प्रादेशिक मनोरुग्णालयातील आंतररुग्ण व बाह्य रुग्ण मनोरुग्णांचा मागील तीन वर्षातील तपशील

वर्ष	पुणे		ठाणे		नागपूर		रत्नागिरी		एकुण	
	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण
२०२१-२०२२	२५७०७	१८६४	३२३३६	१५८७	३५६१८	८६०	२२२९३	३३३	११५९५४	४६४४
२०२२-२०२३	२९१२९	१०४५	४३६५१	१०८६	३७१४१	४७४	२७५४०	१७९	१३७४६१	२७८४
२०२३-२०२४	१९४५५	२८६०	२४९०३	१०४२	२५३२३	११७५	१५५६४	८१५	८५२४५	५८९२
सप्टें. २०२३										

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम :-

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाचा आंतररुग्ण व बाह्य रुग्णांचा मागील ३ वर्षांचा तपशील

वर्ष	बाह्यरुग्ण संख्या	आंतररुग्ण संख्या
२०२१-२०२२	३९९३६३	१३८०६
२०२२-२०२३	६६४६१८	२१०८६
२०२३-२०२४	४४७२२७	९६८५
(सप्टे. २३ अखेर)		

प्रेरणा प्रकल्प शेतकरी समुपदेशन आरोग्य सेवा कार्यक्रम :-

प्रेरणा प्रकल्प अंतर्गत कार्यक्रमाचा आंतररुग्ण व बाह्यरुग्णांचा तपशील

वर्ष	बाह्यरुग्ण संख्या	संदर्भित रुग्ण संख्या
२०२१-२०२२	४१६६१२५	९७३६६७
२०२२-२०२३	२९५१६८०	६३२६६०
२०२३-२०२४	११६६०९६	२११४०९

४. वैद्यकीय सार्वजनिक आरोग्य विभाग

रुग्णालयीन सेवा :

राज्यात आरोग्य सेवा संचालनामार्फत प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक सेवा उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपविभागीय रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये व सामान्य रुग्णालयामार्फत पुरविण्यात येतात. विशेष संदर्भीय सेवा जिल्हा रुग्णालये व उपजिल्हा रुग्णालयामार्फत देण्यात येतात.

राज्यातील रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयाचा प्रकार	संख्या	मंजूर खाटांची संख्या
जिल्हा रुग्णालये	१९	५१२७
अ) उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	३२	३२००
ब) उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	६३	३१५०
**स्त्री रुग्णालये	२०	२३६०
इतर सामान्य रुग्णालये	०८	१५१४
*ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटा)	३६४	१०९९०
इतर रुग्णालये	१	६०
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये	०२	२००
एकूण ...	५०९	२६५३१

जिल्हा रुग्णालये :- जिल्हा रुग्णालयांमध्ये पुरविण्यात येणाऱ्या विशेषज्ञ सेवा पुढीलप्रमाणे :-

जिल्हा रुग्णालयांमध्ये मंजूर करण्यात आलेले विशेषज्ञ

१.	भिषक	८	शरीरविकृती चिकित्सक
२.	शल्य चिकित्सक	९.	मनोविकृती चिकित्सक
३.	स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	१०.	चर्मरोग तज्ञ
४.	बालरोग तज्ञ	११.	क्षयरोग तज्ञ
५.	अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	१२.	नेत्रशल्य चिकित्सक
६.	बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	१३.	कान, नाक, घसा तज्ञ
७.	क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	१४.	दंत शल्य चिकित्सक

अतिदक्षता कक्ष (ICU)

राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये गंभीर रुग्णांवर उपचार करण्याकरीता ६ खाटांचा अतिदक्षता कक्ष, १८ अतिरिक्त कर्मचारी वर्गासह कार्यान्वित करण्यात आला आहे. त्याकरिता आवश्यक यंत्रसामुग्री उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

विशेष नवजात अर्भक काळजी :-

कमी वजनाच्या तथा अपुऱ्या दिवसांच्या जन्मलेल्या बालकांची निगा अतिदक्षता कक्षात ठेवून केल्यास मृत्युचे प्रमाण बऱ्याच अंशी कमी करणे शक्य असते. यास्तव राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयांमध्ये, स्त्री

रुग्णालयामध्ये नवजात बालकांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. या कक्षासाठी १० अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग तसेच आवश्यक यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करण्यात आला आहे.

जळीत कक्ष :-

राज्यात भाजलेल्या रुग्णांना उपचार देण्यासाठी खास जळीत कक्षाची आवश्यकता असते. सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये जळीत रुग्णांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत. या कक्षात ५ खाटा पुरुषांसाठी व ५ खाटा स्त्रीयांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

सि. टी. स्कॅन :-

राज्यातील जिल्हा रुग्णालयांमध्ये उपचाराकरिता दाखल होणाऱ्या रुग्णांमधील जखमी रुग्णांमध्ये डोक्याला मार लागलेले रुग्ण मोठ्या प्रमाणात असतात. अशा रुग्णांची तातडीने सी. टी. स्कॅन चाचणी करून त्यांच्यावर वेळीच उपचार केल्यास जास्तीत जास्त रुग्णांचे प्राण वाचविणे शक्य असते. यास्तव सर्व जिल्हा रुग्णालये व सामान्य रुग्णालये येथे ही सुविधा उपलब्ध आहे.

मनोविकृती कक्ष :-

शासनाने शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र. क्र. १३०/आरोग्य-३, दिनांक १ मार्च, २००६ अन्वये राज्यातील २३ जिल्हा रुग्णालयांत प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आलेला असून मनोविकृती चिकित्सा कक्ष अंतर्गत एकूण २० पदे मंजूर करण्यांत आलेली आहेत.

सोनोग्राफी सुविधा :-

पोटातील रोगाचे अचूक निदान करण्याकरिता सर्व जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये येथे सोनोग्राफीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. वरील यंत्र हाताळण्यासाठी अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यात आले आहे.

डायलेसिसची सुविधा :-

सर्व जिल्हा रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय नांदेड व उपजिल्हा रुग्णालये अशा ५३ रुग्णालयांत डायलेसिसची सुविधा उपलब्ध करून देणात आली आहे. या ५३ रुग्णालयांत एकूण २८७ डायलेसिस मशीनद्वारे ही सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. याकरिता प्रत्येक रुग्णालयातील भिषक, वैद्यकीय अधिकारी, परिचारीका व डायलेसिस तंत्रज्ञ यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे करारतत्वावर सर्व रुग्णालयात नेफ्रॉलॉजीस्ट यांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे. सुरक्षा रुग्णावाहिका, आहार, स्वच्छता इ. सेवा या रुग्णालयांत कंत्राटी तत्वावर उपलब्ध आहेत.

स्त्री रुग्णालये :- महिलांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी राज्यात एकूण १५ स्त्री रुग्णालये कार्यरत आहेत. या रुग्णालयाद्वारे महिलांना प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीनंतरच्या आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात त्याचप्रमाणे विशेष नवजात अर्भक काळजी कक्षाद्वारे नवीन नवजात बाळांनाही आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात.

स्त्री रुग्णालयांमध्ये मंजूर करण्यांत आलेले विशेषज्ञ

१. भिषक
२. शल्य चिकित्सक
३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ
४. बालरोग तज्ञ
५. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ
६. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ

उपजिल्हा रुग्णालये

राज्यातील ३० खाटांच्या ग्रामीण रुग्णालयाचे श्रेणीवर्धन करून तेथे ५० खाटांच्या ६३ व १०० खाटांच्या ३२ उपजिल्हा रुग्णालयात रुपांतर करण्यात आलेले आहे. सदर रुग्णालयामार्फत प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच ग्रामीण रुग्णालयातून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर औषधोपचार, शस्त्रक्रिया करण्याबाबत कार्यवाही केली जाते.

अ. क्र.	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (१००) येथे उपलब्ध विशेषज्ञ	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (५०) येथे उपलब्ध विशेषज्ञ
१	भिषक	१. भिषक	
२	शल्य चिकित्सक	२. शल्य चिकित्सक	
३	स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	
४	बालरोग तज्ञ	४. बालरोग तज्ञ	
५	अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	५. भुलतज्ञ सेवा	
६	भुलतज्ञ सेवा		
७	नेत्रशल्य चिकित्सक		
८	दंत शल्य चिकित्सक		

ग्रामीण रुग्णालये

राज्यात ३० खाटांची ३६४ ग्रामीण रुग्णालय कार्यान्वित आहेत. त्यात १४३ प्रादेशिक असमतोल दूर करणे याअंतर्गत मंजूर करण्यात आलेली आहे. या संस्था प्रथम संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून कार्यरत आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून पाठविण्यात आलेल्या रुग्णांना संदर्भ सेवा पुरविण्यात येतात. तसेच उक्त कार्याबरोबरच प्रयोगशाळा तपासणी, क्ष-किरण तपासणी व रुग्ण वाहिका सेवा उपलब्ध केल्या जातात. प्रत्येक ग्रामीण रुग्णालयासाठी २५ कर्मचारींचा आकृतीबंध मंजूर आहे. यापैकी सुरक्षारक्षक, वाहनचालक, आहार व स्वच्छता सेवा कंत्राटी पध्दतीने उपलब्ध करण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

ट्रॉमा केअर युनिट

सर्व जिल्हा रुग्णालयात अपघात विभाग कक्ष उपलब्ध असून अपघात ग्रस्तांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात. ट्रॉमा केअर युनिटकरिता शासनाने १५ पदांचा अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. पहिल्या टप्प्यात एकूण ६८ रुग्णालयात ट्रॉमा केअर युनिट मंजूर करण्यांत आलेली आहेत. नवीन ४० ट्रॉमा केअर युनिट बृहत आराखड्यात मंजूर झाले आहे. राज्यात एकूण १०८ ट्रॉमा केअर युनिट मंजूर आहेत. त्यापैकी ६३ रुग्णालयांमध्ये सदर केंद्रे कार्यान्वित आहेत.

विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय

१) नाशिक :- शासनाने नाशिक येथे विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय दि २६ जून, २००८ रोजी सुरु करण्यात आले. या रुग्णालयामध्ये खालील विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध आहेत.

कार्डीओलॉजी, कार्डीओ व्हॅस्कुलर थॉरेसिक युनिट

ऑनकोलॉजी व केमोथेरपी युनिट

नेफ्रॉलॉजी व युरॉलॉजी युनिट

२) अमरावती :- अमरावती येथे पहिल्या टप्प्यात पुढील अतिविशिष्ट तज्ञ वैद्यकीय सेवा पुरविण्यांत आलेल्या आहेत.

१) मुत्रपिंड विकार उपचार व शस्त्रक्रिया

२) सुगठन शस्त्रक्रिया

३) अर्भक शस्त्रक्रिया.

दिव्यांगत्व तपासणी, मुल्यमापन व प्रमाणपत्र वितरण “दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम कायदा २०१६”

दिव्यांग व्यक्तींचे जीवनमान उंचावण्यासाठी त्यांना सन्मानाने वेगवेगळ्या संधी उपलब्ध करून त्यांचे संरक्षण होण्याच्या दृष्टीने केंद्र शासनाने अपंग व्यक्ति (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि संपूर्ण सहभाग) केंद्रीय अधिनियम १९९५ अन्वये कायदा संमत करण्यात आला. सदर प्रमाणपत्र मिळविण्यासाठी खालील कागदापत्रे आवश्यक आहेत.

- १) ओळखपत्र आकाराचे २ फोटो
- २) रहिवासी पुरावा (रेशनकार्ड /लाईटबिल/अधिवास प्रमाणपत्र इ.)

दिव्यांग व्यक्तींना खालील सेवा पुरविण्यात येतात.

- १) दिव्यांगांना उपकरणे पुरविणे
- २) दिव्यांग व्यक्तींचे पुनर्वसन
- ३) विविधी शस्त्रक्रिया
- ४) फिजिओथेरपी
- ५) व्यवसाय उपचार
- ६) सर्व रुग्णालयांमध्ये रॅम्पचे बांधकाम करणे.

ई-गव्हर्नन्सचा एक भाग म्हणून तसेच अपंगत्वाचे अचूक मूल्यांकन करण्यासाठी शासनाने सन २०१२ मध्ये अपंग प्रमाणपत्रासाठी ऑनलाइन संगणकप्रणाली सुरु केली होती.

दिव्यांग प्रमाणपत्र देण्यासाठी तीन सदस्यीय वैद्यकीय मंडळाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. कायद्यातील तरतुदीनुसार विविध लाभ मिळण्यासाठी अपंगत्वाचे प्रमाण कमीत कमी ४० टक्के असणे आवश्यक आहे. अपंगत्वाचे मूल्यांकन व प्रमाणपत्राबाबत बुधवारी कामकाज पाहीले जाते.

तात्पुरत्या प्रमाणपत्राची वैधता प्रमाणपत्र देण्यात आलेल्या तारखेपासून प्रमाणपत्रात नमुद तारखेपर्यंत किंवा जास्तीत जास्त ५ वर्षे असेल. कायमस्वरूपी प्रमाणपत्राची वैधता आयुष्यभर असेल.

दिनांक १४-९-२०१८ च्या शासन निर्णयानुसार सद्यःस्थितीत २१ अपंगत्वाचा समावेश सदर प्रमाणपत्रा करीता करण्यात आला आहे.

दिनांक ०२-१०-२०१८ पासून “Swavlamban Card” या केंद्रशासनाच्या पोर्टलवरून खालील २१ प्रकारची दिव्यांग प्रमाणपत्र दिली जातात.

- १) दृष्टीदोष (अंधत्व), २) कर्णबधीरता, ३) शारीरिक दिव्यांगता, ४) मानसिक आजार, ५) बौद्धिक दिव्यांगता, ६) बहूदिव्यांगता, ७) शारीरिक वाढ खुंटणे, ८) स्वमग्नता, ९) मेंदूचा पक्षाघात, १०) स्नायुंची विकृती, ११) मज्जासंस्थेचे जुने आजार, १२) अध्ययन अक्षमता, १३) मल्टीपल स्क्लेरोसिस, १४) वाचा व भाषा दोष, १५) थॅलमसेमिया, १६) हिमोफिलीया, १७) सिकल सेल डिजीज, १८) अॅसीड अॅटॅक व्हिक्टिम, १९) पार्किन्सन्स डिजीज, २०) दृष्टीक्षीणता, २१) कुष्ठरोग.

५. राज्य रक्त संक्रमण सेवा - ठळक वैशिष्ट्ये

राज्य रक्त संक्रमण परिषद या कार्यालयाची स्थापना राज्य शासन निर्णय दिनांक ०२ व ०४ जुलै, १९९६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेशानुसार करण्यात आली आहे. तसेच परिषदेची नोंदणी रजिस्टर ऑफ सोसायटी यांचेकडे सोसायटी अॅक्ट १८६० अंतर्गत करण्यात आली आहे. तसेच दिनांक २२ जानेवारी, १९९७ रोजी चॅरीटी कमिशनर यांचेकडे BPT ACT १९५० दिनांक १७ फेब्रुवारी, १९९८ रोजी करण्यात आली.

सदर संस्थेचा मुळ उद्देश राज्यात सुरक्षित रक्ताचा पुरेसा पुरवठा वाजवी किमतीत व्हावा असा आहे.

राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे १७ सदस्यीय नियामक मंडळाद्वारे प्रशासकिय कामकाजाचे नियमन होते. १७ सदस्यांमध्ये शासकिय विभागातील सनदी अधिकारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील तज्ञांचा समावेश आहे. प्रधान सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे अध्यक्ष आहेत. संचालक, आरोग्य सेवा राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे संचालक असून ते दैनंदिन कामकाज हाताळतात व त्यांना सहाय्यक संचालक (राज्य रक्त संक्रमण परिषद) हे मदत करतात.

२) रक्तपेढ्यांची सद्य : स्थिती

राज्यामध्ये आज एकूण ३७५ परवानाधारक व नोंदणीकृत रक्तपेढ्या कार्यरत आहेत. रक्त संकलन, रक्ताची तपासणी व त्याचे वितरण परवानाधारक रक्तकेंद्रामार्फत केले जाते. एकूण ३७५ रक्तपेढ्यांपैकी ३२५ रक्तपेढ्यांमध्ये रक्त घटक विलगीकरण सुविधा उपलब्ध असून १३८ रक्तपेढ्यांमध्ये अफेरेसीस सुविधा उपलब्ध आहे.

३) रक्तपेढ्यांचे प्रशासकिय नियंत्रण निहाय संख्या खालीलप्रमाणे आहे.

अ) शासकिय रक्तपेढ्या (राज्य /केंद्र / नगरपालिका)	--	७६
रेडक्रॉस सोसायटी संचालित	--	१२
धर्मदाय संस्था	--	२७४
खाजगी संस्था	-	१३
एकूण	-	३७५

४. रक्त संक्रमण कार्यक्रम विषयी आकडेवारी खालील प्रमाणे आहे.

वार्षिक रक्त संकलन अहवाल (माहे जानेवारी - डिसेंबर) रक्त संक्रमण सेवा, महाराष्ट्र राज्य (आकडे लाखात)					
सन	एकूण रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्त संकलन	बदली रक्तदाता रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्तदान %	रक्तदान शिबीर संख्या
२०१८	१६.५६	१६.३७	०.१८	९८.८८	२८२२२
२०१९	१७.२३	१७.०७	०.१५	९९.०७	२९३६६
२०२०	१५.४६	१५.३१	०.१५	९९.०२	२६१०४
२०२१	१६.७३	१६.५८	०.१५	९९.०७	२८९२६
२०२२	१९.२८	१९.१५	०.१३	९९.३२	३४६७७
२०२३ जाने ते ऑक्टोबर (जाने ते ऑक्टोबर)	१५.४७	१५.४०	०.०६	९९.५२	४२०९१

५. रक्त सेवा शुल्क :-

महाराष्ट्र शासनाने परिपत्रक क्रमांक रारसे- २०१३/प्र. क्र. २९६/आ-५ दिनांक ८ फेब्रुवारी, २०२३ अन्वये रक्त व रक्तघटक पुरवठा करण्यासाठी आकारावयाचे सुधारित प्रक्रिया शुल्क खालीलप्रमाणे निश्चित केले आहे.

अशासकीय रक्त केंद्र

S.No.	Description	Revised Govt. Charges as per NBTC Culdelines
1	Whole Blood	Rs.1550/-per unit
2	packed Red Cells	Rs.1550/-per unit
3	Fresh Frozen Plasma	Rs.400/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 400/-per unit
5	Cryopreciptare	Rs. 250/-per unit

शासकीय रक्तपेढ्यामध्ये रक्त व रक्तघटकाच्या प्रक्रिया शुल्कामध्ये खालीलप्रमाणे सुधारणा परिपत्रक क्र. रारसे २०१५/प्र. क्र. २९६/आ-५ ८ फेब्रुवारी, २०२३ अन्वये अन्वये करण्यात आली.

शासकीय रक्त केंद्र

S.No.	Description	Revised Govt. Charges as per NBTC Guidelines
1	Whole Blood	Rs.1100/-per unit
2	packed Red Cells	Rs.1100/-per unit
3	Fresh Prozen Plasma	Rs. 300/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 300/-per unit
5	Cryopreciptare	Rs. 200/-per unit

**Free Blood is proided to the patients admitted in the Govt. Hospital.
Plateler by Aphcresis Method**

Non-Govt. : Rs. 11,000/- per unit
Govt. : Rs. 9,000/-

६. महत्वाचे वैशिष्ट्ये :

६.१ रक्तघटक विलगीकरण केंद्र :

गोंदिया, औध-पुणे, सातारा व डागा मेमोरियल रुग्णालय नागपूर सोडून इतर सर्व शासकीय जिल्हा रुग्णालयात वैद्यकीय महाविद्यालयात रक्तघटक विलगीकरण सुविधा उपलब्ध आहे.

औध-पुणे, जिल्हा रुग्णालय, सातारा व डागा मेमोरियल रुग्णालय, नागपूर येथे रक्तपेढीचे श्रेणीवर्धनाचे काम चालु आहे. यामध्ये रक्तघटक विलगीकरणाचा सुविधा देखील समावेश आहे.

६.२ ग्रामीण रुग्णालयात रक्तसाठवणी केंद्र :

आज एकूण ३७५ रक्तपेढ्यापैकी ४६ टक्के रक्तपेढ्या या मुंबई, ठाणे, पुणे व जिल्हा पातळीवर कार्यरत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातून रुग्णांना शहराकडे शस्त्रक्रियेसाठी धाव घ्यावी लागते. सदर बाब विचारात घेता, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत २४५ FRU मध्ये रक्त साठवणूक केंद्र प्रस्तावित असून त्यातील १९७ ठिकाणी रक्तसाठवणूक केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहेत.

६.३ सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड :

शासन निर्णय क्र. रारसे/२००९/८२७/प्र.क्र.१९०/ आरोग्य- ६, मंत्रालय, दिनांक १४ ऑक्टोबर, २००२ अन्वये रारसंप मार्फत राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांना सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड योजना सुरु करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. त्या नुसार राज्यातील कोणत्याही व्यक्तीने एक वेळा रक्तदान केल्यास त्यांना वरील कार्ड देण्यात येऊन त्याचा उपयोग ते आपले नातेवाईक, मित्रमंडळीस गरजेच्या वेळी कोणत्याही शासकीय, निमशासकीय रक्तपेढीतून त्यांना एक रक्तपिंशवी मोफत मिळू शकते.

६.४ रक्तदान वाढवणे व मार्गदर्शनास्तव प्रभात फेरीचे आयोजन :

दि. १ ऑक्टोबर, हा दिवस दरवर्षी “ राष्ट्रीय स्वैच्छिक रक्तदान दिवस ” म्हणून साजरा करण्यात येतो. सदर दिवशी राज्यातील सर्व जिल्ह्यांचे ठिकाणी जनजागरण प्रभात फेरी, रक्तदान शिबीर, निबंध स्पर्धा, रांगोळी स्पर्धा, घोष वाक्ये लिहिणे, रेडिओ, दुरदर्शनचे माध्यमातून जनजागरण असे कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

६.५ थॅलेसेमिया / हिमोफिलिया रुग्णांना मोफत रक्तपुरवठा :

दि. ५ जानेवारी, २००० अन्वये राज्यातील सर्व शासकिय, निमशाकिय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे थॅलेसेमिया रुग्णांना एकूण ११९५४ व हिमोफिलिया रुग्णांना एकूण ५७५८ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

६.६ सिकलसेल रुग्णांना मोफत रक्त पुरवठा :

दि. ५ डिसेंबर, २००१ अन्वये राज्यातील सर्व शासकिय, निमशाकिय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे सिकलसेल रुग्णांना एकूण १०९११ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

६.७ ग्रीन कार्ड योजना :

शासन निर्णय क्र. रक्तसं २००६-९४४ प्र. क्र. २५८ आरोग्य ६, मंत्रालय, दि. २१/०८/०६ अन्वये स्वैच्छेने रक्तदान करणाऱ्या रक्तदात्यांना नियमितपणे रक्तदान करणेसाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी शासकिय रुग्णालयातील रक्तपेढ्यांसाठी रक्तदान केल्यास त्या रक्तदात्यांना ग्रीन कार्ड देण्यात यावे असे आदेश देण्यात आले आहेत.

६.८ राज्य रक्तसंक्रमण वेबसाईट :

रुग्णांच्या नातेवाईकांना रक्तासाठी धावपळ करावी लागू नये यासाठी राज्य रक्तसंक्रमण परिषदे तर्फे www.mahasbtc.org ही वेबसाईट तयार करण्यात आली असून त्यावर राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांचा दैनंदिन रक्तसाठा उपलब्ध आहे.

८ विशेष उपलब्धता :

८.१ अतिउत्कृष्टतेचा पुरस्कार : दिनांक १४ जून, २०१४ रोजी जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त मा. केंद्रीय आरोग्य मंत्री, डॉ. हर्षवर्धन यांचेहस्ते नवी दिल्ली सेथे, लक्षणीय कामगिरीबद्दल राष्ट्रीय पातळीवर अतिउत्कृष्टतेचा (Certificate of Excellence for outstanding performance) पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आलेले आहे. पुरस्काराचे स्वरूप स्मृतीचिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

८.२ स्कॉच अवार्ड : नाविन्यपूर्ण व अधुनिक तंत्रज्ञान असलेली योजना म्हणून ब्लड ऑन कॉलजीवन अमृत सेवा या योजनेचा दिनांक १९/९/२०१४ रोजी स्कॉच, नवी दिल्ली या संस्थेतर्फे “SKOCH Award for excellence 2014” हा प्रतिष्ठेचा पुरस्कार देऊन गौरव करण्यात आलेला आहे.

८.३ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१५ : जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त दिनांक १४ जून, २०१५ रोजी राज्य रक्त संक्रमण परिषदेस जीवन अमृत सेवा या योजनेसाठी व या योजनेमध्ये Digital Technology & Social Media चा वापर केल्याबाबत अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स देऊन केंद्र

६.९ सर जे. जे. महानगर रक्तपेढी :

सर जे जे महानगर रक्तपेढी ही अत्याधुनिक व “स्टेट ऑफ आर्ट” चे कामकाज पूर्ण झाले असून दिनांक २५ फेब्रुवारी, २००९ रोजी सर जे. जे. महानगर रक्तपेढीच्या कामकाजास सुरुवात करण्यात आली. या रक्तपेढीत १०० टक्के स्वैच्छिक रक्तदान करण्यात येते. तसेच १०० रक्तघटक तयार करण्यात येतात. तसेच फिरते रक्त संकलन वाहन, बारकोड रक्तपिशव्या व सुरक्षित रक्त पुरवठा ही सदर रक्तपेढीची आणखी काही वैशिष्ट्ये आहेत. सन २०२२ वर्षात २३,२०२ एवढे रक्त संकलन करण्यात आले व तसेच ५९,७६२ रक्तविघटकांचे रुग्णांना वितरणही करण्यात आले आहे सदरच्या रक्तपेढीचे रक्त प्रक्रिया शुल्कापासून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न अंदाजे ७ कोटी एवढे आहे.

७. नविन योजना :

७.१ प्रशिक्षण केंद्र उभारणी :

राज्यातील रक्तपेढ्यांमधील डॉक्टर्स, तंत्रज्ञ, स्टाफ नर्स, रक्तदात्यांना प्रेरणा देणारे इत्यादी साठी अत्याधुनिक निवासी प्रशिक्षण केंद्र खारघर येथे महाराष्ट्र रक्त संक्रमण प्रशिक्षण संस्था (Maharashtra Blood Transfuslon Academy) उभारण्यात येणार आहे.

सदर प्रशिक्षण केंद्रामध्ये रक्तघटक तयार करणे, गुणवत्ता प्रबंधन, रक्तदात्यांची काळजी व सल्ला देणे. रक्तपेढीत स्वयंचलित यंत्राचा वापर करणे, नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, रक्तदात्यांना प्रोत्साहित करणे, संगणकीकरण इत्यादींचा समावेश असणार आहे. सदर प्रशिक्षण केंद्राचे बांधकाम सिडको या संस्थेस देण्यात आलेले होते. सदरच्या केंद्राचे बांधकाम पूर्ण झालेले आहे. आंतरिक (Interior) चे काम I. D. W., NHM यांना देण्यात आलेली आहे.

सरकारमार्फत गौरविण्यात आलेले आहे. या पुरस्काराचे स्वरूप सोनेरी स्मृती चिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

८.४ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१६ :

दिनांक १४ जून, २०१६ रोजी “जागतिक रक्तदाता दिना” निमित्त १००% स्वैच्छिक रक्तदानाचे ध्येय पूर्ण केल्याबाबत राज्य रक्त संक्रमण परिषदेद्वारे संचलित सर जे.जे.महानगर रक्तपेढी भायखळा मुंबईस नॅको व राष्ट्रीय रक्तसंक्रमण परिषद नवी दिल्ली यांचे मार्फत अतिउत्कृष्टतेचा (Award of Excellence) देऊन गौरविण्यात आले आहे.

८.५ शासन निर्णय क्रमांक तनिका -२१२३/प्र. क्र. ८५/आ-५ दिनांक १० जुलै,२०२३ अन्वये राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम सिगारेट व अन्य तंबाखू उत्पादने कायद्याच्या, २००३ (COTPA) प्रभावी अंमलबजावणीसाठी तालुकास्तरीय समन्वये व संनियंत्रण समिती स्थापन करण्यात आलेली आहे.

८.६ शासन निर्णय क्रमांक तनिका -२१२३/प्र. क्र. ८५/आ-५ दिनांक १० जुलै,२०२३ अन्वये शासकीय, निमशासकीय, खाजगी कार्यालये व कार्यालयांचा परिसर तंबाखूमुक्त करण्यात येत आहे.

६. नियोजन विकास व मुल्यमापन
प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हा परिषद स्तर विभागांतर्गत
राबविण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांची माहिती :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हास्तर) या विभागांतर्गत राज्यात १९०८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, १०७४८ उपकेंद्र, ४६२ आयुर्वेदिक दवाखाने ९२ ॲलोपॅथीक दवाखाने, १२१ प्राथमिक आरोग्य पथके, ६६ फिरती आरोग्य पथके, १३ मुफसल दवाखाने, ४, नागरी दवाखाने, ३१ जिल्हा परिषद दवाखाने, २५ युनानी दवाखाने व ३७ आश्रमशाळा तपासणी पथके यांचेमार्फत ग्रामीण भागात वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

शासन निर्णय क्रमांक: रुशुफी-२०२३/प्र.क्र. १६७/आरोग्य-३, दिनांक २३ ऑगस्ट, २०२३ अन्वये सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अखत्यारित रुग्णालयामधील तपासणी व उपचार निशुल्क देण्यात येतात.

जिल्हा परिषदांना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समितीच्या अधिनियम १९६१ च्या कलम १८३ नुसार आस्थापना अनुदाने देण्यात येतात. त्यातून आरोग्य संस्थामधील अधिकारी कर्मचाऱ्यांचे तसेच तालुका आरोग्य अधिकारी/जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांना वेतन अदा होते.

वरील अधिनियमातील कलम १८७ नुसार हस्तांतरीत विकास योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत डीपीडीसीतून अनुदाने देण्यात येतात.

जिल्हा परिषद आरोग्य विभागाची निकड लक्षात घेऊन काही योजनांचे एकत्रिकरण करून तर काही योजना नव्याने अंतर्भूत करून नवीन मार्गदर्शक सुचना शासनाने शासन निर्णय क्र अर्थसं २०२०/प्र.क्र. १५८ अर्थसकल्प दिनांक ०९/११/२०२१ नुसार निर्गमित केल्या आहेत.

१) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी/उपकेंद्रासाठी औषधी, साहित्य सामुग्री खरेदी.

२) प्राथमिक आरोग्य केंद्र/उपकेंद्र बांधकाम, विस्तारीकरण, देखभाल, दुरुस्ती व परिक्षण, अग्निसुरक्षा यंत्रणा खरेदी तसेच देखभाल दुरुस्ती, रुग्णालयांच्या इमारतीचे लेखापरीक्षण (Structural Audit) करणे तसेच विद्युत जोडणीचे लेखापरीक्षण (Electrical Audit) करणे, पीट बरीयल बांधकाम करणे.

३) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना प्रमाणकानुसार (मंजूर संख्येनुसार) रुग्णवाहिकांची खरेदी करणे तसेच देखभाल दुरुस्ती.

४) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे/उपकेंद्रांचे/आयुर्वेदिक व युनानी दवाखान्यांचे बळकटीकरण (सोयी सुविधांमध्ये वाढ करणे.)

५) जिल्हा परिषद दवाखाने/प्राथमिक आरोग्य पथकांचे बांधकाम करणे.

या व्यतिरिक्त मा. राज्यपालांच्या निर्देशानुसार अनुशेष दुर करण्यासाठी राज्यस्तरावरून अनुदान दिले जाते.

१) विभागीय असमतोल दुर करणे- प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र यांची स्थापना व बांधकामे.

उपकेंद्र :-

उपकेंद्रामार्फत प्रथमोपचार, प्रसुतीपूर्व मातांची तपासणी व किरकोळ आजारारवर औषधोपचार, कुटुंब कल्याण, माता बाल संगोपन विषयक सल्ला व सेवा या बरोबरच क्षयरोग, कुष्ठरोग व हिवतापाच्या रुग्णांचा शोध व पाठपुरावा उपचार केला जातो. प्रत्येक उपकेंद्रामध्ये आरोग्य सेवक (पुरुष) व आरोग्य सेवीका तसेच एक अंशकालीन स्त्री परिचर अशा ३ पदांस शासनाने मान्यता दिली आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्र :-

उपकेंद्राप्रमाणेच उपरोक्त कार्य व त्या व्यतिरिक्त प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत तातडीच्या वैद्यकीय सेवांची उपलब्धता, बाह्यरुग्ण कक्ष, ६ खाटाचे आंतररुग्ण कक्ष, शस्त्रक्रिया सेवा, प्रयोगशाळा सेवा, उपकेंद्राकडून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार या आरोग्य सेवा दिल्या जातात. प्रत्येक आरोग्य केंद्राकरीता, १५ पदांचा आकृतीबंध मंजूर करण्यात आलेला असून, यामधील स्वच्छता व वाहन सेवा कंत्राटी पध्दतीने देण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

आरोग्य संस्था स्थापन करण्यासाठी केंद्र सरकारचे लोकसंख्येचे निकष :-

केंद्र सरकारने ग्रामीण जनतेस आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालय यांची त्रिस्तरीय संरचना मंजूर केली आहे. त्यांच्या स्थापनेचे केंद्र सरकारचे खालीलप्रमाणे लोकसंख्येचे निकष घालून दिलेले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र	आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

सन २००९ च्या लोकसंख्येनुसार आधारीत बृहत आराखडा :-

सन २००९ च्या जनगणनेनुसारची लोकसंख्या, गावापासून आरोग्य सेस्थेचे अंतर (उपकेंद्र ६ कि. मी. व प्रा.आ.केंद्र २५ कि. मी.) वाढीव मनुष्यबळ व इतर तदनुषंगिक निकषावर आधारीत आरोग्य संस्था स्थापन करण्याबाबत तसेच अतिरिक्त मनुष्यबळ पुरविण्याबाबतच्या बृहत आराखड्यास शासनाने सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-२०१२/प्रक्र. १४१/आरोग्य- ३ दि. १७/०१/२०१३ व शासन निर्णय क्र. २०१२/प्र. क्र. ४०२/आरोग्य -३ दि. ०९ जून २०१४ अन्वये मान्यता दिली आहे. त्यानुसार राज्यात खालीलप्रमाणे नवीन आरोग्य संस्था स्थापन करण्यास शासनाने मान्यता दिली आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७३
२	उपकेंद्र	९११

परंतु बृहत आराखडा तयार करताना राज्यातील काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्राच्या नावाची पुनरावर्ती झाल्याने शासन शुध्दीपत्रक क्रमांक संकीर्ण २०१४/प्र.क्र. २९९/आरोग्य-३ दि. १५-१-२०१८ अन्वये काही आरोग्य संस्थांची नावे रद्द करण्यात आली आहे. त्यानुसार नवनिर्मित आरोग्य संस्थांची सुधारित स्थिती खालील प्रमाणे आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७१
२	उपकेंद्र	९०१

प्राथमिकआरोग्य केंद्र व उपकेंद्र या ठिकाणी खालील प्रमाणे अतिरिक्त मनुष्यबळ मंजूर करण्यात आले आहे.

अ.क्र.	पद	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	एकूण
१	वैद्यकीय अधिकारी	२१०	—	२१०
२	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	९१	—	९१
३	आरोग्य सेविका (स्त्री)	१०७२	३५७९	४६५१
४	आरोग्य सेवक (पु.)	—	३०५८	३०५८
		एकूण		८०१०

शासनाने दि. १८.०१.२०१६ च्या पत्रान्वये ही पदे भरण्यास परवानगी दिली आहे. सदर शासन पत्र या कार्यालयाच्या दि. ०८.०३.२०१६ च्या पत्रान्वये सर्व जिल्हा आरोग्य अधिकारी जिल्हा परिषद यांना पुढील कार्यवाहीसाठी पाठविण्यात आले आहे.

सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार आधारीत जोड बृहत

आराखडा :- सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार नवीन जोड बृहत आराखडा तयार करावयाचे काम प्रगतीपथावर सुरु आहे. त्यासाठी नेमलेल्या समितीने खालील प्रमाणे लोकसंख्या व अंतराचे निकष निश्चित केले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना, नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

क्रम	संस्था	अंतराचे निकष (किमी)	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना, नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	६	४
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२५	१५

आयुक्तालयाचे पत्र दि. १७/०३/२०१७ व दि. १९/०९/२०१७ अन्वये नवीन आरोग्य संस्था स्थापनेकरीता मार्गदर्शक सुचना व निकष तयार करुन राज्यातील सर्व उपसंचालक परिमंडळे व जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांना निर्गमित केले. त्यानुसार निकषात बसणाऱ्या तसेच

लोकप्रतिनिधीच्या मागणीनुसार संस्था मंजूरीसाठी जिल्हा परिषद सर्वसाधारण सभा, जिल्हा नियोजन विकास समिती ठराव, संस्था मंजूर झाल्यास जागा उपलब्धतेबाबत ग्रामपंचायतीचे हमीपत्र, संस्थेमध्ये मोडणाऱ्या कार्यक्षेत्राचा नकाशा इ. सर्व माहितीसह प्रस्ताव जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी तयार करुन उपसंचालकामार्फत सादर करण्याच्या सुचना देण्यात आल्या. त्यानुसार १९ जिल्ह्यांचे प्राप्त प्रस्ताव शासनास दि. ११-०६-२०२१ रोजी सादर करण्यात आले, परंतु शासनाने दिनांक १९-०७-२०२१ च्या पत्रान्वये सन २००९ च्या लोकसंख्येवर आधारीत बृहत आराखड्याचा प्रस्ताव सादर करताना ज्या बाबीचा अवलंब करण्यात आला होता त्या सर्व बाबीचा अवलंब करुन सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार बृहत आराखड्याचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्याबाबत कळविले आहे.

त्यानुसार राज्यात नवीन आरोग्य संस्था स्थापनेचा बृहत आराखडा तयार करण्याकरिता शासनाच्या MRSAC(Maharashtra Remote Sensing Application Centre) या संस्थेचे तांत्रिक सहाय्य घेण्यात येत आहे. सदर संस्थेमार्फत राज्यातील सर्व आरोग्य संस्थांचे मॅपींग करण्याकरीता मोबाईल ॲप तयार करण्यात आले आहे. त्याद्वारे राज्यातील सर्व आरोग्य संस्थांचे सॅटेलाईट मॅपींग करण्यात येणार असून लोकसंख्या व अंतराच्या निकषानुसार नवीन संस्थांची स्थान निश्चिती करण्यात येवून त्या संस्था २०११ च्या जोडबृहत आराखड्यात मंजुरीकरीता शासनास प्रस्तावित करण्यात येणार आहेत.

आरोग्य संस्थांसाठी औषधी अनुदानात वाढ :-

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. आरएलएच २००६/प्रक्र. ९८/आ.४ दि. ०६.०२.०७ अन्वये शासनाने राज्यातील आदिवासी व बिगर आदिवासी भागातील ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र यांना पुरविण्यात येणाऱ्या औषधी अनुदानात वाढ करण्याचा निर्णय घेतला असून त्यानुसार प्रति प्रा. आ. केंद्र व प्रति उपकेंद्र प्रति वर्ष सुधारीत दर खालीलप्रमाणे मंजूर करण्यात आले आहेत.

अ.क्र.	संस्था	आदिवासी	बिगर आदिवासी
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	रु. १६००००	रु. १२००००
२.	उपकेंद्र	रु. १२०००	रु. १२०००

प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी रुग्णवाहिका पुरविणे :-

मा. उपमुख्यमंत्री (वित्त) यांनी मार्च २०२० च्या अर्थसंकल्पिय भाषणात आरोग्य संस्थांच्या जुन्या बदलून सन २०२०-२१ या वर्षात ५०० नवीन रुग्णवाहिका खरेदी करावयाच्या घोषणेनुसार शासनाने सा.आ.वि. शासन निर्णय दि. १७.०७.२०२० अन्वये ५०० रुग्णवाहिका खरेदीस प्रशासकीय मान्यता दिली त्यानुसार राज्यस्तरावरून रुग्णवाहिका खरेदीची ई-निविदा प्रक्रीया राबवून या ५०० Type B Pateint Transport Ambulance रुग्णवाहिकापैकी २५३ रुग्णवाहिका प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना (२४३ रुग्णालयांना व ४ मनोरुग्णालयांना) वितरीत करण्यात आल्या आहेत.

तसेच सन २०२१-२२ मध्ये राज्यातील रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व आश्रमशाळा पथकांतील जुन्या रुग्णवाहिका बदलून या वर्षी नवीन

प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

राज्यात बृहत् आराखड्यापुर्वी मंजूर असलेल्या आरोग्य संस्थांची बांधकाम स्थिती खालीलप्रमाणे आहे. सद्यास्थितीची राज्यामध्ये बृहत् आराखड्यापुर्वी व बृहत् आराखड्यातील नियुक्त एकूण १९०८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व १०७४८ उपकेंद्रे कार्यरत आहेत.

अ.क्र.	संस्था	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण	शा. नि दि. २५/५/१८ अन्वये प्रा.आ.केंद्र किंवा ग्रा.रु. यांच्या ठिकाणी उपकेंद्रे बांधणे आवश्यक नाही	बांधकाम प्रगतीपथावर	बांधकाम सुरु नाही
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१८१४	१७३५	--	३९	४०
२.	उपकेंद्र	१०५८०	९५५३	२३३	६२	७३२

सन २००१ च्या बृहत् आराखडा नव्याने मंजूर झालेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

अ.क्र.	संस्था	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या	जागा उपलब्ध संस्था	बांधकामाचे अनुदान उपलब्ध संस्था	७५ टक्के बांधकाम झालेल्या संस्थांची संख्या	वेळोवेळी विविध शासन निर्णय अन्वये पदनिर्मिती झालेल्या संस्था	कार्यान्वीत संख्या
१.	प्रा.आ. केंद्र	२७१	२२०	१९२	१५२	१४४	९३
२.	उपकेंद्र	९०१	६५७	४५५	३४२	३०२	१५५

५०० रुग्णवाहिका खरेदी करण्यासाठी शासनाने दि. १७/०६/२०२१ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये प्रशासकीय मान्यता प्रदान केली आहे. त्यानुसार राज्यस्तरावरून ई-निविदा प्रक्रीया राबवून ५०० Type B Pateint Transport Ambulance रुग्णवाहिका खरेदी करण्यात आल्या आहेत व (१९० रुग्णालयांना), २७३ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना व ३७ आश्रमशाळा पथकांना वितरीत करण्यात आल्या आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वाहनांसाठी इंधन पुरवठा :-

सार्वजनीक आरोग्य विभाग शासन परिपत्रक क्र. संकीर्ण -१००७/प्र.क्र.११७/०७/आरोग्य -४, दि. २१.१०.२००८ अन्वये प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठीच्या वाहनांसाठी लागणाऱ्या इंधनासाठी वार्षिक मर्यादा लिटरप्रमाणे केली असून ती प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्र वाहनासाठी १००० लिटर्स अशी आहे.

तसेच एकूण मंजूर प्रा. आ. केंद्रांसाठी शासकीय रुग्णवाहिका उपलब्ध असून ज्या ठिकाणी रुग्णवाहिका निर्लेखित झाल्या आहेत तथा रुग्णवाहिका नादुरुस्त आहेत अशा ठिकाणी भाड्याने वाहने घेण्यात येत आहेत व त्याद्वारे राज्यातील ग्रामिण जनतेस आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल-

राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतील सन २०१८-१९ ते २०२२-२३ व एप्रिल २०२३ ते ऑगस्ट -२०२३ च्या कामकाजाचा अहवाल खालील प्रमाणे.

अ. क्र.	विषय	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	एप्रिल २०२३ ते ऑगस्ट-२०२४
१.	बाह्यरुग्ण	३६९८२२९१	१८४६५४९२	१८०६१२८३	२६२२४७१	११०२६७३५
२.	आंतर रुग्ण	२२२०२८५	९८२७६५	९६४००५	१४२२३२१	४८१५४६
३.	बाळांतपणे	११९२१३	१२९१०४	९४४०९	१०१०६१	३४८३८

उपकेंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल :-

राज्यातील उपकेंद्रांतील सन २०२०-२१ ते २०२०-२३ एप्रिल २०२३ ते ऑक्टोबर २०२३ च्या कामकाजाचा अहवाल खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	विषय	२०२०-२१	२०२१-२२	एप्रिल २०२२ ते २३	एप्रिल २०२३ ते ऑगस्ट.-२३
१.	बाह्यरुग्ण	१४३४६१५७	२३७६२०५१	२२२८०२९१	१२३३४५३४
२.	बाळांतपणे	६८२८३	७७६२५	७१४५०	२७००२

प्रादेशिक अनुशेष योजना :-

अनुशेष व निर्देशांक समितीने राज्याचा आरोग्य विभागाचा अनुशेषाबाबतचा अहवाल १९९७ मध्ये सादर केला. या समितीच्या अहवालानुसार पुढीलप्रमाणे अनुशेष निश्चित करण्यात आला.

अ) भौतिक अनुशेष -

विकासाचे तौलनिक स्तर, अनुशेष व प्रादेशिक असमतोल दूर करणे या संबंधातील निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार दि. ३१-०३-१९९४ रोजीचा आरोग्य संस्थांचा भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दर्शविण्यात आलेला आहे.

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५
२.	उपकेंद्र	८११
३.	ग्रामीण रुग्णालये/कुटीर रुग्णालये	१४३

उक्त अनुशेषानुसार सदर भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दूर करण्यात आला आहे-

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष १९९४	दूर करण्यात आलेला अनुशेष	शिल्लक अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२
२.	उपकेंद्र	८११	७८६	२५
३.	ग्रामीण रुग्णालये	१४३	१२५	१८

अनुशेषांतर्गत शिल्लक आरोग्य संस्थांना जागा उपलब्ध करून त्यांची बांधकामे पूर्ण करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

अनुशेषांतर्गत प्रलंबित असलेल्या आरोग्य संस्थांचा तपशिल

अ.क्र.	आरोग्य संस्थेचा प्रकार	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण	एकूण अनुशेषांतर्गत शिल्लक संस्था	बांधकाम सुरु	बांधकाम सुरु नाही	शेरा
१	ग्रामीण रुग्णालय	१४३	१२५	१८	०८	१०	अंदाज आराखडे नसलेल्या -२ प्रशासकीय मान्यता नाही -२ अनुदान नाही -३ जागा नाही - ३
२	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२	१	१	मुळ ठिकाणी जागा उपलब्ध नसल्याने बृहत्तराखड्यातील मंजूर ठिकाणी जागा नाही प्रा. आ. केंद्र पानशेवाडी बांधमाकरिता दि. १/१०/२०२० चा शा. नि. अन्वये रु. १२० लक्ष अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे.
३	उपकेंद्रे	८११	७८६	२५	१९	६	स्थलांतरीत -०१ जागा अप्राप्त - ०१ जागेचा वाद -१ अनुदान अप्राप्त - ०४ डिपिडीसीअ अनुदान प्राप्त -०९
	एकुण	१०३९	९९४	४५	२८	१७	

आरोग्य संस्थाचा भौतिक अनुशेष १०० टक्के दुर करण्याकरीता अनुशेषाच्या जिल्ह्यातील ज्या मुळ अनुशेषाच्या संस्थांना जागा उपलब्ध झाली नाही अशा संस्थांना अनुशेषाच्या यादीतून वगळून त्याऐवजी त्याच जिल्ह्यातील जागा उपलब्ध असणाऱ्या बृहत आराखड्यातील मंजूर संस्थांचा अनुशेषाच्या यादीत समावेश करण्यात आला असून त्यानुसार शासनाने ४ ग्रामीण रुग्णालये, १ प्राथमिक आरोग्य केंद्र व २८ उपकेंद्रे यांचा अनुशेषाच्या यादीत समावेश केल्याचा शासन निर्णय दिनांक ०४/०१/२०२० रोजी निर्गमित केला आहे. त्यानुसार सदर

संस्थांना आवश्यक निधी देण्यात येऊन भौतिक अनुशेष प्राथम्याने दुर करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात २२१० ३०६५ या लेखाशिर्षाअंतर्गत शासनाने एकुण रु. ४०११.७४ लक्ष इतका निधी अर्थसंकल्पित केला असून त्यापैकी शासन निर्णय दि. ११.८.२०२३ नुसार रु. १६००.०० लक्ष इतका निधी मंजूर करण्यात आला आहे व सदर निधी जिल्हा परिषद कार्यालयाच्या मुख्य वित्त व लेखाधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्या डीडीओ कोडवर जमा करण्यात आला आहे. सदर निधी १७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व ११ उपकेंद्रांच्या चालू बांधकामासाठी वितरीत करण्यात आला आहे.

ब) खाटांचा अनुशेष -

सन १९९४ चा निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार

१	खाटांचा अनुशेष	१९५२३
२	दि. ०१-०४-२००७ नुसार खाटांचा अनुशेष	११८९२
३	विशेष मोहिम अंतर्गत दूर झालेला अनुशेष	
	अ) उपकेंद्रातील १ खाटा	६३२३
	ब) प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील ४ खाटा	३०७६
	क) उपजिरु/स्त्री रुग्णालय / ट्रामा केअर युनिट / सुपर स्पेशालिटी रुग्णालय	६८१
		एकूण - १००८०
४	दि. ३१ - ०३ - २०१५ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	१८१२
५	दि. ३१ - ०१ - २०२२ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	११३८

आश्रमशाळा फिरते वैद्यकीय पथक :-

आदिवासी विभागातील शासकीय व शासन अनुदानित आश्रमशाळामध्ये आदिवासी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थी वास्तव करून राहतात व तेथे शिक्षण घेतात या विद्यार्थ्यांच्या वैद्यकीय सुविधेसाठी राज्यात ३७ आश्रमशाळा पथके स्थापन करण्यात आली आहेत या पथकांना वाहन उपलब्ध करून देण्यात आलेले असून पथकांत वैद्यकीय अधिकारी व निम वैद्यकीय कर्मचारी कार्यरत आहेत. या पथकांमार्फत आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी होवून त्यांना वैद्यकीय उपचार दिले जातात.

तथापि, मा. राज्यपालांनी शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे मृत्यू रोखण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना संदर्भात डॉ. सुभाष साळुंखे, यांचे अध्यक्षतेखाली दि. ३०-५-२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये तांत्रिक समिती गठीत करण्यात आली होती सदरहू

समितीची दि. २२-१२-२०१६ रोजी आश्रमशाळामधील विद्यार्थ्यांच्या मृत्यूंची संख्या कमी करण्यासाठी आरोग्य विभागाकडून करावयाच्या उपाययोजनाबाबत संदर्भात शिफारशी केल्या त्यानुसार आरोग्य विभागाने

१) ज्या आश्रमशाळेच्या नजीकच्या उपकेंद्रांत दोन एएनएम कार्यरत आहेत त्यापैकी एक कत्राटी ए.एन.एम. चे मुख्यालय आंश्रमशाळेने निवासस्थानाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतर आश्रमशाळे करण्याबाबत निर्णय घेतला .

२) ज्या आश्रमशाळेचे उपकेंद्रापासूनचे अंतर ५ कि. मी. पेक्षा कमी आहे. अशा उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरहू आश्रमशाळेला आठवडयातून दोन भेटी देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी तर ५ किमी पेक्षा अधिक अंतर असलेल्या उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरील आश्रमशाळेला आठवडयातून एकदा भेट देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी अशा सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

आरोग्य संस्थाचा मंजूर पदाचा आकृतीबंध

अ. क्र.	आरोग्य संस्थाचा प्रकार	पदनाम	मंजूर पदे	
१	प्रा. आ. केंद्र	वैद्यकिय अधिकारी	२	
२		आरोग्य सहाय्यक (पु)	२	
३		आरोग्य सहाय्यक (स्त्री)	१	
४		ए. एन. एम.	१	
५		प्रयोग शाळा तंत्रज्ञ	१	
६		औषध निर्माण अधिकारी	१	
७		कनिष्ठ लिपीक	१	
८		वाहन चालक	कंत्राटी	
९		सफाई कामगार	कंत्राटी	
१०		स्त्री परिचर	१	
११		पुरुष परिचर	३	
		एकूण मंजूर पदे		१५
१	उपकेंद्र	ए. एन. एम.	१	
२		आरोग्य सेवक	१	
३		अंशकालीन स्त्री परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	पुनर्वसन दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		आरोग्य सेविका	१	
४		शिपाई	१	
		एकूण मंजूर पदे		४
१	आयुर्वेदीक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	अॅलोपॅथिक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	प्राथमिक आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी (गट ब)	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		वाहन चालक	१	
४		परिचर	३	
		एकूण मंजूर पदे		६
१	फिरती आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		२
१	मुफसल दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी गट-ब	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	नागरी दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
१		औषध निर्माता	१	
		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३

१ युनानी दवाखाने वैदयकिय अधिकारी	१
२ फार्मसी ऑफीसर	१
३ परिचर	१

एकूण मंजूर पदे

३

१ जिल्हा परिषद दवाखाने वैदयकिय अधिकारी	१
२ आरोग्य सेवक	२
३ औषध निर्माण अधिकारी	१
४ स्त्री परिचर	१
५ पुरुष परिचर	१

एकूण मंजूर पदे

६

आयुर्वेदीक अॅलोपॅथिक दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य पथके, फिरते आरोग्य पथके, युनानी दवाखाने, जि. प. दवाखाने, मुफसल दवाखाने.

अ. क्र.	जिल्हाचे नावे	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	आश्रम शाळा पथक	पुर्नवसन दवाखाने	आयुर्वेदीक दवाखाने	अॅलोपॅथिक दवाखाने	प्राथमिक आरोग्य पथके	फिरते आरोग्य पथक	मुफसल दवाखाने	नागरी दवाखाने	युनानी दवाखाने	जिल्हा परिषद दवाखाने
१.	ठाणे	३३	११९	१	०	०	०	५	०	०	०	०	२
२.	पालघर	४६	३१४	४	०	४	०	१८	३	०	०	०	५
३.	रायगड	५४	२८८	१	०	०	०	३	०	०	०	०	७
४.	नाशिक	११२	५९२	६	०	१०	०	०	१५	०	०	०	०
५.	नंदूरबार	६१	२९३	४	११	७	०	८	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	७८	४४३	१	०	१८	०	०	१	०	०	०	०
७.	धुळे	४१	२३२	२	०	१३	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	९८	५६५	२	०	२	०	५	०	०	०	०	०
९.	पुणे	१००	५४२	२	०	१२	०	११	८	०	०	०	०
१०.	सांगली	६५	३४८	०	०	१४	१	२	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	७७	४३४	०	०	५	०	१	०	०	०	०	०
१२.	सातारा	८४	४१४	०	०	१७	०	६	०	३	०	०	०
१३.	कोल्हापूर	७८	४१३	०	०	१६	०	०	६	०	०	०	७
१४.	रत्नागिरी	६७	३७८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	३८	२४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१०
१६.	छ. संभाजीनगर	५१	२७९	०	०	४	०	०	०	२	०	६	०
१७.	जालना	४४	२२३	०	०	३	०	२	०	१	०	३	०
१८.	परभणी	३७	२१५	०	०	४	०	४	०	१	०	२	०
१९.	हिंगोली	२४	१३४	०	०	३	०	४	०	०	१	०	०
२०.	लातूर	५०	२५२	०	०	७	०	०	०	०	०	१	०
२१.	नांदेड	६९	३७७	२	०	७	०	०	४	०	०	६	०
२२.	धाराशिव	४४	२१५	०	०	५	०	०	०	०	३	२	०
२३.	बीड	५२	२९६	०	०	८	१	३	०	४	०	५	०
२४.	अकोला	३१	१७९	०	०	२५	४	०	२	०	०	०	०
२५.	वाशिम	२५	१५५	१	०	९	१	१	०	०	०	०	०
२६.	अमरावती	५९	३३९	२	०	६५	१८	१२	८	०	०	०	०
२७.	बुलढाणा	५२	२८०	०	०	७०	५	०	०	०	०	०	०
२८.	यवतमाळ	६७	४४६	२	०	१९	१	१	२	०	०	०	०
२९.	नागपूर	५३	३१६	१	०	३३	२५	१	३	०	०	०	०
३०.	गोदिया	४०	२५३	१	०	२६	३	०	४	०	०	०	०
३१.	भंडारा	३३	१९३	०	०	२९	४	०	०	०	०	०	०
३२.	चंद्रपूर	६५	३४२	१	०	१०	९	०	७	०	०	०	०
३३.	वर्धा	३१	१८३	०	०	११	२०	०	०	०	०	०	०
३४.	गडचिरोली	४८	३७६	४	०	५	०	३४	३	२	०	०	०
	एकूण	१९०८	१०७४८	३७	११	४६२	९२	१२१	६६	१३	४	२५	३१

मुफसल दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	चांदाळा
२.	गडचिरोली	आरमोरी	पिसेवडघा
३.	बीड	अंबाजोगाई	अंबाजोगाई
४.	बीड	धारूर	धारूर
५.	बीड	परळी	परळी
६.	बीड	गेवराई	गेवराई
७.	सातारा	सातारा	सातारा जि. प.
८.	सातारा	कोरगांव	तडवळे
९.	सातारा	फलटण	गिरवी
१०.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	अंभई
११.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	अंभई
१२.	परभणी	गंगाखेड	गंगाखेड
१३.	जालना	जाफ्राबाद	भारज

अॅलोपॅथिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपुर	चंद्रपुर	कोळसा
२.	चंद्रपुर	गोडपिपरी	वडगाव
३.	चंद्रपुर	मुल	भादुणी
४.	चंद्रपुर	मुल	गडीसुली
५.	चंद्रपुर	मुल	गोवर्धन
६.	चंद्रपुर	सावली	उपरी
७.	चंद्रपुर	सावली	विहीरगाव
८.	चंद्रपुर	नागभिड	विहीरगाव
९.	चंद्रपुर	भद्रावती	आष्टी
१०.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
११.	बुलढाणा	खामगाव	मेरा बु.
१२.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
१३.	बुलढाणा	शेगाव	माटरगाव बु.
१४.	बुलढाणा	जळगाव जामोद	अॅलो दवा. जामोद
१५.	अकोला	अकोला	बोरगाव मंजु
१६.	अकोला	अकोला	गांधिग्राम
१७.	अकोला	बाळापुर	खंडाळा
१८.	अकोला	बाळापुर	निंबा
१९.	बीड	अंबाजोगाई	येल्डा
२०.	यवतमाळ	राळेगांव	खैरी
२१.	नागपूर	नागपूर	बुटीबोरी
२२.	नागपूर	नागपूर	शिवा
२३.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२४.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२५.	नागपूर	कळमेश्वर	कोहही
२६.	नागपूर	कळमेश्वरी	तेलकामठी
२७.	नागपूर	सावेनेर	नांदागोमुख
२८.	नागपूर	काटोल	रिधाळा

२९.	नागपूर	काटोल	मासोद
३०.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सावंगा
३१.	नागपूर	नरखेड	पिपळा कवळाराम
३२.	नागपूर	नरखेड	मन्नतखेरी
३३.	नागपूर	नरखेड	खैरगाव
३४.	नागपूर	नरखेड	भिष्णुर
३५.	नागपूर	पारशिवनी	सलाई टेकाडी
३६.	नागपूर	पारशिवनी	माहुली
३७.	नागपूर	मौदा	धानला
३८.	नागपूर	मौदा	गोवरी
३९.	नागपूर	मौदा	अरोली
४०.	नागपूर	रामटेक	खैरीबिजेवाडा
४१.	नागपूर	कुही	डोगरगाव
४२.	नागपूर	कुही	मांगली
४३.	नागपूर	भिवापूर	वेसुर
४४.	नागपूर	भिवापूर	कारगाव
४५.	नागपूर	उमरेड	खुस्रपार
४६.	नागपूर	मिरज	बुधगाव
४७.	नागपूर	तुमसर	कपेरा
४८.	भंडारा	पवनी	चिचाळ
४९.	भंडारा	लाखनी	शिवनी मोगरा
५०.	भंडारा	लाखांदुर	पारडी
५१.	गोंदिया	आमगांव	चिचटोला
५२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	घाटबोरी तेली
५३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	झरपडा
५४.	वाशिम	मानोरा	दापुरा
५५.	वर्धा	देवळी	अंदोरी
५६.	वर्धा	सेलू	हिगणी
५७.	वर्धा	सेलू	केळझर
५८.	वर्धा	आर्वी	निबोली
५९.	वर्धा	आर्वी	वाठोडा
६०.	वर्धा	आष्टी	अंतोरा
६१.	वर्धा	आष्टी	भिष्णुर
६२.	वर्धा	आष्टी	भारसवाडा
६३.	वर्धा	आष्टी	देवलवाडी
६४.	वर्धा	आष्टी	वडाळा
६५.	वर्धा	कारंजा	तराडा
६६.	वर्धा	समुद्रपार	वायगाव
६७.	वर्धा	समुद्रपार	मंगरुळ
६८.	वर्धा	समुद्रपार	कोरा
६९.	वर्धा	समुद्रपार	काढळी
७०.	वर्धा	हिंणघाट	पोहणा
७१.	वर्धा	हिंणघाट	शेकापूर
७२.	वर्धा	हिंणघाट	सिरसगाव
७३.	वर्धा	हिंणघाट	वाघोळी
७४.	वर्धा	हिंणघाट	सावली
७५.	अमरावती	अमरावती	नांदगाव पेठ
७६.	अमरावती	भातकुली	आसरा
७७.	अमरावती	तातकुली	साऊर
७८.	अमरावती	दर्यापूर	वडनेर गंगाई

जिल्हा परिषद दवाखाने

७९.	अमरावती	दर्यापूर	आढळाबाजार
८०.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	कसबेगव्हाण
८१.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	चिचोळी महिमापूर
८२.	अमरावती	अचलपूर	कविटा बु.
८३.	अमरावती	अचलपूर	असदपूर
८४.	अमरावती	चांदूर बाजार	बेलोरा
८५.	अमरावती	मोशी	उतखेड
८६.	अमरावती	वरुड	जरुड
८७.	अमरावती	वरुड	मागरुळी पेट
८८.	अमरावती	तिवसा	वरखेड
८९.	अमरावती	धामणगांव रेल्वे	कावली वसाड
९०.	अमरावती	नांदगाव ख.	धानोरा फर्सी
९१.	अमरावती	नांदगाव ख.	फुलआमला
९२.	अमरावती	चिखलदरा	बस्तापूर

युनानी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	लातूर	निलंगा	तळीखेड
२.	बीड	आष्टी	देवळाली
३.	बीड	पाटोदा	थेरला
४.	बीड	शिरूर	मानुर
५.	बीड	केज	जिवाचीवाडी
६.	बीड	माजलगाव	सावरगाव
७.	धाराशिव	धाराशिव	ताकविकी
८.	धाराशिव	कळंब	मस्सा (खं)
९.	नांदेड	अर्धापुर	अर्धापुर
१०.	नांदेड	मुदखेड	माळकौठा
११.	नांदेड	कंधार	हाळदा
१२.	नांदेड	बिलोली	आदमपुर
१३.	नांदेड	उमरी	बोथी
१४.	नांदेड	मुखेड	बेटमोगरा
१५.	छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	पिप्रिराजा
१६.	छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	जुनाबाजार
१७.	छ. संभाजीनगर	सिल्लोड	शिवणा
१८.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	लासूरगाव
१९.	छ. संभाजीनगर	कन्नड	विकलटाणा
२०.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	गोंदेगाव
२१.	परभणी	परभणी	परभणी
२२.	परभणी	सोनपेठ	वडगांव
२३.	जालना	जालना	भाटेपुरी
२४.	जालना	भोकरदन	तडेगाव
२५.	जालना	जालना	माळी पिपळगाव

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	कोल्हापुर	पन्हाळा	वाडी रत्नागिरी
२.	कोल्हापुर	पन्हाळा	महावे
३.	कोल्हापुर	गडहिंगलज	चेन्ने पी
४.	कोल्हापुर	शाहूवाडी	कुंभवडे
५.	कोल्हापुर	शिरोळ	पुरंदवाड
६.	कोल्हापुर	भुदराड	वेसर्डे
७.	कोल्हापुर	जि. प. मुयालय	सातारा
८.	रायगड	अलिबाग	चोढी
९.	रायगड	अलिबाग	मुडकोली
१०.	रायगड	पनवेल	कामोटे
११.	रायगड	पेण	कुहिरे
१२.	रायगड	सुधागड	खवली
१३.	रायगड	म्हसळा	पामरे
१४.	रायगड	श्रीवर्धन	कुडगाव
१५.	ठाणे	मुरबाड	न्याहाडी
१६.	ठाणे	मुरबाड	नारिवली
१७.	पालघर	वसई	मांडवी
१८.	पालघर	पालघर	शिगांव
१९.	पालघर	विक्रमगड	बांधण
२०.	पालघर	विक्रमगड	उटावली
२१.	पालघर	मोखाडा	बेरिस्ते
२२.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	आवेळेगांव
२३.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	शिवापुर
२४.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	ऑब्रड
२५.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	घोटगे
२६.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	भुईबाबडा
२७.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	नेर्ले
२८.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	आर्घिणे
२९.	सिधुदुर्ग	रोणापाल	रोणापाल
३०.	सिधुदुर्ग	दोडामार्ग	घोटगेवाडी
३१.	सिधुदुर्ग	वेंगुर्ला	उभादांडा

प्राथमिक आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	पारडी
२.	गडचिरोली	गडचिरोली	येवली
३.	गडचिरोली	आरमोरी	पळसगांव
४.	गडचिरोली	कुरखेडा	पुराडा
५.	गडचिरोली	कुरखेडा	अंगारा
६.	गडचिरोली	कोरची	मसेली
७.	गडचिरोली	कोरची	बेंतकाटी
८.	गडचिरोली	धानोरा	मेढाटोला
९.	गडचिरोली	धानोरा	गटटा
१०.	गडचिरोली	चामोशी	पावीमुंरांडा
११.	गडचिरोली	चामोशी	येनापूर
१२.	गडचिरोली	अहेरी	बेलगुर
१३.	गडचिरोली	सिरोंचा	पेटिपाका
१४.	गडचिरोली	सिरोंचा	कोपेला
१५.	गडचिरोली	एटापल्ली	जारावंडी
१६.	गडचिरोली	गडचिरोली	जेप्रा
१७.	गडचिरोली	आरमोरी	देवूळगांव
१८.	गडचिरोली	आरमोरी	कुरुडीमाल
१९.	गडचिरोली	वडसा	विहीरगांव
२०.	गडचिरोली	कुरखेडा	चारभटटी
२१.	गडचिरोली	कुरखेडा	सोनसरी
२२.	गडचिरोली	कोरची	गॅरापत्ती
२३.	गडचिरोली	अहेरी	देवलमारी
२४.	गडचिरोली	अहेरी	राजाराम(खां)
२५.	गडचिरोली	अहेरी	आवलमारी
२६.	गडचिरोली	सिरोंचा	असरअली
२७.	गडचिरोली	सिरोंचा	बामणी
२८.	गडचिरोली	सिरोंचा	विड्डलरावपेठा
२९.	गडचिरोली	सिरोंचा	गेदा
३०.	गडचिरोली	एटापल्ली	गेदा
३१.	गडचिरोली	एटापल्ली	कोटमी
३२.	गडचिरोली	एटापल्ली	दोलंदा
३३.	गडचिरोली	भामरागड	ताडगांव

३४.	गडचिरोली	भामरागड	कोठी
३५.	हिंगोली	कळमनुरी	नांदापुर
३६.	हिंगोली	हिंगोली	मालसेलु
३७.	हिंगोली	सेनगांव	पुसेगांव
३८.	हिंगोली	सेनगांव	पानकन्हेरगांव
३९.	बीड	परळी	नाश्रा
४०.	बीड	गेवराई	सिरसमार्ग
४१.	बीड	गेवराई	राक्षसभूवन
४२.	सातारा	खंडाळा	जवळे
४३.	सातारा	खटाव	वडगांव
४४.	सातारा	खटाव	अंबवडे
४५.	सातारा	महाबळेश्वर	कुभरीशी
४६.	सातारा	माण	कुकडवाड
४७.	सातारा	वाई	केजळ
४८.	यवतमाळ	कळब	डोंगरखर्डा
४९.	नागपूर	सावनेर	वाकोडी
५०.	सोलापूर	सावनेर	वाकोडी
५१.	रायगड	श्रीवर्धन	आदगाव
५२.	रायगड	श्रीवर्धन	वाममांडला
५३.	रायगड	मुरुड	नांदगाव
५४.	अहमदनगर	अकोले	कोकणवाडी
५५.	अहमदनगर	अकोले	मुतखेल
५६.	अहमदनगर	अकोले	घाटघर
५७.	अहमदनगर	अकोले	सातेवाडी
५८.	अहमदनगर	अकोले	कोथळे
५९.	परभणी	पूर्णा	वझूर
६०.	परभणी	गंगाखेड	सुप्पा
६१.	परभणी	जितुंर	जोगवाडा
६२.	परभणी	जितुंर	वाघीबो
६३.	पुणे	आंबेगाव	चास
६४.	पुणे	आंबेगाव	तिरपाड
६५.	पुणे	आंबेगाव	भिमाशंकर
६६.	पुणे	जुन्नर	देवळे
६७.	पुणे	जुन्नर	राजुर
६८.	पुणे	जुन्नर	घामारी

६९.	पुणे	शिरूर	करंजावणे
७०.	पुणे	दौड	दौड
७१.	पुणे	मुळशी	पिरंगुट
७२.	पुणे	मावळ	खंडाळा
७३.	पुणे	पुरंदर	गराडे
७४.	वाशिम	कारंजा	भडशिवणी
७५.	नंदुरबार		कंजाळा
७६.	नंदुरबार		सिगपूर
७७.	नंदुरबार		गव्हाळी
७८.	नंदुरबार		गमण
७९.	नंदुरबार		दहेल
८०.	नंदुरबार		घाटली
८१.	नंदुरबार		चिखली
८२.	नंदुरबार		राजविहार
८३.	नंदुरबार		राजविहार
८४.	ठाणे	शहापूर	तळवाडा
८५.	ठाणे	शहापूर	पिवळी
८६.	ठाणे	शहापूर	ढाकणे
८७.	ठाणे	मुरबाड	सावर्णे
८८.	ठाणे	भिवंडी	कुंदा पथक
८९.	पालघर	वसई	पाणंजू
९०.	पालघर	पालघर	ढेकाळे
९१.	पालघर	डाहाणू	चळणी
९२.	पालघर	डाहाणू	दाभाडी
९३.	पालघर	डाहाणू	दाभोण
९४.	पालघर	तलासरी	उपलाट
९५.	पालघर	वाडा	सोनाळा
९६.	पालघर	वाडा	गारगाव
९७.	पालघर	वाडा	निबवली
९८.	पालघर	विक्रमगड	बोन्हांडा
९९.	पालघर	विक्रमगड	तलावाली
१००.	पालघर	जव्हार	वावर
१०१.	पालघर	जव्हार	दाभेळी
१०२.	पालघर	जव्हार	चांभारशेत
१०३.	पालघर	जव्हार	झाप

१०४.	पालघर	जव्हार	आडोशी
१०५.	पालघर	जव्हार	सुर्यमाळ
१०६.	पालघर	जव्हार	करिगाव
१०७.	जालना	भोकरदन	आव्हाना
१०८.	जालना	मंठा	वेलोरा

फिरती आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	लाठी
२.	चंद्रपूर	पौभुणी	उमरी पोतदार
३.	चंद्रपूर	चिमुर्	कोलारा
४.	चंद्रपूर	वरोरा	मोखाळा
५.	चंद्रपूर	जिवती	वणी खुर्द
६.	चंद्रपूर	जिवती	भारी
७.	चंद्रपूर	जिवती	टेकामांडवा
८.	चंद्रपूर	कोरची	कोरची
९.	गडचिरोली	एटापल्ली	कसनसुर
१०.	गडचिरोली	भामरागड	भामरागड
११.	अकोला	तेल्हारा	चित्तालवाडी
१२.	अकोला	अकोट	उमरा
१३.	यवतमाळ	मारेगाव	मार्थाजुन
१४.	यवतमाळ	झरी जामणी	रोहपेठ
१५.	नागपूर	रामटेक	पवनी
१६.	नागपूर	पारशिवनी	कोलीतमारा
१७.	नागपूर	पारशिवनी	अंबाझरी
१८.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सातवे
१९.	कोल्हापूर	हातांले	भोज
२०.	कोल्हापूर	हातांले	रुडी
२१.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सुळे
२२.	कोल्हापूर	राधानारी	तुरंबे
२३.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	सरुड
२४.	नांदेड	किनवट	पाथरी
२५.	नांदेड	किनवट	डोंगरगाव
२६.	नांदेड	किनवट	गणेशपुर
२७.	नांदेड	माहुर	वड्शा
२८.	जळगांव	जळगांव	शिरसोली
२९.	पुणे	आंबेगाव	माळीण
३०.	पुणे	आंबेगाव	ढाकाळे
३१.	पुणे	आंबेगाव	कोंढवळ
३२.	पुणे	जुन्नर	मुथाळणे

३३.	पुणे	खेड	चिखलगाव
३४.	पुणे	खेड	भोरगीरी
३५.	पुणे	मावळ	कुणे नामा
३६.	पुणे	मावळ	खांडी
३७.	गोंदिया	देवरी	ईडूकचुवा
३८.	गोंदिया	देवरी	पुराडा
३९.	गोंदिया	देवरी	पालांदुर जमी
४०.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	इळदा
४१.	गोंदिया	तलासरी	तलासरी
४२.	पालघर	जव्हार	जव्हार
४३.	पालघर	मोखाडा	मोखाडा
४४.	नाशिक	सुरगाणा	श्रीमुवण
४५.	नाशिक	सुरगाणा	खोकरविहिर
४६.	नाशिक	सुरगाणा	गोडोळे
४७.	नाशिक	सुरगाणा	कुकुडणे
४८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	रायते
४९.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	मेटघर किल्ला
५०.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	ओझर खेड
५१.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	तोरंगण
५२.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	कळमुस्ते
५३.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बाहुली खु.
५४.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बेडसे
५५.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	पिंपळघोंड
५६.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देवडीगरी
५७.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	आडगाव देवळा
५८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देसराणे

पुनर्वसन दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	नंदुरबार	तळोदा	नर्मदानगर
२.	नंदुरबार	तळोदा	डेकाटी
३.	नंदुरबार	तळोदा	अमानी
४.	नंदुरबार	तळोदा	रोझवा
५.	नंदुरबार	तळोदा	अमली
६.	नंदुरबार	तळोदा	गोपाळपुर
७.	नंदुरबार	तळोदा	तन्हावद
८.	नंदुरबार	तळोदा	वडछील
९.	नंदुरबार	तळोदा	चिखली
१०.	नंदुरबार	तळोदा	वाडी
११.	नंदुरबार	तळोदा	काथर्दे दिगर

आश्रमशाळा पथक

अ.क्र.	मंडळ	जिल्हा	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	ठाणे	ठाणे	शहापुर
२.		पालघर	वाडा
३.			जव्हार
४.			कामा
५.			तलासरी
६.		राचगड	पेण
७.	नाशिक	नाशिक	नाशिक
८.			दिंडोरी
९.			पेठ
१०.			सुरगाणा
११.			कळवण
१२.			इगतपुरी
१३.		धुळे	साक्री
१४.			शिरपुर
१५.		नंदुरबार	अक्कलकुवा
१६.			नवापुर
१७.			धडगाव १
१८.			धडगाव २
१९.		जळगांव	यावल
२०.		अहमदनगर	अकोले
२१.			राजुर
२२.	पुणे	पुणे	घोडेगाव
२३.			जुन्नर
२४.	लातूर	नांदेड	बोधडी
२५.			साखरणी
२६.	अकोला	वाशिम	वाशिम
२७.		अमरावती	चिखलदरा
२८.			धारणी
२९.		यवतमाळ	यवतमाळ
३०.			पांढरकवडा
३१.	नागपूर	नागपूर	रामटेक
३२.		गोंदिया	देवरी
३३.		चंद्रपूर	गडचादुर
३४.		गडचिरोली	गडचिरोली
३५.			कुरखेडा
३६.			अहेरी
३७.			भामरागड
एकुण			३७

नागरी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	हिंगोली	हिंगोली	डिग्रस कऱ्हाळे
२.	धाराशिव	तुळजापुर	आरळी (बु)
३.	धाराशिव	उमरगा	गुंजोटी
४.	धाराशिव	भुम	सुकटा

अ.क्र.	आरोग्य संस्था	संस्था
१.	पोलिस दवाखाने	१६
२.	शवविच्छेदन केंद्र	४
३.	नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे	७
४.	शासकिय / दवाखाने	१३

शासकिय दवाखाने :-

- १) शासकीय मुद्रणालय दवाखाना, चर्नीरोड.
- २) शासकीय दवाखाना, विक्रीकर भवन.
- ३) शासकीय दवाखाना, अभ्युदय नगर, काळाचौकी
- ४) शासकीय दवाखाना, महालक्ष्मी.
- ५) शासकीय दवाखाना, आरे दुग्ध वसाहत, गोरेगाव.
- ६) शासकीय दवाखाना, भिक्षेकरी गृह, चेंबुर.
- ७) शासकीय दवाखाना, आमदार निवास, मनोरा.
- ८) शासकीय दवाखाना, जुने जकातघर.
- ९) शासकीय दवाखाना, मलबार हिल.
- १०) शासकीय दवाखाना, दिवाणी व सत्र न्यायालय.
- ११) शासकीय दवाखाना, उच्च न्यायालय.
- १२) शासकीय दवाखाना, मंत्रालय.
- १३) शासकीय दवाखाना, कोकण भवन, नवी मुंबई.

शवविच्छेदन गृह :-

- १) जे. जे. रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, भायखळा.
- २) कुपर रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, अंधेरी.
- ३) राजावाडी रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, घाटकोपर.
- ४) भगवती रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, बोरीवली.

पोलिस दवाखाने :-

- १) पोलिस मुख्यालय, दवाखाना, क्रॉफर्ड मार्केट.
- २) पोलिस दवाखाना, ताडदेव.
- ३) पोलिस दवाखाना, दादर.
- ४) पोलिस दवाखाना, नेहरु नगर, कुर्ला.
- ५) पोलिस दवाखाना, एल विभाग वरळी.
- ६) पोलिस दवाखाना, कांदीवली.
- ७) पोलिस दवाखाना, मरोळ अंधेरी.
- ८) पोलिस दवाखाना, अंधेरी.
- ९) पोलिस दवाखाना, डी. बी. मार्ग.
- १०) पोलिस दवाखाना, पंतनगर.
- ११) पोलिस दवाखाना, सांताक्रुझ.
- १२) पोलिस दवाखाना, माहिम.
- १३) पोलिस दवाखाना, रा. रा. पोलिस बल गट -११
- १४) पोलिस दवाखाना, रा. रा. पोलिस बल गट -८
- १५) आर्थर रोड जेल दवाखाना.
- १६) लोहमार्ग पोलिस दवाखाना, घाटकोपर.

नागरी कुटुंब कल्याण केंद्र :-

- १) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, कांदीवली
- २) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, अंधेरी.
- ३) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, वरळी.
- ४) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, मुलुंड.
- ५) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, परेल (एम. जी. एम.)
- ६) ना. कु. क. केंद्र पोद्दार आयुर्वेदिक रुग्णालय, वरळी.
- ७) ना. कु. क. केंद्र जे. जे. रुग्णालय, भायखळा.

आयुर्वेदिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	भंगाराम तळोधी
२.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	विठ्ठलवाडा
३.	चंद्रपूर	मुल	राजगड
४.	चंद्रपूर	चिमु	वडसी
५.	चंद्रपूर	वरोरा	चिकणी
६.	चंद्रपूर	वरोरा	टेमुर्डा
७.	चंद्रपूर	भद्रावती	चोरा
८.	चंद्रपूर	कोरपना	वनसडी
९.	चंद्रपूर	कोरपना	कोडसी बु.
१०.	चंद्रपूर	कोरपना	पारडी
११.	बुलडाणा	बुलडाणा	म्हसला बु.
१२.	बुलडाणा	बुलडाणा	देउळघाट
१३.	बुलडाणा	बुलडाणा	डोंगर खंडाळा
१४.	बुलडाणा	चिखली	शेलसुर
१५.	बुलडाणा	चिखली	पेठ
१६.	बुलडाणा	चिखली	गांगलगाव
१७.	बुलडाणा	चिखली	देवूळगाव धनगर
१८.	बुलडाणा	दे. राजा	दिग्रस
१९.	बुलडाणा	सि. राजा	धांदरवाडी
२०.	बुलडाणा	सि. राजा	जांभोरा
२१.	बुलडाणा	सि. राजा	वर्दडी
२२.	बुलडाणा	सि. राजा	दुसरबिड
२३.	बुलडाणा	सि. राजा	शेंदुर्जन
२४.	बुलडाणा	लोणार	गुंजखेड
२५.	बुलडाणा	मेहकर	सोनाटी
२६.	बुलडाणा	मेहकर	विश्वी
२७.	बुलडाणा	मेहकर	शेलगांव देशमुख
२८.	बुलडाणा	मेहकर	लोणीगवळी
२९.	बुलडाणा	मेहकर	वरवंड
३०.	बुलडाणा	मेहकर	घाटबोरी
३१.	बुलडाणा	मेहकर	नायगांव देशमुख
३२.	बुलडाणा	मेहकर	शंदला
३३.	बुलडाणा	मेहकर	ब्रम्हपुरी
३४.	बुलडाणा	खामगाव	गेरु माटरगाव
३५.	बुलडाणा	खामगाव	अतेज
३६.	बुलडाणा	खामगाव	लोखंडा
३७.	बुलडाणा	खामगाव	पिंप्री कोरडे
३८.	बुलडाणा	खामगाव	गौधनापुर
३९.	बुलडाणा	खामगाव	वर्णा
४०.	बुलडाणा	खामगाव	काळेगाव

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४१.	बुलडाणा	खामगाव	भालेगाव
४२.	बुलडाणा	खामगाव	पारखेड
४३.	बुलडाणा	खामगाव	बोरजवळा
४४.	बुलडाणा	खामगाव	शहापूर
४५.	बुलडाणा	खामगाव	चितोडा
४६.	बुलडाणा	खामगाव	हिंगणा कारेगाव
४७.	बुलडाणा	खामगाव	पळशी बु.
४८.	बुलडाणा	खामगाव	लोणी कदमापुर
४९.	बुलडाणा	खामगाव	शिर्ला नेमाणे
५०.	बुलडाणा	खामगाव	आंबेटाकळी
५१.	बुलडाणा	शेगाव	वरुड
५२.	बुलडाणा	शेगाव	पहुरजिरा
५३.	बुलडाणा	शेगाव	मनसगाव
५४.	बुलडाणा	शेगाव	डोलारखेड
५५.	बुलडाणा	संग्रामपुर	बावनबिर
५६.	बुलडाणा	संग्रामपुर	वसाडी
५७.	बुलडाणा	संग्रामपुर	वकाणा
५८.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	सुनगाव
५९.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	धानोरा
६०.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	भेंडवळ
६१.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	वडशिगी
६२.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	खांडवी
६३.	बुलडाणा	नांदुरा	नायगांव
६४.	बुलडाणा	नांदुरा	निमगाव
६५.	बुलडाणा	नांदुरा	अलमपुर
६६.	बुलडाणा	नांदुरा	खुमगाव
६७.	बुलडाणा	नांदुरा	भोटा
६८.	बुलडाणा	नांदुरा	चांदुरबिस्वा
६९.	बुलडाणा	नांदुरा	जिगाव टाकळी
७०.	बुलडाणा	नांदुरा	जवळा बाजार
७१.	बुलडाणा	मलकापुर	देवधाबा
७२.	बुलडाणा	मलकापुर	वडोदा
७३.	बुलडाणा	मलकापुर	वडजी
७४.	बुलडाणा	मलकापुर	जांभुळधाबा
७५.	बुलडाणा	मोताळा	तपोवन
७६.	बुलडाणा	मोताळा	शेलगाव बाजार
७७.	बुलडाणा	मोताळा	पोफळी
७८.	बुलडाणा	मोताळा	रोहिणखेड
७९.	बुलडाणा	मोताळा	कोथळी
८०.	बुलडाणा	मोताळा	पिंपळगाव नाथ
८१.	गडचिरोली	धानोरा	मोहली

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
८२.	गडचिरोली	चामोर्शी	गिलगांव
८३.	गडचिरोली	चामोर्शी	तळोधी
८४.	गडचिरोली	एटापल्ली	घोटसूर
८५.	गडचिरोली	सिरोंचा	बेज्जुरपल्ली
८६.	हिंगोली	कळमनुरी	नरवाडी
८७.	हिंगोली	कळमनुरी	वारंगाफाटा
८८.	हिंगोली	औढानागनाथ	मेथा
८९.	लातूर	चाकुर	वडवळ
९०.	लातूर	औसा	देवताळा
९१.	लातूर	देवणी	वीळेगाव
९२.	लातूर	शिरूर	येरोळ
९३.	लातूर	रेणापुर	सिंधगाव
९४.	लातूर	रेणापुर	दर्जी बोरगाव
९५.	लातूर	जळकोट	पाटोदा
९६.	अकोला	अकोला	आयु. दवा. म्हैसांग
९७.	अकोला	अकोला	बोरगाव खु.
९८.	अकोला	अकोला	कानशिवणी
९९.	अकोला	अकोला	उगवा
१००.	अकोला	अकोला	सुकोडा
१०१.	अकोला	अकोट	पोपटखेड
१०२.	अकोला	अकोट	अकोलखेड
१०३.	अकोला	अकोट	रौदळा
१०४.	अकोला	अकोट	वरुड
१०५.	अकोला	अकोट	केळीवेळी
१०६.	अकोला	अकोट	रुईखेड
१०७.	अकोला	बांशिटाकळी	टिटवा
१०८.	अकोला	मुर्तीजापुर	माना
१०९.	अकोला	मुर्तीजापुर	शेलुबाजार
११०.	अकोला	मुर्तीजापुर	निंभा
१११.	अकोला	पातूर	तांदळी
११२.	अकोला	पातूर	चान्नी
११३.	अकोला	पातूर	खानापुर
११४.	अकोला	तेल्हारा	पाथर्डी
११५.	अकोला	तेल्हारा	माळेगाव बाजार
११६.	अकोला	तेल्हारा	बेलखेड
११७.	अकोला	तेल्हारा	भांबेरी
११८.	अकोला	तेल्हारा	नेर
११९.	अकोला	बाळापुर	लोहारा
१२०.	अकोला	बाळापुर	डोगरगाव
१२१.	बीड	बीड	मौज
१२२.	बीड	गेवराई	आम्हा वाहेगाव
१२३.	बीड	शिरूर	आर्वी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१२४.	बीड	केज	जवळबन
१२५.	बीड	अंबाजोगाई	वाघाळा
१२६.	बीड	अंबाजोगाई	पटटीवडगाव
१२७.	बीड	माजलगांव	सोन्नाथडी
१२८.	बीड	आष्टी	पारगाव जोगेश्वरी
१२९.	सातारा	सातारा	अतित
१३०.	सातारा	कराड	चोरे
१३१.	सातारा	पाटण	जांभुळवाडी
१३२.	सातारा	पाटण	कुठरे
१३३.	सातारा	कोरेगाव	भाडळे
१३४.	सातारा	खटाव	महासुर्णे
१३५.	सातारा	माण	वरमलवाडी
१३६.	सातारा	माण	इंजबाव
१३७.	सातारा	फलटण	गुणवरे
१३८.	सातारा	फलटण	निंबळक
१३९.	सातारा	फलटण	आदर्की
१४०.	सातारा	खंडाळा	आसवली
१४१.	सातारा	खंडाळा	विंग
१४२.	सातारा	खंडाळा	वाठार कॉलनी
१४३.	सातारा	वाई	आकोशी
१४४.	सातारा	जावळी	खर्शीबारामुरे
१४५.	सातारा	म्हसवड	वाघावळे
१४६.	यवतमाळ	यवतमाळ	भांब राजा
१४७.	यवतमाळ	यवतमाळ	येळाबारा
१४८.	यवतमाळ	बाभुळगाव	सरुळ
१४९.	यवतमाळ	कळंब	कोठा
१५०.	यवतमाळ	पांढरकवडा	पाटण
१५१.	यवतमाळ	राळेगाव	झाडगाव
१५२.	यवतमाळ	मारेगाव	नवरगाव
१५३.	यवतमाळ	वणी	घोन्सा
१५४.	यवतमाळ	वणी	तेजापुर
१५५.	यवतमाळ	दारव्हा	पाळोदी
१५६.	यवतमाळ	दारव्हा	लाडखेड
१५७.	यवतमाळ	नेर	पाथ्रड गोळे
१५८.	यवतमाळ	नेर	बाणगाव
१५९.	यवतमाळ	आर्णि	कवठाबाजार
१६०.	यवतमाळ	आर्णि	भानसरा
१६१.	यवतमाळ	पुसद	वनवार्ला
१६२.	यवतमाळ	महागाव	पेढि इजारा
१६३.	यवतमाळ	उमरखेड	बिटरगाव
१६४.	यवतमाळ	उमरखेड	चातारी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१६५.	नागपूर	नागपूर	कन्हाळगाव
१६६.	नागपूर	नागपूर	आष्टा
१६७.	नागपूर	नागपूर	सलाई गोधनी
१६८.	नागपूर	कामटी	भुगाव
१६९.	नागपूर	कामटी	दिघोरी
१७०.	नागपूर	हिंगना	आमगाव देवळी
१७१.	नागपूर	हिंगना	मोहगाव
१७२.	नागपूर	हिंगना	उमरी वाघ
१७३.	नागपूर	हिंगना	अडेगाव (कवडस)
१७४.	नागपूर	हिंगना	गुमगाव
१७५.	नागपूर	सावनेर	बिचवा
१७६.	नागपूर	सावनेर	कोथुर्णा
१७७.	नागपूर	काटोल	भोरगड
१७८.	नागपूर	काटोल	मेटपांजरा
१७९.	नागपूर	काटोल	धरतीमुर्ती
१८०.	नागपूर	काटोल	पारडसिंगा
१८१.	नागपूर	काटोल	झिल्पा
१८२.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सांवंगा
१८३.	नागपूर	मौदा	निहारवाणी
१८४.	नागपूर	मौदा	चाचेर
१८५.	नागपूर	कुही	राजोला
१८६.	नागपूर	कुही	कुसबा
१८७.	नागपूर	कुही	अडम
१८८.	नागपूर	कुही	फगड
१८९.	नागपूर	कुही	जिवनापुर
१९०.	नागपूर	कुही	तारणा
१९१.	नागपूर	कुही	पचखेडी
१९२.	नागपूर	कुही	वेळगाव
१९३.	नागपूर	भिवापूर	सालेशहरी
१९४.	नागपूर	भिवापूर	मेंढा
१९५.	नागपूर	भिवापूर	शिवापूर
१९६.	नागपूर	उमरेड	पिपरा
१९७.	नागपूर	उमरेड	ब्राम्हणी
१९८.	धाराशिव	धाराशिव	चिलवडी
१९९.	धाराशिव	तुळजापुर	होर्ती
२००.	धाराशिव	भुम	उळुप
२०१.	धाराशिव	वाशी	तेरखेडी
२०२.	धाराशिव	परंडा	डोंजा
२०३.	सोलापुर	बार्शी	गाडेगांव
२०४.	सोलापुर	बार्शी	श्रीपत पिंपरी
२०५.	सोलापुर	पंढरपूर	शेळवे

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२०६.	सोलापुर	करमाळा	जिंती
२०७.	सोलापुर	मोहोळ	शेटफळ (स्थलांतरीत.....)
२०८.	कोल्हापूर	आजरा	पेरनोली
२०९.	कोल्हापूर	आजरा	गवसे
२१०.	कोल्हापूर	भुदरगड	लहान बारवे
२११.	कोल्हापूर	हातकणंगले	तारदाळे
२१२.	कोल्हापूर	कागल	सावर्डे
२१३.	कोल्हापूर	करवीर	आरळे
२१४.	कोल्हापूर	राधानगरी	आणाजे
२१५.	कोल्हापूर	राधानगरी	म्हासुर्ली
२१६.	कोल्हापूर	राधानगरी	आडोली
२१७.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	कुंभ्याची वाडी
२१८.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	नादगांव
२१९.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	विरळे
२२०.	कोल्हापूर	शिरोळ	घोसरवाड
२२१.	कोल्हापूर	शिरोळ	कोथळी
२२२.	कोल्हापूर	गडहिंगलज	मुंगळी
२२३.	कोल्हापूर	कागल	हमिदवाडा
२२४.	नांदेड	लोहा	माळेगाव
२२५.	नांदेड	कंधार	शिराढोण
२२६.	नांदेड	नायगाव	कोलंबी
२२७.	नांदेड	हदगाव	चाभरा
२२८.	नांदेड	हदगाव	जांभळा
२२९.	नांदेड	हि. नगर	कामारी
२३०.	नांदेड	मुखेड	कामजळगा
२३१.	छ. संभाजीनगर	सिल्लोड	घाटनांद्रा
२३२.	छ. संभाजीनगर	गंगापूर	सावखेडा
२३३.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	भऊर
२३४.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	पोखरी
२३५.	जळगांव	अमळनेर	डांगरी
२३६.	जळगांव	चोपडा	कुरवेल
२३७.	जळगांव	चोपडा	वढोदा
२३८.	जळगांव	रावेर	तांदलवाडी
२३९.	जळगांव	यावल	मारुळ
२४०.	जळगांव	मुक्ताईनगर	चांगदेव
२४१.	जळगांव	मुक्ताईनगर	हरताळा
२४२.	जळगांव	मुक्ताईनगर	पारंबी
२४३.	जळगांव	पारोळा	धुळिपिंप्री
२४४.	जळगांव	पारोळा	शिरसमणी
२४५.	जळगांव	पारोळा	उंदिरखेडा
२४६.	जळगांव	पाचोरा	सातगांव डांगरी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२४७.	जळगांव	पाचोरा	बदरखें
२४८.	जळगांव	जामनेर	तळेगांव
२४९.	जळगांव	जामनेर	तोंडापूर
२५०.	जळगांव	एरंडोल	उत्राण
२५१.	जळगांव	चाळीसगांव	बहाळ
२५२.	जळगांव	चाळीसगांव	माळशेवगे
२५३.	अहमदनगर	संगमनेर	वरुडीपठार
२५४.	अहमदनगर	जामखेड	पाटोदा
२५५.	परभणी	सोनपेठ	शेळगांव
२५६.	परभणी	जितूर	बामणी
२५७.	परभणी	सेलू	कुपटा
२५८.	परभणी	परभणी	लोहगाव
२५९.	पुणे	आंबेगाव	आमोंडी
२६०.	पुणे	आंबेगाव	पोखरी
२६१.	पुणे	आंबेगाव	अवसरी खु.
२६२.	पुणे	जुन्नर	आर्वी
२६३.	पुणे	जुन्नर	उब्रंज
२६४.	पुणे	जुन्नर	उच्छिल
२६५.	पुणे	जुन्नर	तळेरान
२६६.	पुणे	वेल्हा	आंबवणे
२६७.	पुणे	भोर	हिर्डाशी
२६८.	पुणे	मुळशी	कोळवण
२६९.	पुणे	बारामती	जळगाव का. प
२७०.	पुणे	हवेली	मांजरी बु.
२७१.	भंडारा	भंडारा	मानेगाव बाजार
२७२.	भंडारा	भंडारा	दवडीपार बाजार
२७३.	भंडारा	भंडारा	कोथुर्णा
२७४.	भंडारा	भंडारा	खुर्शीपार
२७५.	भंडारा	भंडारा	मांडवी
२७६.	भंडारा	मोहाडी	हरदोली (झं)
२७७.	भंडारा	मोहाडी	मुंढरी बु.
२७८.	भंडारा	मोहाडी	उसर्रा
२७९.	भंडारा	तुमसर	येरली
२८०.	भंडारा	पवनी	कुर्झा
२८१.	भंडारा	पवनी	पालोरा
२८२.	भंडारा	पवनी	पिंपळगाव (नि)
२८३.	भंडारा	पवनी	ब्रम्ही
२८४.	भंडारा	पवनी	मांगली
२८५.	भंडारा	पवनी	कन्हाळगाव
२८६.	भंडारा	पवनी	भोजापुर
२८७.	भंडारा	लाखनी	कनेरी (द)

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२८८.	भंडारा	लाखनी	किटाळी
२८९.	भंडारा	लाखनी	राजेगाव
२९०.	भंडारा	लाखनी	लाखोरी
२९१.	भंडारा	लाखनी	मेंढा (भुगाव)
२९२.	भंडारा	लाखनी	खराशी
२९३.	भंडारा	साकोली	चांदोरी
२९४.	भंडारा	साकोली	वडद
२९५.	भंडारा	लाखांदुर	सोनी
२९६.	भंडारा	लाखांदुर	भागडी
२९७.	भंडारा	लाखांदुर	बेलाटी
२९८.	भंडारा	लाखांदुर	विरली बु.
२९९.	भंडारा	लाखांदुर	डोकेसरांडी
३००.	गोंदिया	गोंदिया	चुटीया
३०१.	गोंदिया	गोंदिया	बनाथर
३०२.	गोंदिया	गोंदिया	बटाना
३०३.	गोंदिया	गोंदिया	मुरदाडा
३०४.	गोंदिया	गोंदिया	अदासी
३०५.	गोंदिया	गोंदिया	धापेवाडा
३०६.	गोंदिया	तिरोडा	अर्जुनी
३०७.	गोंदिया	तिरोडा	मुरमाडी
३०८.	गोंदिया	तिरोडा	गांगला
३०९.	गोंदिया	तिरोडा	सरांडी
३१०.	गोंदिया	गोरेगांव	घुमर्गा
३११.	गोंदिया	गोरेगांव	तेढा
३१२.	गोंदिया	आमगांव	शिवनी
३१३.	गोंदिया	आमगांव	गिरोला
३१४.	गोंदिया	आमगांव	ननसरी
३१५.	गोंदिया	आमगांव	कट्टीपार
३१६.	गोंदिया	सालेकसा	सोनपूरी
३१७.	गोंदिया	सालेकसा	पिपरीया
३१८.	गोंदिया	सालेकसा	गांधीटोला
३१९.	गोंदिया	देवरी	डोंगरगांव
३२०.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	बोपाबोडी
३२१.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	कोसमतोंडी
३२२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	मंदीटोला
३२३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	बाराभाटी
३२४.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	बोंडगांव देवी
३२५.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	ईटखेडा
३२६.	वाशिम	वाशिम	कोकलगाव
३२७.	वाशिम	रिसोड	गोवर्धन
३२८.	वाशिम	मालेगाव	जोडगव्हाण

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
३२९.	वाशिम	मालेगाव	आमखेडा
३३०.	वाशिम	कारंजा	काजळेश्वर
३३१.	वाशिम	कारंजा	महागाव
३३२.	वाशिम	कारंजा	रहाटी
३३३.	वाशिम	मानोरा	तोरनाळा
३३४.	वाशिम	मानोरा	पाळोदी
३३५.	वर्धा	वर्धा	गोजी
३३६.	वर्धा	देवळी	दापोरी
३३७.	वर्धा	देवळी	मुदरगाव
३३८.	वर्धा	सेलू	आकोली
३३९.	वर्धा	सेलू	सालईपेठ
३४०.	वर्धा	आर्वी	माळेगाव टेका
३४१.	वर्धा	आष्टी	सिरसोली
३४२.	वर्धा	कारंजा	धानोली
३४३.	वर्धा	कारंजा	मासोद
३४४.	वर्धा	कारंजा	धरती
३४५.	वर्धा	समुद्रपार	निंभा
३४६.	धुळे	धुळे	शिरधाने
३४७.	धुळे	धुळे	बोरविहीर
३४८.	धुळे	धुळे	नरवाळ
३४९.	धुळे	शिरपूर	आढे
३५०.	धुळे	शिरपूर	मांजरोद
३५१.	धुळे	शिरपूर	भाटपुरा
३५२.	धुळे	शिरपूर	खंबाळे
३५३.	धुळे	शिरपूर	टेकवाडे
३५४.	धुळे	शिरपूर	शेवाडे
३५५.	धुळे	शिरपूर	आमथळे
३५६.	धुळे	शिरपूर	पास्टे
३५७.	धुळे	शिरपूर	दाऊळ
३५८.	धुळे	साक्री	पिंजरवाडी
३५९.	नंदूरबार	नवापूर	सोनखाब
३६०.	नंदूरबार	शहादा	नवागांव
३६१.	नंदूरबार	शहादा	कोळदा
३६२.	नंदूरबार	शहादा	शेल्टी
३६३.	नंदूरबार	शहादा	अंबापूर
३६४.	नंदूरबार	तळोदा	तुळाजे
३६५.	नंदूरबार	तळोदा	आमलावारी
३६६.	ठाणे	मुंबई	आसोळे
३६७.	पालघर	पालघर	दहिसर
३६८.	पालघर	डहाणू	बडा पोखरण
३६९.	पालघर	डहाणू	चिखला

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
३७०.	पालघर	तलासरी	झरी
३७१.	जालना	बदनापूर	रौषणगाव
३७२.	जालना	घनसांगवी	पानेवाडी
३७३.	जालना	घनसांगवी	आंतरवाली टेंभी
३७४.	नाशिक	चांदवड	दरेगाव
३७५.	नाशिक	चांदवड	कोशींबे
३७६.	नाशिक	इगतपुरी	कावनई
३७७.	नाशिक	मालेगाव	शेरुळ
३७८.	नाशिक	नांदगाव	कळमदरी
३७९.	नाशिक	नाशिक	सैय्यद पिंप्री
३८०.	नाशिक	सिन्नर	खंबाळे
३८१.	नाशिक	येवला	कातरणी
३८२.	नाशिक	येवला	अनकाई
३८३.	नाशिक	निफाड	विंचुर
३८४.	सांगली	मिरज	कसबे डिग्रस
३८५.	सांगली	पलूस	अमनापूर
३८६.	सांगली	पलूस	वसगाडे
३८७.	सांगली	खानापूर	माहूली
३८८.	सांगली	खानापूर	लंगारे
३८९.	सांगली	खानापूर	पारे
३९०.	सांगली	खडेगाव	खेदापूर
३९१.	सांगली	वालवा	येलूर (कोरेगाव येथे कार्यरत)
३९२.	सांगली	वालवा	येदेनीपानी
३९३.	सांगली	वालवा	रेदारे धरण
३९४.	सांगली	वालवा	वाटेगाव
३९५.	सांगली	वालवा	भवानी नगर
३९६.	सांगली	शिराळा	बिलासी
३९७.	सांगली	शिराळा	आरळा
३९८.	अमरावती	अमरावती	नांदुरा
३९९.	अमरावती	अमरावती	रोहणखेड
४००.	अमरावती	अमरावती	अंतोरा
४०१.	अमरावती	अमरावती	यावली शहीद
४०२.	अमरावती	अमरावती	सालोरा
४०३.	अमरावती	भातकुली	हातुर्णा
४०४.	अमरावती	भातकुली	सायत
४०५.	अमरावती	भातकुली	कवठा बहाळे
४०६.	अमरावती	भातकुली	धामोरी
४०७.	अमरावती	भातकुली	विर्शी
४०८.	अमरावती	भातकुली	रामा
४०९.	अमरावती	भातकुली	टाकरखेडा
४१०.	अमरावती	दर्यापूर	वडाळगव्हाण

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४११.	अमरावती	दर्यापुर	वरुड कुलट
४१२.	अमरावती	दर्यापुर	टोंगलाबाद
४१३.	अमरावती	दर्यापुर	माहुली धांडे
४१४.	अमरावती	दर्यापुर	उपराई
४१५.	अमरावती	दर्यापुर	जसापुर
४१६.	अमरावती	दर्यापुर	कान्होली
४१७.	अमरावती	अंजनगाव सु	भंडारज
४१८.	अमरावती	अचलपुर	चमक खुर्द
४१९.	अमरावती	अचलपुर	काकडा
४२०.	अमरावती	अचलपुर	कुष्ठा
४२१.	अमरावती	अचलपुर	रासेगाव
४२२.	अमरावती	अचलपुर	कोल्हा
४२३.	अमरावती	अचलपुर	वासणी बु.
४२४.	अमरावती	चांदुर बाजार	राजना पुर्णा
४२५.	अमरावती	चांदुर बाजार	हिरुळपुर्णा
४२६.	अमरावती	चांदुर बाजार	कारंजा बहिरम
४२७.	अमरावती	चांदुर बाजार	थुगाव पिंपरी
४२८.	अमरावती	चांदुर बाजार	कुन्हा
४२९.	अमरावती	चांदुर बाजार	खरपी
४३०.	अमरावती	चांदुर बाजार	सोनोरी
४३१.	अमरावती	चांदुर बाजार	देवुरवाडा
४३२.	अमरावती	चांदुर बाजार	बोराळा
४३३.	अमरावती	चांदुर बाजार	कुरळपुर्णा
४३४.	अमरावती	मोर्शी	पिंपळखुटा मोठा
४३५.	अमरावती	मोर्शी	राजुरवाडी
४३६.	अमरावती	मोर्शी	अडगाव
४३७.	अमरावती	मोर्शी	धामणगाव काटपुर
४३८.	अमरावती	वरुड	टेंबुरखेडा
४३९.	अमरावती	वरुड	एकदरा
४४०.	अमरावती	वरुड	पवणी
४४१.	अमरावती	वरुड	करजगाव गांधी
४४२.	अमरावती	वरुड	चांदस वाटोडा
४४३.	अमरावती	तिवसा	सालोरा तसरे
४४४.	अमरावती	तिवसा	पिंपळखुटा
४४५.	अमरावती	तिवसा	मिर्झापूर
४४६.	अमरावती	तिवसा	वन्हा
४४७.	अमरावती	धामणगाव रे	विरुळरोधे
४४८.	अमरावती	धामणगाव रे	झाडगाव
४४९.	अमरावती	चांदुर रे	मालखेड
४५०.	अमरावती	चांदुर रे	जवळा धोतरा
४५१.	अमरावती	नांदगाव खं	माहुली चोर

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४५२.	अमरावती	नांदगाव खं	वाढोणा रामनाथ
४५३.	अमरावती	नांदगाव खं	पळसमंडळ
४५४.	अमरावती	नांदगाव खं	पिंपळगाव निपाणी
४५५.	अमरावती	नांदगाव खं	वडुरा
४५६.	अमरावती	नांदगाव खं	हिवरा बु.
४५७.	अमरावती	नांदगाव खं	एरंडगाव
४५८.	अमरावती	नांदगाव खं	मांजरी म्हसला
४५९.	अमरावती	चिखलदरा	एकताई
४६०.	अमरावती	धारणी	मोगर्दा
४६१.	अमरावती	धारणी	चटवाबोड
४६२.	अमरावती	धारणी	हिराबंबई
४६३.	अमरावती	धारणी	चारवाबोर्ड

जिल्हानिहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्रे

अकोला जिल्हा	सातेगाव	तळेगाव ठाकूर	पिंपळगाव देवी
आगर	आष्टी	आमानेर	पिम्परीगवळी
अपतापा	भातुकली	लोणी वरुड	नांदुरा
दहीहांडा	गोनोरी	पुसाळा	शेम्बा
कपाशी	खोलापूर	राजुरा बाजार	टाकरखेड
कुरणखेड	आसेगाव पूर्णा	शेन्दुर्जनघाट	वादनेरभोलजी
पाल्सो	ब्राम्हणवाडा थडी	वेनोदा	पातुर्डा
कावासा	करजगाव	बुलढाणा जिल्हा	संग्रामपूर
मुंडगाव	तळवेल	चांदोल	सोनाला
पोपटखेड	आम्लव	हतेडी	वानखेड
सावरा	पळसखेड	पाडली	अडसूळ
हात्रून	शिरसगाव	रायपुर (बुलढाणा)	भोनगाव
पारस	गुईखेड	वरवंड	जलंब
उरल ब्रुदुक अकोला	हातरु	अमडापूर	जवळा बुद्रुक
वाडेगाव	कात्कम्भ	अन्त्रीखेडेकर	आडगाव राजा
धाबा	सलोना	एकलारा	किनगाव राजा
कान्हेरी सराप	सेमाडोह	किन्होळा	मलकापूर पांगरा
महान	तेम्भूसोडा	शेलगाव अतोल	साखरखेडा
पिंजर	अमला इंडली	उंदरी	वाशिम जिल्हा
धोत्रा (शिंदे)	चंद्रपूर	अंधेरा बुलढाणा	धामणी
जामठी	रामतीर्थ	जवलखेड	धनाज बुद्रुक
कुरुम	येवडा	जामोद	मनभा
परद	अन्जानासिंगी	मादाखेड	पोहा
आलेगाव	मंगरुळ दस्तगीर	पिंपळगाव काळे	ऊर्म्डा बाझार
बाभूळगाव (अकोला)	निंबोळी	आतली	जुल्का
मालसुर	तळेगाव दश	बोथाकाझी	किन्हीराजा
पातुर	बैराघाड	गणेशपूर	मेडशी
सस्ती	बिजुधाळी	पिंपळगाव राजा	शिरपूर
आडगाव	धुलघाटरेल्वे	रोहाना	आसेगाव वाशीम
दानापूर	हरिसाल	हिर्डाव	कासोला
हिवरखेड	कालाम्खर	रायगाव	मोहरी
पंचागाहन	सद्रावाडी	शिवानी पिसा	शेळूबाझार
अमरावती जिल्हा	अंबाडा	सुलतानपूर	वनोजा
धामणगाव गाधी (अमरावती)	हिवरखेड	नावेल	कुप्ता
पाथोत	खेड	उमळी	पोहरादेवी
येसुर्ना	नेर्पिगालाई	देऊळगाव माळी	शेंदुर्जना
अंजनगाव बरी	विचोरी	देऊळगाव सकार्षा	कवठा
माहुली झा	धमक	दोनगाव	केंवाद
शिराळा (अमरावती)	लोणी टाकळी	जानेफळ	मान्गुल्झानक
वलगाव	मंगरुळ चाव्हाला	कळमेश्वर	मोप
कापुस्ताल्ली	पापळ	बोराखेडी	काटा
कोकारदा	कुन्हा	धामणगाव बढे (बुलढाणा)	
	मार्डी (तिवसा)		
	सातेगांव		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

वाशिम जिल्हा	चोंडी	चिकलठाण	शिरडशहापूर
पादिताम्भोर	फेत्र	चिंचोली (छ. संभाजीनगर)	गिरगाव
नोंदगाव	गौल	हतनूर (छ. संभाजीनगर)	हत
वारला	जांब बाजार	करंजखेडा	हयातनगर
यवतमाळ जिल्हा	शेम्बालापिम्प्री	नाचान्वेल	कुरुंद
लोन्बेहाल	दहेगाव (यवतमाळ)	नगद	पांगराशिंदे
लोणी अरणी	धानोरा	वडनेर	टेंम्भूर्णी (हिंगोली)
म्हसोळा	वाढोणा बाजार	बाजारसावंगी	भांडेगाव
सदोबा सावली	वर्द	गुडांना	फालेगाव
घारफाळ	धनकी	वेरुळ	नरसी न
माडणी	कोरता	आडूळ (छ. संभाजीनगर)	शिरसम
पहूर (यवतमाळ)	मुलावा	बालानगर	आखाडाबालापूर
भोरिअरब	सोन्दाभी	ठाकेफल (छ. संभाजीनगर)	डोंगरकडा
मानकीन्ही	थेरडी	नंदर	मासोड
साईखेडा	विदुल	निलाज्गाव (छ. संभाजीनगर)	पोत्रा
तळेगाव	कायार	पिंपळवाडी	रामेश्वर तांडा
हुसूल	कोलगाव (वाणी)	विहामंडवा	वाकोडी
वसंतनगर	राजूर (वाणी)	आळंद	गोरेगाव (हिंगोली)
भाम्बोरा	शिरपूर (वाणी)	बाबरा	कपडिशंगी
पारवा	अकोला बाजार (यवतमाळ)	गानोरी	कवठा
रामपूर (यवतमाळ)	बेलोरा (यवतमाळ)	जातेगाव (छ. संभाजीनगर)	साखेर
शिवानी (यवतमाळ)	हिवरी (यवतमाळ)	वडोदबाजार	जालना जिल्हा
मेतीखेडा	सावार्गड (यवतमाळ)	अस्थाना	धनगर पिंपरी
नंझा	वडगाव (पोलीस स्टेशन)	अंधारी	गोंडी
सावरगाव (यवतमाळ)	मुकुटबन	पालोड	जामखेड
फुल्सावंगी	शिबला	पंवादोड	शहगार्ह
काळी दौलत	झरीझामनी	शिवाना	सुखापुरी
महागाव (महागाव)	छ. संभाजीनगर जिल्हा	उंडणगाव	वादिगोद्री
पोहन्दुल	दौलताबाद	बनोटी	दाभाडी
मार्डी (यवतमाळ)	गोलात्गाव	जरंडी	शेलगाव
वेगाव	काचनेर	सावालादबारा	सोमथाना
बोरगाव (यवतमाळ)	लाडसावंगी	बोर्सार	वाकुळणी
मानिकावाडा	पिंप्रीराजा	गाढे पिंपळगाव	आण्वा
शिरसगाव (यवतमाळ)	वारुदकाझी	लाडगाव (छ. संभाजीनगर)	धावडा
अर्ली	भेन्हाळा	लोणी ख	हसनाबाद
कारंजी (पांढरकवडा)	जीखनान	मानूर	जळगाव सपकाळ
खैरगाव दे	लासूर स्टेशन	शिवूर	केदारखेडा
पहापाल	शंदुर्वाडा	हिंगोली जिल्हा	राजूर
पाटणबोरी	सिध्दनाथवडगाव	जवाळाबाझार	रे पिंपळगाव
रुंझा	औराला	लोहारा (बु)	वाल्सावंगी
बेलूर	चापनेर	पिंपळदरी (हिंगोली)	कु पिंपळगाव

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

जालना जिल्हा	हदगाव	का सांगाव	खरसुंडी
रा उचेगाव	पठारगावन	कपाशी कोल्हापूर	बिळूर
राजा टाकळी	वाघाला	पिंपळगाव बुद्रुक	डफळापूर
रांजणी	धानोराकवणे	सिध्नेरली	को बोबलाद
तीर्थपुरी	कान्ठेश्वर (परभणी)	भुये	संख
जिरोदगांव	कावाल्गाव	हसूर	शेगाव
पिंपरखेड	तडकळस	इस्पुरली	उमदी
दोनगाव (जालना)	देवाल्गावगाठ	कणेरी	वळसंग (सांगली)
खासगाव	वालूर	म शिरोली	येल्वी
माहोरा	सोनपेठ (परभणी)	मुडाशिंगी	हिंगणगाव
वरुड	कोल्हापूर जिल्हा	सांगरुळ	खेअरदेवनगि
कुंभारझरी	भादवण	उचगाव	मो वडगाव
कुंभारझरी	मालीग्रे	वादनागे	नेवरी
दु कालेगाव	उत्तूर	बाजार भोगाव	वांगी
कारला	वांतगी	भोरपाडले	अगलगाव
मानेगाव	कडगाव (कोल्हापूर)	काळे	देशिंग
पिर पिंपळगाव	मडिलगे	केख-पोखळे	धालगाव
सेवली	मिनचे खु	कोष्टली	रांजणी (कवठे म)
विरेगाव (जालना)	पाटगाव	पडल	नागज
दहिफळ खंदारे	पिंपळगाव	पोर्ले तारके ठाणे	खानापूर (खानापूर)
धोक्साल	अदकुर	धामोड	वेजेगाव
पाटोदा	हेरे	राशिवडे	विटा
तळाणी	कानुर ख	सरवदे	लैगरे
आष्टी	कोवाड	तरले	आरग
तळाणी	माणगाव (कोल्हापूर)	ठिकपुर्ली	भोसे (सांगली)
सातोना	तुदिये	वाळवा कोल्हापूर	एरंडोली
श्रीष्टी	हलकर्णी	आंबा	कवलापूर (सांगली)
वानूर	कडगाव	बांबवडे	कवतेपिरण
परभणी जिल्हा	कानाडेवाडी	भेडसगाव	खंडेराजुरी
धारासूर	महागाव	करण्फेन	म्हेशाल
कोद्री	मुंगुरवाडी	मन कोल्हापूर	नांद्रे
महात्पुरी	नल	मांजरे कोल्हापूर	भिलवडी
पिंपळ दरी	गरीवाडे (कोल्हापूर)	पा नीनाई	कुंडल
राणीसावरगाव	निवाडे	सरुड	अंतरी बुद्रुक
आडगाव	आळते	सरुड	चरण
आसेगाव	अंबाप	शित्तूर	कोकरुड फक
चार्थाना	भादोले	अ. लाट	मणदूर
कौसोडी	हेरले हाथ (कोल्हापूर)	दानोळी	मांगले
वाझर	हुपरी	घाल्वाद	सागाव (सांगली)
येलदरी	पाकडोली	जयसिंगपूर	शिरशी
कोल्हा	पु श्रीओळी	नंदानी	बोरगाव (सांगली)
रामुपरी	साजणी	नृसिंहवाडी	चिंचणी (सांगली)
चाटोरी	सावर्डे हाथ (कोल्हापूर)	टाकळी	हतनूर
राव राजूर	चिखली कोल्हापूर	सांगली जिल्हा	मणेरजुरी
दैठणा		आटपाडी	मांजर्डे
जाब (परभणी)		दिघंची	सावालाज
पेडगाव		करगणी (सांगली)	वैफाले
पिंगळी			
झारी			
बाभळगाव (परभणी)			

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

सांगली जिल्हा	वाठार किरोली (सातारा)	मोंड	कुन्तेफल
येळावी (तासगांव)	वाठार स्टेशन (सातारा)	पडेल	सुलेमानदेवळा
बागणी	पाचगणी	फणसगाव	टाकलिंग
बावची	सातारारोड	शिरगाव	चौसाळा
बोरगाव वाळवा	ताल्देव	मोरगाव	लीम्बगणेश
कामेरी	तापोळा	सतेली-भेडशी	नाल्वंदी
कासेगाव	माळवाडी	तळकट	पिंपळनेर
कुरालाप	मार्डी सातारा	कळसुली	राजुरी नवगण
नेर्ले	म्हसवड (सातारा)	कनेडी	साक्शाल पिंपरी
पेट	पळशी (मन)	कासाडे	तडसोना
वाळवा (सांगली)	पुल्कोती	खारेपाटण	येल्लाम्बघाट
येदेमाचीन्द्र	शिगणापूर	नांदगाव (कणकवली)	भोगाल्वाडी
येलूर	चाफळ	फोंडा	मोहखेड
वाटेंगांव चिकुडी	हेळवाक (कोयानानगर)	वरवडे	चकलांबा
सातारा जिल्हा	कालगाव	हिलोक	जातेगाव
बामणोली	केरळ	कडवळ	मदल्मोही
केळघर	मल्हारपेट	कासलं	निपाणी जवलाका
कुडाळ सातारा	मारळी	माणगाव	तलवाडा
कुसूमबी	मोरगिरी	पांडूर	उमापूर
सायगाव	मुरुड (सातारा)	वळवल	अडस
हेलगांव	बरड	आचरा	बंसारोला
इंदोली	बीबी (सातारा)	चौके	चीन्चोलीमली
काळे कराड	साळवे	गोल्वान	राजेगाव (बीड)
कोले	संबुर	हिवाळे	विडा
मसूर	सोनवडे	मसुरे	युसुफ वडगाव
रेठरे	तळमावले	आंबोली (सावंतवाडी)	गंगामसाला
सदाशिवगड	तारले (सातारा)	बांदा	किटीट आडगाव
सुपने	गिरवी	मालेवाड	पाश्रुड
उब्रज	राजळे	निरवडे	साडोळा
वडगाव हवेली	साखरवाडी	सांगोली	ताकार्वान
येवती	तरडगाव	उंबडे	धर्मपुरी
मसकरवाडी	ताथवडा	वैभववाडी (१)	मोहा
मासोळी	चिंचणेर वंदन	आडेली	नागपूर
येलगांव	कान्हेर	परुळे	पोहनेर
अहिरे	कुमठे (सातारा)	रेडी	सिरसाळा
लोणंद	लिंब	तुळस	अमळनेर
शिरवळ (सातारा)	नागठाणे (सातारा)	बीड जिल्हा	डोंगरकिनी
लोहाम	नांदगाव (सातारा)	आपेगाव	नायगाव
डिस्कळ	परळी सातारा	बर्दापूर	वाहली
कातर खटाव	ठोसेघर	भाथ्याना	खालापुत्री
खटाव	१) अंगापूरवंदन	घाटनांदूर	शिरुर (बीड)
मायणी	२) वाडहूत	उजनी	कुप्पा
निमसोड	३) वेणेगाव	धामणगाव (बीड)	वडवणी
पुसेगाव	४) क्षेत्रमाहुली	कडा (बीड)	
पुशेसावली	बावधन		
पडळ	भुईज		
गुरसाळे	कवठे		
किन्ही	मालात्पूर		
पळशी (सातारा)	सिंधुदूर्ग जिल्हा		
रहिमतपूर	इलये		
तडवळे सातारा	मिठबाव		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

लातूर जिल्हा	हन्दागुली	मालाकोली	आलूर
अन्धोरी	हेर	पेनूर	मुलाज
हाडोळती	नालागीर	सोनखेड	नेचाकुर
किनगाव	वाध्वाना (बुद्रुक)	आष्टा (नांदेड)	येणेगूर
सातारा	गुडसर	इवालेश्वर	डिग्गी
शी ताजबंद	नांदेड जिल्हा	सिन्धखेड	बेम्बाली
बेलकुंड	अर्धापूर	वाई बाजार	ढोकी
भादा	मालेगाव (नांदेड)	वानोळा	जगजी
हसेगाव	भोसी	मुगुट	केशगाव
जवळग पोमादेवी	किणी	रोही पिंपळगाव	कोंड
लामजना	मोघली	बर्हली	पडोली (आ)
मातोळा	मातुल	बेल्मोगारा	पाटोदा
उजनी	खातगाव	चान्डोळा	पोहनेर
चापोली	कोन्दाल्वादी	जम बुद्रुक	समुद्रावानी
जाणवलं	लोहगाव	राजुरा	येडशी
नळेगाव	सगरोळी	सावारमल	आसू
वडवळ	शंकरनगर (बिलोली)	सावारमल	आणला
बोरोल	हनेगाव	मुकरामाबाद	जवळा नि
वाळंदी	माखेल	बरबाडा	शेलगाव
नागरळ	शहापूर (नांदेड)	कुन्तोर	अणदूर
अन्तूर	खानपूर	मांजरंम	जळकोट
वांजरवाडा (लातूर)	करखेली	लीम्बगाव	काटगाव
भातांगली	आष्टी	नीला	मंगरुळ (तुळजापूर)
बोरी	बारादशेवला	राहता	नळदुर्ग
चीकुरदा	कोळी	तुप्पा	सलगर (दुत्य)
चिंचोली (बाल)	निमगाव	विष्णुपुरी	सावागॉन
गंगापूर	तमसा	वडगाव	पार
जवळा (बुद्रुक)	वैफाना	सिंधी	पारगाव
निवाली	चीन्चोर्डी	धाराशिव जिल्हा	तेरखेडा
तांदुळजा	सर्सम	अंभी	भंडारा जिल्हा
अंबुलगा (बुद्रुक)	बरुळ	ईऐत	धारगाव
औरादश	कुरुला	मान्केश्वर	खामारी (बुटी)
हल्लारा	ओस्मान नगर	पाश्रुट (धाराशिव)	मोहदुरा
कासार बालकुंदा	पंशेवादी	वालवड	पहेला
मदनसुरी	पेट्वादाज	दहीपाल (धाराशिव)	शहापूर
नितूर	अप्पारावपेठ	इत्कुर	बारव्हा
पानचिंचोली	बोधडी	मंगरुळ (कल्लाम)	दिघोरी बिग
रामलिंग	देहालीतांडा	मोहा (धाराशिव)	कुडेगाव
मुदगड	इस्लापूर	शिरढोण	सरांडी (बुद्रुक)
बितार्गाव	जलधारा	येरमाळा	केसलवाडा
कारेपूर	मांडवी कोठारी	अष्ट कसर	मुरमाडी तूप
खरोला	राजगड	जेवळी	पिंपळगाव (लाखांनी)
पानगाव	शिवानी	कानेगाव (धाराशिव)	पोहरा
पोहरेगाव	उमरीबाझार	माकणी	सालेभाता
साकोला	कालंबर		आंधळगाव
शिरुर अनंतपाळ	कापसी		
देवर्जन			

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

भंडारा जिल्हा	तोहोगाव	अरेवाडा	केशोरी
बेतला	जिवती	लाहेरी	कोराम्भितोला गोंदिया
जांब	पाटन	मान्नेराजाराम	महागाव गोंदिया
करडी	मांडवा	आमगाव	फुताना
वरठी	नारंदा	बेंडोला	घोनदी
आसगाव	विरुर गाडेगाव	घोट	काकोडी
भुयार	बेम्बळ	कोनसरी	मुल्ला
कोंढा	चिरोळी	कुनघाडा	भानपूर
सावरला	मरोडा	मार्कंडा (क)	दासगाव गोंदिया
एकोडी (किन्ही)	राजोली	रेगडी	दावानिवाडा
गोन्दुमारी	बाळापुर	गोडलवाही	एकोडी गोंदिया
खांब	मौशी	कारवाफा	कामठा
सांगडी	नवेगाव पांडव	मुरुमगाव	कटी
विर्शी	तळोधी	पेढारी	खामरी
चुल्हाद	वाढोणा	रंगी	मोर्वाही
देव्हाडी	नवेगाव मोरे	गट्टा	रवान्वादी
गोबरवाही	पोम्भूर्णी	कांडोली खुर्जी	चोपा
लेन्देझारी	चिंचोली	कसनसूर	कवलेवाडा
नाकाडोंगरी	देवदा	तोद्सा	कुन्हाडी
चंद्रपूर जिल्हा	कढोली	अभिर्झा	सोनी
कालमांना	अंतरगाव	बोडली	तिल्ली/मोहगाव
कोठारी	बोथली	पोरला	दाव्वा
विसापूर	जीबगाव	पोटेगाव	पंढरी
चादणखेडा	लोन्धोली	बोतेकासा	खोडशिवानी
डोंगरगाव	पार्थी	कोटगुल	सौन्दाद
घोडपेठ	व्याहाड बुद्रुक	देऊळगाव	शेंडा
माजरी	गुंजेवाही	कढोली	बिजेपर
मुधोली	मोहोडी नलेश्वर	मालेवाडा	दरेंकासा
अहेर नवरगाव	नवरगाव	अडपल्ली	कावाराबंध
चौगन	वासेरा	लगाम	सातगाव गोंदिया
गांगलवाडी	कोसार्सार	सुन्देरनगर	इंदोरा
मेंडकी	मढेला	अन्कीसा	मुन्दिकोणा
मुद्झा	नागरी	मोयाबिंपेथा	सुकडी (डक)
चीच्यल्ली	सवारी	सिरोंचा (बोडली)	वाडेगाव (गोंदिया)
दुर्गापूर	गडचिरोली जिल्हा	तेकादातला	नागपूर जिल्हा
घुग्गुस	देचालीपेता	झीन्गानूर	जावळी (नागपूर)
ताडली	जोमालगटा	कारेगाव (गडचिरोली)	नांद
भिसी	कमलापूर	कुरुड	सोमपाळा
जाभूळघाट	महागाव	सावंगी	अडेगाव
खडेसंगी	पेरमिली	गोंदिया जिल्हा	कान्होलीबारा
मसल बुद्रुक	भाक्रोंडी	बाणगाव गोंदिया	रायपूर
नेरी	देलान्वादी	कालीमाती गोंदिया	टाकालघात
शंकरपूर	वैरागड	ठाणा गोंदिया	धावेपाडा
ढाबा	वडधा	तिगाव गोंदिया	गोदखेर्य
		छन्न/भक्ती गोंदिया	मोहपा
		धाबेपौनी	तीष्टी
		गोठनगांव गोंदिया	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

नागपूर जिल्हा	खारांमना (मो) वर्धा	कुडाशी	रांजणगाव
गुमथाळा	रोहना (वर्धा)	म्हसदी	शिरसगाव
गुमथी	देवळी	नवापाडा	तळेगाव
भूगांव मेंढा	१) अंतोरा	रोहोड	तरवाडे
काचारीसावांगा	२) मुरडगांव	शिसोला	उंबरखेड
कोंडाली	गोल (देवळी)	सुकापूर	वाघळी
येनवा	गिरोली (देवळी)	टेंभा	अडावद
मंडाल	नाचणगाव	बेतावाड	चहार्डी
सलवा (नागपूर)	विजयगोपाल (देवळी)	चीम्थाने	धानोरा
तितूर	अल्लापूर	धामणे	गोरगावले
वेलतूर	बुर्कोनी	मालपुर	हातेड
खात	कांगाव (वर्धा)	नारदाना	लासूर
कोढामेंढी	पोहना	निमगुळ	वैजापूर
मौदा	कान्ननवारगाव	विखरण	चांदसर
तारसा	सरवडी	वालखेडा	नांदेड
धानला	नारा	बोराडी	साळवा
बोरखेडी	गिरड (वर्धा)	होळनांथे	सोनवद
व्याहाड	मंडगाव	खुर्दे बुद्रुक	कासोदा
जलालखेडा	नांदोरी	रोहिणी	रिंगणगाव
मेंढाळा	कोरा	सांगवी	तळई
मोवाद	दहेगाव (गो)	विखरण	भादली
सावरगाव नागपूर	हमदापूर	वाडी बुद्रुक	धामणगाव
बिशनूर	सलई-काला	वकवड	कानळदा
दहेगाव जोशी	सिंधी (रत्वे)	जळगाव जिल्हा	म्हसावद
डोरली	झडशी	ढेकू	नशिराबाद
कन्हान	अंजी (म)	जाणवे	बेटावद
नवेगाव खरी	खाराग्ना (गो)	मांडळ	फत्तेपूर
सातक	तळेगाव (त)	मारवाड	गारखेडा
भंडारबोडी	वायफड	पातोडा (आ)	नेरी
हिवाराबाझार	वायगांवनिपाणी	गिरड	शेंदुर्णी
कारवाही	धुळे जिल्हा	गुढे	वाकडी
मनसर	आर्वी	कजगाव	वाकोद
नागरधन	बोरिस	पिंपरखेड	अंतुर्ली
बडेगाव	बोरकुंड	कठोर ख	कुन्हा
चिंचोली केळवड	कापडाने	किन्ही	रंईखेडा
खापा	खेडा	पिंपळगाव	उचंदा
पाटणसांगवी	कुसुंबा	वरासीम	लोहारा पाचोरी
बेला	लामकानी	इदगाव	लोहातर
माकरधोकडा	मुक्ती (धुळे)	येवती	नगरदेवळा
पंचगाव	नागाव	दहीवड	नांद्रा
सिरसी	नेर	खेडगाव	वरखेडी
वर्धा जिल्हा	शिरुड	लोंढे	मंगरूळ
आष्टी (वर्धा)	शिरुड	पातोडा (चा)	शेळावे
साहूर (वर्धा)	बसारावाल		
जळगाव (वर्धा)	चादवेल कोरडे		
	दहिवेल		
	दुसाने		
	जैताणे		
	कळंबीर		
	कासारे (धुळे)		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

जळगाव जिल्हा	जेउर (नगर)	घारगाव	खुटामोडी
शिरसोदे	म्हेकरी (नगर)	जावळे कडलग	मांडवी
तामसवाडी	रुई छात्तीसी	जवळे बाळेश्वर	राजबर्डी
ऐनपूर	टाकळी खातगाव	निमेगाव जाळी	रोषमाळ
चिनावल	टाकळी काजी	निमोन	सोन बु.
खिरोदा	वाळकी (नगर)	ताळेगाव	तळई
लोहारा रावेर	चंदा	भात्कुदेगाव	तेलखेडी
निंभोरा	कुकाना	चापडगाव शे	झापी
थोरगव्हाण	नेवासा बुद्रुक	दहीगाव	आष्टे
वाघोड	नेवासा कु	धोराजलगाव	ठेकवद
भालोद	सलाबतपूर	हटगाव	कोपर्ली
हिंगोणा	सिरसगाव (नगर)	शेवगाव	लहान शहादा
किनगाव	सोनई	घोटन	नटावद
पाडळसा	टोका	आडळगाव	राकसवडे
साकळी	उत्सवदुमळा	बेलवंडी	शानिमंडळ
सावरखेडा	अलकुटी भालावशी	काष्टी	चिंचपाडा
अहमदनगर जिल्हा	कान्होरपाथर	कोल्गाव	धनराट
ब्राह्मणवाडा	खडकवाडी	लोणी वाय्कानाथ	डोंगेगाव
देवठान	निघोज	मांडवगण	पळसून
खिरविरे	पालवे	पिंपळगाव पिसा	प्रतापपूर
कोहोने	रुही छत्रपती	बेलापूर बुद्रुक	उमराण
कोतूळ	खरवंडी कासार	मलवडगाव	वावडी
लाडगाव	माणिक दोंडी	निमगाव खैरी	झामणघर
मावेशी (नगर)	मिरी	पडेगाव	आडगाव
म्हलाडावी	पगोरी पिंपळगाव	टाकळीबन	कहाटूळ
शेंडी	पिंपळगाव तप	उन्दिगाव	कालसाडी
विडा	तिसगाव	नंदूरबार जिल्हा	कुसुमवाडा
सुगांव	अस्तगाव	बरआ विहीर	मंदाणा
अरणगाव	दाड बु	डाब	पाडळदा
खर्डा	डोरले	वेळी	प्रकाशा
नानज	कोल्हार बक	होराफाळी	सारंगखेडा
भारडगाव	सावळीविहीर	जांगती	शहाणा
सुद्रिक	वाकडी (नगर)	काठी	सुलवाडे
चापडगाव कर्जत (नगर)	बरागाव नांदुरे	खापर	वडाळी
कुल्धारण (नगर)	देवळाली प्रवरा	मोरंबा	रानीपूर
मिरजगाव (नगर)	गुहा	ओहाळा	पुरुषोत्तमनगर
राशीन (नगर)	मांजरी	पिंपळखुटा	वाघार्डे
चासनळी	ताकालीमिया	उर्मिलामाळ	बोरद
दहीगाव बोलका	उंबरे	वडफळी	प्रतापपूर
पोहेगाव बु.	आश्वि	वेळी अक्कलकुवा	सोमवल
सावनसर	म्हेसगांव	बिल्गाव (नंदूरबार)	वाल्हेरी
टाकळी ब्राम्हणगाव	बोटा	चुलवड	नाशिक जिल्हा
वारी	चंदनापुरी	धनाजे	काझीसंगावी
चास	धन्दाफार्ल	काकर्दा	ताळेगाव रोही (नाशिक)
देहरे		कात्री	उसवाड
देवगाव		गताडी	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

नाशिक जिल्हा	न्यायडोंगरी	पळसन	फुरसुंगी
वडाळीभोई	पिंपरखेड (नाशिक)	पांगारणे	खडकवासला
वडनेर भैरव	वेहेळगाव	उंबरढाण	खानापूर
दहीवड	धोंडेगांव	आंबोली	खेड शिवापूर
खामखेडा	जातेगाव (नाशिक)	चिंचओहोळ	कुंजीरवाडी
खर्डा	सय्यद पिंपरी	मुळवड	लोणी काळभोर
लोहणेर	शिंदे	रोहिले	पेरणे
मेशी	चांदोरी	शिरसगाव	सांगरुन
खर्डा	देवगाव (नाशिक)	ठाणापाडा (नाशिक)	उरळीकांचन
कोचरगाव	कसबे सुकेणे	अंजनेरी	वाडेबोलाई
मोहाडी	म्हाळसाकोरे	अंदरसूल	वाघोली
ननाशी	नैताळे	भराण	बावडा
निगडोळ	निमगाव वाकडा	मुखेड (नाशिक)	भिगवण
पांडाणे	ओझर	पाटोदा (नाशिक)	बिजवडी
ताळेगाव दिंडोरी	पालखेड	सावरगाव (नाशिक)	कळस
उमराळे	पिंपळगाव बसवंत	पूणे जिल्हा	लासुर्णे
वारे	खडकमालेगांव	अडिवरे	निर्वागी
वरखेडा	आंबे	धामनी	पळसदेव
बळेगाव कुऱ्हे	भुवन	डिम्भा	सणसर
धामणगाव	जोगमोडी	महाळुंगे पडवळ	शेळगांव
काळूस्ते	कारंजाळी	निर्गुडसर	आळे
काननवाडी	कोहोर	पेट	आपटाळे
खेड	कुळवांडी	तळेघर	बेल्हा
नांदगावसदो	कुभाळे	१) अवसरीखुर्द	इंगळून
वैतरणा	अलियाबाद	२) लांडेवाडी	मढ
वाडीवरहे	ब्राम्हणगाव	डोर्लेवाडी	नारायणगाव (वारुल्वादी)
दळवट	जायखेडा	होळ	निमगाव सावा
जथमर	कपालेश्वर	काटेवाडी	ओतूर
कनाशी	केळझर	लोनिभापकर	पिंपळवंडी
मोकभणगी	मुल्हेर	मोरगाव	राजुर
नवीबेज	नामपूर (अंबासन)	मूर्ती	सावरगाव
ओतूर	निर्पूर	पणदरे	येणेरे
तिऱ्हेळ	साल्हेर	सांगावी	शिरोली बु.
नांदुरी	ताहाराबाद	शिसुफळ	आंबोली पुणे
चीखालोहाल	वीरगाव	माळेगांव बु.	डेहणे
कळवडी	दापूर	अंबवडे	कडूस
करंजगव्हाण	देवपूर	भोन्नावली	करंजविहीरे
मळगाव	नायगाव (नाशिक)	जोगवडी	खेड पुणे
निमगाव	पांडुर्ली	नसरापूर	कुडे (बुद्रुक)
रावळगाव	ठाणगाव	नेरे-भोर	पेट
सौंदाणे	वावी	देऊळगाव राजे	शेल पिंपळगांव
सौनाज	बाऱ्हे	केडगाव	वाडा
वडनेर खाकुर्डी	बोरगाव (नाशिक)	खामगाव	वाफगाव
बोलढाण	बुबळी	कुरकुंभ	आडले (बुद्रुक)
हिसवळ	माणी	नानगाव	कारला
झोडगा	मनखेड	राहू	खटकाळे
		रावणगाव	
		वरवंड	
		देहू	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

पूणे जिल्हा

टाकवे	जेउर (सोलापूर)
तळेगाव दाभाडे	केम
येळसे	कोर्टी
आंबवणे	साडे
माले	वरकुटे (कर्नाला)
माण	मध (सोलापूर)
मुठा	मानेगाव (सोलापूर)
बेलसर	मोडनिंब
माळशिरस	परिते
नीरा	पिंपळनेर
परिंचे	रोपळे (कावे)
वेळू	टेंभूर्णी (सोलापूर)
करडे	उपळाई (बुद्रुक)
कवठे	बोर्गाव
केंदूर	फोंडशिरस
मांडवगण फराटा	लवंग
निमोणे	म्हाळुंग
रांजणगाव	माळीनगर
टाकली हाजी	मांडवे
तळेगाव ढमढेरे	माणकी
करंजावणे	मोरोची
पासली	पिलीव
	पुरंदावडे

सोलापूर जिल्हा

चापडगाव	शंकरनगर
दुधानी	वेळापूर
जेउर	आंधळगाव
करजगी (अक्कलकोट)	भोसे (सोलापूर)
मेंदर्गी	बोरले
नागणसूर	मारवाडे (सोलापूर)
शिरवळ (अक्कलकोट)	सलगर
वागदरी	अनगर
अगलगाव (बार्शी)	अंकोली
चिखर्डे	बेगमपूर
गौद्राव	कामाठी (सोलापूर)
पानगाव (सोलापूर) (बार्शी)	कुरुळ
तडवळे (बार्शी)	नरखेड (सोलापूर)
उपलेदुमाला	पत्कुल
वैराग	शिरपूर
	कोंडी

मार्डी
तिरहे (नॉर्थ सोलापूर)
वाडाला (फक)
भावळणी (सोलापूर)
गादेगाव
करकंब
कासेगाव (सोलापूर)
खर्डी
पुलुज
रोपळे (पंढरपूर)
तुंगत
अकोला(वसुद)
घेरडी
जवळा (सोलापूर)
कोला
महूद
नाझरे
औराद
भांडारकवडे
बोरामणी
होटगी
कंदलगाव
वळसंग

रायगड जिल्हा

चिखली
धोकावाडे
पेढांबे
पोयनाड
रेवदंडा
आंबिवली
कडव
कळंब
खांडस
मोहिली
नेरळ
चौक
खालापूर
लोहोप
वावोशी

बिरवाडी
चीम्भावे
दासगाव
पाचाड
विन्हेरे
वरंध
गोरेगाव
इंदापूर
नांदावी
निजामपूर
सर
शिरवली
खाम्माव
मेंदाडी
म्हसला
अगरदांडा
ब मांडला
आजिवली
आपटा
गव्हाण
नेरे
वावंजे
गडाब
जिते
कामारली
वाशी
पल्चील
पिताल्वादी
आंबेवाडी
कोकबन
नागोठणे
बपंचातन
वळवटी
जांभूळपाडा
पाली
तला
कोप्रोली
महांगांव
महाड

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

रत्नागिरी जिल्हा	कुंबळे	दाभाड	नादगांव
आदरे	पंदेरी	दिवाअंजर	साखर्षेत
दादर	धर्तले	खारबाव	साकुर
कापरे	जैतापूर	कोण	असे
खरवते	जवलेथर	पडघ	खोडला
फुरुस	कारक करवली तिथ	वर्जेश्वरी	मोन्होडा
रामपुर (रत्नागिरी)	केळवली	आजदे	वासाली
सावर्डे	कुंभवडे	दहागाव	दांडी
शिर्गाव (रत्नागिरी)	ओणी	निळजे	दुर्वेस
वाहल	फुपेरे	खडवळी	एदवन
आसूड (रत्नागिरी)	सोल्गाव	धसई	कोळवा माहीम
अन्जारला	चंदेरी	किशोर	मासूवण
दाभोळ	हातखंबा	म्हसा	मुरबे
केळशी	जाकादेवी	मोरोशी	साफळे
फानासू	खानू	सरळगाव	सातपाटी
पीसी	कोतवडे	शिरोशी	सोमटा
साखालोली	मालगुंड	शिवले	तारापूर
उम्बारले	पावस	तुलई	आमगांव
आबलोली	वाटाड	अघई	सूत्रकार
चिखली गुहागर	बुरंबी	टाकीपटार	उध्वा
हेदवी	देवळे	डोळखाब	वसा
कोलावली	धामापूर	कसारा	गोन्ह
तळवली	कडवी	टेंभा	खानिवळी
अम्बावली	कोन्दुम्रे	किन्हवली	कुडस
कोरेगाव (रत्नागिरी)	माखजन	शेणवा	परळी
लोटे	निवे (खु)	शेद्रान	आगाशी
फुरुस (खेद)	फुन्गुस	वासिंद	भाताने
शिव बक	साखरपा	पालघर जिल्हा	चंदनसार
तळा	सायले	ऐन	नवघर
तिसंगी	वांद्री	अशागड	निर्मल
वावे	ठाणे जिल्हा	चंद्रपाडा	पारोळ
भांबेड	बदलापूर	चिचणी	कामन
जावडे	मंगरुळ	धुदलवाडी	सोपारा
रिंगणे	वांगणी	गंजद	कुर्झे
सतावली	सोनावाल	घोलवड	तळवाडा
शिपोशी	आन्गांव	सायवन	
वाडिलींबू	चीमबेपदा	तवा	माल्वाडा
देव्हारे		जम्सेर	

रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयांची माहिती

अ. क्र.	रुग्णालयाचे नांव	सन २०२१-२०२२						सन २०२२-२०२३						सन २०२३-२०२४ (सप्टेंबर अखेर २०२३)						
		आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			
		स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : ठाणे																				
१.	जि. सा. रु. ठाणे ...	८६२	१२६८	२१३०	७३५२	९७६४	१७११६	९४२१	६०१०	१५४३१	९११२३	८८४५१	१७९५७४	६१५४	२४५३	८६०७	१८१११	१५३२८	३३५१९	
२.	मध्यवर्ती रु. उल्हासनगर-३ ...	१४९७३	११६४६	२६६१९	१३१५५३	१३९१६१	२७०७१४	१९५७३	१६४८२	३६०५५	१४७६०९	१२८३८७	२७५९९६	९२७९	६७७६	१६०५५	१०५८२६	११५५६९	२२१३९५	
३.	शा. प्रसुती व दवा. उल्हासनगर-४ ...	२८१	५५	३३६	९४७६	६१२९	१५६०५	१५१८	२९६	१८१४	३७९१७	२६१८०	६४१७७	१९३५	५०१	२४३६	३७२९४	२१९००	५९१९४	
४.	प्रादे. मनोरु. ठाणे ...	२६२३	४१६४	६७८७	६९८३	११६६३	१८६४६	४६४३	७४२२	१२०६५	१८६६५	२८४६६	४७१३१	२१६७	३२८६	५४५३	१०२५४	१५२७१	२५५२५	
५.	इंदिरा गांधी स्मृती रु. भिवंडी ...	९०९७	४१४०	१३२३७	५६९७१	४९७७०	१०६७४१	२५९१	५६८८	८२७९	१११०४४	५९७९३	१७०८३७	६२५४	२७१८	८९७२	६८८३०	३७०६३	१०५८९३	
६.	सा. रु. मालवणी मालाड ...	२२६६	१९४	२४६०	४२५२४	२६६०७	६९१३१	१५९५	३२८	१९२३	६८०४१	४९८५४	११७८९५	७९०	१३०	९२०	३१९१९	२७४३९	५९३५८	
७.	उपजि. रु. शहापूर ...	६६९०	५२१३	११९०३	६७८६३	५९७२४	१२७५८७	८९१३	६२०६	१५११९	१००६४४	९०८१९	१९१४६३	४१७१	३०५०	७२२१	५४७३०	५३९७२	१०८७०२	
८.	उपजि. रु. अंबरनाथ ...	११६५	४९९	१६६४	४९४३२	२११८५	७०६१७	२१९६	९४१	३१३७	६१४३८	२६३३०	८७७६८	१३८६	५९३	१९७९	४७१३६	२०२०१	६७३३७	
९.	मुरबाड ...	११९०	१४००	२५९०	२६८७६	३२३०४	५९१८०	२२६०	२०३६	४२९६	४०३१०	५०७०३	९१०१३	११२२	११९०	२३१२	२२४९३	२०३१७	४२८१०	
१०.	गोवेली ...	९०४	६४४	१५४८	१८५९५	१४४५९	३३०५४	१२२४	८०७	२०३१	२०९६१	१७०४५	३८००६	४२२	३९७	८१९	१७७७४	१५४८७	३३२६१	
११.	बदलापूर ...	११०९	१०६५	२१७४	२३८८३	१५८१६	३९६९९	१४२२	१०७५	२४९७	२९२६४	२५४७८	५४७४२	१०००	७०४	१७०४	२७८१८	२१९१२	४९७३०	
१२.	अंबाडीफाटा ...	०	०	०	७००८	५९६८	१२९७६	०	०	०	१२०३४	९४९३	२१५२७	०	०	०	७८१०	६४१५	१४२२५	
१३.	ग्रा. रु. खर्डी ...	७२०	३५८	१०७८	१५४२०	९३२७	२४७४७	१२३१	५०२	१७३३	१६७९९	१४७३६	३१५३५	६८२	३१७	९९९	९३४८	७५८०	१६९२८	
१४.	ग्रा. रु. टोकावडे ...	९१७	५४०	१४५७	८६४२	९४०२	१८०४४	१३०४	७२८	२०३२	१६२४३	१४९२१	३११६४	४८४	३५८	८४२	७४४१	७६४०	१५०८१	
जिल्हा : पालघर																				
१.	उपजि. रु. जव्हार ...	२९८९	६३२७	९३१६	१५३९९	३४८८६	५०२८५	४०५३	६८३२	१०८८५	२२९७२	४३२०५	६६१७७	२२७३	३१५०	५४२३	१२४७०	२३८२५	३६२९५	
२.	कु. रु. डहाणू ...	१८०५	३७७४	५५७९	१७९३१	२०३६६	३८२९७	२७८४	५८२३	८६०७	१६०२३	२५६०२	४१६२५	१५६०	२६०७	४१६७	१०३४९	१५०३९	२५३८८	
३.	उपजि. रु. कासा ...	१९४	५४२	७३६	८४४३	८८०२	१७२४५	४५१	१००३	१४५४	१३७४५	१५९९८	२९७४३	२२१	४४१	६६२	७५९६	९००८	१६६०४	
४.	उपजि. रु. वाडा ...	५६६	९०५	१४७१	३०६४९	२२१६८	५२८१७	१८२३	३३६५	५१८८	४४२२०	४४५१२	८८७३२	९५५	१८८१	२८३६	२३३६१	२४९०६	४८९६७	
५.	मोखाडा ...	१५५६	२९६४	४५२०	९४२५	१७६८६	२७१११	२१८२	४१६३	६३४५	१६७४२	२१९७८	३८७२०	११८२	२१००	३२८२	८६७१	११८९९	२०५७०	
६.	तलासरी ...	१५८	१०५	२६३	१०७००	९५६२	२०२६२	५८४	६३२	१२१६	२८४५४	२७६५४	५६१०८	३०२	३०९	६११	१७११९	१६५६२	३३६८१	
७.	विरार ...	६६१२	११६७५	१८२८७	४६९८८	४९११७	९६१०५	९३९४	१२६८३	२२०७७	६०४२९	६६१११	१२६६४३	४९०९	६७८९	११६९८	३३८०१	४०१२३	७३९२४	
८.	मनोर ...	३०२२	२८३०	५८५२	१२०८८	१५४५२	२७५४०	२२१९	५१०६	७३२५	३४७८४	४९७७८	८४५६२	१३३१	२५६६	३८९७	२१५८१	२२००२	४३५८३	
९.	जि.रु.पालघर ...	१००१	२५२६	३५२७	८९८९	१२५३४	२१५२३	१४४२	३१५२	४५९४	१३०६५	१६८७८	२९९४३	७३८	१२९५	२०३३	८६८४	९५०६	१८१९०	
१०.	विक्रमगाड ...	१५९	२३४	३९३	१५८२०	१६३२८	३२१४८	२८८	२४६	५३४	२२९१६	२०६१४	४३५३०	१२४	१३५	२५९	१०९२८	१११३३	२२०६१	
११.	वानगांव ...	१७६८	३०४८	४८१६	१८७७४	३३३७६	५२१५०	२५४१	४२२०	६७६१	४२९४८	४३१३६	८६०८४	१४२८	२२०१	३६२९	२५६१५	२६९०९	५२५२४	
१२.	बोईसर ...	१६६३	१४११	३०७४	१६६६२	११२२६	२७८८८	२५१७	४०२९	६५४६	२५०४२	२५७५२	५०७९४	१८३२	२८२३	४६५५	१५२२८	१६२३०	३१४५८	

जिल्हा : रायगड-अलिबाग

१.	सा. रु. रायगड अलिबाग	८०५४	१२८२५	२०८७९	२५९८०	६५९३१	९१९११	८९११	१११७३	२००८४	२९९९५	७६६३५	१०६६३०	३९६१	५७०१	९६६२	१७५५६	४१५७३	५९१२९	
२.	उपजि. रु. पेण ...	१३८५	१२९४	२६७९	२७५८३	२६६६४	५४२४७	२१३८	१२९२	३४३०	३८१२४	३३५९७	७१७२१	१२२१	९८९	२२१०	२०६३९	२१९१४	४२५५३	
३.	उपजि. रु. कर्जत ...	१४८६	१४५३	२९३९	१८२२६	१८९६७	३७१९३	२२१९	१५४८	३७६७	३५८१६	३४९६८	७०७८४	१३७१	१०९७	२४६८	२६५६०	२५९९०	५२५५०	
४.	उपजि. रु. रोहा ...	५५८	७३२	१२९०	९०३५	१२४००	२१४३५	९०१	६०८	१५०९	९५१६	१०३६६	१९८८२	५३९	४२२	९६१	९४१८	१०३६४	१९७८२	
५.	ग्रा. रु. श्रीवर्धन ...	२०००	६७४	२६७४	९२१	७००	१६२१	१४०४	६८५	२०८९	१४१२१	१२६८९	२६८१०	७६३	४५५	१२१८	८८४८	६७६१	१५६०९	
६.	ग्रा. रु. पनवेल ...	२१२२	१९३२	४०५४	१८१११	२४०८९	४२२००	४३९४	३६८६	८०८०	४०७०९	४१८१४	८२५२३	२१४२	२१६५	४३०७	२५२८९	२४६४३	४९९३२	
७.	ग्रा. रु. माणगाव ...	२१८७	१७७३	३९६०	१९०००	१५६२२	३४६२२	३९४६	३००४	६९५०	२६५३२	३७१६५	६३६९७	२१२१	१९४६	४०६७	२३०४५	२१६६१	४४७०६	
८.	ग्रा. रु. उरण ...	३३२	२०२	५३४	१५८६८	१७७५४	३३६२२	५८०	३७३	९५३	२४८०१	२३८२८	४८६२९	५२०	२५४	७७४	१२७१९	१३४८२	२६२०१	
९.	ग्रा. रु. मुरुड ...	३३१	२९६	६२७	५९०६	५३०३	११२०९	४३३	३३२	७६५	७२६०	६८७३	१४१३३	५७८	३२०	८९८	४७९६	३६४६	८४४२	
१०.	ग्रा. रु. महाड ...	९४०	६१४	१५५४	१९००४	८११२	२७११६	२१८०	१०७४	३२५४	२६२६८	१८९७०	४५२३८	८६३	८४४	१७०७	९०४६	६६३०	१५६७६	
११.	ग्रा. रु. म्हसळा ...	२५४	२३६	४९०	७९५५	७८४२	१५७९७	२८०	२५६	५३६	१२६६४	२५५६३	२५४२७	२९७	१६८	४६५	६७६८	६३६७	१३१३५	
१२.	ग्रा. रु. पोलादपूर ...	२९६	३९६	६९२	३३९३	७९१७	११३१०	३८१	६१३	९९४	९५०३	१०८७५	२०३७८	२७८	२९८	५७६	५१५७	५५४७	१०७०४	
१३.	ग्रा. रु. जसवली ...	१७९	६८	२४७	२५१५	१२९१	३८०६	२१८	१३८	३५६	३१३७	२२१९	५३५६	२०१	७४	२७५	२९१	२२६	५१७	
१४.	कु. रु. चौक ...	४६२	२५९	७२१	८१३८	५९९९	१४१३७	३५८	७००	१०५८	८६१८	१२४००	२१०१८	२४७	४६०	७०७	५७३२	६७०४	१२४३६	
१५.	ग्रा. रु. कशेळे ...	७४१	३४४	१०८५	८२८७	८४४२	१६७२९	१०८२	५२४	१६०६	१३३४७	११७७१	२५११८	५४१	२८३	८२४	७९४९	६९६२	१४९११	
१६.	मा. बा. खोपोली ...	७८८	४२४	१२१२	१२५५७	६४२७	१८९८४	१२४८	६७३	१९२१	१९६३३	१०९८२	३०६१५	९०२	४८७	१३८९	९६२२	६५६२	१६१८४	
१७.	मा. बा. आ. माथेरान ...	१०१	१०४	२०५	३९७३	४५१४	८४८७	६२	१०५	१६७	३८५०	४१८८	८०३८	४३	५८	१०१	१७६५	१६७३	३४३८	
जिल्हा : पुणे																				
१.	जिल्हा. रु. पुणे ...	७१३३	६९६०	१४०९३	११९६१३	१०६२६२	२२५८७५	९११०	९२१९	१८३२९	१४९०७९	१३२९७९	२८२०५८	३८२२	४५८९	८४११	७०९८१	५९१८०	१३०१६१	
२.	ग्रा. रु. आळंदी ...	२३४	३४६	५८०	५८०८	५७६७	११५७५	९७४	१५४२	२५१६	४१४७९	३६६१३	७८०९२	२२३३	१७९२	४०२५	२०४७७	१७३७८	३७८५५	
३.	ग्रा. रु. चाकण ...	५५२	७९६	१३४८	०	०	०	३५०	११८९	१५३९	३९८३५	४०२९३	८०१२८	१९२	६३०	८२२	२६५३७	१७९७८	४४५१५	
४.	ग्रा. रु. चांडोली ...	७३७	६६४	१४०१	२३६६	२३०५	४६७१	८३७	१८१७	२६५४	१८५१९	१८८२४	३७३४३	४०५	७६२	११६७	१२७५५	१२७७८	२५५३३	
५.	ग्रा. रु. घोडेगांव ...	९०५	१८९३	२७९८	१४३७२	१७८३३	३२२०५	६८७	१३६२	२०४९	२२६९८	२५३८६	४८०८८	३३३	५८१	९१४	१२१२२	१३३३६	२५४५८	
६.	ग्रा. रु. जेजूरी ...	४२७	२८६	७१३	२७५८	२७८३	५५४१	४९१	९६०	१४५१	१७७२६	१८६१२	३६३३८	१९४	६४४	८३८	१२७८७	११०४८	२३८३५	
७.	ग्रा. रु. जुन्नर ...	९३०	२१७४	३१०४	१९९५१	२१९३४	४१८८५	९५४	२१२७	३०८१	२११३५	२२५२३	४३६५८	४९५	११२१	१६१६	१२७४३	१३८२२	२६५६५	
८.	ग्रा. रु. काळे कॉलनी ...	१८८	२६०	४४८	३२२२	२६८९	५९११	५३९	१०३७	१५७६	१२१०५	११५५३	२४०५८	१७१	३५७	५२८	५७८८	५६२२	११४१०	
९.	ग्रा. रु. कान्हेफाटा ...	३३४	३०८	६४२	३७३६	४०२५	७७६१	३९३	८१६	१२०९	१६८८०	१८२११	३५०९१	२९९	४८३	७८२	५०५७	६००८	११११५	
१०.	ग्रा. रु. नारायणगांव ...	३४०	२२८	५६८	४०४	३४३	७४७	५६८	१४४१	२००९	१४०५९	१४९६८	२९०२७	२५२	६८९	९४१	१००४९	९००३	१९०५२	
११.	ग्रा. रु. न्हावरा ...	१७२२	१३९६	३११८	३८७८	२८१३	६६९१	२९६	४७९	७७५	१७०६९	१५३२५	३२३९४	२०७	३२३	५३०	१११०५	९६७१	२०७७६	
१२.	ग्रा. रु. निमगांव केतकी ...	७९०	६०५	१३९५	९८८४	३६६८	१३५५२	८५५	९५६	१८११	१७४५६	१३७२७	३११८३	३३७	४००	७३७	१०९०९	७९५९	१८८६८	
१३.	ग्रा. रु. पौंड ...	९६	२३८	३३४	८१५२	७९०४	१६०५६	३३३	५५५	८८८	१९४५१	२०११२	३९५६३	२२०	३५५	५७५	१११३२	११३५४	२२४८६	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
१४.	ग्रा. रु. रुई	...	४८७	३०२	७८९	६३०१	३४५०	९७५१	५२१	५००	१०२१	१६१४३	१२०४५	२८१८८	२६०	२८०	५४०	९६११	७५३५	१७१४६
१५.	ग्रा. रु. सासवड	...	५४०	३४९	८८९	१३५२४	११९५६	२५४८०	९७९	११३२	२१११	३२०४५	२८१३३	६०१७८	६२६	७६१	१३८७	१९६७४	१७७६३	३७४३७
१६.	ग्रा. रु. शिक्रापूर	...	१२१३	१७९८	३०११	५६८८	७०८६	१२३७४	२८७	७८९	१०७६	२१०४०	१७३२७	३८३६७	१९९	४०५	६०४	१०६३२	९६५३	२०२८५
१७.	ग्रा. रु. शिरूर	...	१८१	१३५	३१६	५८२१	५१५१	१०९७२	२०६	५१४	७२०	२९७६३	२८८२१	५८५८४	६६	१८८	२५४	१२७८९	१३२४८	२६०३७
१८.	ग्रा. रु. सुपा	...	३९३	३६६	७५९	६४२२	४८६९	११२९१	३३१	३७७	७०८	१८६४७	१५०८४	३३७३१	१५०	२०२	३५२	११०६८	८९४०	२०००८
१९.	ग्रा. रु. वेल्हा	...	२९६	२७२	५६८	८०६८	८०१६	१६०८४	७२४	१०७९	१८०३	१५६९७	१५७३१	३१४२८	२८६	४११	६९७	६६८२	६९२४	१३६०६
२०.	ग्रा. रु. यवत	...	७०८	९१८	१६२६	१५९२८	१६८११	३२७३९	१०५०	१४४५	२४९५	२५१८४	२६१२५	५१३०९	४५४	७४३	१११७	१२९१३	१३४५२	२६३६५
२१.	उपजि. रु. बारामती	...	५६९०	३४३७	९१२७	२७६४४	२११२७	४८७७१	९५०	७५३	१७०३	२७३१४	२२४१५	४९७२९	४४९	३८२	८३१	१६६३२	११३०७	२७९३९
२२.	ग्रा. रु. मंचर	...	२१६५	२८७५	५०४०	५७००	७१६३	१२८६३	४६५१	६०८३	१०७३४	३९४१०	४६०११	८५४२१	१४९०	२००७	३४९७	२४३००	२७७५६	५२०५६
२३.	ग्रा. रु. भोर	...	७२७	४९५	१२२२	५१८४	५२२४	१०४०८	९९४	१७९२	२७८६	२६८८६	२५३२५	५२२११	४४६	८६३	१३०९	१६२४३	१४६२८	३०८७१
२४.	ग्रा. रु. दौड	...	१६१३	२११६	३७२९	१८१४९	१२६८७	३०८३६	१६१२	२८५२	४४६४	३३७४१	२५५१५	५९३३६	७७९	१३३६	२११५	१६५१३	३३००४	२९५१७
२५.	ग्रा. रु. इंदापूर	...	२५२८	२१६६	४६९४	१८४४६	१६५७४	३५०२०	२१७८	२७२२	४९००	३७०९७	३४८४८	७११४५	१०९८	१२६५	२३६३	२२०६७	२०६०३	४२६७०
२६.	स्त्री रु. बारामती	...	४११५	१२२५९	१६३७४	२३९७१	६४६४७	८८६१८	३६१०	१२४४३	१६०५३	१०१६८	६०८८२	७१०५०	१८९०	६०४६	७९३६	३१८४	२६७३९	२९९२३

जिल्हा : सोलापूर

१.	ग्रा. रु. अक्कलकोट	...	८८७	३०२५	३९१२	१४३५३	१३६२८	२७९८१	१६५९	३०९९	४७५८	३५५७६	३५०८०	७०६५६	९७४	१६२६	२६००	१९८५४	१९२०९	३९०६३
२.	ग्रा. रु. बार्शी	...	८६०	२१५८	३०१८	१७९०७	२०३६६	३८२७३	१११८	२९१८	४०३६	२८९७६	३४८०८	६३७८४	५६४	१२८४	१८४८	१२५२६	१४३६१	२६८८७
३.	ग्रा. रु. करकंब	...	३६२	१८१६	२१७८	१३९३४	१४१७३	२८१०७	४८१	२२०५	२६८६	२०४६१	२१७९५	४२२५६	३१७	१६२५	२०२२	१४८५७	१४२७७	२९१३४
४.	ग्रा. रु. कुर्दुवाडी	...	२०८	५०३	७११	१५७३७	१२०४५	२७७८२	५५०	११४७	१६९७	२३८८७	२१३६७	४५२५४	३२३	७९६	१११९	१६३६७	१३२००	२९५६७
५.	ग्रा. रु. माढा	...	४००	९३१	१३३१	६८००	५३०१	१२१०१	११९४	२००६	३२००	१६५४२	१५७३१	३२२७३	५९४	१०३९	१६३३	११००८	१०२२५	२१२३३
६.	ग्रा. रु. माळशिरस	...	६०४	८५८	१४६२	१०२७०	९२०३	१९४७३	६६०	१५५१	२२११	१६४९१	१६५५७	३३०४८	४३९	९१०	१३४९	९८११	१११९६	२१००७
७.	ग्रा. रु. मंड्रुप	...	४४७	१८३४	२२८१	९९२४	९९६८	१९८९२	५७४	२०९१	२६६५	१९७५६	२०२०३	३९९५९	२८२	१००७	१२८९	७२५६	७३८६	१४६४२
८.	ग्रा. रु. मंगळवेढा	...	२२०	७१२	९३२	१३९६५	१२७२२	२६६८७	३५३	११६९	१५२२	२०६२९	३६५१०	५७१३९	१९७	६६१	८५८	१३३५२	१५८५३	२९२०५
९.	ग्रा. रु. मोहोळ	...	६६७	१३४७	२०१४	२६२१८	२५४२४	५१६४२	९९५	२०४५	३०४०	२६६२२	२७६८३	५४३०५	४४१	८३९	१२८०	१२०९४	१५३१६	२७४१०
१०.	ग्रा. रु. नातेपुते	...	५०७	७८३	१२९०	१२३०६	११४६६	२३७७२	१३६८	१८८६	३२५४	२१६८०	१८०४६	३९७२६	६७६	९७९	१६५५	१२५२४	१५०५९	२७५८३
११.	ग्रा. रु. पांगरी	...	६७७	८७१	१५४८	५०११	६४८८	११४९९	१३६५	२३२१	३६८६	१६५११	१७५८१	३४०९२	५७६	१४४९	२०२५	८९०५	१०४१९	१९३२४
१२.	ग्रा. रु. सांगोला	...	३५१	७८३	११३४	१६२५५	१८२६३	३४५१८	७७७	१५७७	२३५४	२९८८३	३५३२०	६५२०३	४०९	८०८	१२१७	१७२६१	१७६९३	३४९५४
१३.	ग्रा. रु. शेटफळ	...	९१	१९४	२८५	२८४७	१६८७	४५३४	८८	४३७	५२५	३९१९	३७१८	७६३७	३५५	९५३	१३८०	१७४३	२५९२	४३३५
१४.	ग्रा. रु. वडाळा	...	२३४	७२२	९५६	११७७९	११९०४	२३६८३	५४८	१२६५	१८१३	१२८३४	१५२०७	२८०४१	३३५	६६४	९९९	७८७२	१०६८४	१८५५६
१५.	उपजि. रु. पंढरपूर	...	३८९४	५०४३	८९३७	३३८५०	३४१४३	६७९९३	२९४३	५२८०	८२२३	५४७८८	५७८९१	११२६७९	२१७५	३१३८	५३१३	३२८२२	३४७१७	६७६०९
१६.	उपजि. रु. अकलुज	...	७२६	२८६९	३५९५	२३४८७	२९२१८	५२७०५	६९२	२३७७	३०६९	३३२५६	३९२९२	७२५४८	४३१	१२६३	१६९४	२१३०१	२३५४४	४४८४५
१७.	उपजि. रु. करमाळा	...	९७५	१७२६	२७०१	१४१३४	१२७१३	२६८४७	१२०७	२१७८	३३८५	२४१०९	२५५८७	४९६९६	८९३	१३२३	२२१६	१६१७६	१४१७५	३०३५१

जिल्हा : सातारा

१.	जि. रु. सातारा ...	१५६१४	१७४७०	३३०८४	१०१०४२	९३६८३	१९४७२५	१६६२१	१९२३७	३५८५८	१०२३२५	९४२८९	१९६६१४	८६११	८९६५	१७५७६	६२०५४	५६०८८	११८१४२
२.	ग्रा. रु. आंध ...	५४०	३७४	९१४	७५१७	५३७८	१२८९५	३६४	६५५	१०१९	१००९५	८१२८	१८२२३	६४३	४३७	१०८०	६०७४	४८६८	१०९४२
३.	ग्रा. रु. दहिवडी ...	३०६	३७८	६८४	९९४८	८५७१	१८५१९	४३८	७०४	११४२	१३५०९	१०८२६	२४३३५	२७५	४३७	७१२	८५८१	६७९३	१५३७४
४.	ग्रा. रु. ढेबेवाडी ...	९६०	१०२६	१९८६	५२३९	५५८६	१०८२५	५७४	१२८१	१८५५	१२२५७	१२५५२	२४८०९	३३९	६६७	१००६	६९६१	७४३०	१४३९१
५.	ग्रा. रु. गोंदवले ...	४७३	३३०	८०३	५६९०	४१३९	९८२९	४८५	९४२	१४२७	७२९०	७९३८	१५२२८	१८९	४४७	६३६	४५७९	५४४५	१००२४
६.	ग्रा. रु. कलेढोण ...	४६	५९	१०५	६५६४	६३१९	१२८८३	४४१	१०४३	१४८४	७४८७	७१७६	१४६६३	३५०	७५९	११०९	४२१८	३९५७	८१७५
७.	ग्रा. रु. काशीळ ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	ग्रा. रु. खंडाळा ...	५५२	३४८	९००	९८२८	५९९२	१५८२०	३२४	४०२	७२६	१४२१०	१२०१५	२६२२५	१५७	१९१	३४८	७९२५	६५३२	१४४५७
९.	ग्रा. रु. कोरेगांव ...	४३१	६३४	१०६५	१२३५३	८३२८	२०६८१	६७५	८९८	१५७३	१८५३५	१४९६१	३३४९६	२५७	३५१	६०८	१६६४३	१०२२८	२६८७१
१०.	ग्रा. रु. महाबळेश्वर ...	२९२	४५०	७४२	९६०७५	१२८७७	२८९५२	१३५८	१८४९	३२०७	३०६६१	२९५७२	६०२३३	७२६	१०३०	१७५६	१४६५४	१३९५५	२८६०९
११.	ग्रा. रु. मेढा ...	३२९	२९४	६२३	९२३७	५६१५	१४८५२	३७०	६१४	९८४	१६५९३	१८००८	३४६०१	११०	१३७	२४७	७७८७	८०९३	१५५८०
१२.	ग्रा. रु. पाटण ...	५८३	८५३	१४३६	१३७५३	१३९५६	२७७०९	७१०	१०५९	१७६९	१९४९९	२०३९७	३९८९६	४७८	६०३	१०८१	१०२०९	१०४५५	२०६६४
१३.	ग्रा. रु. पिंपोडा ...	४९२	६५५	११४७	७०९३	४८८७	११९८०	५९५	११८१	१७७६	१३४५०	७८३१	२१२८१	३४१	६७८	१०१९	८७२१	५२३२	१३९५३
१४.	ग्रा. रु. सोमडी ...	३६५	२९१	६५६	४७९६	३९०२	८६९८	४९०	७३२	१२२२	९१९२	९००२	१८१९४	१९७	३३१	५२८	५९६८	६२९७	१२२६५
१५.	ग्रा. रु. उडाळे ...	३१०	४१०	७२०	६४३७	५९६१	१२३९८	४५३	९९४	१४४७	९५६९	९२८५	१८८५४	२९८	५९५	८९३	५८७१	४८९२	१०७६३
१६.	ग्रा. रु. वडूज ...	५५८	४२१	९७९	८४९२	४१९४५	५०४३७	६१२	९४६	१५५८	१५४७१	१६५२६	३१९९७	३३१	४९७	८२८	८०३९	८९७३	१७०१२
१७.	ग्रा. रु. वाई ...	४७२	५५८	१०३०	१३५६०	१३९२१	२७४८१	५७७	१२१४	१७९१	२९२६१	२९७१३	५८९७४	३५४	४९०	८४४	१४४३९	१६०६०	३०४९९
१८.	ग्रा. रु. कराड ...	३६६८	६९७०	१०६३८	३६९५६	८४२३३	१२११८९	३३५०	७६८३	११०३३	५०९०७	४७३११	९८२१८	१८३१	३८६७	५६९८	३४९२५	२७९१९	६२०४४
१९.	ग्रा. रु. फलटण ...	८६१	६३६	१४९७	१३८७०	१०८६०	२४७३०	११४७	१३५१	२४९८	२६९६२	१९०६५	४६०२७	४८५	५९३	१०७८	१२२७५	८९५८	२१२३३

जिल्हा : सिंधुदुर्ग

१.	जि.रु. सिंधुदुर्ग ...	३३६६	२१७३	५५३९	१५१६३	११५१६	२६६७९	२७००	१८८१	४५८१	९४१५	८१८०	१७५९५	१७८८९	२०८६२	३८७५१	३५५०	४७३४	८२८४
२.	उप. जि.रु. सावंतवाडी ...	१५५३	११२४	२६७७	११९६३	१०९७२	२२९३५	१७०१	३४५४	५१५५	१५५८८	१८७३०	३४६१८	३१९९३	२९४८३	६१४७६	४५०५	२४३३	६९३८
३.	उप. जि.रु. कणकवली ...	७२६	५२८	१२५४	४६३४	४४१३	९०४७	१४०३	१२९७	२७००	८४८७	८१६९	१६६५६	१५४२३	१६२२६	३१६४९	२४७८	२६५७	५१३५
४.	उप. जि. रु. शिरोडा ...	२७४	२११	४८५	२८७०	३३३२	६२०२	२४२	३७९	६२१	६१०७	६१०७	१२२१४	११६९८	१२२९९	२३९९७	७२८	५८२	१३१०
५.	ग्रा. रु. वेंगुर्ला ...	१०८२	५२३	१६०५	१०७२०	८१०६	१८८२६	१८१	१९०	३७१	३५११	२९५८	६४६९	४२१९	५३२८	९५४७	३७९	२७०	६४९
६.	ग्रा. रु. कुडाळ ...	२००	११३	३१३	१५९०	१८३७	३४२७	१९६	२७९	४७५	५६७८	६२६१	११९३९	१०५८८	११३८०	२१९६८	४३७	३६४	८०१
७.	ग्रा. रु. पेंडुरकट्टा ...	५५७	४६७	१०२४	६१८४	५६६७	११८५१	६६	२००	२६६	२१४७	२३५३	४५००	४९३८	५२५०	१०१८८	६३४	३८७	१०२१
८.	ग्रा. रु. मालवण ...	६६२	५३५	११९७	५३३५	५३५८	१०६९३	४००	३६३	७६३	५२७०	५२०४	१०४७४	१०१५७	११३०१	२१४५८	४५६	७३१	११८७
९.	ग्रा. रु. दोडामार्ग ...	६०२	३६७	९६९	७७७८	७०८२	१४८६०	३८५	४९९	८८४	५३१५	५३७९	१०६९४	९१०७	१०३००	१९४७७	५५१	४०५	९५६
१०.	ग्रा. रु. देवगड ...	३१९	१९०	५०९	३०८४	३७६५	६८४९	४८०	५७३	१०५३	७५९२	७७२६	१५३१८	१५४३३	१४७९१	३०२२४	११३१	१०६२	२१९३
११.	ग्रा. रु. वैभववाडी ...	४२०२७	२५२४७	६७२७४	७४९३०५	४४००२०	११८९३२५	१६१	१९६	३५७	२७९९	२५८१	५३८०	४५१०	४९७२	९४८२	६८६	४०४	१०९०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : कोल्हापूर																				
१.	उपजि. रु. गडहिंग्लज ...	१६२२	८१२	२४३४	२१७१६	१०८५८	३२५७४	१६२२	८१२	२४३४	२१७१६	१०८५८	३२५७४	४७४००	२५५२३	७२९२३	५०६०	३३८८	८४४८	
२.	उपजि. रु. कोडोली ...	५७२	२८७	८५९	११७८४	९८९३	२९६७७	५७२	२८७	८५९	११७८४	९८९३	२९६७७	३२३०९	१७३९७	४९७०६	१०६६	६५५	१७२१	
३.	सेवा रु. कसबा बावडा ...	६०५	३०३	९०८	१६२१०	८१०५	२४३१५	६०५	३०३	९०८	१६२१०	८१०५	२४३१५	५३४५२	२८७८२	८२२३४	१५१७७	१३९६	२९१३	
४.	ग्रा. रु. गांधीनगर ...	३८१	१९१	५७२	१४१४०	७०७०	२१२१०	३८१	१९१	५७२	१४१४०	७०७०	२१२१०	२८९८६	१५६०८	४४५९४	९९९	५७१	१५७०	
५.	ग्रा. रु. खुपीरे ...	६६६	३३३	९९९	१२४३३	६२१७	१८६५०	६६६	३३३	९९९	१२४३३	६२१७	१८६५०	२६३१९	१४१७२	४०४९१	७३७	३५६	१०९३	
६.	ग्रा. रु. पन्हाळा ...	३४७	१७४	५२१	६९३२	३४६६	१०३९८	३४७	१७४	५२१	६९३२	३४६६	१०३९८	१०२२३	५५०४	१५७२७	४७९	३९१	८७०	
७.	ग्रा. रु. मलकापुर ...	६५२	३२७	९७९	१०२०५	५१०३	१५३०८	६५२	३२७	९७९	१०२०५	५१०३	१५३०८	२२५०४	१२११७	३४६२१	१४९३	४७३	१८८६	
८.	ग्रा. रु. हातकण्णले ...	४७२	२३७	७०९	११८९६	५९४८	१७८४४	४७२	२३७	७०९	११८९६	५९४८	१७८४४	१९४७९	१०४८८	२९९६७	५८५	३०७	८९२	
९.	ग्रा. रु. पारगांव ...	२७७	१३९	४१६	७८८७	३९४४	११८३१	२७७	१३९	४१६	७८८७	३९४४	११८३१	१९८०१	१०६६२	३०४६३	४१७	३४१	७५८	
१०.	ग्रा. रु. शिरोळ ...	१३७	६९	२०६	१२२६७	६१३४	१८४०१	१३७	६९	२०६	१२२६७	६१३४	१८४०१	२००७३	१०८०९	३०८८२	५०६	२९८	८०४	
११.	ग्रा. रु. दत्तवाड ...	४२४	२१३	६३७	९१३६	४५६९	१३७०५	४२४	२१३	६३७	९१३६	४५६९	१३७०५	२२४८१	१२१०५	३४५८६	५९०	३७७	९६७	
१२.	ग्रा. रु. नेसरी ...	४४२	२२१	६६३	७२२७	३६१४	१०८४१	४४२	२२१	६६३	७२२७	३६१४	१०८४१	१४६००	७८६१	२२४६१	११७३	५६७	१७४०	
१३.	ग्रा. रु. कागल ...	३३८	१६९	५०७	६६१८	३३१०	९९२८	३३८	१६९	५०७	६६१८	३३१०	९९२८	२३८९२	१२८६५	३६७५७	६८४	४२४	११०८	
१४.	ग्रा. रु. मुरगुड ...	६२६	३१४	९४०	१५८६२	७९३२	२३७९४	६२६	३१४	९४०	१५८६२	७९३२	२३७९४	२३८३३	१२८३३	३६६६६	१२०३	५५७	१८६०	
१५.	ग्रा. रु. गारगोटी ...	६६४	३३३	९९७	१३८८०	६९४१	२०८२१	६६४	३३३	९९७	१३८८०	६९४१	२०८२१	२९३५१	१५८०५	४५१५६	१२७५	९२९	२२०४	
१६.	ग्रा. रु. राधानगरी ...	४२५	२१३	६३८	१११४२	५५७२	१६७१४	४२५	२१३	६३८	१११४२	५५७२	१६७१४	२४९५२	१३४३५	३८३८७	११५८	५५९	१७१७	
१७.	ग्रा. रु. सोळापुर ...	३०८	१५५	४६३	८९६९	४४८५	१३४५४	३०८	१५५	४६३	८९६९	४४८५	१३४५४	१७२७८	९३०३	२६५८१	७०६	३७२	१०७८	
१८.	ग्रा. रु. चंदगड ...	७६०	३८१	११४१	१०३४४	५१७२	१५५१६	७६०	३८१	११४१	१०३४४	५१७२	१५५१६	२०९७५	११२९४	३२२६९	१०४१	३२३	१३६४	
१९.	ग्रा. रु. आजरा ...	४८४	२४२	७२६	६०७५	३०३८	९११३	४८४	२४२	७२६	६०७५	३०३८	९११३	१९८५५	१०६८९	३०५४४	१४७३	५३२	२००५	
२०.	ग्रा. रु. गगनबावडा ...	१८१	९१	२७२	३७९०	१८९६	५६८६	१८१	९१	२७२	३७९०	१८९६	५६८६	१०३८८	५५९४	१५९८२	१२५४	६५६	१९१०	
२१.	ग्रा. रु. इचलकरजी न. पा.	१०३८३	५२०४	१५५८७	२२६५१३	११३२६७	३३९७८०	१०३८३	५२०४	१५५८७	२२६५१३	११३२६७	३३९७८०	९३०३५	५००९५	१४३१३०	७३७९	७२९०	१४६६९	
जिल्हा : सांगली																				
१.	उ. जि. कवठेमहाकाळ...	५९६	३९८	९९४	१५३५२	१०२३४	२५५८६	११०४	४०८	१५५२	१४४९४	१०८४२	२५३३६	२१३७१	२२९५६	४४३२७	१०५७	४७३	१५३०	
२.	उ. जि. रु. इस्लामपुर...	४३४	२८९	७२३	६८६३	४५७५	११४३८	५८८	५३५	११२३	१७१७१	१९२७८	३६४४९	३३९१२	३१७९१	६५७०३	११२२	८६४	१९८६	
३.	ग्रा. रु. शिराळा ...	२३८	१५८	३९६	३६३८	२४२६	६०६४	५३०	१८४	७१४	७८५९	४७५०	१२६०९	१६९२४	१७६५३	३४५७७	७८३	५४७	१३३०	
४.	ग्रा. रु. कोकरुड ...	४२५	२८४	७०९	११५२९	७६८६	१९२१५	६२४	२२५	८४९	४३७४	४०३४	८४०८	१११६१	९२४३	२०४०४	१००७	४६३	१४७०	
५.	ग्रा. रु. आटपाडी ...	५८३	३८९	९७२	७८२२	५२१४	१३०३६	१९६	९२	२८८	७१९२	७८९७	१५०८९	१४९९०	१७२०८	३२१९८	४४९	२२४	६७३	
६.	ग्रा. रु. चिंचणीवांगी ...	४४०	२९४	७३४	७९५६	५३०४	१३२६०	३५८	२८३	६४१	५९२१	५६०७	११५२८	१३०७६	१३४६९	२६५४५	५२५	२१३	७३८	
७.	ग्रा. रु. कडेगाव ...	८०६	५३८	१३४४	८८२२	५८८१	१४७०३	२४८	२९१	५३९	७६२०	७९०९	१५५२९	११०५५	१६३५५	२७४१०	५११	२४२	७५३	
८.	ग्रा. रु. विटा ...	१८२	१२२	३०४	६७५३	४५०२	११२५५	३४२	१८४	५२६	९८३५	९४२१	१९२५६	१९६०९	१९२४७	३८८५६	६५०	३७१	१०२१	
९.	ग्रा. रु. भिवघाट ...	२१७	१४५	३६२	७९२८	५२८६	१३२१४	१४१	७८	२१९	३२४९	३५५४	६८०३	६०६७	६८०८	१२८७५	३५८	२१८	५७६	
१०.	ग्रा. रु. आष्टा ...	२२९	१५२	३८१	७८१४	५२१०	१३०२४	२७८	४४९	७२७	४५८१	७०७०	११६५१	१२२१९	१३२२९	२५३४८	३२०	२१५	५३५	
११.	ग्रा. रु. तासगाव ...	४४४	२९६	७४०	९७७८	६५८६	१६३६४	२७२	८५	३५७	५३०४	६८१४	१२११८	११७२८	१३६४८	२५३७६	५०६	६६०	११६६	
१२.	ग्रा. रु. पलुस ...	२८९	१९३	४८२	११३२०	७५४६	१८८६६	२३४	१३१	३६५	६४६९	८३४२	१४८११	१५२८८	२११२०	३६४०८	४५२	२५३	७०५	
१३.	ग्रा. रु. जत ...	६८५	७८५	१४७०	३२९५	२१९७	५४९२	३०९	२०३	५१२	६१७४	८२२६	१४४००	२००९०	२२१००	४२१९०	८६४	५०९	१३७३	
१४.	ग्रा. रु. माडग्याळ ...	३९२	२६१	६५३	४६०९	३०७२	७६८१	३२	२२	५४	४२९६	५३८४	९६८०	११९०९	९२१८	२११२७	४२८	३४२	७७०	
१५.	ग्रा. रु. वेळंकी ...	२६७२६	१४७१२	४१४३८	५६६५०५	३०२२५३	८६८७५८	१०४	१०९	२१३	३४८०	४४४९	७९२९	६०५७	७५५३	१३६९०	२२०	१५१	३७१	

जिल्हा : रत्नागिरी

१.	जि. रु. रत्नागिरी	...	११८६	७२०	१९०६	९८९६	९९५९	१९८५५	३६०८५	३७५५७	७३६४२	५५२३	५२७६	१०७९९	६५१६८	७९६४९	१४४८१७	८८९४	१०८७१	१९७६५
२.	चिपळूण	...	२००७	९९८	३००५	१७२३१	१३२६७	३०४९८	५७०५	५९३८	११६४३	६७१	५४८	१२१९	११९४०	१४५९३	२६५३३	९८१	११९८	२१७९
३.	दापोली	...	१९०१	१११९	३०२०	१०००५	९६९९	१९७०४	१००४७	१०४५८	२०५०५	९१३	५४०	१४५३	२२०८४	२६९९१	४९०७५	१२२१	१४९३	२७१४
४.	कळंबणी	...	८८२	५९५	१४७७	६११४	५७१९	११८३३	६१२१	६३७१	१२४९२	९५९	६९४	१६५३	१२०८८	१४७७५	२६८६३	१३०१	१५९०	२८९१
५.	संगमेश्वर	...	२२६	१५८	३८४	४०६१	२८६५	६९२६	५२३१	५४४५	१०६७६	३२३	१६६	४८९	९४०१	११४९०	२०८९१	३२०	३९१	७११
६.	मंडणगड	...	९९७	६१३	१६१०	७८८९	४७७९	१२६६८	४१८१	४३५२	८५३३	४९१	३१३	८०४	८६९९	१०६३२	१९३३१	६१२	७४८	१३६०
७.	राजापूर	...	६८५	२६०	९४५	८५३६	५९३६	१४४७२	४२५७	४४३०	८६८७	३४०	१६६	५०६	८९९५	१०९९४	१९९८९	५१३	६२८	११४१
८.	गुहागर	...	७९६	४३६	१२३२	६२००	६४६७	१२६६७	३९८७	४१४९	८१३६	४०८	२१३	६२१	७५४८	९२२६	१६७७४	३७३	४५६	८२९
९.	देवरुख	...	४०८	१४१	५४९	४६६७	३८९५	८५६२	४९५०	५१५३	१०१०३	१६५	१०९	२७४	८६३४	१०५५३	१९१८७	२४६	३०१	५४७
१०.	लांजा	...	८०१	३६४	११६५	८८५३	५७५६	१४६०९	५२०३	५४१५	१०६१८	४४६	२१७	६६३	१०३७३	१२६७८	२३०५१	३६०	४४०	८००
११.	पाली	...	५३६	४६२	९९८	१९६२	१०३७	२९९९	४०७२	४२३९	८३११	१७५	१००	२७५	६६३०	८१०३	१४७३३	१५२	१८५	३३७
१२.	रायपाटण	...	५२७	८६९	१३९६	६०३१	९४०१	१५४३२	३३६९	३५०७	६८७६	१८२	१३८	३२०	४७७०	५८२९	१०५९९	२८४	३४७	६३१
१३.	प्रा. मनो. रत्नागिरी	...	६२३२०	३८२१३	१००५३३	९१००७१	५८०८४८	१४९०९१९	८८६	१४७८	२३६४	१०४७८	१४४४९	२४९२७	९२७	१५४८	२४७५	११९८०	१५७६०	२७७४०

जिल्हा : नागपूर

१.	प्रा. रु. भिवापूर	...	६२२	८७५	१४९७	१६१२३	१७२२३	३३३४६	८९३	१७१९	२६१२	३१७०३	३२६६९	६४३७२	५३०	१०४१	१५७१	१७८१५	१८५५८	३६३७३
२.	प्रा. रु. देवलापार	...	५९	१७३	२३२	३१४८	३३००	६४४८	२०१	४८६	६८७	१५८७१	१७८५३	३३७२४	९९	२७०	३६९	७८९९	८४९६	१६३९५
३.	प्रा. रु. हिगणा	...	५३५	१०३८	१५७३	१८२६०	६८६६१५	७०४८७५	५१८	१२९९	१८१७	३६४३४	४२१६०	७८५९४	४४४	८१४	१२५८	२५५२५	२६३८९	५१९१४
४.	प्रा. रु. कळमेश्वर	...	५७१	९४४	१५१५	१९९७७	१९३३८	३९३१५	६८०	१४४६	२१२६	६९२८	६६५९	१३५८७	७००	१३०५	२००५	१४२४४	१७६२१	३१८६५
५.	प्रा. रु. काटोल	...	१४०९	१६९५	३१०४	२१३६४	१७८६०	३९२२४	१८०४	२२३३	४०३७	४२९०८	४५९०८	८८८१६	८६२	११७४	२०३६	२६२५९	२८४२०	५४६७९
६.	प्रा. रु. कूही	...	८३२	११८७	२०१९	१२१२२	१५४०६	२७५२८	७७०	११३४	१९०४	१६९९१	२१८९६	३८८८७	३६२	५९९	९६१	७०४२	९२४९	१६२९१
७.	प्रा. रु. मौदा	...	२७६	४८१	७५७	६९७१	३९९१	१०९६२	५७३	११०६	१६७९	२०९९५	२०५९४	४१५८९	५०९	१०५७	१५६६	१३६५७	१५२०६	२८८६३
८.	प्रा. रु. नरखेड	...	९७२	६६१	१६३३	१०४७७	१०७००	२११७७	२०३९	१४५०	३४८९	३०२५४	२१६०५	५१८५९	७२५	७२०	१४४५	१७६१४	१६१९३	३३८०७
९.	प्रा. रु. उमरेड	...	७८४	१५२२	२३०६	२९४२६	३१७५५	६११८१	९६२	१९२७	२८८९	४८३६१	४४५२९	९२८९०	४३१	९९५	१४२६	३४७२८	२८९११	६३६३९
१०.	प्रा. रु. पारशिवनी	...	५२७	७५२	१२७९	१११६०	१९०४७	३०२०७	५५४	७०३	१२५७	२३४६३	२४७९३	४८२५६	११९	२५०	४४९	८९८६	१०८०५	१९७९१
११.	उपजिरु कामठी	...	९८०	२९३४	३९१४	४०३३७	४५५३१	८५८६८	११५३	३८७८	५०३१	८०६७३	९२२७२	१७२९४५	६७८	१३९३	२०७१	४८२६९	५५२३०	१०३४९९
१२.	उपजिरु रामटेक	...	१११९	१८४८	२९६७	२०९२२	२२५३५	४३४५७	१६०७	२१५१	३७५८	२६३७९	३४०९२	६०४७१	८२९	१३८९	२२१८	१६१३४	२११२६	३७२६०
१३.	डागा स्त्री रुग्णालय	...	९५८०	२२८०२	३२३८२	२०६२४	९६६४०	११७२६४	१०८६३	२४४२१	३५२८४	४३७२७	१५४०४५	१९७७७२	५४४०	११६२२	१७०६२	१७७६४	७३१३७	९०९०१
१४.	मौदा	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	कोंढाळी	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	पाठणसांवगी	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : वर्धा																				
१.	सा. रू. वर्धा	...	६१०६	९८२६	१५९३२	१३०९०७	१२०७१४	२५१६२१	७२५९	१०६०७	१७८६६	१७६३०१	२१८०४६	३९४३४७	३४८४	५१७१	८६५५	९८७९९	१२२९५४	२२१७५३
२.	ग्रा. रू. आष्टी	...	०	०	०	०	०	०	९०	१८१	२७१	०	०	०	५२४	१६८४	२२०८	१००५७	१०७०१	२०७५८
३.	भिडी	...	३४५	५६८	९१३	६३०२	५७५५	१२०५७	७२६	५३६३	६०८९	१३६१८	१२८३९	२६४५७	६५२	९१५	१५६७	१००९३	९८३५	१९९२८
४.	देवली	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	४९३	६८७	११८०	१७४१९	१५२७८	३२६९७
५.	कारंजा	...	४९५	६३६	११३१	१४०८९	१४६२९	२८७१८	४३९	७५६	११९५	१२३८८	१४२३०	२६६१८	२८६	१११०	१३९६	३७३३	४१७१	७९०४
६.	पुलगाव	...	२९३१	३५८५	६५१६	३११०६	२९३१७	६०४२३	३२९६	३८३७	७१३३	४३६५३	४४८१७	८८४७०	१३०४	१५१४	२८१८	२५७३१	२५८०५	५१५३६
७.	समुद्रपूर	...	४४६	७४९	११९५	१३०४७	११०८०	२४१२७	८२६	१७५७	२५८३	८७६१	११७२४	२०४८५	१७१	३२०	४९१	०	०	०
८.	सेलू	...	११३९	१६३२	२७७१	१४९६८	१२५३९	२७५०७	८२१	१५१२	२३३३	३६१४३	२९६४७	६५७९०	५८३	९५६	१५३९	२१८७४	१९०४५	४०९१९
९.	वडनेरे	...	५४८	६२९	११७७	१०४६५	१०७७५	२१४४०	५११	८४४	१३५५	१८६००	१९९९५	३८५९५	२४१	३५४	५९५	८९२१	१०२८०	१९२०१
१०.	हिंगणघाट	...	२३९०	३६०३	५९९३	४५००३	४१७४२	८६७४५	२४२०	३७१८	६१३८	५९२३४	५५१९९	११४४३३	९२७	११७४	२१०१	२६९४३	२६४४०	५३३८३
११.	आर्वी	...	२९५४	४६०२	७५५६	२४४४६	२६६४९	५१०९५	०	०	०	०	०	०	६१४	९०६	१५२०	९८२३	१११७४	२०९९७
जिल्हा : भंडारा																				
१.	सा. रू. भंडारा	...	१३१६३	१८९२२	३२०८५	५७३३७	५९७४३	११७०८०	१५३१७	२०७३७	३६०५४	११९८७१	१३२५२२	२५२३९३	९००२	१०८१६	१९८१८	७१०१३	७३१८३	१४४१९६
२.	ग्रा. रू. अड्याळ	...	४०६	६१२	१०१८	९९५१	११३५५	२१३०६	४६२	६४६	११०८	१८४६७	२१९४३	४०४१०	२४१	३५०	५९१	११२८३	१२८५५	२४०९३
३.	ग्रा. रू. लाखादूर	...	८४७	१८९१	२७३८	१३६३८	१५४१९	२९०५७	९५६	१५४८	२५०४	२०२५४	२१७११	४१९६५	५४८	७८२	१३३०	११६५६	१२५९०	२४२४६
४.	ग्रा. रू. लाखनी	...	२५०	४४४	६९४	२०३०५	१८२६६	३८५७१	२९६	५३६	८३२	३०७७९	३०८६७	६१८४६	२३४	४१३	६४७	१९७६५	१९७०४	३९४६९
५.	ग्रा. रू. मोहाडी	...	५०२	११०८	१६१०	१२९७०	१४६६६	२७६३६	८८९	१७६५	२६५४	२७१०८	२८८५७	५५९६५	६००	९५९	१५५९	१७३४५	१७७३८	३५०८३
६.	ग्रा. रू. पालादूर	...	५९	७८	१३७	११०५७	१११७४	२२२३१	२२९	३६९	५९८	१०६३०	१३१०१	२३७३१	११४	१८३	२९७	७७५०	९३३५	१७०८५
७.	ग्रा. रू. पवनी	...	११५६	१९२३	३०७९	१६३२५	१८२४३	३४५६८	१२४०	१६११	२८५१	२६८२५	३२९६५	५९७९०	६१६	८९६	१५१२	१४०६७	१८४१९	३२४८६
८.	ग्रा. रू. सिहोरा	...	११७५	२०६७	३२४२	११९४७	१२१३०	२४०७७	८४६	१२२५	२०७१	१८९२२	१८९२२	३७८७४	३५८	७१५	१०७३	११७०१	१९४४८	३९१४९
९.	उपजिल्हा रू. तुमसर	...	४६७४	८५७७	१३२५१	५३९३२	६०४९३	११४४२५	४९४४	७७४४	१२६८८	७११५९	१०६०४०	१७७१९९	२६०२	३८४७	६४४९	४१५३६	४५०८२	८६६१८
१०.	उपजिल्हा रू. साकोली	...	१३३९	२७११	४०५०	१९३७९	२०६४२	४००२१	१५३७	२६२०	४१५७	२१६९८	२८६४५	५०३४३	९५१	१४४७	२३९८	१३५२८	१७५०३	३१०३१
जिल्हा : गोंदिया																				
१.	ग्रा. रू. आमगांव	...	३९८	४२८	८२६	९२८३	१०६५०	१९९३३	५६३	८२३	१३८६	१५१७१	१५३२५	३०४९६	४४८	५६८	१०१६	८८९८	८०२९	१६९२७
२.	ग्रा. रू. अजूनी मोर	...	८४०	१३१४	२१५४	२०७८५	२२१८६	४२९७१	७५८	१२९१	२०४९	२७३६४	३१८७७	५९२४१	३९२	५७०	९६२	१६३०४	१८२३८	३४५४२
३.	ग्रा. रू. चिचगाड	...	४६३	८४४	१३०७	५५४२	६८९५	१२४३७	५२६	१२०९	१७३५	९७४८	११९६४	२१७१२	३६२	६०४	९६६	५८५१	६३०३	१२१५४
४.	ग्रा. रू. देवरी	...	६४०	१३०२	१९४२	५४७४	५१४४	१०६१८	११४८	१७१४	२८६२	११८०६	१४०५४	२५८६०	४५९	५३२	९९१	७१५३	८०१८	१५१७१
५.	ग्रा. रू. गोरेगांव	...	२९१	४०५	६९६	१०२९१	७७९४	१८०८५	६३८	१०३७	१६७५	१४९७२	१५७५६	३०७२८	२७७	३८९	६६६	८४५०	८३७४	१६८२४
६.	ग्रा. रू. नवेगांवबांध	...	४५३	९१५	१३६८	९७१८	९२९७	१९०१५	५६१	१२५५	१८१६	१४१४०	१६०७४	३०२१४	३१९	६४५	९६४	४८४४	५६३४	१०४७८
७.	ग्रा. रू. सडक अजूनी	...	१३९	३२७	४६६	७२७६	६०९७	१३३७३	२४६	३६२	६०८	११८४२	१०६८३	२२५२५	९१	१३६	२२७	७३०५	६२०२	१३५०७
८.	ग्रा. रू. सालेकसा	...	२०७	३५३	५६०	१६१२८	१४६९२	३०८२०	२८३	३३९	६२२	२०४८७	१९३५३	३९८४०	७५	१५२	२२७	१०९५३	१०१२४	२१०७७
९.	ग्रा. रू. सौंदड	...	९३८	९२९	१८६७	२०४३०	१७८२२	३८२५२	५६५	८४८	१४१३	१९२७३	१७४३६	३६७०९	९५	१६२	२५७	१०६४९	१०५२९	२११७८
१०.	उपजिल्हा रू. तिरोडा	...	८७	११८	२०५	४८९७	४९०५	९८०२	९१	१५१	२४२	९५२२	९९८५	१९५०७	९१	२१६	३०७	५५६३	६१३३	११६९६
११.	डागा स्त्री रुग्णालय	...	५८६	११६२	१७४८	१७३४०	१७६१२	३४९५२	५३४	१०१८	१५५२	१८५६९	२१९४९	४०५१८	३२४	४७३	७९७	१०२३०	१२६२५	२२८५५

जिल्हा : चंद्रपूर

१.	बल्लारपूर	...	१२७२	२०५२	३३२४	४२२८१	३२८४४	७५१२५	२२३४	३२८७	५५२१	४७२४४	६४११६	१११३६०	१२५७	१८२६	३०८३	२०८१८	३५०७१	५५८८९
२.	भद्रावती	...	५८८	८९०	१४७८	२५३१६	२७३७५	५२६९१	५४४	८६५	१४०९	२९८७५	२८८९३	५८७६८	४०६	७०७	१११३	२०७५४	१९९९६	४०७५०
३.	ब्रम्हपूरी	...	८०३	१८३०	२६३३	२३४४६	२७२०२	५०६४८	१४५०	२३३९	३७८९	४८०४०	५५५४०	१०३५८०	८८३	१५९५	२४७८	२५६२३	२९७७२	५५३९५
४.	गडचांदूर	...	११२४	१८६८	२९९२	२३३३५	२०२०८	४३५४३	१२६२	२०२०	३२८२	२५६६१	३५६१०	६१२७१	५००	८७३	१३७३	१७१३३	२०६४८	३७७८१
५.	गडचांदूर	...	१०८९	१७११	२८००	४३९८	५६९८	१००९६	१७६८	१८७९	३६४७	१४४४२	१९८७२	३४०१४	७४४	९५३	१६९७	८८३३	१२१९४	२१०२७
६.	कोरपना	...	७६९	१२१३	१९८२	१३४८९	१२९५०	२६४३९	९४४	१२९१	२२३५	२३३९५	२१७६७	४५१६२	६२९	८८५	१५१४	१२१०५	११३३८	२३४४३
७.	नागाभिड	...	५५१	७८१	१३३२	२४६४३	२१५२५	४६१६८	८३७	१०३५	१८७२	३८७०६	३६५८१	७५२८७	४०७	५१०	९१७	२२०१८	२०९२५	४२९४३
८.	पोभूणी	...	०	०	०	०	०	०	३११	१०९९	१४१०	६५०३	७०७५	१३५७८	२९२	८७२	११६४	८१४७	८३२१	१६४६८
९.	राजूरा	...	१९९०	२७७२	४७६२	२४७४५	३३१९९	५७९४४	३०४२	४३१५	७३५७	५५६८३	६३४१७	११९१००	१९७३	२५९१	४५६४	३२०२६	३७४५८	६९४८४
१०.	सावली	...	४७४	७२२	११९६	०	०	०	८२४	१५७९	२४०३	१३४१२	१५७४०	२९१५२	१०२	१२५	२२७	१५०८	१४५७	२९६५
११.	सिंदेवाही	...	२२५	११७५	१४००	२२५७०	२७४४३	५००१३	५२५	१३१७	१८४२	२१७०६	२२७९५	४४५०१	२१५	६४९	८६४	८४६२	९३२२	१७७८४
१२.	चिमूर	...	१५७९	२०६२	३६४१	३१८१	३११३	६२९४	२२८५	२७४२	५०२७	२६१४०	२७०७५	५३२१५	१६४०	१९४१	३५८१	२४५४९	२६००१	५०५५०
१३.	वरोरा	...	९४०	१५२०	२४६०	१८१५८	१९२४५	३७४०३	२४८९	३६४२	६१३१	३१३६९	३०६२८	६१९१७	१२४३	१५४०	२७८३	२४३९०	२५९८५	५०३७५
१४.	मुल	...	१७१६	२४३६	४१५२	२९३९१	३५३४३	६४७३४	१९७५	२७०५	४६८०	४७२४९	५९९४४	१०७१९३	१२०३	१४९५	२६९८	२५४६९	३०२०२	५५६७१

जिल्हा : गडचिरोली

१.	सा. रु. गडचिरोली	...	७४८८	४६२२	१२११०	१२७२९	९०३८	२१७६७	१३३९७	८१७५	२१५७२	५७५४०	४९४९१	१०७०३१	५०४७	२७३१	७७७८	२०६३५	१८६६१	३९२९६
२.	आष्टी...	...	७४२	९६८	१७१०	१७९४८	१७२६७	३५२१५	६४२	७८८	१४३०	१९६४९	१७६०१	३७२५०	५३१	५४१	१०७२	९४९२	१०२७१	१९७६३
३.	भामरागड	...	१६४४	१९७६	३६२०	४२१२	५१४९	९३६१	२०८९	२३६७	४४५६	११३३२	१२२८७	२३६१९	६४०	८६९	१५०९	६६१८	७००३	१३६२१
४.	चामोशी	...	१०५७	२००५	३०६२	७३२५	६४१६	१३७४१	१६०२	३३९०	४९९२	२७५१७	२९६३२	५७१४९	१००१	१४१०	२४११	१८५११	२११२७	३९६३८
५.	धानोरा	...	१३६०	२१४१	३५०१	९७१७	१२१५०	२१८६७	१०५५	१३८५	२४४०	१५११८	२०५३२	३५६५०	५९४	६८५	१२७९	५८१६	७६३७	१३४५३
६.	एट्टापल्ली	...	११२५	१२०९	२३३४	८७७०	९३९०	१८१६०	१२४१	१४५५	२६९६	११४२२	१६४१४	२७८३६	५१८	५९१	११०९	५६२३	७७८७	१३४१०
७.	कोरवी	...	६४२	९०३	१५४५	०	०	०	८७५	१३३३	२२०८	०	०	०	४४७	५८१	१०२८	०	०	०
८.	मुजचेरा	...	२९८	३८९	६८७	४०९३	४५५७	८६५०	४२८	७७७	१२०५	६७१६	६६७९	१३३९५	४१७	६२१	१०३८	४७२२	५२९५	१००१७
९.	सिरोंचा	...	७७७	७५१	१५२८	१४००४	१२७४२	२६७४६	१०२६	१५१९	२५४५	१५४५४	१७२३८	३२६९२	८५५	१०१५	१८७०	१२०८०	१२३२२	२४४०२
१०.	वडसा	...	५४५	६८८	१२३३	८९०३	९४१९	१८३२२	७८४	९८५	१७६९	२२०१८	२२६१३	४४६३१	४२६	४८०	९०६	१२५०३	१२४८६	२४९८९
११.	अहेरी	...	३०४१	४९०६	७९४७	०	०	०	३५३७	५६१५	९१५२	३४८५४	३९५१२	७४४४६	२१५९	३३८६	५५४५	९७३८	११८९२	२१६३०
१२.	आरमोरी	...	१६११	३०३०	४६४१	२४४५२	२७३५५	५१८०७	२०७७	३३३१	५४०८	३६१४५	४४२९०	८०४३५	१२५६	१९०७	३१६३	१७३०७	२००५९	३७३६६
१३.	कुरखेडा	...	१०५६	२२२४	३२८०	१९८८०	२२३४०	४२२२०	१३५७	२२४४	३६०१	२५०२९	३१४४९	५६४७८	९५४	१३८७	२३४१	५७२४	६७०५	१२४२९
१४.	म. रु. गडचिरोली	...	२३४३	११४०२	१३७४५	५९७०	२२७६५	२८७३५	२७४३	१११९३	१३९३६	२३१५४	४१८८६	६५०४०	१२२३	५४८४	६७०७	६०६०	२२१९६	२८२५६

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : नाशिक																				
१.	जि. रु. नाशिक ...	२५८५९	२३२००	४९०५९	१२७२००	१०२५९४	२२९७९४	३२३२३	२८४३९	६०७६२	१७७८१०	१४६६४१	३२४४५१	१८२४७	१६४८३	३४७३०	११६७२४	१००२९२	२१७०१६	
२.	सा. रु. मालेगाव ...	१४१२०	९८३३	२३९५३	८५३५४	७४०१७	१५९३७१	१६६१४	१२८८३	२९४९७	१२३९८८	११६६६५	२४०६५३	१५००६	९१०७	२४११३	९०४१७	८५३८८	१७५८८५	
३.	उप जि. रु. कळवण...	१०८९	६७८	१७६७	६६३८	६४५१	१३०८९	२००७	९१५	२९२२	१५४२१	९३६१	२४७८२	९८३	६७४	१६५७	११७११	९२०१	२०९१२	
४.	उपजि. रु. निफाड ...	१७४९	९१९	२६६८	११७९४	९५०५	२१२९९	२३९७	१२७४	३६७१	१७३०३	१५८२३	३३१२६	१५५७	८७०	२४२७	१५७९८	११३३४	२७१३२	
५.	उपजि. रु. चांदवड ...	५०३	४४०	९४३	९२०३	९८१०	१९०१३	७०३	३२५	१०२८	१६६४०	१६२६२	३२९०२	४७५	२३०	७०५	१२६००	११६८०	२४२८०	
६.	उपजि. रु. मनमाड ...	५५७	३८८	९४५	३९५५	४८३२	८७८७	१०४३	४८४	१५२७	७८४०	६९३१	१४७७१	९२२	४७५	१३९७	८५३६	८१८९	१६७२५	
७.	ग्रा. रु. त्र्यंबकेश्वर ...	११५४	८७४	२०२८	९६९७	१२९१५	२२६१२	१७५२	९९५	२७७७	१३९०३	१५१५९	२९०६२	१२५५	७५४	२००९	८८९७	११११३	२००४०	
८.	ग्रा. रु. पेठ ...	१७७७	७६९	२५४६	१२१७३	११५८१	२३७५४	२२०५	१३६७	३५७२	२२५१६	१८०६५	४०५८१	१२४४	५७७	१८२१	१९२७७	१४२०२	३३४७९	
९.	ग्रा. रु. हरसुल ...	५१५	३७६	८९१	१०९७०	१५७६५	२६७३५	८४५	३९७	१२४२	१३९०३	१३५००	२७४०३	५९२	२८५	८७७	९८४४	९३३९	१९१८३	
१०.	ग्रा. रु. दिंडोरी ...	१९२२	९५२	२८७४	२३७५५	२०६१७	४४३७२	२३२४	१४७१	३७९५	३१७९३	२५३९६	५७१८९	१०६७	७५४	१८२१	१७५८४	१५६६१	३३२४५	
११.	ग्रा. रु. वणी ...	१३८२	६२०	२००२	७९१९	६९७४	१४८९३	१९१३	७५०	२६६३	१२७६०	९९३३	२२६९३	१०८२	५१७	१५९९	९९०९	८८४४	१८७५३	
१२.	ग्रा. रु. सुरगाणा ...	२०८४	११५९	३२४३	२६४६७	२४४१६	५०८८३	२९८७	१६१४	४६०१	३०३६०	२९०३१	५९३९१	१७९६	१०२९	२८२५	२२३०४	२१५८०	४३८८४	
१३.	ग्रा. रु. देवळा ...	९२१	७४३	१६६४	२१७२३	१६९६८	३८६९१	१४००	१०२८	२४२८	३११०७	१९०४६	५०१५३	९१६	७६२	१६७८	१८०२०	१४५७६	३२५९६	
१४.	ग्रा. रु. सटाणा ...	९३२	५२१	१४५३	५८९४	४३४०	१०२३४	१६९२	८६६	२५५८	१३८१४	१०५४२	२४३५६	११३३	५४०	१६७३	८१११	६६९६	१४८८७	
१५.	ग्रा. रु. दाभाडी ...	५५७	३८१	९३८	३७६९	३७३७	७५०६	१०९०	६२६	१७१६	७०५१	६९८५	१४०३६	७९२	४४६	१२३८	५३९०	६१४८	११५३८	
१६.	ग्रा. रु. झोडगा ...	२२६५	१५२१	३७८६	१०१३२	९२१३	१९३४५	२२०९	१३३४	३५४३	१४६५६	१२९०२	२७५५८	१५१०	८३०	२३४०	११४०१	११४५३	२२८५४	
१७.	ग्रा. रु. नांदगांव ...	१९१२	११३७	३०४९	१८४७७	१८७५७	३७२३४	२४६८	१३१७	३७८५	२४२३२	२०९२२	४५१५४	१७४८	७९१	२५३९	१६०००	१३७३४	२९७३४	
१८.	ग्रा. रु. नगरसुल ...	१९२५	८७१	२७९६	२३४६९	२०८५८	४४३२७	२४२०	११०७	३५२७	२९२८६	२७२५४	५६५४०	१२२३	६३९	१८६२	२४१७०	१९८३७	४४००७	
१९.	ग्रा. रु. दोडी ...	१२०१	६२४	१८२५	१३०१६	१२६८६	२५७०२	१७९८	१३०६	३१०४	२५०५०	२७१०८	५२१५८	१२८३	८६६	२१४९	१८२३६	२०१५५	३८३९१	
२०.	ग्रा. रु. घोटी ...	१८५६	३२१४	५०७०	७५७०	११०६८	१८६३८	१५१९	७०२	२२२१	१७९९६	१६१२६	३४१२२	११५८	५१६	१६७४	१३५४६	१२०८७	२५६३३	
२१.	ग्रा. रु. इगतपुरी ...	२०८०	१४३४	३५१४	२१८१७	२२०४६	४३८६३	२९३२	१७३४	४६६६	३२३४६	३१४६७	६३८१३	१६३४	९८२	२६१६	२२९६०	२१८३६	४४७९६	
२२.	ग्रा. रु. लासलगांव ...	१११८	१०८०	२१९८	५७०१	७११०	१२८११	१०६५	३६९	१४३४	१०३१८	१०९८०	२१२९८	७८०	४६८	१२४८	७३४९	७४८१	१४८३०	
२३.	ग्रा. रु. डांगसौदाणे ...	१३२०	६१४	१९३४	१०८४५	९२१४	२००५९	१३७९	६४०	२०१९	१६५६१	१३६३५	३०११६	९८४	६४६	१६३०	१५९१४	११५८१	२७४९५	
२४.	ग्रा. रु. नामपूर ...	४२०	३७६	७९६	४८२५	५३१३	१०१३८	७२८	३७८	११०६	१२२०९	११७३७	२३९४६	४६३	२००	६६३	७५७९	७०९७	१४६७६	
२५.	ग्रा. रु. उमराणे ...	५६७२	३०४९	८७२१	२०५५१	१६०९१	३६६४२	६६३३	३६१५	१०२४८	३४२३३	२८०४९	६२८७२	३६६५	२६२१	६२८६	३०९४२	२०१७३	५१११५	
२६.	ग्रा. रु. येवला ...	२७०२	१४७५	४१७७	२४५८०	१९१९७	४३७७७	३६४४	१६२५	५२९९	४६३६६	३१८८७	७८२५३	२०३७	८८६	२९२३	३५२१३	२४८०१	६००१४	
२७.	ग्रा. रु. अभोणा ...	१५३७	१२७२	२८०९	१३२८१	१०५२७	२३८०८	२४३७	१४८६	३९२३	२४४३८	२०१५०	४४५८८	१७३७	१०७७	२८१४	१९५५१	१६१६८	३५७१९	
२८.	ग्रा. रु. बाऱ्हे ...	१९३३	११२८	३०६१	२२९९१	२२०५२	४५०४३	२३७५	१३८३	३७५८	३०६८५	३५०४३	६५७२३	१६०८	१०३८	२६४६	२१२८०	३१०३२	५२३१२	
२९.	ग्रा. रु. सिन्नर ...	२१६१	११७३	३३३४	१४९२५	१३४८०	२८४०५	३१८०	१३९०	४५७०	२४६३३	२२४४६	४७००९	१८१०	९०१	२७११	१८२५६	१६६५५	३४९११	
३०.	ग्रा. रु. मालेगांव ...	२५७१	११७६	३७४७	१९५३९	१५८२४	३५३६३	२८०३	१३०४	४१०७	३०८८५	२४७२३	५५६०८	१५६४	१४२९	२९९३	१८२४०	१६३५०	३४५९०	
३१.	ग्रा. रु. गिरणारे ...	५२६७	१५०६	६७७३	१२७१३	२२०७	१४९२०	४२८२	१२१६	५४९८	९८७०	४४१९	१४२८९	७८८	२५६	१०४४	७२५१	४७५६	१२००७	

जिल्हा : धुळे

१.	शिरपूर	...	३९४६१	१३८०१	५३२६२	५०४६१	३९५८७	९००४८	३२३६	२८८७	६१२३	३३६३३	२४६२७	५८२६०	१८७१	१२२९	३१००	१६४९९	१५०४४	३१५४३
२.	ग्रा. रु. दोंडाईचा	...	१६८७	१३९५	३०८२	१८४५९	१९८५७	३८३१६	१०४८	१२१३	२२६१	३१८७२	२६११९	५७९९१	८६०	६९५	१५५५	१५९४७	१८१५५	३४१०२
३.	ग्रा. रु. शिंदखेडा	...	७५८	७५९	१५१७	८९७८	१०१३१	१९१०९	८७३	५६३	१४३६	१७६२५	१६१८५	३३८१०	५५६	३१७	८७३	९७११	९९९३	१९७०४
४.	ग्रा. रु. साक्री	...	२१९०	१६९०	३८८०	१७८६५	११२५८	२९१२३	२०८४	८७७	२९६१	१७७९८	१११५७	३६९५५	११८५	५२९	१७१४	१०२३५	११६११	२१८४६
५.	ग्रा. रु. पिंपळनेर	...	१३५०	९५८	२३०८	१२४५४	९८६५	२२३१९	१९७१	११५८	३१२९	१४७७८	१३७७७	२८५५५	१२०४	७२३	१९२७	९१९९	८८२५	१८०२४
६.	ग्रा. रु. जैताणे	...	२७८	३९०	६६८	५८८५	३४८८	९३७३	२५६	३००	५५६	११३५१	१२६२८	२३९७९	२५०	२५७	५०७	५६४५	५२०३	१०८४८
७.	ग्रा. रु. सोनगीर	...	५५४	९८५	१५३९	११४७५	९८७४	२१३४९	५१४	३५३	८६७	१२७६८	१४३२१	२७०८९	३७८	१५२	५३०	७३४४	८७१७	१६०६१
८.	ग्रा. रु. थाळनेर	...	७९४	५६५	१३५९	७५४२	५४८७	१३०२९	५९५	४५२	१०४७	११८०८	११००८	२२८१६	४०६	२७४	६८०	६६२०	५१८६	११८०६

जिल्हा : नंदुरबार

१.	जि. रु. नंदुरबार	...	१८७९६	१६२२५	३१०२१	१०२९८०	७०१११	१७३०९१	१८७८२	१४४५१	३३२३३	६१७१९	६०५५७	१२२२७६	१९६५२	१५४६३	३५११५	६२७१९	६१५५५	१२४२७४
२.	उपजि. रु. नवापूर	...	२५१६	२५२२	५०३८	७७२५	४३१२	१२०३७	२९७८	१५२७	४५०५	१९४३७	१६५४४	३५९८१	३०७८	१०२७	४१०५	२०२३७	१७०४४	३७२८१
३.	उपजि. रु. तळोदा	...	२४३८	१५३४	३९७२	५३५७	३२२१	८५७८	३२२९	१५६६	४७९५	१६५३८	१३२६८	२९८०६	३७२९	१८१६	५५४५	१७०३८	१३७६८	३०८०६
४.	ग्रा. रु. म्हसावद	...	१३००	५७६	१८७६	५१७९	३९७२	९१५१	१९२४	९७७	२९०१	१८२९९	९२०२	२७५०१	२१७४	११२७	३३०१	१८५९९	९७०२	२८३०१
५.	ग्रा. रु. धडगांव	...	१९८४	१९८४	३९६८	२०१३०	१५४१९	३५५४९	३७३४	१८४४	५५७८	२१३९२	१८२४१	३९६३३	४२३४	२०९४	६३२८	२१८९२	१८७४१	४०६३३
६.	ग्रा. रु. अक्कलकुवा	...	१५७०	८९२	२४६२	१५८९१	९१३०	२५०२१	३३६३	१७३३	५०९६	१७५१६	१४५६६	३२०८२	३६१३	१९३३	५५४६	१८४५०	१५०६६	३३५१६
७.	ग्रा. रु. धानोरा	...	७८०	५०७	१२८७	१३४९४	७६५०	२११४४	१०६३	५८९	१६५२	८३८१	६६३३	१५०१४	१२६३	६८९	१९५२	९०५२	७१३३	१६१८५
८.	ग्रा. रु. रनाळा	...	६४५	३९८	१०४३	७८४७	४३००	१२१४७	१३९८	९७१	२०६९	१३२८७	१०९३०	२४२१७	१४९८	१०२१	२५१९	१३७८७	११४३०	२५२१७
९.	ग्रा. रु. खांडबारा	...	२८४६	१९३४	४७८०	४०२९	३२३०	७२५९	२०९८	३९१७	६०१५	२५५२४	१६१५९	४१६८३	२१९८	४०१७	६२१५	२६०३०	१६६६०	४२६९०
१०.	ग्रा. रु. खोंडामळी	...	४१६	३०३	७१९	२०५५	९१२	२९६७	१०५७	५४८	१६०५	६०४९	३७८७	९८३६	११५७	६५०	१८०७	६५५०	४२८७	१०८३७
११.	ग्रा. रु. तोरणमाळ	...	७१२	५०३	१२१५	२१५५	२२३०	४३८५	२८५	१५५	४४०	३९१४	५६६०	९५७४	३८५	२०५	५९०	४४१५	६१६०	१०५७५
१२.	ग्रा. रु. मोलगी	...	३१८७	१७३५	४९२२	७६७८	४३००	११९७८	३०२२	२२८२	५३०४	१५५७५	९९६४	२५५३९	३१२२	२४८२	५६०४	१६०७५	१०४६४	२६५३९
१३.	ग्रा. रु. विसरवाडी	...	२२७०	१३९३	३६६३	५७३८	३९१७	९६५५	२४१३	८१४	३२२७	१७८९६	८१५९	२६०५५	२६१३	९१४	३५२७	१८३९६	८६५९	२७०५५
१४.	ग्रा. रु. जमाना	...	९३७	३८१	१३१८	४३९०	२८९६	७२८६	१६४१	९२८	२५६९	९८१०	६५८१	१६३९१	१०३७	४८१	१५१८	१०३१०	७०८१	१७३९१

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : जळगाव																				
१.	जि. रु. जळगाव	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
२.	उपजि. रु. चोपडा	...	३४१७	२४७२	५८८९	२६४१६	२३७२८	५०१४४	१९३५	१२८१	३२१६	१५७९१	१५६४६	३१४३७	३२९०	२८८०	६१७०	३००००	३५२००	६५२००
३.	उपजि. रु. मुक्ताईनगर	...	१५०२	२९५८	४४६०	४६१०८	०	४६१०८	८८९	६४२	१५३१	११०२७	९३३७	२०३६४	७५९	९३५	१६९४	१८५०२	१६३१०	३४८१२
४.	उपजि. रु. जामनेर	...	२१४२	५०९१४	५३०५६	१०८१४४	३२७	१०८४७१	६१०	३०५	९१५	७९११	५२७५	१३१८६	१९२०	१७९०	३७१०	८२०००	९७०००	१७९०००
५.	ग्रा. रु. अमळनेर	...	११५६०	५३७०	१६९३०	२८१२७	२९९८२	५८१०९	८६५	६०२	१४६७	९५०२	५६७७	१५१७९	६०३३	४०३८	१००७१	१८५७२	१६७२७	३५२९९
६.	ग्रा. रु. अमळगांव	...	२६५	९७००	९९६५	१५६६७	१०५	१५७७२	३६२	३८६	७४८	१८९२	२२१०	४१०२	४८०	५२०	१०००	४५५०	५४००	९९५०
७.	ग्रा. रु. धरणगांव	...	२१०	४३३५	४५४५	९०९०	६५६५	१५६५५	३५९	३७२	७३१	१९३२	२३११	४२४३	४३५	३९२	८२७	१७३२	२७८५	४५१७
८.	ग्रा. रु. एरॉनडोल	...	७४४	११८९	१९३३	३३११७	१८००८	५११२५	५०२	६३३	११३५	९७१९	११३६६	२१०८५	६२४	११३५	१७५९	७५६५	९५४५	१७११०
९.	ग्रा. रु. पाचोरा	...	१९२४	२७८६२	२९७८६	५८१३५	५९३	५८७२८	८५७	९५६	१८१३	५५४९	३७२९	९२७८	४७९५	२११६	६९११	३९४२६	३३५८१	७३००७
१०.	ग्रा. रु. भाडगांव	...	९९९१	९२६४	१९२५५	१४१२०	१५४९५	२९६१५	८७९	९६६	१८४५	२६६६	२५७५	५२४१	३८९६	४२६५	८१६१	५५७२	७५२२	१३०९४
११.	ग्रा. रु. चाळीसगांव	...	११८४	१५९०	२७७४	९९९१	९२६४	१९२५५	१९०७	१२६६	३१७३	२७०१९	१७७१३	४६७३२	१२८८	५७२	१८६०	८३२६	९४६६	१७७९२
१२.	ग्रा. रु. मेहुणबारे	...	५५२	७८१६	८३६८	१९४५८	०	१९४५८	७२०	६००	१३२०	८१११	६३८९	१४५००	१२५०	७५०	२०००	१३०००	१२५००	२५५००
१३.	ग्रा. रु. पहुर	...	२४९	१३७२५	१३९७४	२७९४८	२०४	२८१५२	४२९	३६७	७९६	४८३५	३८३६	८६७१	११५०	१५९२	२७४२	१४२५६	१३१३०	२७३८६
१४.	ग्रा. रु. पिंपळगांव(हरे)...	...	३८२	१८२४६	१८६२८	३५२३१	२१०	३५४४१	२७७	१७३	४५०	३७३३	२४८९	६२२२	६८६	४९७	११८३	११२५५	७५०४	१८७५९
१५.	ग्रा. रु. वरणगांव	...	७१५	९७८	१६९३	१९५४०	१८३२५	३७८६५	४५०	७४७	११९७	७४७५	१०८१७	१८२९२	७२०	६००	१३२०	८१११	६३८९	१४५००
१६.	ग्रा. रु. बोदवड	...	७४७	१३०५१	१३७९८	२८००३	०	२८००३	४००	२००	६००	१८०००	५२१२	२३२१२	८०००	७०००	१५०००	१४०००	१६०००	३००००
१७.	ग्रा. रु. यावल	...	७४७	१३०५१	१३७९८	२८००३	०	२८००३	१९०६	१२१८	३१२४	२७६४६	२५४२१	५३०६७	१७२३	९७८	२७०१	२४५४१	२२५४९	४७०९०
१८.	ग्रा. रु. न्हावी	...	१२८०	१२५६९	१३८४९	२२४३३	९६०	२३३९३	५८५	५३९	११२४	३०५२	३१४८	६२००	९५८	६९९	१६५७	९११६	५०८९	१४२०५
१९.	ग्रा. रु. रावेर	...	२१४१	१५९६०	१८१०१	३७०३३	०	३७०३३	२१३२	१५३२	३६६४	१२७१६	१००००	२२७१६	११८०	११५०	२३३०	१७४९७	१६०३७	३३५३४
२०.	ग्रा. रु. पाल	...	३५५	७८१८	८१७३	१५१५६	४२९	१५५८५	४१७	३९७	८१४	११८९	१३०८	२४९७	६१५	४०१	१०१६	३५६०	४५१२	८०७२
२१.	ग्रा. रु. सावदा	...	०	०	०	४७४०	५०९९	९८३९	०	०	०	८८५७	६८९७	१५७५४	०	०	०	४८९७	५५१८	१०४१५
२२.	कु. रु. पारोळा	...	१८०५	१६२७२	१८०७७	३६१५४	११४०	३७२९४	३९३	१९१	५८४	५५११	५८८२	११३९३	९४६	३६४	१३१०	१४७९९	१६६७०	३१४६९
२३.	ग्रा. रु. भुसावळ	...	७६५	८५०	१६१५	४३५०	५२०८	९५५८	५०६५	५०३०	१००९५	८९४२	५७६७	१४७०९	४२०५	४३३०	८५३५	७०२८	५२०८	१२२३६
२४.	महिला रु. मोहाडी	...	१३०	०	१३०	१३०	०	१३०	२६३	०	२६३	१४६३	०	१४६३	३०५	०	३०५	१२१४	०	१२१४

जिल्हा : अहमदनगर

१.	जि. रू. अहमदनगर ...	४६३१२	३८९३६	८५२४८	३९५५६	३५१५८	७४७१४	५५०१२	४९५९४	१०४६०६	८५४६१	७९२१५	१६४६७६	३१२९४	२८१०४	५९३९८	३२६१२	४१५७९	७४१९१
२.	राहता ...	१९४२	७१९	२६६१	५०९८५	२५४९२	७६४७७	८६५	७१५	१५८०	११२८५	५६४३	१६९२८	७००	४६७	११६७	२८०	१८७	११४२८
३.	अकोले ...	७८०	८९०	१६७०	६६४७	१२४६६	१९११३	९८०	५८७	१५६७	१६३२०	२२४९८	३८८१८	३४९	५२६	८७५	३०२०	२४३८	५४५८
४.	श्रीरामपूर ...	२९०	४००	६९०	७३१६	९५३०	१६८४६	२३०	१६१	३९१	४८६४	६५२६	११३९०	२४५	२२३	४६८	३३९३	४१३५	७५२८
५.	कोपरगाव ...	५४७	४४३	९९०	८०५६	४०२८	१२०८४	१०१	१३०	२३१	४८१९	२४०९	७२२८	१२०४	८०३	२००७	४८२	३२१	४४६०
६.	टाकळी ढोकेश्वर ...	९३४	५८३	१५१७	१४७०६	७३५३	२२०५९	११९	८०	१९९	५६०७	२८०३	८४१०	१३९	९२	२३१	५५	३७	११७७६
७.	पाथर्डी ...	५०१	१३७९	१८८०	१०८१४	१२४१७	२३२३१	८९९	१४८०	२१२९	२०७२९	२४४५१	४५२४३	८२१	३१३	११४४	१०७५१	१२००९	२२७६०
८.	श्रीगोंदा ...	१४९०	८४०	२३३०	१३३०७	६६५४	१९९६१	३०१	१८२	४८३	४६८९	२३४५	७०३४	१८७	१२५	३१२	७५	५०	९०१८
९.	लोणी ...	६७५	४३६	११११	२१३०७	१०६५३	३१९६०	२६९	११७	३८६	६८४१	३४२१	१०२६२	४०	२६	६६	१६	११	१६८७६
१०.	शेवगांव ...	३०४	१४३	४४७	१२५१९	६२६०	१८७७९	९०	३३	१२३	३०३१	१५१६	४५४७	१९१	१२८	३१९	७७	५१	७१९९
११.	नेवासा ...	३८३	२४७	६३०	२३९०५	११९५३	३५८५८	९२	८०	१७२	९५१७	४७५९	१४२७६	४०७	२७२	६७९	१६३	१०९	६३२४
१२.	वांबोरी ...	४४५	२५०	६९५	११२७८	५६३९	१६९१७	८७	३३	१२०	३९२९	१९६४	५८९३	२०४	१३६	३४०	८२	५४	११९२४
१३.	राजूर ...	३८१	२०१	५८२	७५१३	५९२६	१३४३९	७९६	४६०	१२५६	६८९०	५९३८	१२८२८	५२७	३३२	८५९	५०१०	४७४०	९७५०
१४.	पुणतांबा ...	१६०६	४२०	२०२६	३९८३२	१९९१६	५९७४८	७१७	११२	८२९	१४७३८	७३६९	२२१०७	१०६६	७१०	१७७६	४२६	२८४	२३७३८
१५.	पारनेर ...	२३४	११९	३५३	१९७५८	९८७९	२९६३७	६१	४१	१०२	८३४९	४१७४	१२५२३	४५२	३०२	७५४	१८१	१२१	१८१६५
१६.	संगमनेर ...	५२७	२९३	८२०	११५४१	५७७१	१७३१२	११६	८०	१९६	३८७१	१९३६	५८०७	५३९	३५९	८९८	२१६	१४४	१८६७३
१७.	घोडेगाव ...	१६५१	७०६	२३५७	३४४९७	१७२४८	५१७४५	५००	५००	१०००	६८८५	३४४३	१०३२८	३७८	२५२	६३०	१५१	१०१	१५६१७
१८.	कोतूळ ...	२४५	१३२	३७७	१०८९९	५४५०	१६३४९	१५	१०	२५	३२३९	१६२०	४८५९	२२७	१५२	३७९	९१	६१	५११५
१९.	चिंचोडीपाटील ...	११६३	४५९	१६२२	३५५२७	१७७६४	५३२९१	४३६	११७	५५३	१२५७५	६२८८	१८८६३	९७७	६५२	१६२९	३९१	२६१	२८०५५
२०.	कर्जत ...	३३६	३३७	६७३	१५८१७	७९०९	२३७२६	३९	४३	८२	४८३०	२४१५	७२४५	१०४	६९	१७३	४२	२८	५९२२
२१.	ताहराबाद ...	१४९६	७२८	२२२४	३३६५२	१६८२६	५०४७८	४९८	२४७	७४५	१०९८९	५४९४	१६४८३	३२७	२१८	५४५	१३१	८७	१२९५२
२२.	बोधेगाव ...	१५४	१०५	२५९	७५३४	४८९९	१२४३३	७२४	३७४	१०९८	१५६३०	९०४६	२४६७६	७७६	४८९	१२२५	११७२४	८५०२	२०२२६
२३.	साकुर ...	१०२०	७५२	१७७२	३६८५४	१८४२७	५५२८१	२९७	२१४	५११	१४८७३	७४३७	२२३१०	९१६	६११	१५२७	३६६	२४४	१९६०५
२४.	राहुरी ...	६१४	५२८	११४२	४१४२८	२०७१४	६२१४२	१८४	१७७	३६१	६३७१	३१८६	९५५७	१७९	१२०	२९९	७२	४८	८८१६
२५.	जामखेड ...	७८८	६७४	१४६२	३९४१६	१९७०८	५९१२४	१६३	२२७	३९०	३९८२	१९९१	५९७३	३०१	२०१	५०२	१२०	८०	२२३९५
२६.	समशेरपूर ...	१६५४	५२२	२१७६	२८७९८	१४३९९	४३१९७	४१७	२०१	६१८	७९४२	३९७१	११९१३	३२७	२१८	५४५	१३१	८७	८२०६

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : लातूर																			
१.	उजिरु उदगीर ...	६१३६	४०९०	१०२२६	१८६६८	१२४४५	३१११३	११७९२	७८३२	१९६२४	३२९८२	२१९८८	५४९७०	६४५४	४५६९	११०२३	३८०६५	२५३७६	६३४४१
२.	उजिरु निलंगा ...	४५५०	३०३४	७५८४	२७४९७	१८३३२	४५८२९	५२२१	३४८०	८७०१	३९८८४	२६५८९	६६४७३	२९३६	१९५८	४८९४	२५३४९	१६९००	४२२४९
३.	ग्रा. रू. किल्लारी ...	८९०	५९३	१४८३	११२७७	७५१८	१८७९५	१०६०	७०६	१७६६	१६४५६	१०९७०	२७४२६	५५०	३६७	९१७	९९६४	६६४२	१६६०६
४.	ग्रा. रू. अहमदपूर ...	३०८६	२०५७	५१४३	३२०८१	२१३८८	५३४६९	३४५४	२३०३	५७५७	५२७८६	३५१९१	८७९७७	२१९९	१४६६	३६६५	३६०२५	२४०१६	६००४१
५.	ग्रा. रू. चाकूर ...	१२४८	९६५	२२१३	१७०५२	११३६८	२८४२०	१५९२	१०६१	२६५३	३२२१५	२१४७६	५३६९१	७७५	५१७	१२९२	३०२३८	२०१५९	५०३९७
६.	ग्रा. रू. मुरुड ...	२०७१	१३८१	३४५२	३१५४८	२१०३२	५२५८०	२४३८	१६२५	४०६३	३९५५१	२६३६७	६५९१८	१४५९	९७३	२४३२	१२१९१	८१२७	२०३१८
७.	ग्रा. रू. औसा ...	१५५८	१०३८	२५९६	२०५१५	१३६७६	३४१९१	१७१९	११४६	२८६५	३९५१५	२६३४४	६५८५९	१०१९	६७९	१६९८	२०६०६	१३७३८	३४३४४
८.	ग्रा. रू. का. सिरशी ...	७०७	४७१	११७८	१०२१४	६८१०	१७०२४	८६८	५७९	१४४७	२३७९७	१५८६४	३९६६१	४२५	२८४	७०९	१४३७१	९५८०	२३९५१
९.	ग्रा. रू. रेणापूर ...	२३०	१५३	३८३	६०८०	४०५४	१०१३४	९६२	६४२	१६०४	२०६५६	१३७७१	३४४२७	८६१	५७४	१४३५	१५३०३	१०२०२	२५५०५
१०.	ग्रा. रू. बाभळगांव ...	५१८	३४६	८६४	११०५५	७३७०	१८४२५	४८५	३२४	८०९	१४१३१	९४२०	२३५५१	३००	२००	५००	११७१९	७८१२	१९५३१
११.	ग्रा. रू. जळकोट ...	४३१	२८८	७१९	४६६९	३११३	७७८२	१७५६	११७०	२९२६	१९७४७	१३१६५	३२९१२	८०७	५३८	१३४५	१२३६२	८२४१	२०६०३
१२.	ग्रा. रू. देवणी ...	९४८	६३२	१५८०	१७४६९	११६४६	२९११५	१०९७	७३२	१८२९	२४५०२	१६३३४	४०८३६	५१९	३४६	८६५	१३७५४	९१६९	२२२३२
१३.	ग्रा. रू. शिरुर अनंतपाळ ...	१५६०	१०४०	२६००	४२००	२८००	७०००	७२०	४८०	१२००	९०००	६०००	१५०००	२७१	१८१	४५२	४४३७	२९५८	७३९५
१४.	स्त्री, रू. लातूर ...	१३३४८	०	१३३४८	४८९४४	०	४८९४४	८६७५	०	८६७५	९०९४५	०	९०९४५	४५२४	०	४५२४	३०९१६	०	३०९१६
जिल्हा : धाराशिव																			
१.	उपजि. रू. उमरगा ...	३९२३	३२११	७१३४	२०६६४	२६८६१	४७५२५	३७६५	२२१७	६०६२	२७१४१	३३३२३	६०४६४	२१६९	१२४९	३४१८	१९७९४	२२१८३	४१९७७
२.	उपजि. रू. पंरडा ...	१८३२	१४७१	३३०३	१०१८५	१४५५४	२४७३९	१८५१	१०४५	२८९६	१८७६०	२३७५८	४२५१८	११४२	७१५	१८५७	१३३३६	१६७५६	३००९२
३.	ग्रा. रू. तुळजापूर ...	२१६२	१६६७	३८२९	१६०३५	१८६९१	३४७२६	३४६१	२६५४	६११५	३२०१६	३७६२२	६९६३८	१७४४	१४५२	३१९६	२१३२	२४१९३	२६३२५
४.	मुरुम ...	३३४	३०४	६३८	१०३४८	११९०९	२२२५७	८११	५०९	३०४	१६७००	१९१२१	३५८२१	५००	२९६	७९६	१०३१४	१४०४४	२४३५८
५.	कळंब ...	२७२५	१७२०	४४४५	१७६६४	२१९५१	३९६१५	२१७०	११६९	३३३९	३५३६६	३९५५६	७४९२२	९९३	५६९	१५६२	२४३९१	२७४२२	५१८१३
६.	वाशी ...	१७०५	११६८	२८७३	१२०४०	१६४१२	२८४५२	१८४६	१२२१	३०६७	२६०३९	२९४५६	५५४९५	९१९	८३८	१७५७	१६८७८	१९८५६	३६७३४
७.	भूम ...	१३३९	११२१	२४६०	१२९५४	१३९६५	२६९१९	२३०६	१६४८	३९५४	१८४४८	२२२२१	४१३६९	११८१	९०५	२०८६	१५६०६	१९११२	३४७१८
८.	तेर ...	५६४	४१८	९८२	१११३९	११७७४	२२९१३	१०९९	६७८	१७७७	१५३१०	१८४२२	३३७३२	५९७	४४०	१०३७	११३८७	१३९८८	२५३७५
९.	लोहारा ...	११७७	८०६	१९८३	८७५१	१०४१२	१९१६३	२१६१	११५६	३३१७	१६४८७	२०७१६	३७२०३	७०९	४४०	११४९	९०२५	११९२३	२०९४८
१०.	स्त्री, रू. उ. बाद ...	०	०	०	०	०	०	८८१	५७५	१४५६	८६७४	९०७४	१७७४८	७६१	५१०	१२७१	६९४९	९९८१	१६९३०

जिल्हा : नांदेड

१.	ग्रा. रू. धर्माबाद	...	२८२१	१८८१	४७०२	२६६११	१७७४१	४४३५२	३६५६	२७८९	६४४५	३८९४४	२५९६२	६४९०६	१९०६	१८६३	३७६९	२३३७४	१५५८२	३८९५६
२.	ग्रा. रू. नायगाव	...	३२८६	२१९०	५४७६	३२५५२	२१७०२	५४२५४	२५२०	१४८४	४००४	४५२११	३०१४०	७५३५१	१४४२	८०२	२२४४	२८७०८	१९१३८	४७८४६
३.	ग्रा. रू. बारड	...	१०६३	७०८	१७७१	१२४२७	८२८५	२०७१२	११५७	७१९	१८७६	१८९७४	१२६४९	३१६२३	६२४	३४१	९६५	१३२५०	८८३४	२२०८४
४.	ग्रा. रू. बिलोली	...	३४८२	२३२१	५८०३	२७७६५	१८५१०	४६२७५	४०८०	३०४०	७१२०	३९७५३	२६५०२	६६२५५	१६४८	१४९८	३१४६	२२६६८	१५११२	३७७८०
५.	ग्रा. रू. भोकर	...	३६३४	२४२३	६०५७	२६०५९	१७३७२	४३४३१	३६९१	२८७२	६५६३	३७७२८	२५१५२	६२८८०	१९३३	१५८०	३५१३	२३०६०	१५३७४	३८४३४
६.	ग्रा. रू. कंधार	...	२८६४	१९१०	४७७४	२१८८०	१४५८७	३६४६७	३२८९	२३००	५५८९	३३४८३	२२३२२	५५८०५	१५७५	११३७	२७१२	१९४२५	१२९५०	३२३७५
७.	ग्रा. रू. मुदखेड	...	१३६५	९१०	२२७५	१९२१७	१२८११	३२०२८	१७६४	७९०	२५५४	२८८७०	१९२४७	४८११७	७६८	४८३	१२५१	२१०१८	१४०१२	३५०३०
८.	ग्रा. रू. हिमायतनगर...	...	१९४३	१२९६	३२३९	१२४९९	८३३२	२०८३१	३०२०	१७२७	४७४७	१९६२५	१३०८४	३२७०९	९९७	८११	१८०८	१४७१२	९८०८	२४५२०
९.	स्त्री रुग्णालय नांदेड	...	३४२१	२२८१	५७०२	२८०४४	१८६९६	४६७४०	६४४६	१९७५	८४२१	३५४१४	२३६०९	५९०२३	३५०९	१०५६	४५६५	१८२९४	१२१९६	३०४९०
१०.	उजिरु. मुखेड	...	५४१२	३६०८	९०२०	३४६६३	२३१०८	५७७७१	६६३६	४७५७	११३९३	५१८५७	३४५७२	८६४२९	४१०४	३२९२	७३९६	३३७२८	२२४८६	५६२१४
११.	उजिरु. देगलूर	...	२८३४	१८८९	४७२३	२३६२६	१५७५०	३९३७६	३६४८	१७४७	५३९५	४०७१८	२७१४५	६७८६३	१६०४	९६०	२५६४	२६२६३	१७५०८	४३७७१
१२.	उजिरु हादगांव	...	४१७५	२७८३	६९५८	३०११७	२०१३१	५०३२८	३९४७	२५४०	६४८७	५२३४०	३४८९४	८७२३४	१९८५	१५३२	३५१७	३३२४७	२२१६५	५५४१२
१३.	उजिरु. गोकुंदा	...	३९५७	२६३८	६५९५	४९२८०	३२८५४	८२१३४	३६५७	२२८३६	२६४९३	५२५४२	३५०२८	८७५७०	१८४०	११९४	३०३४	३१७१४	२११४३	५२८५७
१४.	ग्रा. रू. उमरी	...	४१९४	२७९६	६९९०	१९९३४	१३२८९	३३२२३	४२०८	३६०८	७८१६	३२२५४	२१५०३	५३७५७	२४४४	१९६९	४४१३	२०५४४	१३६९६	३४२४०
१५.	ग्रा. रू. लोहा	...	२०००	१३३४	३३३४	१३८९८	९२६६	२३१६४	२५११	१८१६	४३२७	२२२९१	१४८६१	३७१५२	१२९२	९२८	२२२०	१०३३६	६८९०	१७२२६
१६.	ग्रा. रू. माहूर	...	२०००	१३३४	३३३४	१६४०६	१०९३८	२७३४४	२४०१	१४१७	३८१८	३०३०९	२०२०६	५०५१५	१४३२	७५८	२१९०	२०६४४	१३७६२	३४४०६
१७.	ग्रा. रू. मांडवी	...	८५३	५६९	१४२२	१२८००	८५३३	२१३३३	१११८	४८२	१६००	११५०६	१३००४	३२५१०	४४९	२७६	७२५	११८३४	७८९०	१९७२४

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : बीड

१. उजिरू. परळी ...	४०९२	२६७१	६७६३	३२८३१	२६८८९	५९७२०	२४०६	२०७२	४४७८	५०१००	५३६९९	१०३७९९	२१८५	१५७९	३७६४	३९८७९	४१७९७	८१६७६
२. उजिरू. गेवराई ...	३७३३	१७७९	५५१२	१९८७१	२८२९५	४८१६६	३४१७	२१४७	५५६४	३३३५३	७०४४६	१०३७९९	२२६०	१४१२	३६७२	२६५८१	२९८८९	५६४७०
३. ग्रा. रू. माजलगांव ...	१७१०	१२१०	२९२०	२०१३६	१६१३७	३६२७३	१६२८	७२२	२३५०	३०५८२	२३७०८	५४२९०	१४०२	४०८	१८१०	३७१४२	३२८७०	७००१२
४. चिंचवण ...	४७३	३१५	७८८	८१४६	५४३१	१३५७७	९३९	६२७	१५६६	१४११०	११००२	२५११२	५९७	३९८	९९५	११९५०	९२०७	२११५७
५. तालखेड ...	५०४	४५६	९६०	४००७	३२२४	७२३१	३३३	१५३	४८६	३३२०	२७४०	६०६०	२८८	२३९	५२७	३०७१	२३२८	५३९९
६. केज ...	३४९४	१५५२	५०४६	३९६६७	३०९००	६२५६७	४२६१	१९८७	६२४८	६०३२२	४३४७७	१०३७९९	२१६८	१४३२	३६००	२७१९९	३९१०२	६६३०१
७. रायमोहा ...	१२११	८०९	२०२०	११४६२	७६४१	१९१०३	२२६६	११९२	३४५८	१३६७१	११७९२	२५४६३	१५२२	८७२	२३९४	११६१५	८८२४	२०४३९
८. धारूर ...	११००	७१२	१८१२	२७२१८	२१३१६	४८५३४	५९९	४४१	१०४०	१४५३५	१११२०	२५६५५	२५८	४१	२९९	९५६०	६८४५	१६४०५
९. आष्टी ...	८२७	८६९	१६९६	५२५६	६७५५	१२०११	९०१	६७५	१५७६	१५४४५	११४५६	२६९०१	८४१	९००	१७४१	९६८२	८४३९	१८१२१
१०. पाटोदा ...	९७०	५०६	१४७६	८९१०	१००८४	१८५९४	१६२३	१०३१	२६५४	१२१४६	११८१४	२३९६०	९५६	७४३	१६९९	१३०७५	१२२१४	२५२८९
११. नांदूरघाट ...	५७२	४६०	१०३२	८४१२	६९७१	१५३८३	७३३	६४८	१३८१	१२१४३	११४४०	२३५८३	१४९०	१३४१	२८३१	८४०६	७७२१	१६१२७
१२. धानोरा ...	४०३	६२३	१०२६	१३४९३	१७४९९	३०९९२	८२१	६१३	१४३४	१९२३२	१६८२२	३६०५४	४६३	२७९	७४२	१२५८८	१३०३३	२५६३१
१३. कु. रू. नेकनुर ...	१८५	१७५	३६०	७०४३	११२४४	१८२८७	३२९	८०४	११३३	१२२३	२१५२६	२२७४९	२२६	८२२	१०४८	७२६३	१८८३०	२६०९३
१४. स्त्री .रू. अंबाजोगाई ...	०	०	०	८७७	११८	९९५	१२१३	३४५	१५५८	१११८०	८२५२	१९४३२	८९२	१९३	१०८५	१४५८१	४७३६	१९३१७
१५. स्त्री . रू. नेकनुर ...	१५७५	१२१२	२७८७	९५४७	३१५८	१२७०५	३३०७	०	३३०७	२६९४८	०	२६९४८	१८०३	०	१८०३	२५५११	०	२५५११

जिल्हा : अकोला

१. जि.स्त्री. रू. अकोला...	१५८७०	०	१५८७०	५२७९६	०	५२७९६	१५८७०	०	१५८७०	६५९९४	०	६५९९४	२४७९८	०	२४७९८	८२४९२	०	८२४९२
२. उजिरू. मूर्तिजापूर ...	३३८०	२१८७८	२५२५८	२०४६६	२१८७८	४२३४४	३३८०	८०५६	११४३६	२०४६६	२७३४८	४७८१४	५२४६	३१९५	८४४१	२९६८८	३०३६३	६००५१
३. चतारी ...	८२८३	७०३५	१५३१८	८७०८	७०३५	१५७४३	८२८३	६५९६	१४८७९	१०८८५	८७९४	१९६७९	१०२८४	८२४५	१८५२९	१३६०६	१०९९३	२४५९९
४. बार्शिटाकळी ...	३६४	१२६५२	१३०१६	१०१२८	१२६५२	२२७८०	३६४	५२४	८८८	१२६६०	१५८१२	२८४७२	५७९	६५६	१२३५	१५८२४	११७६५	३५५८९
५. बाळापूर ...	३७४	८१७८	८५५२	९५६४	८१७८	१७७४२	३७४	४८८	८६२	११९५४	१०१२२	२२०७६	५८५	६१०	११९५	१४९४२	१२६५२	२७५९४
६. अकोट ...	८२३	४३९२८	४३९५१	४२४७६	४३९२८	८५६०४	८२३	११७२	१९९५	५०९७१	५१७५४	१०२७२५	१३४९	१४६६	२८१५	६३७१४	६४६९२	१२८४०६
७. तेल्हारा ...	१५४	१७७	३३१	७२५३	१०२५६	१७५०९	१५४	१२८२०	१२९७४	१९३	१८१	३७४	२४१	२२६	४६७	१११३३	१६०२५	२७१५८

जिल्हा : वाशिम

१. सा. रू. वाशिम ...	२१५२	७५२५	९६७७	६००२३	२४५७३	८४५९६	८०३१	११२७२	१९३०३	१०२४४३	७४७८१	१७७२२४	४८१९	४०८४	८९०३	७७८७७	६८९३९	१४६८१६
२. वैअजिस्त्रीरू. वाशिम ...	६२६	२१२३	२७४९	०	०	०	२१२३	२७४९	४८७२	०	१५३१	१५३१	१३९४	५५१०	६९०४	४४०६	६३	४४६९
३. अनसिंग ...	८३६	१५३७	२३७३	११४१३	१२१४७	२३५६०	७३६	१५३७	२२७३	१७२०२	२१०७३	३८२७५	३१४	६८९	१००३	१४७९०	१७०१५	३१८०५
४. कामरगांव ...	७४६	११३६	१८८२	१३६८६	११४७६	२५१६२	७४६	११३६	१८८२	२३६२४	२९६४७	५३२७१	४५८	६२४	१०८२	२०१०४	१७०३९	३७१४३
५. मानोरा ...	१४५५	२१४१	३५९६	९२६६	९४०५	१८६७१	१४५५	२१४१	३५९६	१४७६८	१५१८२	२९९५०	८५४	१२३८	२०९२	१२८७०	१३८६४	२६७३४
६. मालेगांव ...	८७२	२२५५	३१२७	१०४९०	११७०२	२२१९२	८७२	२२५५	३१२७	१०३००	११००३	२१३०३	६३६	१०८८	१७२४	१४८०९	१७५२५	३२३३४
७. मंगरुळपिर ...	२३२३	१५२२	३८४५	२२१४६	२९९५३	५२०९९	२३२३	४९०६	७२२९	२८२५४	३०२८५	५८५३९	१३९७	२८२५	४२२२	३०७६४	३१६७०	६२४३४
८. रिसोड ...	८१७	५२५	१३४२	११००७	७९५८	१८९६५	८१७	१०६६	१८८३	१४३५६	१०३९५	२४७५१	५२३	५७०	१०९३	१२७९२	९९८५	२२७७७
९. कारंजा ...	२४६७	१४८८	३९५५	१५७०१	१७६०६	३३३०७	२४६७	५९६०	८४२७	२६८१५	३०२११	५७०२६	१४०८	१९०५	३३१३	२०१७८	२२४९०	४२६६८

जिल्हा : अमरावती

१. सा. रू. अमरावती ...	१६७६५	२५१४८	४१९१३	९४७९३	१३६४०९	२३१२०२	१८७३९	२८१०८	४६८४७	१०२५०९	१४७५१३	२५००२२	९१०८	१३६६६३	१४५७७१	५३८४०	७७४७६	१३१३१६
२. ग्रा. रू. अंजनगांव ...	११५०	१७२४	२८७४	२०५१६	२९५२३	५००३९	१८३६	२७५४	४५९०	३१६१९	४५५००	७७११९	११७९	१७६९	२९४८	१९१८०	२७६००	४६७८०
३. ग्रा. रू. भतकूली ...	७९७	११९५	१९९२	१०३११	१४८३७	२५१४८	९०८	१३६१	२२६९	१५१७७	२१८४१	३७०१८	४६७	७००	११६७	६३६४	९१५७	१७८०९६
४. ग्रा. रू. चांदुरबाजार ...	१९१०	२८६६	४७७६	२०६८४	२९७६४	५०४४८	२२५५	३३८३	५६३८	२३५५०	३३८८८	५७४३८	१३९८	२०९७	३४९५	१०४०८	१४९७७	२५३८५
५. ग्रा. रू. चांदुररेल्वे ...	७०४	१०५६	१७६०	१८०५५	२५९८१	४४०३६	९२९	१३९४	२३२३	२६३१३	३७८६६	६४१७९	५६६	८४८	१४१४	११४९४	१३५३९	२५०३३
६. ग्रा. रू. चिखलदरा ...	५२२	७८४	१३०६	८२९२	११९३३	२०२२५	९५९	१४३९	२३९८	१५२९७	२२०१३	३७३१७	५८०	८६९	१४४९	६६९८	९६३८	१६३३६
७. ग्रा. रू. चूर्णी ...	६३७	९५५	१५९२	११७६५	१६९२९	२८६९४	९९६	१४९४	२४९०	१७३७८	२५००७	४२३८५	५८४	८७७	१४६१	८८९३	१२७९८	२१६९१
८. ग्रा. रू. धामनगांव ...	१६४०	२४५९	४०९९	१४१९७	२०४२९	३४६२६	२४५२	३६७९	६१३१	२२३८६	३२२१५	५४६०१	१५०९	२२६४	३७७३	८३७२	१२०४७	२०४१९
९. ग्रा. रू. नांदगांव ...	८८६	१३२८	२२१४	१५०५५	२१६६४	३६७१९	१०१२	१५१८	२५३०	२२५०१	३२३७९	५४८८०	४०१	६०२	१००३	८९०२	१२८११	२१७१३
१०. ग्रा. रू. वरुड ...	१९९५	२९९२	४९८७	२२०१८	३१६८५	५३७०३	२३८८	३५८१	५९६९	३१५७९	४५४४३	७७०२२	९९२	१४८९	२४८१	१३२०४	१९००२	३२२०६
११. ग्रा. रू. अचलपूर ...	५६८४	८५२५	१४२०९	४८९७४	७०४७४	११९४४८	३५१९	५२७९	८७९८	६३८०३	९१८१४	१५५६१७	२३४४	३५१७	५८६१	२५४०४	३६५५६	६१९६०
१२. उजिरू. दर्यापूर ...	१५६८	२३५२	३९२०	२३०६५	३३१९१	५६२५६	२०३८	३०५८	५०९६	२९३६७	४२२६०	७१६२७	९१३	१६६९	२५८२	१३०११	१८७२२	३१७३३
१३. उजिरू. धारणी ...	३२११	४८१६	८०२७	१९८७२	२८५९७	४८४६९	३६८०	५५२१	९२०१	२३८११	३४२६४	५८०७५	२२२१	३३३१	५५५२	९८२७	१४१४२	२३९६९
१४. उजिरू. मोर्शि ...	२०४४	३०६६	५११०	२४७०५	३५५५१	६०२५६	२०८८	३१३१	५२१९	३५७३७	४९९८८	८५७२५	१३७६	२०६५	३४४१	१५७१८	२२६१९	३८३३७
१५. उजिरू. तिवसा ...	३१८	४७८	७९६	६४९५	९३४६	१५८४१	१५०७	२२६०	३७६७	२२६५७	३२६०५	५५२६२	८५८	१२८७	२१४५	८७८०	१२६३४	२१४१४
१६. जि.स्त्री.रू.अचलपूर ...	५३०५	०	५३०५	८९४१	०	८९४१	१२२६३	०	१२२६३	२८३६३	०	२८३६३	५८१०	०	५८१०	१०१५३	३८२०	१३९७३
१७. जि.स्त्री.रू.अमरावती...	२१९४४	०	२१९४४	४६५१५	०	४६५१५	२०८१७	०	२०८१७	४०७३९	०	४०७३९	९७०४	०	९७०४	१३९३०	०	१३९३०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : बुलढाणा																			
१.	सा. रु. बुलढाणा ...	९४७८७	८९३२	१०३७१९	९४७८७	५३०५१	१४७८३८	१२९९५	२३७८७	३६७८२	८४७८७	७५०७३	१५९८६०	७२९६	६७५७	१४०५३	५२६०८	५५४९८	१०८१०६
२.	स्त्रि. रु. बुलढाणा ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	३८०९	०	३८०९	८६५	०	८६५	६४४५	०	६४४५
३.	सा. रु. खामगांव ...	७४५१३	९०५४	८३५६७	७४५१३	५४१२४	१२८६३७	१२३५६	२१६२४	३३९८०	८२०१०	६५९४१	१४७९५१	१२५६४	११७५३	२४३१७	९४१८०	८५२६१	१७९४४१
४.	सा. रु. शेगांव ...	५७८७६	७०१३	६४८८९	५७८७६	५७८७६	११५७५२	४४८५	८४८२	१२९६७	३८११७	३८४०६	७६५२३	८९५७	९५८७	१८५४४	३७२८१	२४७००	६१९८१
५.	उ.जि. रु. मलकापुर...	२३६५८	४१६५	२७८२३	२३६५८	३०३१७	५३९७५	४३८९	१०५४६	१४९३५	२५८४१	३२९३०	५८७७१	५७३६	७९६८	१३७०४	३०५४१	३४९४१	६५४८२
६.	घाड ...	७७९९	४००	८१९९	७७९९	९९७४	१७७७३	७९०	१८२०	२६१०	१३०००	१००००	२३०००	८५०	१२००	२०५०	६८३०	७७२०	१४५५०
७.	चिखली ...	१७९९२	१९३७	१९९२९	१७९९२	१५७२१	३३७१३	१७९४	४११९	५९१३	१४३६०	१८५७०	३२९३०	२१५३	२७९०	४९४३	१५८७१	१९३३०	३५२०१
८.	देऊळगांव महि. ...	१७६०५	११४३	१८७४८	१७६०५	११०४०	२८६४५	९९५	१८९२	२८८७	७६८७	८१००	१५८७७	११५०	११५०	२३००	१५७१०	१५५१०	३१२२०
९.	देऊळगांव राजा ...	९१४९	८२८	९९७७	९१४९	१२५८७	२१७३६	८१५	१५४३	२३५८	७१५१	८९६५	१६११६	२०००	१६०००	१८०००	२५०००	३९०००	६४०००
१०.	जळगांव जामोद ...	२५२९७	६६१	२५९५८	२५२९७	७४०२	३२६९९	१०८१	१८१९	२९००	१०८९७	९६६३	२०५६०	४४०	२९३	७३३	९९५३	८८२६	१८७७९
११.	सिंदखेड राजा ...	९६६३	८६८	१०५३१	९६६३	९६६३	१९३२६	८९०	१७६६	२६५६	९९६०	९८३६	१९७९६	९१०	९३५	१८४५	९९८५	९९८६	१९९७१
१२.	बिबी ...	९६५०	१२४५	१०८९५	९६५०	१२५४०	२२१९०	१०४५	२१८०	३२२५	१०४३०	९७६०	२०१९०	५१६	७४०	१२५६	५०४०	८२५०	१३२९०
१३.	मेहकर ...	२५२५०	१५४०	२६७९०	२५२५०	२२५४०	४७७९०	११४४	२६००	३७४४	१२५२३	१४७७०	२७२९३	७३५	८५०	१५८५	७६९२	९३६०	१७०५२
१४.	लाखनवाडा ...	८४५३	४०१	८८५४	८४५३	६९२१	१५३७४	९०५	२०७५	२९८०	६८७५	८४५३	१५३२८	७६९	९३६	१७०५	५४६५	६९७५	१२४४०
१५.	लोणार ...	१००५६	१४६०	११५१६	१००५६	२०२४०	३०२९६	१०६०	२२५०	३३१०	१११३०	१३३७०	२४५००	६७०	७८५	१४५५	६०४०	७२९०	१३३३०
१६.	वरवट बकाल ...	६२२१	१३९०	७६११	६२२१	७२३३	१३४५४	५९०	१४२४	२०१४	८३१२	६५२०	१४८३२	४६९	५२०	९८९	७४५३	६२९९	१३७५२
१७.	मोताळा ...	९८६४	१३९०	११२५४	९८६४	८७५८	१८६२२	७३१	११९५	१९२६	६६६१	६७१२	१३३७३	७४०	५१०	१२५०	७०५०	६८००	१३८५०
१८.	हिवराआश्रम ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
जिल्हा : यवतमाळ																			
१.	सवना ...	१४७०	१३३८	२८०८	८०९९	१३८३३	२१९३२	११२२	९२६	२०४८	८४२८	८३४५	१६७७३	१२९०	६५५	१९४५	९९४१	१२२६०	२२२०१
२.	करंजी ...	६१८	८४५	१४६३	९७५१	९९३८	१९६८९	५०९	७२०	१२२९	७१६५	८९४६	१६१११	६५३	९०३	१५५६	१२२३९	१२३२९	२४५६८
३.	मारेगांव ...	८९५	१३९६	२२९१	१२८४७	१५८८४	२८७३१	३८१	८८४	१२६५	८४७९	८७६४	१७२४३	९३२	१०००	१९३२	८२५०	३९८९	१२२३९
४.	बाभुळगांव ...	१४५०	९५०	२४००	१३००	११५०	२४५०	१५००	११००	२६००	१६७२	१५००	३१७२	९२४	९९२	१९१६	१७१२४	१५६२०	३२७४४
५.	वर्णी ...	२२३८	११९३	३४३१	१०४९१	८५८०	१९०७१	२९३५	१५४७	४४८२	१०६७१	१२७३०	२३४०१	११९५	११९६	२३९१	१५४८९	१३१९९	२८६८८
६.	पांढरकवडा ...	६३७१	४२९१	१०६६२	२३४३०	२१९९७	४५४२७	४०७१	५४८९	९५६०	२१२९५	२२७७१	४४०६६	२६०१	३३१०	५९११	२२२१८	३२३७०	५४५८८
७.	राळेगांव ...	११००	९४७	२०४७	१०७४०	९८००	२०५४०	७५८	६१४	१३७२	१५८३०	१३११०	२९०२०	१४७२	१३३२	२८०४	२५४८२	२६३२०	५१८०२
८.	घाटंजी ...	१६७०	२४२६	४०९६	१३६६०	२०४९२	३४१५२	११३५	१७०१	२८३६	१३१९५	८८१०	२२००५	१९७३	२२३९	४२१२	१३५६३	२१४८८	३४९९१
९.	उमरखेड ...	२७०४	१६८७	४३९१	३१०८७	१८२५९	४९३४६	२२१६	२७३२	४९४८	२३२२०	२७७७७	५०९९७	१९६७	१५४०	३५०७	२८२३०	२६०१०	५४२४०
१०.	लोही ...	३४३	४३२	७७५	९९८१	९९७२	१९९५३	३५०	३३५	६८५	६५९१	४८६९	१११६०	४३२	४६९	९०१	१०५२६	१०९९३	२१५१९
११.	पुसद ...	६३७१	४२९१	१०६६२	२३४३०	२१९९७	४५४२७	४०७१	५४८९	९५६०	२२७७१	२१२९५	४४०६६	२२२२	२१०१	४३२३	२९०५०	२७०७२	५६१२२
१२.	नेर ...	२५२०	२१६०	४६८०	११६४५	१४९१३	२६५५८	१९०६	१७००	३६०६	१०१४०	११५४८	२१६८८	१६७२	१५८३	३२५५	१८४७९	१७६२१	३६१००
१३.	कळंब ...	७०७	४०४	११११	७००३	१४५९०	२१५९३	७९४	५९०	१३८४	८५२२	८३८१	१६९०३	९५०	५५२	१५०२	१०५८१	९१०१	७९६८२
१४.	आर्णि ...	४१०६	३१२७	७२३३	३५०२४	३२९०२	६७९२६	४२१२	३४८४	७६९६	४७२१५	५०१५०	९७३६५	४३२४	३५७८	७९०२	४३२४	३५७८	१९०२
१५.	झरीजामणी ...	१४५२१	३०१	१४८२२	८५२७	५९२७	१४४५४	२६०	१४५	४०५	७२७१	२७००	९२७१	२४२	१४४	३८६	८०६७	१०४३५	१८५०२
१६.	दारव्हा ...	४७१८	३०९९	७८१७	३६३१७	३६४८८	७२८०५	३१९८	२०६०	५२५८	२३०५६	२८९१९	५१९७५	२७२३	१७८६	४५०९	३३७६१	३८७२८	७२४८९
१७.	ग्रा. रु. दिग्रस ...	२५१८	२२१६	४७३४	१३२२०	१८४३२	३१६५२	२४११	१२२९	३६४०	१४३१२	१६९७१	३१२८३	२४२१	२५३४	४९५५	२९९५२	२०६४२	५०५९४
१८.	जि. रु. यवतमाळ ...	०	०	०	०	०	०	१६	०	१६	३७३	०	३७३	९७२	०	९७२	४३४५	०	४३४५

जिल्हा : छ. संभाजीनगर

१. जि.रु. छ. संभाजीनगर ...	२९०८	३६१०	६५१८	४०२४८	३०२४७	७०४९५	१०५०२	८८१८	१९३२०	११०९२१	८०९०३	१९१८२४	६१०९	७३७९	१३४८८	८३९३५	६८२२३	१५२१५८
२. उपजि. रु. वैजापूर ...	३१६४	२०११	५१७५	१९६४६	२१२८३७	४०९२९	३६००	१९३६	५५३६	३५८४५	४५६१९	८१४६४	१५०७	९१३	२४२०	१९८०६	२४२०६	४४०१२
३. उपजि. रु. सिल्लोड ...	९५३७	५७३९	१५२७६	३०१००	२२८४७	५२९४७	११६३९	७११९	१८७५८	५३५६७	४७११७	१००६८४	६७७८	२७३४	९५१२	१७१४५	१२८६०	३०००५
४. उपजि. रु. गंगापूर ...	१६२१	१४०१	३०२२	१४५८८	१३६५२	२८२४०	२१४७	१९४४	४१९१	१६२१४	१५९४४	३२१५८	२९१७	१६२०	४५३७	२१२४५	१९१०१	४०४४६
५. बीडकीन ...	१५७१	१९९	१७७०	६५८१	५७२२	१२३०३	२०३३	४२९	२४६२	१३२३७	७९६८	२१,२०५	१०६४	२५७	१३२४	८०१३	४०५३	१२०६६
६. अर्जिठा ...	८०३	६२४	१४२७	८३५७	७२४५	१५६०२	६८८	५२४	१२१२	७६६०	५२४७	१२९०७	६२७	९२१	१५४८	११७५४	७४५९	१२२१३
७. देवगाव रंगारी ...	६१४	२९६	९१०	६६०२	५९५१	१२५५३	९९२	५५६	१५४८	११६०४	९८५५	२१४२९	४५५	३३१	७८६	७६२८	५९१८	१३५४६
८. फुलंब्री ...	३६२	३००	६६२	११९२०	८४५२	२०३७२	१४३४	८३०	२२६४	१६२०६	११५०५	२७७११	७८४	४७३	१२५७	१८३१९	९१४१	२७४६०
९. कन्नड ...	३०२७	११०६	४१३३	१३६५६	१३२१९	२६८७५	३४००	१२९८	४६९८	२५०७७	२१९५४	४७०३१	२२३०	९४६	३१७६	१९५९६	१९५१५	३९११३
१०. करमाड ...	३५६	९१	४४७	४५४६	३९३८	८४८४	४३७	२७२	७०९	९५६८	८१८७	१७७५५	४४३	२५९	७०२	१९८५	१७९२	३७७७
११. खुलताबाद	९३८	३४७	१२८५	१३२५०	९३२१	२२५७१	१२५४	५४६	१८००	२४६५५	१३३५५	३८०१०	६२५	३०८	९३३	१२६८३	९५६६	२२२४९
१२. पाचोड ...	१५१३	१६६७	३१८०	७८५५	१०७३४	१८५८९	१७१६	१८६७	३५८३	१६१६८	१७२२९	३३३९७	९५०	९६९	१९१९	८७६६	१०११२	१८८७८
१३. पिशोर ...	१६७६	६३९	२३१५	१३२३६	७८५६	२१०९२	१७०५	७६२	२४६७	२२७०५	१५३६२	३८०६७	११४८	५३७	१६८५	२१५७०	१५१४६	३६७१८
१४. सोयगाव ...	७३३	४८३	१२१६	८०८१	९५२६	१७६०७	८९८	५४३	१४४१	१०२१९	१२६७४	२२८९३	७७७	५०६	१२८३	९१५५	८८५९	१८०१४
१५. पैठण ...	५२८२	४०२६	९३०८	४१२२०	२१२२०	६२४७६	७२३५	७१७२	१४४०७	५२५३४	३१८८६	८४४२०	४५२१	२२४२	६७६३	१९५८१	१४३५६	३३९३७

जिल्हा : जालना

१. जि. रु. जालना ...	४४२७	७४८४	११९११	३६,६६३	५४,९९३	९१६५६	६९७७	११४५१	१८४२८	७२४९३	१०८७४०	१८१२३३	४०४९	६५६७	१०६१६	४१३३५	६२००२	१०३३३७
२. स्त्री रु. जालना ...	१६१७९	५५८४	२१७६३	२०५४६	३०८१९	५१३६५	१८२१६	५६२७	२३८४३	२३३४२	३५०१२	५८३५४	९२९३	२५७६	११८६९	५७७१	८६५७	१४४२८
३. उपजि. रु. अंबड ...	३९६०	१७७३	५७३३	२१७३४	३२६०२	५४३३६	४२२९	१९९३	६२२२	३१२७८	४६९१६	७८१९४	१७६९	८१३	२५८२	१५३१२	२२९६९	३८२८१
४. ग्रा. रु. परतुर ...	९७६	६३६	१६१२	७०९६	१०६४४	१७७४०	२१६०	१५५७	३७१७	११६२३	१७४३४	२९०५७	११२४	९२८	२०५२	५६३०	८४४५	१४०७५
५. घनसावंगी ...	१५५०	९८१	२५३१	१३८४०	२०७६१	३४६०१	२०६२	१४३२	३४९४	२१९१८	३२८७६	५४७९४	१०७७	७९५	१८७२	१३२०२	१९८०४	३३००६
६. भोकरदन ...	२२२०	२०४२	४२६२	७८०१	११७०१	१९५०२	३९४६	३४४०	७३८६	१९८६१	१९७९१	४९६५२	१६६७	११६४	२८३१	१३२३५	१९८५३	३३०८८
७. टेम्भुर्णी ...	६१७	५६७	११८४	३४७९	५२१९	८६९८	२७८१	२८१८	५५९९	८०५८	१२०८६	२०१४४	४९५	४२८	९२३	५००३	७५०५	१२५०८
८. जाफ्राबाद ...	९२२	७७०	१६९२	४२५६	६३८४	१०६४०	११४४	८००	१९४४	५२५४	७८८०	१३१३४	६०६	४४३	१०४९	३३६५	५०४८	८४१३
९. मंठा ...	२२००	१०४०	३२४०	५६८८	८५३१	१४२१९	३५३०	१७८६	५३१६	९६६०	१४४९१	२४१५१	१८६३	९५१	२८१४	९२४१	१३८६१	२३१०२
१०. नेर ...	८३४	६७०	१५०४	३७१२	५५६८	९२८०	१४००	११७१	२५७१	७८७६	११८१४	१९६९०	३९९	३१०	७०९	४४४७	६६७१	११११८
११. बदनापूर ...	४०५	३३६	७४१	६०५३	९०७९	१५१३२	२९९३	२५३७	५५३०	१२३३६	१८५०४	३०८४०	६६३	३८१	१०४४	७१३६	१०७०४	१७८४०
१२. राजुर ...	१२२	१७०	२९२	५४००	८१००	१३५००	४६०	२०७	६६७	९०५४	१३५८१	२२६३५	२५९	१५६	४१५	५७८०	८६६९	१४४४९

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : परभणी

१.	जिरु. परभणी ...	१२८९९	१५१००	२७९९९	९७५३३	७७२९०	१७४८२३	१३९२६	१६६७१	३०५९७	१३०८५७	१०४६८६	२३५५४३	६९५५	८३४२	१५२९७	७१४२१	५७१३७	१२८५५८
२.	स्त्री रु. परभणी ...	१४३८७	४५५८	१८९४५	८६४८	६८५३	१५५०१	१५०४०	४६१६	१९६५६	९३४१	७४७३	१६८१४	४१४३	१७९९	५९४२	३७९६	३०३६	६८३२
३.	उपजि. रु. गंगाखेड ...	३३२४	२७९०	६११४	१९२२३	१५२३३	३४४५६	४८४१	३२९२	८१३३	४२१३१	३३७०४	७५८३५	१२४०	१०१०	२२५०	२२३८२	१७९०६	४०२८८
४.	उपजि. रु. सेलू ...	४६४८	२५८१	७२२९	२२०७२	१७४९१	३९५६३	५०९९	२४८४	७५८३	३५२६०	२८२०८	६३४६८	३०७३	१३६६	४४३९	२१२७५	१७०२०	३८२९५
५.	बोरी ...	२०८०	१८८०	३९६०	११२६८	८९२९	२०१९७	३६२२	२४२१	६०४३	२४४५६	१९५६५	४४०२१	२०९६	१५३८	३६३४	१७१७२	१३७३८	३०९१०
६.	जिंतूर ...	४४६५	३४६९	७९३४	२१४३७	१६९८८	३८४२५	४५०७	३३५४	७८६१	३२०६३	२५६५१	५७७१४	२२४०	२०३०	४२७०	२५०७२	२००५८	४५१३०
७.	मानवत ...	११२७	१२३८	२३६५	१७१०७	१३५५७	३०६६४	१३३०	९७७	२३०७	२१३९०	१७११२	३८५०२	६५०	५७९	१२२९	१६००१	१२८०१	२८८०२
८.	पालम ...	१६६८	१०४०	२७०८	१२३३५	९७७५	२२११०	२३३६	१२८५	३६२१	२०३३४	१६२६७	३६६०१	१४३०	८१६	२२४६	१३३४७	१०६७८	२४०२५
९.	पाथरी ...	१५८०	१०६५	२६४५	३९८१५	२५२१२	५७०२७	१८८४	१०६९	२९५३	३२८२४	२६२५९	५९०८३	१०१५	५८८	१६०३	२३८६६	१९०९३	४२९५९
११.	पुर्णा ...	१७०६	१७८७	३४९३	२५१७९	१९७८३	४४९६३	३०९३	१३६०	४४५३	२६१२८	२०९०२	४७०३०	२१९६	१४०८	३६०४	१६५८५	१३२६८	२९८५३
१०.	अस्थीव्यंग रु. परभणी ...	४४७	११४३	१५९०	१२५४६	९९४२	२२४८८	५१६	१३६०	१८७६	२७२२६	२१७८०	४९००६	३२१	६७५	९९६	१९५४६	१५६३७	३५१८३

जिल्हा : हिंगोली

१.	जि. रु. हिंगोली ...	१२४६०	१०१११	२२६५१	३८३९४	३३४७९	७१८७३	१४६३४	१००७८	२४७१२	४४०१२	४१०७५	८५०८७	१६०२४	११२४९	२७२७३	५९९६२	५३६५६	११३६१८
२.	उप. जि. रु. वसमत...	४८७	७४७	१२३४	१४४५८	७४३४	२१८९२	११५३	१४०३	२५५६	१८९५०	१६३२२	३५२७२	१४८७	१४९६	२९८३	४९२०३	४००९९	८९३०२
३.	औंढा नागनाथ...	१६८७	१३६१	३०४८	६८१५	५४५८	१२२७३	२०३९	१८६३	३९०२	९५११	८४७५	१७९८६	२२१५	१९४८	४२४३	१५४२१	१६७६६	३२१८७
४.	कळमनुरी ...	१३९७	९५९	२३५६	८८३९	५६१२	१४४५१	२६११	२०१७	४६२८	१३०८७	११२९६	२४३८३	३३४८	२०५१	५३९९	३१६४९	२९६९९	६१३४८
५.	सेनगाव ...	१६०३	१२२२	२८२५	५७९५	५४०६	११२०१	३९४६	२७४५	६६९१	८१५३	६९२३	१५०७६	२०९१	१६७७	३७६८	५७८३	५२०५	१०९८८
६.	स्त्री. रु. वसमत ...	४८९६	१६१	५०५७	२३०२८	२७६	२३३०४	४६२८	७६३	५३९१	१५९१५	२७६४	१८६७९	४२१९	१०२८	५२४७	७८३०	७१०३	१४९३३
७.	आखाडा बाळापूर ...	२२५६	१२८७	३५४३	९८२०	७९०२	१७७२२	२९८४	१९१३	४८९७	१०५४०	८२३५	१८७७५	४८०३	३१०८	७९११	१८२८७	१६०८३	३४३७०

७. राष्ट्रीय अंधत्व दृष्टिदोष नियंत्रण कार्यक्रम

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम १९७६ सालापासुन सुरु करण्यात आला असुन अंधत्वाचे प्रमाण सन २०२० पर्यंत ०.३ टक्के पर्यंत आणावयाचे आहे. सन २०१७ मध्ये कार्यक्रमाच्या नावात बदल करण्यात आला असून ते राष्ट्रीय अंधत्व व दृष्टीक्षीणता नियंत्रण कार्यक्रम करण्यात आले आहे. केंद्र शासनामार्फत सन २०१५-१९ मधील जलद सर्वेक्षणानुसार अंधत्वाचे प्रमाण सन २००६-०७ या आर्थिक या वर्षात १.१ टक्के वरुन सन २०१९-२० या आर्थिक वर्षात ०.३६ टक्के इतके झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. तसेच केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय धोरणामध्ये नमूद केल्यानुसार सन २०२५ पर्यंत अंधत्वाचे प्रमाण हे ०.२५ टक्के पर्यंत कमी करण्याचे उद्दीष्ट ठेवण्यात आले आहे मोतीबिंदू शस्त्रक्रियेसोबतच डोळ्यांचे इतर आजारांवर जसे की, काचबिंदू, द्रुष्टीपटल विकार, मधुमेह रेटिनोपॅथी, व्हिट्रोरेटीनाचे आजार, लहान मुलांमधील अंधत्वावर उपचार करण्यावर देखील लक्ष केंद्रीत करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमासाठी केंद्र शासनाकडून १०० टक्के अनुदान देण्यात येत होते सन २०१५-१६ पासून ६० टक्के केंद्राचा वाटा व ४० टक्के राज्य शासनाचा वाटा याप्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

कार्यक्रमाची ठळक उद्दीष्टे -

१. “डोळ्यांचे आरोग्य सर्वासाठी” हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व्यापक सार्वत्रिक नेत्र सेवा देणे.

२. राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाचे बळकटीकरण करुन डोळ्यांच्या आजाराबाबत उच्च दर्जाच्या सेवा लोकांना देणे.

३. निदान व उपचाराद्वारे मोतिबिंदु रुग्णांना अनुशेष भरुन काढण्यासाठी जास्तीच्या सेवा पुरविणे.

४. राज्यातील सर्व जिल्ह्यातील आरोग्य संस्थांना साधनसामुग्री व तज्ञ व्यक्तींची नेमणूक करुन रुग्णांना सेवा देणे.

५. कार्यक्रमात अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांना व खाजगी डॉक्टरांना समाविष्ट करुन डोळ्यांचे आजारावरील सेवा पुरविणे.

६. सामान्य जनमाणसात डोळ्यांचे इतर आजार (काचबिंदू, मधुमेह रेटिनोपॅथी, व्हिट्रोरेटीनाचे आजार, लहान मुलांमधील अंधत्व) व त्यावरील उपचारांबाबत आरोग्यविषयक शिक्षण देवुन जनजागृती करणे व इतर डोळ्यांचे आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे.

७. शालेय विद्यार्थ्यांचे मोफत नेत्र तपासणी करुन दृष्टीदोष शोधुन काढणे.

८. सन २०१४-१५ पासून ४० + वर्ष वयोगटातील व्यक्तींची मोफत नेत्र तपासणी करणे.

कार्यक्रमाची कार्यप्रणाली -

राज्यात कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविण्याकरीता राज्यस्तरावर राज्य आरोग्य सोसायटी (अंनिका) व सर्व जिल्ह्यात जिल्हा स्तरावर जिल्हा आरोग्य सोसायटी (अंनिका) स्थापन करण्यात आल्या आहेत. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार जिल्हा स्तरावर अधिकार देऊन जिल्हा आरोग्य सोसायटी (अंनिका) मार्फत कार्यक्रम राबविणे बाबतच्या सुचना देण्यात आल्या आहेत.

तज्ञ व्यक्तींना प्रशिक्षण देवुन व साहित्य सामुग्री पुरवठा करुन कार्यक्रमात सुधारणा करणे स्वयंसेवी संस्थांचा व खाजगी डॉक्टरांचा सहभाग घेऊन डोळ्यांचे आजारांचे निराकरण करणे. ५० वर्षेवरील सर्वांची तपासणी शिबीरे आयोजित करुन व वाहतूक सेवा देऊन जास्तीत जास्त अंधत्वाचे प्रमाण कमी करणे. शासकीय व स्वयंसेवी संस्थामार्फत मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया, काचबिंदू व इतर नेत्र आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे. राज्यात आजमितीस ७३ नेत्रपेढ्या, ७७ नेत्र संकलन केंद्र, १६७ नेत्र प्रत्यारोपण केंद्र कार्यरत आहेत. तसेच राज्यात ८७ शासकीय नेत्र शस्त्रक्रियागृह कार्यान्वित आहेत.

योजनेचे उद्दीष्ट साध्य करणे करीता खालील बाबींकरीता अर्थसहाय्य :-

१) या योजनेमध्ये ९९ टक्के मोतिबिंदु शस्त्रक्रिया IOL वापरुन SICS तंत्राद्वारे करण्यात येतात.

२) लहान मुलांमध्ये व वृद्ध व्यक्तींमध्ये इतर नेत्र आजाराचीसुध्दा काळजी घेण्यात आलेली असून, अंधत्व येऊ नये म्हणून जास्तीत जास्त भर दिला जाणार आहे. हे उद्दीष्ट गाठण्यासाठी मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया वाढविणे, जास्तीत जास्त लोकाना सेवा देणे, आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण करणे व जनसहभाग, स्वयंसेवी संस्था, लोकनियुक्त लोकप्रतिनिधींचा सहभाग घेऊन हे उद्दीष्ट गाठण्यात येणार आहे.

३) शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्र तपासणी करुन दृष्टी दोष आढळून आलेल्या विद्यार्थ्यांना मोफत चष्मे वाटप करणे.

४) ४० + वर्ष वयोगटातील व्यक्तींच्या डोळ्यांची तपासणी करुन गरजू व गरीब व्यक्तींना मोफत चष्मे वाटप करणे.

५) मृत्यू पश्चात दान केलेली बुळुळे जमा करुन नेत्र प्रत्यारोपण करणे.

६) सार्वजनिक क्षेत्रातील नेत्र रुग्णालयांमार्फत अधिकाधिक क्षमतेने सेवा पुरविणेकरीता विविध स्तरावरुन मार्गदर्शन अर्थसहाय्य पुरवणे.

७) राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयात नेत्ररुग्ण कक्ष व नेत्र शस्त्रक्रिया गृहाची बांधणी करणे.

८) नेत्रतज्ञांना व नेत्र सहाय्यकांना अद्यावत तांत्रिक शिक्षण देणे.

९) जिल्हा रुग्णालय/उपजिल्हा रुग्णालये/प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच रिजनल इन्स्टीट्यूट ऑफ ऑर्थॉल्मोलॉजी यांना अद्यावत यंत्र सामुग्रीचा पुरवठा करणे तसेच यंत्र सामुग्रीची देखभाल दुरुस्ती करणे.

कार्यक्रमाची प्रगती :-

केंद्र शासनामार्फत विशेष मोहिम प्रधानमंत्री मातिबिंदु मुक्त भारत अभियान माहे जून २०२२ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर मोहिमेत ५० किंवा त्याहून अधिक वयाच्या लोकांमध्ये अंधत्व आणि गंभीर दृष्टी क्षीणता (Severe Visual Impairment SVI) कारणीभूत असलेल्या मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांचा अनुशेष पूर्णपणे भरुन काढयाचे लक्ष्य देण्यात आले आहे. मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांचा अनुशेष भरुन काढणेकरीता केंद्र शासनाकडून सन २०२२-२३, २०२३-२४ व २०२४-२५ या तीन वर्षात २७ मोतिबिंदू शस्त्रक्रियांचे उद्दिष्ट देण्यात आले आहे.

मोतिबिंदू शास्त्रक्रिया :-

वर्ष	वार्षिक उद्दिष्ट	झालेल्या शास्त्रक्रिया	टक्के वारी	कृत्रिम भिंगारोपण शास्त्रक्रिया (IOL)	कृत्रिम भिंगारोपण शास्त्रक्रियेची टक्केवारी
२०१९-२०	४५५०००	७०४८९३	१५४	७०३५६९	९९
२०२०-२१	३३९५७०	२२८९९१	६७.४४	२२६६३०	९९
२०२१-२२	३७३५१०	५५१०३४	१४७.३३	५४९८११	९९
२०२२-२३	७७६४११	८७३५१३	११२.५१	८७२१६७	९९
२०२३-२४	९३१८१५	४७२४०१	५०.७०	४६६६६३	९९.१०

(ऑक्टो. २०२३ पर्यंत)

नेत्रपेढ्यांचे कार्य :

वर्ष	वार्षिक उददीष्ट	जमा नेत्रपटले	बुबुळरोपण शास्त्रक्रिया
२०२० - २१	५८५०	१३५५	८४७
२०२१ - २२	६५००	३१७२	१९४७
२०२३ - २३	५५००	४४५६	२४७७
२०२३-२४(ऑक्टो.२३)	६०००	२८७३	१५५३

शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्रतपासणी :-

वर्ष	तपासलेले विद्यार्थी	दृष्टीदोष आढळलेले विद्यार्थी	चष्मे पुरविलेले विद्यार्थी
२०१९ - २०	३१६७५९३	४३२०३	१६६१४
२०२० - २१	१३५७२२	७६००	५४८०
२०२१ - २२	६७८४४६	१५२३७	८६३३
२०२२ - २३	५९१५७८३	५९५८६	१९१३१
२०२३-(ऑक्टो.२४)	१३७६७६६	१४५९२	१७२१

४० वर्षे वयावरील व्यक्तींची नेत्र तपासणी व चष्मे वाटपाचा अहवाल .

वर्ष	४० वर्षे वयावरील तपासलेले व्यक्ती			वाटप केलेले चष्मे		
	पुरुष	महिला	एकुण	पुरुष	महिला	एकुण
२०१९-२०	६००८५	७१४८५	१३१५७०	१०३२४	१०२३७	२०५६१
२०२०-२१	२०४०२	२२५३४	४२९३६	१२९९	१०४१	२२६०
२०२१-२२	४९१६३	५५९६८	१०५१३१	१०७१४	११५१९	२२२२६
२०२२-२३	९९६३९	१२२७५०	२१९०१७	३०३१६	३३४४८	६३७६४
(ऑक्टो.२०२३-२४)	११११८७	१४४९२४	२५६१११	४४९५२	५६७७०	१०१७२२

(राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम अर्थसंकल्प व खर्च रुपये लाखात)

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प	उपलब्ध निधी	खर्च	उपलब्ध निधीवर टक्केवारी	
२०१९-२०२०	...	२३७५.४०	--	७२१.६४	३०.४२ टक्के
२०२०-२०२१	...	१८०२.१५	--	४६०.२५	२५.५४ टक्के
२०२१-२०२२	...	२४४९.५१	--	९४९.११	३८ टक्के
२०२२-२०२३	...	४०६२.१९	--	९६८.४६	२३.८३
२०२३-२०२४	...	८०८४.१८	--	७१८.३९	९.००

Other Eye Diseases

Sr. No.	Name of Diseases		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24 (Oct...-23)
1	Diabetic Retinopathy with Laser Treatment		5153	855	2368	2875	352
2	Glaucoma	Medical $\frac{t}{t}$	11499	3119	5360	6054	1310
		Surgical $\frac{t}{t}$	941	351	584	7218	1665
3	Cataract surgery		747	211	21250		
4	Glaucoma	Medical $\frac{t}{t}$	68	56	24		
		Surgical $\frac{t}{t}$	79	40	86		
5	Squint surgery		772	142	394		
6	Childhood Blindness	Retinopathy of Prematurity (ROP) with Laser treatment	1167	485	1437		
7		Retino blastoma surgery	2	4	19		
8		Congenital ptosis surgery	64	23	47		
9		Intraocular Trauma in Children management	617	731	1024		
10		Keratoplasty		3059	614	1669	2477
11	Low Vision Aids		816	96	321	4296	2310
12	Other Eye Surgery		15530	4058	9300	418149	2592
	Total		44705	13986	48731	441069	9782

८. राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम

राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम : महाराष्ट्र राज्य

८.राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण केंद्र : महाराष्ट्र राज्य

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण केंद्रावरील समावेश असलेल्या पैकी राज्यात डांसामार्फत प्रस्तारित होणाऱ्या हिवताप, हत्तीरोग, डेंगीताप, जॅपनिज एव्हीफेलायटिस, चिकुनगुनिया व सॅन्डफ्लाय मार्फत प्रसारित होणारा चंडपुरा तसेच पिसावांमार्फत प्रसारित होणाऱ्या प्लेग या रोगांच्या नियंत्रणासाठी शासन स्तरावरून उपाययोजना राबविण्यात येतात.

१) सन १९५३ पासून राज्यात हिवताप नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्यातील प्रमुख टप्पे खालीलप्रमाणे,

१९५३ - राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण कार्यक्रम

१९५८ - राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम

१९७७ - सुधारीत योजना

१९७९ - बहुउद्देशिय आरोग्य सेवा

१९९५ - हिवताप कृती योजना १९९५ नुसार हिवताप विरोधी उपाय योजनांची अंमलबजावणी

१९९७ - जागतिक बँक अर्थ सहाय्यित हिवताप नियंत्रण प्रकल्पांची १६ आदिवासी जिल्हयांमध्ये अंमलबजावणी.

१९९९ - राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम

२००४ - राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

२) **कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट :** महाराष्ट्र राज्यात १९५३ ते १९५८ या कालावधीत राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण योजना (NMCP) कार्यान्वित होती. त्यानंतर १९५८ मध्ये योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजनेत (NMÉP) रूपांतर झाले, परंतु १९६५ नंतरचे काळात राज्यातील हिवतापाचे प्रमाणात वाढ झाल्याने १९७७ पासून राज्यात हिवतापाच्या सुधारित योजनेची (MPO) अंमलबजावणी सुरु झाली.

३) सुधारित योजनेची उद्दिष्टे :

- हिवताप रुग्णांचे प्रमाण कमी करणे.
- हिवतापाने होणारे मृत्यू टाळणे.
- औद्योगिक व शेतकी कार्यांवर हिवतापाचा परिणाम होवू न देणे.
- आतापर्यंत मिळविलेले यश टिकविणे.

वरील योजनेमुळे १९८६ पर्यंत हिवताप रुग्णसंख्येत लक्षणीय घट झाली. तथापि, त्यानंतर पुन्हा हिवताप रुग्णांचे तसेच त्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाणही हळूहळू वाढतच राहिले. ही वाढ केवळ महाराष्ट्र राज्यात नव्हे तर देशातील इतर राज्यातही निदर्शनास आल्याने केंद्र शासनामार्फत डिसेंबर १९९४ मध्ये एक तज्ञ समितीची स्थापना करण्यात आली. राज्यातील विविध अतिसंवेदनशील विभाग निवडून तेथे राबविण्यासाठी विशेष उपाययोजना या समितीमार्फत सूचविण्यात आल्या. या तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार सध्या हिवताप कृती कार्यक्रम १९९५ (MAP1995) मधील केंद्राच्या मार्गदर्शक सूचना नुसार राज्यात सध्या हिवताप विरोध कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येते. एप्रिल १९९९ पासून योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध योजनेत (छाड) रूपांतर करण्यात आले. केंद्रशासनाच्या आदेश क्र. T.14020/71/2003-Mal, दि. २ डिसेंबर २००३ नुसार किटकांमार्फत प्रसार होणारे हिवताप, हत्तीरोग, डेंगी जे. ई. व काला आजार तसेच चिकुनगुनिया (सन २००६ पासून महाराष्ट्रात रुग्ण आढळण्यास सुरवात झाली) या कार्यक्रमासाठीचे प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपक्रम हे राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत (NVBDCP) एकत्रित राबविण्यात येत आहेत.

४) राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची उद्दिष्टे :

• हिवताप डेंगीताप, जे. ई. ने होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाणकमी करणे व रुग्णसंख्या नियंत्रणात ठेवणे.

• सन २०३० पर्यंत हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम टप्प्याटप्प्याने अंमलात आणणे.

महत्वपूर्ण शासन निर्णय-

१) दि. १७ डिसेंबर २०१५ रोजी महाराष्ट्र शासनाने डेंगु आजारबाबत अधिसूचना (Notification) जारी केली.

(H) 89 (Part-I)-M-11

तसेच दि. ९ जून २०१६ रोजी केंद्र शासनाने ही या आजारबाबतची अधिसूचना जारी केली.

२) माहे डिसेंबर २०१५ मध्ये संसर्गजन्य रोगांवर आळा बसविण्याच्या दृष्टीने शासकिय आरोग्य संस्था व खाजगी

रुग्णालये यांचेमध्ये समन्वय बाबत “जिल्हा आरोग्य सेवा समन्वय समिती” गठित करण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

३) माहे फ्रेब्रुवारी २०१६ मध्ये संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य आजारांचे सर्वेक्षण, नियंत्रण तसेच साथीचे रोग यासाठी नोडल ऑफिसर नेमण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

४) माहे जुलै २०१६ मध्ये विविध साथरोग सर्वेक्षण नियंत्रण तसेच त्या अनुषंगाने साथरोग उद्रेक आटोक्यात आणण्यासाठी विविध स्तरावरून कृती योजना अंमलात आणण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

५) माहे सप्टेंबर २०१६ मध्ये शासन निर्णयाद्वारे राज्यातील सर्व खाजगी रुग्णालये व प्रयोगशाळा यांना डेंगु निदान तपासणीसाठी रु. ६००/- इतके शुल्क आकारणे बाबत शासन निर्णय झाला.

६) माहे जुलै २०१७ मध्ये गडचिरोली जिल्ह्यात मलेरिया नियंत्रणासाठी कार्यगट (Task Force) स्थापन करणेबाबत शासन निर्णय झाला.

७) दि. २१ डिसेंबर २०२१ रोजी महाराष्ट्र शासनाने हिवताप आजारबाबत अधिसूचना (Notification) जारी केली.

५) योजनेची कार्यपध्दती.-

सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे हे राज्यस्तरावर कार्यक्रम प्रमुख आहेत व ते सर्व योजनेवर नियंत्रण ठेवतात. सह संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे-६ यांना सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हत्ती रोग), पुणे व राज्य किटक शास्त्रज्ञ सहाय्य करतात. त्याचप्रमाणे विभागीय स्तरावर सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप) व जिल्हास्तरावर जिल्हा हिवताप अधिकारी हे सहाय्य करतात.

१९७९ पासून बहुविध आरोग्य सेवांतर्गत स्थानिक कर्मचाऱ्यांनाही हिवताप निर्मूलन कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले गेले. केंद्र शासनाच्या निकषानुसार फवारणीचे क्षेत्र निवडता येते. व किटकनाशकाच्या पुरवठ्यानुसार जादा लागणारे क्षेत्र कर्मचारी किटकनाशकांची फवारणी करण्यासाठी नेमले जातात. तसेच सर्वेक्षणासाठी आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या आवश्यकतेनुसार हंगामी स्वरूपात नेमणूक केल्या जातात.

६) अनुदान पध्दती.-

राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजना ही ५० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. दिनांक ३१ मार्च १९९० पर्यंत योजनेच्या कार्यवाहीवरील व साधनसामुग्री वरील खर्च केंद्र व राज्य शासनमध्ये ५० : ५० टक्के या प्रमाणात विभागला जात होता. दिनांक १ एप्रिल १९९० पासून योजना राबवणुकीवरील खर्च योजनेत खर्चात समाविष्ट झाला व तो राज्य शासनास करावा लागत आहे. दिनांक १ एप्रिल १९९३ पासून ५० : ५० टक्के खर्च हा वस्तु स्वरूपात झाला असून औषधे, किटकनाशक, अळी नाशके केंद्रशासना कडून पुरवठा करण्यात येते. इतर किटकनाशके व साधनसामुग्री वरील खर्च राज्यशासन करणार आहे. दि. ८ ऑक्टोबर २०१२ च्या केंद्र शासनाचे पत्र क्र. एफ नं १७०१३/१/ २००९-व्हीबीडी अन्वये एन आर एच एम अंतर्गत राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमासाठी मंजूर अनुदानातून आवश्यक औषध अळीनाशके व धुरफवारणी करण्यासाठी आवश्यक किटकनाशके खरेदी करण्याबाबत सूचना देण्यात आल्या आहेत तसेच कार्यात्मक खर्च (Operational Cost) व किटकनाशकाची सन २००६ पासून राज्यात “राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान” योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमास अनुदान उपलब्ध करण्यात येत आहे. १ मे २०१३ पासून “राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान” या कार्यक्रमाचे “राष्ट्रीय आरोग्य अभियान” असे नामकरण करण्यात आले आहे.

२) **या वर्षात झालेले कार्य.-** समितीच्या शिफारशीनुसार २०१८-१९ व २०१९-२० २०२०-२१, २०२१-२०२२, २०२२-२०२३ मध्ये खालीलप्रमाणे कार्य करण्यात आले व २०२३-२०२४ मध्ये त्याचप्रमाणे कार्य चालू आहे.

(अ) घराघरातून किटकनाशक फवारणी.-

वर्ष	किटकनाशक	फेरी	लोकसंख्या (लाखात)		खोल्या		प्रतिशत प्रमाण
			उद्दिष्टीत	फवारलेली	उद्दिष्टीत	फवारलेली	
१	२	३	४	५	६	७	८
२०१९-२०	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	१४.४०	१०.७७	९०२८९७	८०९२५६	७२.९०
२०२०-२१	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	१४.४०	१३.६१	११९७८७५	१०८१६४३	९४.५३
२०२१-२२	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	२.९१	२.८०	२३२०३३६	२०७२६५	९६.५९
२०२१-२२	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	२.९१	२.८१	२२००५०	१९८१०३	९६.६३
२०२२-२३	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	५.२७	५.०६	४५३६३०	४१०६६५	९०.५३
२०२२-२३	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	५.२७	५.१२	४६७५२९	४२१५२३	९०.१६
२०२२-२३	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	३.४३	३.३४	३०२६८६	२७२०७३	८९.८९
२०२३-२४	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	३.५२	२.३६	३०६८१६	२७७८१३	९०.५४
२०२३-२४	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	४.९०	४.६६	४४१४४१	३९८५२६	९०.२८

ऑक्टो. अखेर पायरेथ्रॉईड रकिटकनाशक फवारणीची द्वितीय फेरी चालू आहे.

सन २०२२-२३ घरोघर किटकनाशक फवारणीची द्विती फेरी माहे. सप्टेंबर २०२३ च्या दुसऱ्या आठवड्यापासून गडचिरोली, गोंदीया, चंद्रपूर, ठाणे व रायगड या जिल्ह्यामध्ये चालू आहे.

(८) सर्वेक्षणाचे कार्य (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष).-

वर्ष	गोळा केलेले रक्त नमुने	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. + मिक्स	समूळ उपचारित रुग्ण
१	२	३	४	५
२०१९-२०२०	... १७२९३९३५	९४९१	३३०६	८८५०
२०२०-२०२१	... १०८५६४३०	१२५५४	६१६८	१२२९४
२०२१-२०२२	... १२८७७४२०	१९७६९	१२४८९	१९७५५
२०२२-२०२३	... १७३९९८८२	१४५३३	८२२१	१४०२४
२०२३-२०२४	... १०९३७४९४	११३४३	४४३०	११००४

(आक्टो. अखेर)

(क) हिवताप चिकित्सालयांमार्फत तापाच्या व हिवताप रुग्णांना औषधोपचार.-

वर्ष	हिवताप चिकित्सालये	उपचारीत तापाचे रुग्ण	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. रुग्ण	उपचारीत हिवताप रुग्ण
१	२	३	४	५	६
२०१९-२०२०	... १८८०	२५४३३१	३६०	१७५	३६०
२०२०-२०२१	... १८९५	२२१३२९	४६१	३३३	४६१
२०२१-२०२२	... १८९८	१५०३४४	७००	५२७	७००
२०२२-२०२३	... १६०९	७३०८४	२७५	१९८	२७५
२०२३-२०२४	... १८९८	१९१९५५	२७९	१७३	२७९

(आक्टो. अखेर)

(३) आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नियमित किटकशास्त्रीय सर्वेक्षण.

(४) हिवताप संशयीत रुग्णास क्लोरोक्विन गोळ्यांचा ३ दिवसाचा प्रतिबंधात्मक उपचार.

(५) हिवताप रुग्णास क्लोरोक्विन, प्रायमाक्विन व ए.सी.टी. चा नवीन उपचार पध्दतीनुसार समूळ उपचार.

(६) जैविक उपाययोजना :- योग्य अशा डासोत्पत्ती स्थानांमध्ये डासअळी भक्षक गप्पी मासे सोडण्यात येतात.

वर्ष	गप्पी मासे पैदास केंद्रांची संख्या	गप्पी मासे सोडलेली योग्य डासोत्पत्ती स्थाने
१	२	३
२०१९- २०२०	११००७	१०८८९७
२०२० - २०२१	११०५६	९९०७९
२०२१ - २०२२	१११३५	१०१४३३
२०२२ - २०२३	११०१८	११२१२८
२०२३ - २०२४	११०१८	८११०८

(आक्टो. अखेर)

(७) नागरी हिवताप योजना :- मुंबई, छ. संभाजीनगर, बीड, नांदेड, परभणी, अकोला, धुळे, जळगांव, भुंसावळ, नाशिक, मनमाड, अहमदनगर, पंढरपूर, सोलापूर, पुणे या १५ शहरात नागरी हिवताप योजना कार्यान्वित आहेत.

(८) आरोग्य शिक्षण :- भारत सरकारकडून मिळालेल्या व्हिडीओ कॅसेट्स, पुस्तिका, सिनेमा, स्लाईड्स व इतर प्रसिध्दी साहित्यांमार्फत व दुरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे/मासिके इत्यादी माध्यमाद्वारे आरोग्य शिक्षण देण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात २०१८ २०१९, २०२०-२०२१ २०२३ या वर्षी जून हा महिना हिवताप प्रतिरोध महिना म्हणून साजरा करण्यात आला.

२०१९ - २०२०, २०२०-२०२१, २०२१-२०२२ २०२२-२०२३ प्रमाणेच तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार २०२३ - २०२४ मध्ये हिवताप नियंत्रण योजना राबविण्यात येत आहेत.

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रम - महाराष्ट्र राज्य

हत्तीरोगांचे प्रमाण जगात उष्ण व समशितोष्ण कटीबंधात जास्त आढळून येते. महाराष्ट्रात नागपूर, चंद्रपूर, भंडारा, वर्धा, गडचिरोली, नांदेड, ठाणे, सोलापूर व यवतमाळ या जिल्ह्यात हत्तीरोगांचा प्रादुर्भाव प्रामुख्याने आहे. हत्तीरोगाच्या “वुचेरेरिया वॅक्रॉप्टाय” या कृमीची लागण क्युलेक्स क्विकफिएटस या डासांच्या मादीपासून प्रसार होतो. शरीरात प्रवेश केल्यानंतर २ ते १८ महिन्यात (अधिशयन काल) त्यांची वाढ व्यक्तीच्या शरीरात नर व मादी स्वरूपात होते, ही मादी शरीरात १० ते १५ वर्षांपर्यंत राहू शकते.

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची महाराष्ट्र राज्यात १९५७ साली सुरुवात झाली असून सद्य स्थितीत या योजनेतर्गत खालीलप्रमाणे पथके अस्तित्वात आहेत.

अ) हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके.	०६
ब) हत्तीरोग नियंत्रण पथके.	१७
क) हत्तीरोग रात्रचिकित्सालये.	३४
ड) हत्तीरोग संशोधन नि प्रशिक्षण केंद्र.	०१

योजनेचे उद्दिष्टे व कार्यपध्दती :-

सदर कार्यक्रम संचालक, राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य रोग), पुणे यांचे मार्फत राबविण्यात येतो. सहा संचालक, आरोग्य सेवा, (हत्तीरोग), पुणे हे या कार्यक्रमाचे सनियंत्रण करतात.

अ) **हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक** :- हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकामार्फत रोगग्रस्त भाग शोधणेसाठी १० टक्के नमूना सर्वेक्षण करून तपासलेल्या व्यक्तीशी प्रतिशत प्रमाण काढले जाते. आढळून आलेल्या रुग्णांना डी. ई. शी. गोळ्यांचा उपचार वैद्यकीय अधिकारी, प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत केला

जातो. हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकांनी काढलेल्या निष्कर्षान्वये हत्तीरोग नियंत्रण पथके, हत्तीरोग रात्रचिकित्सालये स्थापन केली जातात. सद्य स्थितीत सहा महसूल विभागात सहा सर्वेक्षण पथके असून या पथकांनी सर्वेक्षण पूर्ण केले असून पर्नसर्वेक्षणास सुरुवात केली आहे.

ब) **हत्तीरोग नियंत्रण पथक** :- हत्तीरोग नियंत्रण पथकामार्फत डासांचे उत्पत्तीस्थानांवर दर आठवड्यास अळीनाशके फवारणे, किटकशास्त्रीय अभ्यास तसेच जीवशास्त्रीय पध्दतीने डासअळी नियंत्रणाचे काम व असेसमेंट सर्व्हे केला जातो. तसेच शोधून काढण्यात आलेल्या हत्तीरोग रुग्णांना डी. ई. सी. गोळ्यांचा उपचार दिला जातो. त्याचप्रमाणे या पथकामार्फत नियमितपणे अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया शिबिरे आयोजित केली जातात.

क) **हत्तीरोग रात्रचिकित्सालय** :- हत्तीरोग रात्रचिकित्सालया द्वारे ५०,००० लोकसंख्येचे १०० टक्के सर्वेक्षण केले जाते. सदर सर्वेक्षण प्रक्रिया ही साधारणतः दोन ते अडीच वर्षांचा कालावधीत पूर्ण केली जाते.

या पथक व चिकित्सालय मार्फत शोधून काढलेल्या रुग्णांना डी. ई. सी. गोळ्यांचा १२ दिवसांचा औषधोपचार दिला जातो. सदर डी. ई. सी. गोळ्या वयोवृद्ध व्यक्ती, गरोदर स्त्रिया, २ वर्षांपेक्षा लहान बालके त्याचप्रमाणे ज्या रुग्णांना मूत्रपिंड फुफ्फूसे व हृदयाचे विकार असतात त्या रुग्णांना दिल्या जात नाहीत. शासकीय रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, नगरपरिषद दवाखाने, महानगरपालिका दवाखाने इत्यादी ठिकाणी सादर औषधोपचार उपलब्ध आहे.

सन १९६५ मध्ये हत्तीरोग संशोधन तथा प्रशिक्षण केंद्राची वर्धा येथे स्थापना करण्यात आली होती. सदर प्रशिक्षण केंद्र १९९३ पासून नागपूर येथे कार्यरत आहे. सदर प्रशिक्षण केंद्रामध्ये प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ हत्तीरोग निरीक्षक, किटक समाहारक, वरिष्ठ क्षेत्र कर्मचारी इ. यांना हत्तीरोगांचे मुलभूत प्रशिक्षण दिले जाते.

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप व हत्तीरोग जलजन्य अजार), पुणे यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही योजना राबविली जाते. (कार्यान्वित केली जाते). सहाय्यक संचालक, (हत्तीरोग) पथकाचे कार्य समन्वित करतात खालील तक्त्यामध्ये हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके व हत्तीरोग नियंत्रण पथके व राज्यातील कार्याचे क्षेत्र अनुक्रमे त्यांच्या समोर दर्शविली आहे.

अ. क्र.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	लोकसंख्या (लाखात)
१	२	३	४
१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (ग्रा.).	कटोल/सावनेर/मौदा पारशिवणी तालुक्यांचा काही भाग.	८.८४
२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (शहरी) महानगरपालिका.	नागपूर शहर.	२५.३६
३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, चंद्रपूर.	चंद्रपूर/गोडपिंपरी तालुक्यांचा काही भाग तसेच बल्लारपूर शहरी	११.९१
४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, राजूरा.	राजूराचा सर्व आदिवासी विभाग.	३.१८
५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, भंडारा.	भंडारा तालुक्याचा काही भाग.	६.९३
६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वसई.	वसई डहाणू, ठाणे व पालघर समुद्र. किनारी भाग	४.८३
७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, उमरेड नागपूर (ग्रा.) पथकाच्या देखरेखी-खाली.	उमरेड व रामटेक शहरे	०.८१
८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, (पालघर) वसई पथकाचे देखरेखीखाली.)	पालघर/डहाणू/चिंचणी तारापूर.	१.१८
९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, ठाणे महानगरपालिका ठाणे महानगरपालिका.	ठाणे महानगरपालिका	२०.०४
१०.	हत्तीरोग संशोधन-नि-प्रशिक्षण केंद्र नागपूर.	हिंगणा	०.६७
११.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अमरावती.	चांदूर, मोर्शी, वरुड, व तिवसा तालुक्यांचा काही भाग.	६.९९
१२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, गडचिरोली.	गडचिरोली व ब्रम्हपूरी तालुक्यांचा काही भाग.	४.३९
१३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, पवनी.	पवनी तालुका, भंडारा पथकांच्या देखरेखीसाठी.	१.५८

अ. क्र.	ग्रामीण	शहरी	लोकसंख्या (लाखात)
	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	
१	२	३	४
१४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अक्कलकोट.	अक्कलकोट	३.८५
१५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नांदेड.	बिलोली व भोकर तालुके नांदेड.	५.२८
१६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वर्धा.	वर्धा जिल्ह्यातील सर्व शहरे.	३.१२
१७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, धानोरा.	धानोरा, कुरखेडा, चार्मोशी, पोटेगाव, पुटडा, आहेरी.	३.१६
१८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, पुणे.	पुणे महसूल विभाग	—
१९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, ठाणे.	मुंबई महसूल विभाग	—
२०.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नागपूर.	नागपूर महसूल विभाग	—
२१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, छ. संभाजीनगर.	छ. संभाजीनगर महसूल विभाग— छ. संभाजीनगर.	—
२२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, अकोला.	अकोला महसूल विभाग	—
२३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नाशिक.	नाशिक महसूल विभाग	—

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजनेंतर्गत खालील कार्यक्रम राबविले जातात

लोकांमधील हत्तीरोगाचे प्रमाण शोधण्यासाठी व हत्तीरोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ठराविक अंतराने अधून-मधून रात्रीचेवेळी रक्त नमुन्यामध्ये आढळून आलेल्या हत्तीरोग्यावर डी. ई. सी. गोळ्यांचा उपचार केला जातो.

हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची परिणामकारकता खालील बाबींवरून आजमाविण्यात येते.-

— **दुषित रक्त नमुन्यांचे प्रमाण.**—दुषित रक्त नमुन्यांच्या संख्येवरून हत्तीरोगाची लागण ठरविली जाते.

डासांची घनता.—हत्तीरोग हा डासांपासून होत असल्यामुळे ठराविक काळाने डास घनता काढणे आवश्यक आहे. त्याकरिता काही विशिष्ट क्षेत्रातील डास प्रत्यक्ष गोळा केले जातात.

लागणीचे प्रमाण.—हत्तीरोगाच्या जंतूच्या निरनिराळ्या अवस्था जाणून घेण्यासाठी / शोधण्यासाठी गोळा केलेल्या डासांचे विच्छेदन केले जाते. दुषित डासांचे ज्या डासांमध्ये रोगजंतूची तिसरी अवस्था आढळते अशा डासांच्या टक्केवारीवरून लागणीचे प्रमाण ठरविले जाते. याशिवाय पुणे, ठाणे, औरंगाबाद, नाशिक, अकोला, नागपूर, येथे असलेली ६ सर्वेक्षण पथके त्यांच्या अधिकार क्षेत्राखाली असलेल्या महसूल विभागातील निवडक गावामध्ये नमुन्यादाखल पाहणी करण्यात येते.

सर्वेक्षण पथकाचे कार्य.—नमुना निरीक्षण पध्दतीने रात्रीच्यावेळी रक्त नमुने घेऊन रक्तात हत्ती रोगाचे जंतू असलेले रुग्ण व बाह्यलक्षणयुक्त रुग्ण शोधून काढणे, ह्या पाहणीच्या निष्कर्षावरून हत्तीरोगाचे प्रमाण जास्त असलेल्या विभागात नवीन हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके स्थापन केली जातात. हत्तीरोगाचा प्रादुर्भाव जास्त असलेल्या ठिकाणी नवीन हत्तीरोग नियंत्रण पथके प्रस्तावित करण्यात येत आहेत.

रात्र चिकित्सालये.—राज्यात सध्या ३४ रात्रचिकित्सालय कार्यान्वित आहेत रात्रचिकित्सालयात प्रत्येकी ५०,००० लोकसंख्येचा समावेश होतो. या लोकसंख्येमध्ये रात्री सर्वेक्षण करून हत्ती रोगाचे

रक्त दुषित व बाह्यलक्षणे युक्त रोगी शोधून उपचार करण्याचे काम काही रात्रचिकित्सालये करतात.

जिल्हानिहाय रात्र चिकित्सालयांची यादी पुढीलप्रमाणे-

१. नागपूर - गुमथळा, मंडाल, भिवापुर, कन्होलीबारा
२. अमरावती - तळवेल, वालगाव, नांदगाव
३. चंद्रपुर - मौशी, बरोरा, सावली, चिमुर्
४. वर्धा - सेलु, वर्धा, करंजा
५. भंडारा - करडी, पलंदुर, लखांदुर
६. नांदेड - पेटवडज, जलधारा
७. सिंधुदुर्ग - मालवण
८. सोलापुर - वैराग, वळसंग
९. धाराशिव - उमरगा, मुरुम
१०. अकोला - महान, बाभुळगाव
११. यवतमाळ - वणी, घाटंजी
१२. गोंदिया - तिरोडा
१३. नंदुरबार - नवापुर, नंदुरबार
१४. जळगाव - पारोळा
१५. लातूर - जळकोट, देवणी

नागपूर येथे हत्तीरोग सर्वेक्षण-नि-प्रशिक्षण केंद्र असून हत्तीरोग कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना हत्तीरोग विषयक प्रशिक्षण दिले जाते.

वर्ष २०१९-२० व २०२०-२१, २०२१-२२, २०२२-२०२३ २०२३-२०२४ (ऑगस्ट अखेर) मध्ये झालेले कार्य

अ. क्र.	वर्ष	तपासण्यात आलेल्या व्यक्ती	हत्तीरोग रुग्ण		अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया
			रक्तदुषित	बाह्यलक्षणे युक्त	
१.	२०१९-२०२०	१२४८२६९	११८७	२४३	४८९१
२.	२०२०-२०२१	७९२५७९	४५०	७०	२२८०
३.	२०२१-२०२२	८६९९३१	४५५	१५४	२७५५
४.	२०२२-२०२३	११९४४२२	५०५	१५१	३२६१
५.	२०२३-२०२४	६४८१९५	१८९	४९	२०९१

(आक्टो. अखेर)

एक दिवसीय सामुदायिक औषधोपचार मोहिम :-

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार वर्ष २०१९-२० ते २०२२-२३ हत्तीरोग दुरीकरणासाठी राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील हत्तीरोगासाठी संवेदनशील अशा लोकसंख्येच्या क्षेत्रात (२ वर्षाखालील बालके, गरोदर माता व गंभीर आजारी रुग्ण वगळून) सामुहिक औषधोपचार मोहिमेअंतर्गत (एम.डी.ए) सर्व पात्र लाभार्थींना डी.ई.सी गोळ्यांची वयोगटानुसारची एक मात्रा देण्यात आली. त्याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	महिना/वर्ष	जिल्हे	निवडलेली लोकसंख्या	पात्र लाभार्थी	गोळ्या खाऊ घातलेले लाभार्थी	साध्य %
१.	२०१९-२०	६	१४५१५५०	१३४९४६७८	११३५५८४९	८४.०२
२.	२०२०-२१	कोविड १९ मुळे एम डी. ए घेण्यात आलेली नाहीत.				
३.	२०२१-२२	६	१०७५५४३५	९९८३६४७	९३५६८७४	८७
४.	२०२२-२३	६	४२०७१९०	३९१२६८६	३९७८५१७	९३
५.	२०२३-२४	०	४१०९४५५	४१०९४५५	३७११०६६	९०.३१

(आक्टो. अखेर)

विशेष हत्तीरोग रुग्ण शोध मोहिम :-

दिनांक १६ ऑगस्ट ते ३१ ऑगस्ट या कालावधीत राज्यात राबविण्यात आलेल्या विशेष बाह्यलक्षणे युक्त हत्तीरोग रुग्ण मोहिमेची माहिती खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	वर्ष	आढळून आलेले बाह्यलक्षणे युक्त रुग्ण		
		हत्तीपायाचे	अंडवृद्धीचे	एकूण
१	२	३	४	५
१.	२०१९	३४०६४	१९०६०	५३१२४
२.	२०२०	३१२५८	११९२९	४३१८७
३.	२०२१	२९४४९	७८३७	३७८२९
४.	२०२२	३०३३७	७२५६	३७५९३
५.	२०२३	३०८२१	५०५२	३५८७३

९. प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम

राज्यात बीड जिल्ह्यातील मामला गावामध्ये ऑगस्ट/सप्टेंबर १९९४ मध्ये संशयित प्लेग उद्रेक आढळला होता, त्या काळात राज्यातील २१ जिल्ह्यात एकूण ६३४ रुग्णांचे रक्तजल नमुने प्लेगसाठी दुषित आढळले होते. म्हणून ३ ऑक्टोबर १९९४ मध्ये प्लेग नियंत्रण पथक पुनःश्च स्थापन करण्यात आले आहे. सदर पथकाचे मुख्यालय पुणे असून ते सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत आहे.

प्लेग पथकातील कार्यरत कर्मचारी खालीलप्रमाणे.

अ) वर्ग-३

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	अवैधीकीय आरोग्य अधिकारी	१	०	१
२)	आरोग्य सहाय्यक.	२	१	१
३)	कनिष्ठ लिपिक.	१	०	१
४)	वाहन चालक	१	०	१
	एकूण	५	१	४

ब) वर्ग-४

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	प्रयोगशाळा परिचर	२	२	०
२)	मजदूर	८	८	०
३)	शिपाई	१	०	१
४)	वाहन स्वच्छक	१	०	१
	एकूण	१२	१०	२

सन १९९४ पासून प्लेग पथकाकडून बीड जिल्ह्यातील मामला व जवळपासच्या परिसरात प्लेगसाठी नियमितपणे सर्वेक्षण करण्यात येते. याशिवाय लातूर, धाराशिव, सातारा, सोलापूर व पुणे या जिल्ह्यातील सन १९९४ मधील प्लेग समस्याग्रस्त गावात तसेच पिसवांचा प्रादुर्भाव झाल्याच्या तक्रारी आलेल्या, राज्यातील इतर जिल्ह्यातही प्लेग संदर्भात सर्वेक्षण करण्यात येते.

प्लेग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत खालील कार्य केले जाते.-

* नियमित प्लेग सर्वेक्षणात गावांमधील घरातील व शेतातील उंदीर पकडून त्यावरील पिसवा गोळा करणे.

* उंदीर घनता व पिसवा निर्देशांक तपासणे.

* पकडलेल्या उंदरांचे विच्छेदन करून त्याचे अवयव व रक्तजल नमुने घेणे.

* याशिवाय गावातील कुत्र्यांचे रक्तजल नमुने गोळा करणे.

* सदरहू गोळा केलेले सर्व अवयव नमुने, रक्तजल नमुने तसेच पिसवा एन्. आय. सी. डी. बेंगलोर येथे तपासणीसाठी पाठविण्यात येतात.

* पिसवा निर्देशांक १ पेक्षा जास्त आढळून आलेल्या गावातील उंदरांचे बिळात व त्या ठिकाणाभोवती किटकनाशकाची धुरळणी करण्यात येते.

* प्लेग प्रतिबंधक कार्यवाहीमध्ये औषधी गोळ्यांचा व धुरळणीसाठी मॅलेथिऑन ५ % किटकनाशकाचा साठा राज्यस्तरावर उपलब्ध ठेवण्यात येतो.

उपरोक्तप्रमाणे नियमित सर्वेक्षणकार्य व उपाय योजनांची अंमलबजावणी काळजीपूर्वक करण्यात आल्याने सन १९९५ पासून राज्यात प्लेग रुग्ण अथवा उंदिर मरून पडल्याची एकही घटना आढळली नाही.

टिप.- प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०१८-१९-२०१९-२० व २०२०-२१, २०२१-२२ २०२२-२०२३(ऑगस्ट अखेर) सर्वेक्षण केलेल्या कामाचा अहवाल सोबत जोडला आहे.

प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०१८-१९, २०१९-२० व २०२०-२१, २०१-२२ २०२२-२३, २०-२३-२४ (ऑक्टोबर अखेर) सर्वेक्षण केलेल्या कामाचा अहवाल :-

वर्ष	एकूण गावे	लावलेले पिंजरे	सापडलेले उंदिर				सापडलेल्या पिसवा	पिसवा निर्देशांक	घेतलेले उंदरांचे		उंदरांचे निष्कर्ष		घेतलेले कुत्र्यांचे रक्तजल नमुने	कुत्र्यांचे निष्कर्ष
			Rr	Ti	Bb	एकूण			अवयव नमुने	रक्तजल नमुने	अवयव नमुने	रक्तजल नमुने		
२०१९-२०	२२	७२०	५७	--	--	५७	--	--	४८	२१	सर्व निर्जंतुक	सर्व निर्जंतुक	--	--
२०२०-२१	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	सर्व निर्जंतुक	सर्व निर्जंतुक	--	सर्व निर्जंतुक
२०२१-२२	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
२०२२-२३	११	५००	९८	--	--	९८	८	०.१२	९८	८१	९८	२	१	सर्व निर्जंतुक
२०२३-२४ (ऑग.अखेर)	९	२६५	५२	३	--	५५	३	०.०९	५५	२७	५५	२	०	--

टिप :- सन २०२०-२१ व २०२१-२२ मध्ये कोविड -१९ महामारीमुळे प्लेग सर्वेक्षण करण्यात आलेले नाही.

Rr : Rattus rattus

Ti : Tatera indica

Bb : Bandicoota bengalensis

१०. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम

कुष्ठरोग निर्मुलन योजना :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे राज्याचे कार्यक्रम प्रमुख असून राज्याचे कुष्ठरोग निर्मुलनाचे सर्वकष (तांत्रिक व प्रशासकीय) काम पाहतात त्यांच्या अधिनस्त सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे या कार्यालयात ३ सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे प्रशासकिय व तांत्रिक कामात मदत करतात आणि ३५ जिल्हे व २ कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे येथे राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम राबविणेकरीता सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे वर्ग १ दर्जाचे पद असून जिल्हा परिषद, महानगरपालिका व जिल्हा शल्यचिकित्सक यांच्या समन्वयाने काम पाहतात.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये एकत्रीकरण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्रातील कुष्ठरोगाचे प्रमाण मार्च २०२३ अखेर दर दहाहजारी १.०३ आहे.

राज्यात राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाची अमलबजावणी केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार सह संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग आणि क्षयरोग) पुणे या कार्यालयामार्फत केली जाते. सदर कार्यक्रमाच्या यशस्वी अमलबजावणीसाठी शासनाने विविध संवर्गाची (वर्ग-१ ते वर्ग-४) १०५४ पदे मंजूर केलेली आहेत. त्यापैकी अवैद्यकीय पर्यवेक्षक या संवर्गाची राज्यस्तरीय १०९ पदे व कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक या संवर्गाची ४८७ पदांची आस्थापना सह संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग आणि क्षयरोग) पुणे या कार्यालयाकडून पाहिली जाते. (पदांच्या आढाव्यामध्ये राज्यस्तरीय २३१ पैकी १०९ अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि ९७९ पैकी ४८७ कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक ही पदे आवश्यक ठरविण्यात आली असून उर्वरित पदे अतिरिक्त ठरविण्यात आली आहेत. शासन निर्णय दिनांक ६ ऑगस्ट २००७ अन्वये पदांच्या आढाव्याअंती राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमांतर्गत अतिरिक्त ठरलेल्या राज्यस्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांचे राज्यस्तरीय बहुउद्देशीय आरोग्य कर्मचारी या संवर्गात समावेशन करण्याचा शासन निर्णय दिनांक १९/६/०८ अन्वये निर्गमित करण्यात आला. सदर शासन निर्णयाविरुद्ध जिल्हास्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांनी विविध न्यायालयांमध्ये याचिका दाखल केल्या. त्यानुसार उच्च न्यायालयाच्या औरंगाबाद खंडपीठाने सदर समावेशनाचे प्रक्रियेस स्थगिती दिली. तदनंतर शासन निर्णय क्र. पदनि २००९/कुरोतं/प्र.क्र. १७६/सेवा-५, दि. १९-१२-२००९ अन्वये सदर अतिरिक्त ठरलेल्या कुष्ठतंत्रज्ञासाठी ४८ अधिसंख्या पदे निर्माण करण्यास मान्यता देण्यात आली. सदर अधिसंख्य पदांवरील कर्मचाऱ्यांना बदली प्रक्रियेत दि ३१/०५/२०१२ अन्वये राज्यस्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञांच्या रिक्त पदी सामावून घेण्यात आले आहे. यास्तव सदर पदांचे व राज्यस्तरीय ४८७ कुष्ठतंत्रज्ञांचे तसेच राज्यस्तरीय १०९ अवैद्यकीय पर्यवेक्षकांचे वेतन व भत्ते उपशिर्ष (०१) (१०) कुष्ठरोग नियंत्रणासाठी पथके व रुग्णालये सांकेतांक क्र. २२१० ०६६५ अंतर्गत अदा करण्यात येतात. तसेच पदांच्या आढाव्यामध्ये स्थानिक क्षेत्रीय अवैद्यकीय पर्यवेक्षक एकूण मंजूर ६१६ पदांपैकी सदयस्थीतीमध्ये ९६ पदे कार्यरत आहेत सदर पदांचे वेतन व भत्ते उपशिर्ष (०१) (१०) कुष्ठरोग नियंत्रणासाठी पथके व रुग्णालये, (स्थानिक स्तर) सांकेतांक क्र २२१० ई ००७ अंतर्गत अदा करण्यात येतात

अ. क्र.	पदाचे नाव	मंजूर पदे	भरलेली पदे
१)	सहसंचालक (कुष्ठरोग व क्षयरोग)	१	०१
२)	सहाय्यक संचालक (कुष्ठरोग)	४०	१८
३)	वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२	६५	६२
४)	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	१०९	१०१

५)	अवैद्यकीय सहाय्यक	४८७	२४८
६)	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	५	३
७)	सांख्यिकी सहाय्यक	४१	२५
८)	सांख्यिकी अन्वेषक	१	००

* (अतिरिक्त कार्यभार)

जागतिक कुष्ठरोग रणनीती

दृष्टीचा टप्पा (Vision)

- १) राज्य पातळीवर कुष्ठरोगाचे प्रमाण शुन्यावर आणणे.
- २) कुष्ठरोग संसर्गाचे प्रमाण शुन्य करणे.
- ३) कुष्ठरोगामुळे येणा-या विकृतीचे प्रमाण शुन्य आणणे.
- ४) समाजात असलेली कुष्ठरोगाबाबतची तिरस्काराचे व असमानतेचे प्रमाण शुन्यावर आणणे.

ध्येय (Goal)

भविष्यात जागतिक व स्थानिक स्तरावर कुष्ठरोगाचे प्रमाण कमी करणे.

लक्ष्य (Target)

- १) नविन आढळणाऱ्या कुष्ठरुग्णात लहान मुले व दृश्य स्वरुपातील विकृती असलेल्या कुष्ठरुग्णांचे प्रमाण शुन्य आणणे.
- २) नविन शोधलेल्या कुष्ठरुग्णांमध्ये दृश्य स्वरुपातील विकृतीचे प्रमाण दर दहा लाख लोकसंख्येमध्ये १ पेक्षा कमी आणणे.
- ३) कुष्ठरुग्णांशी भेदभाव केले जाणारे कायदे संपुष्टात आणणे.

- जागतिक आरोग्य संघटनेचे धोरण राबविण्यासाठी खालील अद्ययावत कृतीशिल मार्गदर्शक तत्वे अमलात आणण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.
- जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या सर्व देशांमध्ये राष्ट्रीय आणि स्थानिक स्तरावरील शासनकर्त्यांकडून स्थिर राजकिय पाठबळ
- सर्वसाधारण आरोग्य सेवेच्या चौकटीत राहून जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या देशांमध्ये नियमित सेवा आणि संदर्भ सेवा केंद्रे यांचे बळकटीकरण
- रोगाची लागण झाल्यापासून अल्पावधीत आणि दृष्यस्वरुपाची विकृती उद्भवण्यापुर्वी विविध अभिनव पध्दतीची अंमलबजावणी करून नविन कुष्ठरुग्णांना शोधण्यात यावे. नविन कुष्ठरुग्णांचे निदान निश्चित करतांना त्यांचे सहवासितांची तपासणी त्याचवेळेस अथवा नजिकच्या अल्प कालावधीत करण्यात यावी. तसेच जी लोकसंख्या दुर्गम ठिकाणी राहते, ज्या ठिकाणी पोहचणे अत्यंत कठीण आहे, अशा अथवा उपनगरात राहते अशा लोकांमध्ये कुष्ठरोगाच्या नियंत्रणासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात यावेत.
- कुष्ठरोगाची निदान निश्चिती, गुंतागुंत असणाऱ्या कुष्ठरुग्णांची व्यवस्थापन तसेच विकृती प्रतिबंध व सुधार आणि पुर्नवसनाच्या सेवा देण्याकरिता कुष्ठरुग्णांसाठी वैद्यकीय सेवा सहज उपलब्ध करून देणे व या संदर्भ सेवा यंत्रणेचे जाळे विस्तृत करण्यात यावे.

- अतिकुष्ठरुग्ण भार असलेल्या देशांमध्ये बहुविध औषधोपचार पध्दती अंतर्गत बहुविध औषधोपचार मोफत उपलब्ध होणे तसेच वाटप ही प्रभावशाली यंत्रणेद्वारा होईल, याची खात्री करण्यात यावी.
- कुष्ठविरोधी औषधांचा प्रतिरोध रोखणे अथवा फारसा वाढू न देण्यासाठी कुष्ठरोग्यांसाठी संनिरिक्षण पदध्दत स्थापन करून ती पुढे सातत्याने चालू ठेवण्यात यावी.
- कुष्ठरोगावर अथवा रोगामुळे उद्भवणाऱ्या गुंतागुंतीवर प्रभावी औषधे/ औषधोपचार पध्दती उपचारासाठी विकसीत करण्यासाठी प्रवृत्त करण्यात यावे.
- अतिकुष्ठरुग्ण भार असलेल्या देशांनी जागतिक आणि राष्ट्रीयस्तरावर कुष्ठरोगाचे विशेषतज्ञ उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने विकसित प्रशिक्षण धोरण यापुढेही चालू ठेवावे.
- कुष्ठरुग्णांच्या सहवासीतांना कुष्ठरोग उद्भवू नये म्हणून कसोशीने केमोप्रोफिलॅक्सिसचा अभ्यासपूर्वक उपयोग एक उपयुक्त शस्त्र म्हणून वापरात आणावे.
- विविध स्तरावरील कुष्ठरोग कार्यक्रमात काम करण्याच्या भागीदारांनी एकमेकांचे सहाय्य वाढीस लागेल अशा पुरक गोष्टींचे आयोजन करावे.

“वृद्धीगत जागतिक धोरणाच्या” भवितव्यासाठी प्रत्येकाची कुष्ठरुग्णभार कमी करणे या उद्दिष्टासंबंधी सहमती आणि वचनबद्धता तसेच कुष्ठरोगाचे भौतिक, सामाजिक आणि आर्थिक हानीकारक परिणाम या सर्वांवर मात करून “कुष्ठरोगमुक्त जग” या स्वप्नवत ध्येयाच्या खूप नजिक पोहचवायचे आहे.

कुष्ठरोग कार्यक्रमाची आव्हाने :

- कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमाच्या निर्मुलनासाठी त्वरीत आणि पुनश्चः होकारार्थी राजकीय वचनबद्धता आणि यापूर्वी केलेल्या कार्यावर निर्माण झालेली आत्मसंतुष्टता काढून टाकण्याची गरज आहे.
- उपलब्ध सर्वसाधारण आरोग्य सेवेच्या चौकटीत राहून संदर्भ सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी त्यांचे बळकटीकरण करणे आणि जेंथे गरज आहे तेथे नविन सुविधा स्थापन करणे यामुळे गंभीर आणि दीर्घकाळ गुंतागुंत असलेल्या कुष्ठरुग्णांच्या व्यवस्थापनेमध्ये सुधारणा करणे शक्य होईल.
- कुष्ठरोग विरोधी औषधांच्या शारिरीक प्रतिक्रिया आणि मज्जाबाधा या गोष्टी रुग्णांच्या सुरवातीच्या काळातच लक्षांत येतील, असे परिणामकारक शस्त्र आणि कृती विकसीत करणे आणि त्याचे व्यवस्थापन करणे, ही वाढीव गरज आहे.
- कुष्ठरुग्णांना शारिरीक विकृती उद्भवू नये म्हणून आणि त्यांचे सामाजिक पुनर्वसन करणे या त्यांच्या जीवनमान उंचावण्यासाठी जास्तीत-जास्त शासकीय विभागाने पुढाकार घेऊन त्यांना त्यांच्या कल्याणकारी योजनांद्वारे कुष्ठरुग्णांना सहाय्य करावे.
- कुष्ठरोगाविषयी ज्ञान असणाऱ्या विशेष तज्ञांची देश पातळीवर तातडीने बांधणी करणे आणि ती पुढे चालू ठेवणे गरजेचे आहे. यासाठी कुष्ठरोगामध्ये कार्यरत आंतरराष्ट्रीय / राष्ट्रीय संस्थांच्या सहकार्याने जागतिक व राष्ट्रीय पातळीवर अशा स्वरूपाच्या प्रशिक्षणाचे धोरण ठरविणे गरजेचे आहे.
- माहिती शिक्षण व जनसंपर्काद्वारे समाजामध्ये कुष्ठरोगविषयी जनजागृती केल्यास स्वेच्छा तपासणीसाठी कुष्ठरुग्ण स्वतःहून पुढे येतील आणि कुष्ठरोगविषयीची सामाजिक भिती व भेदभाव जो समाजाकडून कुष्ठरुग्णांना सहन करावा लागतो त्यास काही अंशी आळा बसू शकेल. माहिती शिक्षण व जनसंपर्कासाठीची साधने / पध्दती ही

तेथील स्थानिक गरजेला अनुसरून आणि कमी खर्चीक असावी.

- कुष्ठरोगाची पुर्नलागण झालेल्या रुग्णांचा अलिकडील अहवाल हे “एम-लेप्रा” या जंतूचा औषध विरोध हे प्रमुख कारण आहे असे दर्शवितात. औषध विरोधाची वाढ विशेषतः रिफामपिसीन औषधाचा विरोध हा अत्यंत जवळून सनियंत्रण करणे हे मोठे आव्हान असून जागतिक व राष्ट्रीय संनिरिक्षणाच्या जाळ्यांच्या समन्वयाने आणि या विषयी पर्यायी उपचार पध्दतीचे संशोधन करणाऱ्यांना सवलती देऊन त्याच्या प्रसारावर अकुंश ठेवणे गरजेचे आहे.
- रोगाची लागण झाल्यापासून त्वरीत अथवा नजिकच्या काळात खात्रीशिर अशी कुष्ठरोगाच्या निदान निश्चितीची परिक्षापध्दती आणि कुष्ठरोग होऊ नये यासाठी प्रभावी लस शोधणे ही कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या दीर्घकाळाच्या वाटचालीतील एक प्रमुख गरज आहे.
- जवळ-जवळ सर्वच कार्यक्रमांत पर्यवेक्षकाची स्थिती दुबळी होत चाललेली आहे. क्षेत्रीयस्तरावर कुष्ठरोग विषयक सेवेचा दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने सर्वच राष्ट्रीय कार्यक्रमांमध्ये एकत्रित करण्यात आलेल्या पर्यवेक्षकीय बाबींचे बळकटीकरण करणे आवश्यक आहे.
- कुष्ठरोग कार्यक्रमात अर्थसहाय्य करणाऱ्या सर्वांनीच भागीदारी आणि सहकार्याने या निर्णायक आव्हानांवर मात करण्यासाठी आव्हानांचे परिणामकारक वाटप आणि एकत्रित काम करणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रातील कुष्ठरोग निर्मुलनाचे कार्य खालील संस्थामार्फत करण्यात येते.

अनु. क्र.	केंद्राचे नाव	अस्तित्वात असलेली संख्या
१.	प्रा. आ. केंद्र	... १९०६
२.	जिल्हा रुग्णालय	... २२
३.	ग्रामिण/उपजिल्हा रुग्णालय	... ४५९
४.	वैद्यकीय महाविद्यालय (शासकीय व खाजगी)	... ५५
५.	नागरी कुष्ठरोग केंद्र	... २३७
६.	पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथके	... २३
७.	कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र	... २(\$)
८.	कुष्ठरोग दवाखाने (सरकारी)	... २**
९.	तात्पुरते अंतररुग्ण कक्ष	... ३*
१०.	स्वयंसेवी संस्था	
	(अ) नवीन स्वयंसेवी संस्थांच्या योजना (केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार) -(NGO Scheme)	... १८
	(ब) पुनर्वसन	... १६
	(क) हॉस्पिटल	... १३
११.	पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके (शासकीय + स्वयंसेवी संस्था)	... १७ (९ + ८)

*टीएचडब्लू.: तात्पुरते अंतररुग्ण कक्ष, १) मुंबई, २) पुणे, ३) नागपूर
**दोन शासकीय कुष्ठरुग्णालये/कुष्ठधाम

१) डॉ. बंदोरवाला कुष्ठरुग्णालय, कोंढवा, पुणे

२) कुष्ठरुग्णालय, शेंडापार्क, कोल्हापूर.

(\$) कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र, पुणे व नागपूर

(\$\$) १) मिरज, जि.- सांगली २) नेरली, जि.- नांदेड

कुष्ठरोग नियंत्रण पथके :-

दिनांक ६ नोव्हेंबर २००० च्या शासन निर्णयानुसार कुष्ठरोग नियंत्रण पथकामध्ये कार्यरत असलेला तांत्रिक कर्मचारी वर्ग (अवैप/कुष्ठतंत्रज्ञ) सद्यस्थितीत जिल्हा परिषदांकडे प्रतिनियुक्तीवर देण्यात आलेले आहेत. कुष्ठरोग नियंत्रण पथके विसर्जित करण्यात आलेली आहेत.

पर्यवेक्षकिय नागरी कुष्ठरोग पथके :-

राज्यातील कुष्ठरोग निर्मुलनाचे कार्य कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी नागरी विभागातील कार्यक्षेत्रासाठी पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथकाची वर्ष १९८१-८५ या कालावधीत स्थापना करण्यात आली. सद्यस्थितीमध्ये राज्यात २३ पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग केंद्रे कार्यरत आहेत. प्रत्येक केंद्रासाठी एक वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२ व एक अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि नागरी विभागाच्या कार्यक्षेत्रानुसार अवैद्यकीय सहाय्यक यांची नेमणूक नागरी विभागातील कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या सनियंत्रणासाठी केलेली आहे.

नागरी कुष्ठरोग केंद्रे :-

अशी केंद्रे नगरपालिकेच्या ठिकाणी, शासकीय अथवा नगरपालिका दवाखान्याशी संलग्न स्थापन करण्यात आली आहेत. अशा प्रत्येक केंद्रामध्ये ३० ते ७० हजार नागरी लोकसंख्येचा समावेश केलेला असतो. प्रत्येक केंद्रावर एक अवैद्यकीय सहाय्यकाची नेमणूक केलेली असते. नागरी विभागात आरोग्य शिक्षणांवर विशेषतः भर देण्यात येतो. वैद्यकीय व्यावसायिकांना तसेच सर्वसामान्य जनतेला कुष्ठरोग निर्मुलन योजनेत सक्रिय सहभाग घेण्याकरिता प्रवृत्त केले जाते.

कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे :-

शासकीय सेवेत नवीन नेमणुक होते वेळेस कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रात चार महिने मुदतीचे कुष्ठतंत्रज्ञ या पदाचे मूळ प्रशिक्षण व उजळणी प्रशिक्षण देण्यात येते. पुणे, सोलापूर, नागपूर, जळगाव व नांदेड या पाच ठिकाणी शासकीय कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे कार्यरत होते. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेत एकत्रिकरण झाले असल्याने सद्यस्थितीत कुष्ठरोगाबाबतचे मुलभूत प्रशिक्षण बंद करण्यात आलेले आहेत. त्या अनुषंगाने पुणे व नागपूर वगळता सोलापूर, नांदेड व जळगाव येथील कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र बंद करण्यात आलेली आहेत. या दोन केंद्रात ठराविक प्रशिक्षण घेण्यात येईल. तसेच या केंद्राद्वारे त्यांना नेमून दिलेल्या कार्यक्षेत्रात कुष्ठरोग कार्यक्रमाचे पडताळणी व पर्यवेक्षण करतील.

तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष :-

शासकीय जिल्हा रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालय यांना जोडून २० खाटांचे तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष सुरु करण्यात आले. (गंभीर स्वरुपाची गुंतागुंत असलेले कुष्ठरुग्ण, इतर रोग झालेल्या व शस्त्रक्रियेची गरज असलेल्या तसेच जुनाट जखमांवर उपचार आवश्यक असलेल्या कुष्ठरुग्णांवर सदर आंतररुग्ण कक्षात उपचार केले जातात.) १ वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग - २), ४ परिचारिका आणि ८ चतुर्थश्रेणी कर्मचारी या कर्मचारी वर्गाचा तात्पुरते आंतररुग्ण कक्षामध्ये समावेश आहे. सद्यस्थितीत पुणे, मुंबई व नागपूर येथे तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष कार्यरत आहेत.

पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके :-

ज्या कुष्ठरुग्णांची विकृती दुरुस्त करण्यासारखी आहे, अशा निवडक रुग्णांवर पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया करण्यासाठी राज्यात या पथकांना केंद्र शासनाने मान्यता दिलेली आहे. सद्यस्थितीत राज्यभरात १७ (१९ शासकीय, ८ स्वयंसेवी संस्था) पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके कार्यरत आहेत. शासकीय रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालयात पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तसेच तेथे कुष्ठरुग्णांना देण्यासाठी एमसीआर चप्पलची सुविधा उपलब्ध आहे. या बरोबरच राज्यातील आणखी जिल्हा रुग्णालये व वैद्यकीय महाविद्यालयांकडून ह्या सुविधा पुरविल्या जाव्यात यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.

पुनर्वसन संवर्धन केंद्रे :-

मराठवाडा लोकसेवा मंडळ, नेली, नांदेड व रिचर्डसन लेप्रसी हॉस्पिटल मिरज जिल्हा सांगली या दोन पुनर्वसन तत्वावर काम करणाऱ्या अनुदानीत स्वयंसेवी संस्थांमार्फत पुनर्वसन संवर्धन केंद्रे चालविली जातात. या केंद्रामध्ये कुष्ठरुग्णांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, शस्त्रक्रिया झालेल्या रुग्णांना आवश्यकते प्रमाणे कृत्रिम अवयव पुरविले जातात. जेणेकरून कुष्ठरुग्ण समाजामध्ये स्वावलंबी जीवन जगू शकेल.

सेवाभावी संस्था (शासन अनुदानीत) :-

राज्यात कुष्ठरोग कार्यक्रमाची अंमलबजावणी अधिक कार्यक्षमतेने होण्यासाठी कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमात सेवाभावी संस्थांचा सहभाग घेतला जातो. सदर संस्थांना रुग्णालयीन अनुदान व पुनर्वसन अनुदान अशी दोन प्रकारची सहाय्यक अनुदाने दिली जातात. संस्थांमधून रोगमुक्त व्यक्तींना त्यांच्या क्षमतेनुसार व्यवसाय शिक्षण, कमवा व खा हे धोरण राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. सेवाभावी संस्थेमार्फत रुग्णांच्या विकृतीवर शस्त्रक्रिया, कुष्ठरोगावर मोफत सर्वोपचार केले जातात. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत राज्यात विविध योजनेसाठी १० जिल्ह्यांमधून स्थानिक वृत्तपत्रामध्ये जाहीराती देवून नविन स्वयंसेवी संस्था निवडीची प्रक्रीया चालू आहे. १८ स्वयंसेवी संस्थाना मान्यता देण्यात आली आहे.

बहूविध औषधोपचार पद्धती :-

१९८१-८२ पासून १९९४-९५ पर्यंत महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात टप्प्याटप्प्याने बहूविध औषधोपचार प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आला. आता बहूविध औषधोपचाराच्या सुविधा महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांना उपलब्ध झालेल्या आहेत. बहूविध औषधोपचाराच्या एका मात्रेने कुष्ठरोगाचे ९९.९९ टक्के जंतू नष्ट होतात. तसेच असांसर्गिक प्रकारचा कुष्ठरोग ६ महिने व सांसर्गिक स्वरुपाचा कुष्ठरोग १२ महिने सलग औषधोपचार घेतल्यास पुर्णपणे बरा होतो. बहूविध औषधोपचारामुळे राज्यातील १९८१ मध्ये असलेले दर दहा हजारी कुष्ठरोग प्रमाण ६२.४ (३,१२,८७१ उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) वरून माहे मार्च २०२३ पर्यंत १.०३ (१३०८८) उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) इतके कमी आलेले आहे.

राष्ट्रीय कृषरुग निर्मूलन कार्यक्रुुाची गेलुुा ॡ वर्षाची निर्देशांकनिहाय तुलनात्मक आकडेवारी - महाराष्ट्र राज्य :-

अ.	निर्देशांक	२०१ॢ-११	२०११-२०	२०२०-२१	२०२१-२०२२	२०२१-२०२३	२०२३-२०२४ (सप्टे. अखेर)
१.	संभावुु (मार्च अखेर) लुकसंखुुा (लाखांत)	१२४६	१२६४	१३०२	१३०२	१२७४	१२ॢ६
२.	नवीन कृषरुगणांचे दर एक लाख लुकसंखुुामागे वार्षिक प्रमाण	१२.२ॢ	१३.०७	१ॡ.ॡॡ	११.१४	१ॡ.ॡॢ	१३.४०
३.	कृषरुगणांचे दर दहाहजारी प्रमाण	०.७ॡ	०.ॢ१	०.ॢ०	०.ॢ१	१.०३	१.००
४.	नवीन कृषरुगणांमध्ये मुलांचे प्रमाण	ॢ.ॢॢ	ॢ.२३	७.४१	७.ॡ२	ॢ.ॡॡ	६.ॡ७
ॡ.	नवीन कृषरुगणांमध्ये सांसर्गिक प्रमाण	ॡ६.२६	ॡ४.११	ॡ२.३४	ॡ४.६४	ॡ४.२ॢ	ॡ६.ॡॢ
६.	नवीन कृषरुगणांमध्ये दर्जा २ विकृतीचे प्रमाण	२.६३	१.ॡ६	१.२१	०.१७	०.१३	०.ॢ१
७.	नवीन कृषरुगणांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण	४ॡ.२४	४ॡ.१७	४६.७४	४६.२ॢ	४ॡ.ॢ०	४४.४
ॢ.	नवीन कृषरुगणांमध्ये अनुसुचित जातीच्या कृषरुगणांचे दर एक लाख लुकसंखुुामागे वार्षिक प्रमाण	१७.१३	१ॢ.ॡॢ	११.१२	१०.ॢ१	१ॢ.६४	ॢ.२६
१.	नवीन कृषरुगणांमध्ये अनुसुचित जमातीच्या कृषरुगणांचे दर एक लाख लुकसंखुुामागे वार्षिक प्रमाण	३ॢ.०६	४१.४६	३१.०ॢ	३७.००	४ॡ.१०	२०.४३
१०.	उपचारमुक्त रुगण पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया	१ॡ४ॡ७	१ॡ७२ॡ	११६७६	१२७७१	१७१३३	१०१७
		३०७	२३४	१६	२६०	२३१	१०१

११. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क

प्रास्ताविक :

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापण्याचा निर्णय घेतला, त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दीष्टे :-

- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.
- आरोग्य खात्यांतर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधणे.
- राज्याचे आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.
- राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी बाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.
- राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मितीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण.
- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागांतर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.
- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी बाबतचे बाह्यसंस्थांच्या मदतीने साकारण्यात निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे, उदा. युनिसेफ, युएनएफपीए

विशेष उद्दीष्टे :-

- विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमाचे नियोजन करणे.
- आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रित, दृकश्राव्य साधनांची निर्मिती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.
- राज्यामध्ये जिल्हा स्तरीय आईसी कक्षा मार्फत आरोग्य प्रदर्शनांचे आयोजन.
- महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.
- जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमाचे सनियंत्रण.
- आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहिमांचे व्यवस्थापन.
- राज्यातील आरोग्य शिक्षण व प्रकल्प व कार्यक्रमाचा आढावा.
- जागतिक आरोग्य दिन, जागतिक लोकसंख्या दिन अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्ह्यातील कार्यक्षेत्रांत स्थानिक ग्रामपंचायत, स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.
- विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि.व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिगल, वृत्तपत्र, जाहिराती तयार करून प्रसिध्दी करणे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.
- डॉ. आनंदाबाई जोशी, वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

आरोग्य शिक्षण प्रसिध्दी सहित्य

- १) स्वाईन फ्ल्यू जनजागृती साठी घडीपत्रिका, स्टिकर्स, व्हिडीओ फिल्मस्, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स फोल्डस, होडींग, हॅन्डबील, यांची निर्मिती व वितरण.
- २) जन्मनोदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धूम्रपान व तंबाखुचे दुष्परिणाम व किटकजन्यरोग इ. च्या घडीपत्रिका,
- ३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक
- ४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स.
- ५) आरोग्य संदेश विषयाचे पत्रफलक.
- ६) एड्स नियंत्रण माहिती पुस्तिका.
- ७) फ्लिप बुक व फ्लिप चार्ट
- ८) पल्स पोलीओ, कुष्ठरोग, स्वाईन फ्ल्यू, किटकजन्यरोग, आरसीएच कार्यक्रम, पोषण यावरील रेडिओजिगलस व मास्टर्स कॅसेअस.
- ९) गुटका, तंबाखु, स्वाईन फ्ल्यू, प्रजनन आरोग्य व बाल आरोग्य, सिकल सेल इ. राष्ट्रीय कार्यक्रमा अंतर्गत आजारावरील माहितीचे टी. व्ही. स्पॉट निर्मिती.
- १०) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ, व व्हिडिओ सी. डी.
- ११) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिती पत्रके.
- १२) विविध आरोग्य योजनांवरील सन पॅक सहित टिप्स पोस्टर्स आणि फिल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.
- १३) होडींग, सॅमिनेटेड पॅनलद्वारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.
- १४) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.
- १५) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत विविध योजनाविषयी मास मिडीया व मिड मिडीयाद्वारे जनजागृती.
- १६) टि. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल निर्मिती.
- १७) पासीपीएनडीटी संबंधी “मधुरा” हा माहितीपट
- १८) २७ विषयाचे प्रदर्शन फलक.
- १९) ५ विषयाचे प्रदर्शन कटआउटस्.
- २०) केंद्र शासन व आईसी ब्युरो पुणे यांचे द्वारे स्थानिक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शन, माहितीपट, आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे, मुद्रीत साहित्य निर्मिती.
- २१) असंसर्गजन्य रोगोविषयी माहिती देणारा २० सेकंदाच्या (टोल फ्री क्रमांक १०४ सह)
- २२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देण्याच्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल (टोल फ्री क्रमांक १०८ सह) ची निर्मिती.

विशेष कार्यक्रम :

1. परिवर्तन IEC ब्यान: IEC मोबाईल ब्यान चा वापर करुन कोविड १९ विषयक कार्यक्रमांच्या जनजागृतीसाठी पाठिंबा देणे (IEC ब्यान मध्ये चलचित्र दाखविण्यासाठी LED असून, जनजागृतीसाठी विविध आरोग्य विषयक संदेश देखील प्रिंट करण्यात आले आहेत.

२. आरोग्य पत्रिका : राज्य आरोग्य शिक्षण संपर्क विभागातर्फे सन १९८२ मध्ये सुरु करण्यात आलेले आरोग्य शिक्षणासाठीचे मासिक.

३. महाआरोग्य संवाद वेबसाईट आणि ब्लॉग : QRcode च्या माध्यमातून ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांची माहिती सहजरित्या जनसामान्यांपर्यंत पोहचविणे. सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

4. IEC bureau तर्फे समाजमाध्यमे : Instagram, Twitter, Facebook/ Meta च्या माध्यमातून जनजागृती करणे. सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

5. प्रथम श्रेणीत काम करणारे आरोग्य कर्मचारी आणि मीडिया ऑफिसर्स यांचे क्षमता बांधणीचे आणि संवाद प्रक्रिये विषयीचे प्रशिक्षण करण्यासाठी जिल्हास्तरांवर कार्यशाळेचे आयोजन (ऑनलाईन आणि ऑफलाईन)

6. आरोग्य दिवसांविषयी जनजागृतीसाठी आरोग्य दिनदर्शिका : प्रतिबंधात्मक उपाय योजना याविषयी जनजागृती करण्यासाठी आरोग्य दिन साजरे करणे- सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

7. महा- आरोग्य फिल्म फेस्टिवल- आरोग्य समस्यांविषयी जागरूकता वाढविण्यासाठी चित्रपट आणि सार्वजनिक संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे नवीन पिढीला नवीन कल्पना सादर करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करुन लोकसहभाग वाढवण्यासाठी आणि कला आणि हस्तकलेचा आदर वाढवण्यासाठी याची सुरुवात सन २०२२ मध्ये करण्यात आली.

8. शैक्षणिक विद्यापीठां समवेत उपक्रम- आरोग्य IEC विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन, सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेड फेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.

9. शैक्षणिक विद्यापीठां समवेत उपक्रम -आरोग्य IEC विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन, सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेड फेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभाग होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.

10. आदिवासी विभागात जनजागृती करण्यासाठी उपक्रम- आदिवासी विभागात आरोग्य विषयी जनजागृती घडविण्यासाठी स्थानिक भाषेत (कोरकू) IEC तयार करण्यात आली, जसे की, रुग्णालयीन प्रसूती, अनिमिया मुक्त भारत, नियमित लसीकरण, कुटुंब नियोजन, NTCP- तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम आणि RNTCP- TB.

11. Facebook/ Meta तर्फे संशोधन करुन सादर करण्यात आलेली केस स्टडी “ MahaArogy IEC Bureau Government of Maharashtra ” ही ‘ meta global case studies ’ समाविष्ट करण्यात आली.- महाराष्ट्र शासनातर्फे कोविड १९ साठी उल्लेखनीय कामगिरी करण्यात आली असून, सदर campaign च्या माध्यमातून १७ मिलियन लोकांपर्यंत पोहचण्यात यश आले.

12. डेटा पुनर्रचना करण्यासाठी राज्य IEC ई- वेअरहाऊस विकास उपक्रम-२५० ऑडिओ आणि व्हिडिओ फाइल्स, ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांसाठी क्रिएटिव्ह साहित्य.

आरोग्य शिक्षण शासकीय योजनांचे प्रसारण संदेश प्रसारण साहित्य :-

१) विविध आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत जनजागृतीसाठी, घडीपत्रीका, स्टिकर्स , व्हिडीओ फिल्म, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स, फोल्डर्स, हॅन्डबील.

२) जन्मनोदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धुम्रपान, व तंबाखुचे दुष्परीणाम व किटकजन्यरोग यांच्या घडीपत्रीका.

३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक.

४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स .

५) फ्लिप बुक व फ्लिप चार्ट.

६) गुटखा, तंबाखु, स्वाईन फ्लू, प्रजनन, आरोग्य व बाल आरोग्य, सिकल सेल इत्यादी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आजारावरील माहितीचे टी.व्ही. स्पॉट निर्मिती.

७) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ व व्हिडीओ सी.डी.

८) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिंती पत्रके.

९) विविध आरोग्य योजनावरील सनपॅक सीटस पोस्टर्स आणि फोल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.

१०) होर्डिंग्ज, सॅमिनेटेड पॅनल व्दारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.

११) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.

१२) राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत विविध योजना विषयी मास मिडीया व मिड मिडीया व्दारे जनजागृती.

१३) टि. व्ही. स्पॉट व रेडीओ जिगल निर्मिती.

१४) पीसीपीएनडीटी संबंधी मधुरा हा माहितीपट.

१५) केंद्र शासन व आयईसी ब्युरो, पुणे याद्वारे स्थानीक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शन माहितीपट , आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे मुद्रीत साहित्य निर्मिती.

घेतलेले महत्वपूर्ण निर्णय/केलेली कार्यवाही :-

१) विविध कार्यक्रमां विषयी जनजागृती साठी व्हिडीओ फिल्म, पोस्टर्स, घडीपत्रीका, स्टीकर्स यांची निर्मिती व वितरण.

२) गरोदरपणातील काळजी, जन्माची नोंद, लसीकरण, स्तनपान, आहार, गुटखा, तंबाखू धुम्रपान, मधुमेह, जननी सुरक्षा योजना, स्वाईन फ्लू, सिकलसेल, हिवताप, डेंगी, चिकनगुन्या इ. विषयी घडीपत्रीका व फिलपबुक छपाई करुन वितरीत करण्यात आल्या.

३) परीवर्तन एक्सप्रेस या दृकश्राव्य वाहनाच्या माध्यमातून यात्रा दिंडी महोत्सव व समारंभाच्या वेळी विशेष जनजागृती.

४) मुलीच्या विवाहाचे वय तसेच प्रसूतीपूर्व गर्भलिंगनिदान याविषयी जनजागृती करण्यासाठी व्यापक प्रमाणात जनजागरण मोहीमेचे आयोजन.

५) विविध माध्यमातून “मुलीच्या विवाहाचे वय” या विषयी संदेश देण्यांत आला.

६) एस. टी. बसेस, बेस्ट बसेस, मुंबईतील लोकल रेल्वे यांच्या माध्यमातून पल्स पोलिओ संदेश, जननी सुरक्षा योजना, चिकुन गुनिया, डेंग्यू, मुलीच्या लग्नाचे वय इत्यादी विषयीचे आरोग्य संदेश रंगविण्यात आले.

७) आरोग्य विषयक माहिती असलेल्या हॉर्डिंग्जची जि. प., जिल्हा रुग्णालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय तसेच एसटी स्टॅंड इ. महत्वाच्या ठिकाणी उभारणी करण्यात आली.

८) आदिवासी क्षेत्रात लोककला कार्यक्रमाद्वारे जनजागरणासाठी विशेष अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले.

९) पी.सी.पी.एन.डी.टी. अंतर्गत मुलगी वाचवा विषयी संदेश देणाऱ्या ६० सेकंदाच्या टी. व्ही. स्पॉटचे तसेच JSSK योजनेविषयी दूरदर्शनवरून तसेच रेडीओ जिंगलचे आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

१०) राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत तंबाखू विराधी संदेशाच्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.

११) बालकांच्या नियमित लसीकरणविषयी माहिती देणाऱ्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना दूरदर्शन व आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आले.

१२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देणाऱ्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉटचे (टोल फ्री क्र.१०८ सह) जनजागृतीसाठी दूरदर्शन व आकाशवाणीवरून एक महिना प्रसारण करण्यात आले.

१३) राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम योजने विषयी जनजागरण.

१४) विविध आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती व रोगाविषयीच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना व घ्यावयाची काळजी याबाबतची माहिती जनतेपर्यंत पोहचवून जनजागृती करण्याच्या अनुषंगाने आरोग्य मंथन या शिर्षकाखाली (१५ मिनिटांचा एक कार्यक्रम) आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून दररोज एकदा प्रसारीत करण्यात आले.

१५) रेल्वे महामंडळाने अधिकृत केलेल्या संस्थेमार्फत रेल्वे रिझर्वेशन तिकिटावर “मुलगी वाचवा” जनजागृती संदेश छपाई करून जनजागृती करण्यात आली.

१६) भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ३७५ ग्रामीण व शहरी सिनेमागृहातून मुलीच्या जन्माचे स्वागत, स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आले.

१७) केंद्रीय खरेदी समिती मुंबई यांचे मान्यतेने विहित पध्दती अनुसरून भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ८० प्रमुख ग्रामीण व शहरी बस स्टॅंडवरून स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा, डेंगी व अवयवदान या ५ विषयांच्या जनजागृती संदेशाच्या ६० सेकंदाच्या जिंगल्स जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आल्या.

१८) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी.सी.पी.एन.टी. तसेच स्वाईन फ्ल्यू, क्षयरोग या आजारांविषयी जनजागृती संदेशाचे टी.व्ही. स्पॉट सह्याद्री दूरदर्शन केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

१९) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी. सी. पी. एन. टी. तसेच या कार्यक्रमाविषयी ६० सेकंदाच्या जनजागृती संदेशाचे जिंगल्स आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून प्रसारण करण्यात आले.

२०) Mother's Absolute Affection (MAA) अंतर्गत दूरदर्शन व खाजगी मराठी मनोरंजन व न्युज चॅनलद्वारे व आकाशवाणी केंद्रावरून जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

२१) मौखिक आरोग्य तपासणी मोहिम राज्यभर राबविण्यात आली.

२२) जागतिक तंबाखू विरोधी दिन निमित्ताने तीन दिवस मंत्रालयात तंबाखू मुक्त अभियान मोहिम राबविण्यात आली व त्या निमित्ताने विविध प्रसिध्दी कार्यक्रमाचे आयोजन करून राज्यस्तरीय प्रदर्शन लावण्यात आले. अधिकारी, कर्मचारी व उपस्थित नागरीक यांना तंबाखू विरोधी दिनानिमित्त शपथ देण्यात आली.

२३) राज्यात मोटार बाईक ऑम्ब्युलन्स चा प्रकल्प सुरू करण्यात आला.

२४) मोटार बाईक ऑम्ब्युलन्स या प्रकल्पाच्या विस्ताराबाबतचा कार्यक्रम मुंबई येथे करण्यात आले.

२५) वृत्तपत्रद्वारे व्यापक प्रमाणात जाहिराती प्रसिध्द करण्यात आल्या आहेत.

२६) मा. महासंचालक, माहिती व जसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडून निर्गमित करण्यात आलेल्या कार्यदेशानुसार कुटुंब कल्याण, राष्ट्रीय असांसर्गिक रोग नियंत्रण कार्यक्रम, नियमित लसीकरण इ. विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांचे जनजागृती संदेश माहे मार्च व एप्रिल २०१८ महिन्यांमध्ये राज्य परिवहन मंडळाच्या एसटी पॅनलवर, सीटच्या मागे, शिक्षाच्या पाठीमागे तसेच बॅनर्स वर छपाई, रेल्वेच्या एका बाजुवर, सिनेमागृहामध्ये स्पॉट प्रदर्शित करणे इ. माध्यमाद्वारे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करण्यात आले.

२७) राज्यामध्ये माहे नोव्हेंबर २०१८ राबविण्यात येत आलेल्या गोवर रुबेला लसीकरण मोहिमेच्या व्यापक जनजागृतीसाठी बुकलेट लिफलेट, बॅनर्स इ. प्रशिक्षण व प्रसिध्दी साहित्य जिल्ह्यांना पुरवठा करण्याविषयीची कार्यवाही मार्गदर्शानुसार करण्यात आली.

२८) गोवर रुबेला अंतर्गत दूरदर्शन, आकाशवाणी, खाजगी दूरदर्शन व आकाशवाणी चॅनेल्सवर, कॅम्प्युनिटी रेडिओ चॅनेल्स, सोशल मिडीया इत्यादी माध्यमाद्वारे राज्यात मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती करण्यात आली.

२९) कुष्ठरोग, क्षयरोग व असांसर्गिक रोगाकरिता माहे सप्टेंबर २०१९ महिन्यात दूरदर्शन, आकाशवाणी व प्रिंट मिडीयाद्वारे व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती.

३०) सोशल मिडीयाद्वारे विविध कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य दिन बाबत जनजागृती

३१) आयईसी पॉलीसी चे प्रारूप तयार करण्यात आले असून लवकरच त्याची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे.

३२) टीव्ही स्पॉटस, रेडिओ जिगल्स याबाबतच्या क्रिएटीव्हज तयार करण्यात आल्या व त्याद्वारे राज्यभर व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती करण्यात आली.

३३) वॉट्सअप, फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम, यु ट्युब इ. सोशल मिडीया हॅडल्सद्वारे नियमितपणे प्रसिध्दी कार्यक्रम राज्यभर राबविण्यात येत आहे.

३४) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करण्यात येवून ते राज्य, जिल्हा, तालुका, प्रा. आ. केंद्र व विविध आरोग्य संस्थांच्या दर्शनी भागात लावण्यात आले.

३५) युनिसेफ यांच्या सहाय्याने दोन दिवसांची आंतर संवाद कार्यशाळा पुणे येथे घेण्यात आली.

३६) करोना या आजाराविषयी राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम राबविण्यात येत आहे. यात सोशल मिडीया, होर्डिंग, रेल्वे एलईडी व मुद्रीत माध्यमाद्वारे तसेच जिल्हाच्या ठिकाणी व गाव पातळीवर व्यापक प्रसिध्दी केली जात आहे.

३७) सोशल मिडीया उपक्रमासाठी युनिसेफ संस्थेने विशेष उपक्रम प्रायोजित केला आहे.

३८) कोविड रोगाबाबत मास, मिड व व्यक्तीगत संवादाद्वारे महाराष्ट्र राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहीम.

चालू असलेले महत्वाचे उपक्रम :-

१) जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी यांची रिक्त पदे एमपीएससी द्वारे भरणे.

२) पहिला महा आरोग्य फिल्म फेस्टिवल २९ फेब्रुवारी २०२० रोजी पुणे येथे आयोजित करण्यात आला. त्यास चांगला प्रतिसाद मिळाला एकूण १२२ लघुपट प्राप्त झाले त्यापैकी ३८ विजेत्यांनी गौरविण्यात आले. त्यामध्ये विविध संस्था व लोकसमुहाद्वारे तयार करण्यात आलेल्या लघु चित्रपटाद्वारे लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरूकता व मागणी वाढविण्यासाठी उपयोग करण्यात येणार आहे.

३) नवीन टीव्ही स्पॉटस, रेडिओ जिगल्स व नमुने तयार करण्यात आले असून त्याचा उपयोग लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरूकता व मागणी वाढविण्यासाठी करण्यात येत आहे.

४) आरोग्य संवर्धन केंद्राकरिता विविध नमुने तयार करून सर्व जिल्हयांना देण्यात आले.

५) फिल्ड प्रसिध्दी कार्यालय व इतर संस्थांचे मदतीने विशेष आयईसी प्रकल्प राबविण्यात येत आहे.

६) मा. आरोग्य मंत्री, मा. प्रधान सचिव, मा. आयुक्त यांचे मेसेजेस रेकॉर्ड करण्यात येवून त्याद्वारे जनजागृती करण्यात येत आहे.

७) आयईसी अंतर्गत आरोग्य व्यवस्थापन व माहिती पध्दती अंतर्गत मासिक अहवालांचे नमुने तयार करण्यात येवून ते ऑनलाईन **dhis २** मध्ये समाविष्ट करण्यात आले असून त्याद्वारे संनियंत्रण करण्यात येणार.

८) कोविड १९ विषयी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिध्दी करण्यात आली तसेच यात इतर विभागांना समाविष्ट करण्यात आले.

९) युनिसेफ यांच्या पाठबळाद्वारे लोकसहभाग, कम्युनिटी रेडिओ व समाज माध्यमाद्वारे जनजागृती करण्यात आली.

१०) लोक सहभागासाठी टि व्ही स्पॉट लोकसहभाग स्पर्धा घेण्यात आली यात युवकांकडून ४७ स्पॉट प्राप्त झाले त्याचे समाज माध्यमाद्वारे प्रसारण करण्यात आले.

११) विविध विषयावर व्हिडिओ ऑडिओ तयार करून मास मीडिया, मीड मीडिया व आयपीसी द्वारे प्रसारण करण्यात येत आहे.

१२) मा. आरोग्य मंत्री मा. सचिव मा. आयुक्त मा. संचालक यांचे विविध विषयांवर संदेश रेकॉर्ड करून त्यांचे प्रसारण करण्यात आले.

१३) कार्यक्रम निहाय आयईसी साहित्य तयार करून डिजिटल पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

१४) डिजिटल पध्दतीने आयईसी साठी “महा आरोग्य संवाद” या नावाने स्वतंत्र मोबाईल ॲप तयार करण्यात येवून ते सर्व प्रथमस्थानी काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

१५) महा आरोग्य संवाद या नावाने एक स्वतंत्र बंग तयार करण्यात आला व त्याद्वारे सर्व प्रकारचे आयईसी साहित्य सर्वसामान्य जनतेस उपलब्ध करून देण्यात आले.

१६) कोविड महामारीच्या जनजागृतीसाठीची माझे कुटुंब माझी जबाबदारी ही मोहिम यशस्वीरीत्या राबविण्यात आली.

१७) कोविड अंतर्गत दुसऱ्या लाटे दरम्यान मी जबाबदार ही मोहिम राबविण्यात आली.

१८) कोविड अनुरूप वर्तन बाबत एक स्वतंत्र जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

१९) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करून डिजिटल साहित्य आरोग्य कर्मचारी यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

२०) OR Code च्या माध्यमातून सर्व आरोग्यमय कर्मचारी यांना आरोग्य शिक्षण साहित्य उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

२१) मेळघाट या दुर्गम भागातील विशेष कोरकू भाषेत बॅनर व व्हीडीओ तयार करण्यात आले आहेत.

२२) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत दि. २३ जानेवारी २०२३ रोजी मुंबई येथे “वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे आरोग्यरत्न पुरस्कार वितरण समारंभ” आयोजित करण्यात आले. या कार्यक्रमासाठी IEC मटेरियलमध्ये कार्यक्रम पत्रिका, फोल्डर डिजाईन, बॅकड्रॉप, नेम प्लेट्स, कमान डिजाईन, मेमेटी डिजाईन, चॅक डिजाईन, फूड, बॉक्स डिजाईन, इन्व्हिटेसन फोटो अल्बम, बुकलेट आठ पेज आणि १७ स्टॅंडीस तयार करण्यात आले.

२३) मा. मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे आणि आरोग्यमंत्री तानाजी सावंत यांच्या हस्ते आरोग्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या एकूण १० जणांचा सत्कार, प्रशस्तीपत्र, स्तुतिचिन्ह व एक लाखाचा धनादेश पुरस्कारांना प्रदान करण्यात आले, व यशस्वीरीत्या सोहळा पार पडला.

२४) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत महाआरोग्य फिल्म फेस्टिवल २०२२-२३ बक्षीस वितरण समारंभ दिनांक. १७ फेब्रुवारी २०२३ रोजी दुपारी १२.३० वाजता बालगंधर्व रंगमंदिर, जंगलीमहाराज रोड, पुणे येथे आयोजित करण्यात आले.

२५) सार्वजनिक आरोग्य विभागाने गेल्या १०० दिवसांत घेतलेले महत्वाचे निर्णय. (९३० शब्द) - यावर आधारित २२ क्रिएटीव्ह तयार केले.

२६) राज्य शासनाच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे महत्वाचे निर्णय - नोट तयार केली.

२७) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना- (सुमारे ३,५५० शब्दांत आढावा)- यावर एक पुस्तिका तयार केली. - १० पाने

२८) जन औषधी योजनेची पुस्तिका (इंग्रजीमध्ये) तयार केली.- २४ पाने

२९) कोविड- १९, घाबरू नका, जागरूक रहा दूर करू करोनाचे गैरसमज, योग्य माहिती आहे काळाची गरज, केंद्र सरकारच्या अहवालावरून ७३० शब्दांचा अहवाल- भाषांतर केले.

३०) “सुंदर माझा दवाखाना” याची PPT आणि पुस्तिका तयार केली. - ८६ पाने

३१) “हिंदु हृदय सम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना” पुस्तिका तयार केली. ८६ पाने

- ३२) “जागरूक पालक, सुदृढ बालक” पुस्तिका तयार केली.-१३२ पाने
 ३३) “माता सुरक्षित, तर घर सुरक्षित” पुस्तिका तयार केली.-९८ पाने
 ३४) महाआरोग्य योजना पुस्तिका - ८४ पाने
 ३५) आषाढी वारी निमित्त पंढरपूर येथे महाआरोग्य शिबिराचे आयोजन
 ३६) आयुष्मान भव: अभियानाचा मुंबई येथे राज्यस्तरीय शुभारंभ कार्यक्रम
 ३७) नाशिक येथे पश्चिम विभागीय समुदाय आरोग्य अधिकारी यांचे दोन दिवसीय दुसरी प्रादेशिक परिषदेचे आयोजन

- ३८) १८ वर्षावरिल नागरिकांची आरोग्य तपासणी करण्यासाठी निरोगी आरोग्य तरुणाईचे, वैभव महाराष्ट्राचे अभियानाला सुरुवात
 ३९) राष्ट्रीय आयुष मिशन अंतर्गत आयुष कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी सहा राज्ये/ केंद्रशासित प्रदेश यांची मुंबई येथे प्रादेशिक आढावा बैठक पार पडली.
 ४०) नवरात्र महोत्सवाअंतर्गत तुळजापूर येथे दिनांक २७-२९ ऑक्टोबर २०२३ दरम्यान महाआरोग्य शिबिराचे आयोजन

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण दिन पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरूकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धूम्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरूकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्मान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिवताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जून ३१ मे	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरुकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day
६.	जून	१ ते ३० जून ५ जून ८ जून १० ते १६ जून १४ जून १५ जून १८ जून १९ जून २१ जून २६ जून २९ जून	हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन टयुमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	Malaria Prevention Month / Awareness Campaign World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor's Day World Zoonotic Disease Day World Population Day World Hepatitis Day ORS Day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा पंधरवाडा स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Mosquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month, Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरुकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरुकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलीओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरुकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरुकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुन्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाल दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

१२. सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (सुराक्षनिका) महाराष्ट्र राज्य

प्रस्तावना :-

क्षयरोग हा "मायक्रोबॅक्टेरियम ट्युबरक्युलोसिस" नावाच्या जीवाणुमुळे होतो. हा आजार माणसाला फार पुर्वीपासून माहित असून प्राचिन काळी त्याला "राजयक्ष्मा" या नावाने संबोधले जायचे. क्षयरोग प्रामुख्याने फुफुसांना होत असला तरी तो शरिराच्या लसिकाग्रंथी, मेंदू, हाडे, मुत्रपिंड या सारख्या अवयवांनासुध्दा होवू शकतो. क्षयरोगाचा प्रसार हवेद्वारे होतो. जेव्हा फुफुसांच्या क्षयरोगाने आजारी असणारी व्यक्ती शिकते किंवा खोकते तेव्हा हवेद्वारे क्षयरोगाच्या जीवाणूचा प्रसार होतो.

शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम महाराष्ट्रा मध्ये सन १९९८-९९ पासून टप्याटप्याने राबविण्यात येत आहे. हा कार्यक्रम सर्व राज्यात २००३ पासून राबविण्यात येत आहे. व तसेच हा कार्यक्रम प्रभावी पणे राबविण्यासाठी राज्य क्षयरोग नियंत्रण सोसायटी व ८० जिल्हा/शहर क्षयरोग नियंत्रण केंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. मा. प्रधानमंत्री यांच्या महत्वकांक्षी धोरणानुसार सन २०२५ पर्यंत भारत देश हा क्षयरोग मुक्त करण्याचे ध्येय ठरविण्यात आले आहे.

कार्यक्रमाचे उद्दिष्टे :-

- राज्यातील अपेक्षित सर्व क्षयरुग्णांपैकी ९० % रुग्णांची नोंदणी करणे
- उपचारावरील नवीन क्षयरुग्णांपैकी ९० % क्षयरुग्ण बरे करणे तसेच पुर्नउपचारावरील ८५ % क्षयरुग्ण बरे करणे
- ड्रग रेझिस्टंट क्षयरुग्ण रोगमुक्त होण्याचे प्रमाण वाढविणे.
- एचआयव्ही बाधित क्षयरुग्णाचे व त्याच्यातील मृत्यु दर कमी करणे.
- खाजगी वैद्यकीय क्षेत्रातील क्षयरुग्णांना कार्यक्रमांतर्गत सेवा पुरविणे.

कार्यक्रम संरचना :-

क्षयरोग उपचारपथक पथक (टि.यू.)	ग्रामीण भाग - प्रती तालुका एक टी.यू. शहरी भाग -एफ टी. यू. प्रती २.५० लक्ष लोकसंख्या
मान्यताप्राप्त सुक्ष्मदर्शी केंद्र (डी. एम. सी.)	बिगर आदिवासी /बिगर- प्रती १.०० लक्ष डोंगराळ भाग- लोकसंख्येसाठी प्रती डी.एम.सी. एक
सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनाच्या प्रस्तावित मार्गदर्शक सुचनेनुसार राज्यातील प्रत्येक पी. एच.आय. संस्थेला डी.एम.सी. करण्याचे प्रस्तावित आहे.	आदिवासी/डोंगराळ भाग- प्रति ५०.००० लोकसंख्येसाठी डी.एम.सी. एक

कार्यक्रमांतर्गत संस्था :-

संस्था	संख्या
राज्य क्षयरोग प्रशिक्षण व नियंत्रण प्रशिक्षण केंद्र	...
राज्य औषधी भांडार	...
क्षयरोग रुग्णालये-	...
१. क्षयरोग धाम बुलढाणा	३
२. औंध उरो रुग्णालय, पुणे	३
३. श्री.जी. राठी क्षयरोग रुग्णालय, अमरावती,	५
४. शशीकला क्षयरोग रुग्णालय, जयसिंगपूर, जि. कोल्हापूर	
५. शिवडी (मुंबई)	
जिल्हा क्षयरोग केंद्रे	...
शहर क्षयरोग केंद्रे	...
एकूण उपचार पथके	३४
एकूण मान्यताप्राप्त सुक्ष्मदर्शक केंद्रे	४६
कल्चर डी.ए.स.टी. लॅब	...
नोडल डीआरटीबी सेंटर	५२९
जिल्हास्तरीय डीआरटीबी सेंटर	...
ए आर टी केंद्र	...
नॉन डिजिटल एक्स रे मशिन	२०२५
डिजिटल एक्स रे मशिन (प्रस्तावित-२२)	९२
सीबीनॅट मशिन	२९
Truen at+मशिन (राज्य १५० केंद्र ७९)	४२
खाजगी संस्था (NGO)	...
सहकारी संस्था	९९
मेडिकल कॉलेज-शासकीय-३१	४१३
खाजगी	४९
एकूण	१४७
एन.एच.एम. अंतर्गत राज्य स्तरीय पी.पी.एस.ए.	३२९
जिल्हा/मनपा	८०
	०८
	३२
	६३
	३५

अधिकारी/कर्मचारी पदांची सध्यस्थिती :-

कार्यक्रमांतर्गत मंजूर शासकीय अधिकारी / कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१. राज्य स्तरीय	३५	१०	२४
२. जिल्हा स्तरीय	१०३६	६५७	३७९
एकूण	१०७१	६६७	४०३

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत करारतत्वावरील कार्यरत कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१. राज्य स्तरीय	९३	७५	१८
२. जिल्हा स्तरीय	२४८०	२२१३	२६७
एकूण	२५७३	२२८८	२८५

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

निदान :- सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार क्षयरोगाचे निदान करण्यात येते. नविन निदान झालेल्या क्षयरुग्णांमधील औषधांची संवेदनाशीलता तपासण्याकरिता खालील चाचण्या कार्यक्रमांतर्गत करण्यात येतात.

- १) सीबीनॅट
- २) लाईन प्रोबअॅसे (LPA)
- ३) लीक्वीड/सॉलीड कल्चर

● उपचार पध्दती

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार नविन निदान झालेल्या औषधी संवेदन व औषधीविरोधी क्षयरुग्णांना उपचार देण्यात येतात.

१) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या क्षयरुग्णांना त्यांच्या वजनानुसार उत्तम दर्जाचे क्षयविरोधी औषधी (Fix Dose Combination मध्य) उपचार पुर्ण होई पर्यंत अखंडित पुरविण्यात येतात.

२) क्षयरोग पथकामधील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या मार्फत क्षयरुग्णांचे उपचार पुर्ण होण्याकरिता सतत त्यांची देखरेख व पर्यवेक्षण करण्यात येते.

३) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या औषधविरोधी क्षयरुग्णांना मार्गदर्शक सुचनांनुसार क्षयविरोधी औषधांचे उपचार सुरु करण्यात येतात.

कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

क्षयरोगावरील प्राथमिक उपचारांना दाद न देणाऱ्या (एमडीआर टीबी) रुग्णांच्या निदानासाठी राज्यात खालील ठिकाणी **Culture and DST laboratories** कार्यरत असून या ठिकाणी रोग निदानाची अद्यावत सुविधा उपलब्ध आहे. -

१. जे. जे. हॉस्पिटल, मुंबई.
२. हिंदुजा हॉस्पिटल, मुंबई.
३. सुपर रेलिगेअर लॅबराटोरी, मुंबई.
४. महात्मा गांधी इंस्टीटयुट ऑफ मेडीकल सायन्सेस, सेवाग्राम वर्धा.
५. मेट्रोपोलिस लॅबोरेटरी, मुंबई.
६. बी. जे. वैद्यकीय महाविद्यालय व ससून रुग्णालय, पुणे
७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.
८. जीटीबी हॉस्पिटल, शिवडी मुंबई.
९. इन्फेक्शन लॅबोस्टेरी ठाणे.
१०. सबअर्बन लॅब, मुंबई.
११. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र नागपुर.
१२. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र पुणे.

अति जोखमीच्या लोकसंख्येत, क्षय रुग्णामध्ये तसेच औषधोचाराचा विचार करता राज्यात २१ ठिकाणी नोडल एम. डी. आर टीबी केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारच्या रुग्णांना विशेषज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली औषधोपचार करण्यासाठी यापैकी बहुतांशी केंद्र ही वैद्यकीय महाविद्यालय, क्षयरुग्णालयाचे ठिकाणी आहेत.

NTEP प्रोग्राममधील प्रत्येक निदान झालेल्या टीबी रुग्णाची CBNAAT/Truenat मशीनवर रिफाम्पिसिन संवेदनशीलतेसाठी चाचणी केली जाते. यामुळे DRTB रुग्णाची लवकर ओळख होण्यास मदत होते. राज्यात १४७ CBNAAT साइट्स आणि २२९ Truenat साइट्स सर्व जिल्ह्यांमध्ये वाटप केल्या आहेत.

निदान झालेल्या औषध प्रतिरोधक क्षयरुग्णांना वैद्यकीय तज्ञांच्या (डीआरटीबी committee) मार्गदर्शनाखाली विविध औषधे असलेली योग्य पथ्ये सांगितली जातात.

DRTB रुग्णाची उपचार सुरु करण्यासाठी खालील २१ नोडल ड्रग रेझिस्टंट टीबी DRTB केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.

१. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नागपुर.
२. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, अकोला.
३. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.
४. टिबी हॉस्पिटल, शिवडी, मुंबई.
५. औंध उरो रुग्णालय, पुणे
६. डॉ. वसंतराव पवार वैद्यकीय महाविद्यालय, नाशिक
७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, लातूर
८. राजीव गांधी, वैद्यकीय महाविद्यालय, ठाणे
९. एन. के. पी. साळवे इंस्टीटयुट ऑफ सायन्सेस, नागपुर

१०. लोकमान्य टिळक मेमोरियल मेडीकल कॉलेज, सायन हॉस्पिटल, सायन, मुंबई.
 ११. टोपीवाला नॅशनल मेडीकल कॉलेज बी. वाय. एल. नायर चॅरीटेबल हॉस्पिटल मुंबई सेंट्रल, मुंबई.
 १२. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, मिरज सांगली
 १३. के. ई. एम. रुग्णालय, मुंबई.
 १४. सेंटनरी रुग्णालय, (गोवडी) मुंबई
 १५. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई
 १६. सेंटनरी रुग्णालय, (कांदीवली) मुंबई
 १७. सर्वोदय हॉस्पिटल घाटकोपर, मुंबई
 १८. जी. टी. रुग्णालय, मुंबई
 १९. वाडिया रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
 २०. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
 २१. हिंदूजा रुग्णालय, मुंबई (Partners Scheme)
- या व्यतिरिक्त खालील ४२ ठिकाणी जिल्हास्तरीय डिआरटीबी सेंटर कार्यरत आहेत. त्याठिकाणी औषधविरोधी क्षयरुग्णांना औषध उपचार देण्यात येतात.
- १) क्षयरोग रुग्णालय अमरावती
 - २ के.जे. सोमय्य मुंबई
 - ३) जिल्हा सामान्य रुग्णालय नंदुरबार
 - ४) वैद्यकीय महाविद्यालय यवतमाळ
 - ५) जे.एन. वैद्यकीय महाविद्यालय सावंगी, वर्धा
 - ६) जिल्हा सामान्य रुग्णालय चंद्रपूर
 - ७) डी.वायपाटील मुंबई (एनजीओ)
 - ८) वैद्यकीय महाविद्यालय, जळगांव
 - ९) जिल्हा सामान्य रुग्णालय, अहमदनगर
 - १०) सी.पी.आर. वैद्यकीय महाविद्यालय, कोल्हापूर
 - ११) सामान्य रुग्णालय वाशी
 - १२) मिरा भाईंदर महानगरपालिका रुग्णालय
 - १३) वसई विरार महानगरपालिका रुग्णालय
 - १४) बेल एअर रुग्णालय, पाचगणी, सातारा (एनजीओ/पीपी)
 - १५) अर्बन हेल्थ सेंटर धारावी, मुंबई
 - १६) खार टिबी क्लिनिक, बांद्रा मुंबई
 - १७) व्ही एन देसाई रुग्णालय बांद्रा पश्चिम. मुंबई
 - १८) सा.रु. मालवाणी, मालाड, मुंबई
 - १९) कुपर हॉस्पिटल, मुंबई
 - २०) सिव्हील हॉस्पिटल, गडचिरोली
 - २१) सिव्हील हॉस्पिटल, परभणी
 - २२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नांदेड
 - २३) सिव्हील हॉस्पिटल, बीड
 - २४) सिव्हील हॉस्पिटल, सिंधुदुर्ग
 - २५) सिव्हील हॉस्पिटल, धाराशिव
 - २६) सिव्हील हॉस्पिटल, जालना
 - २७) एमजीएम रायगड
 - २८) सिव्हील हॉस्पिटल, भंडारा
 - २९) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, सोलापूर
 - ३०) बुलडाणा
 - ३१) गोंदीया
 - ३२) जिल्हा क्षयरोग केंद्र वाशिम
 - ३३) डिआर टिबी सेंटर सांगली
 - ३४) कुर्ला बेल बाजार रोड
 - ३५) डी. वाय पाटील मेडीकल कॉलेज पिंपरी
 - ३६) डी. वाय पाटील मेडीकल कॉलेज कोल्हापूर
 - ३७) रुख्मीनी हॉस्पिटल कल्याण डोंबिवली
 - ३८) सिव्हील हॉस्पिटल सांगली
 - ३९) कोल्डोंगरी डिस्पेंसरी
 - ४०) मा. जनरल हॉस्पिटल पोस्टल कॉलनी, चेंबुर
 - ४१) जवाहर मेडिकल फॉउंडेशन, एस.सी.वी एम, मेडिकल, कॉलेज, धुळे.
 - ४२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, धुळे.

६) कार्यक्रमांतर्गत सद्यःस्थिती व निर्देशांकनिहाय झालेले कार्य -

२०१९ च्या राष्ट्रीय क्रमवारीत देशामध्ये महाराष्ट्र १३ व्या क्रमांकावर असून मोठ्या राज्याच्या क्रमवारीत ८व्या क्रमांकावर आहे.

वर्ष	तपासलेले संशयीत क्षयरुग्ण	संशयीत रुग्ण तपासणी प्रमाण /लाख/ वर्ष	नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण			क्षयरुग्ण नोंदणी प्रमाण/लाख/वर्ष		
			सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण
२०१७	१००५४७६	८७२	१२३९८२	६९१०८	१९३०९०	१०३	५७	१६०
२०१८	१०१९८६४	८४९	१४०९८५	६९६४५	२०२६३०	११७	५१	१६८
२०१९	११२६२९४	९३४	१४३९५४	८३०५०	२२७००४	११९	६९	१८८
२०२०	८५७६९४	६८२	९५७६२	६४३१०	१६००७२	७६	५१	१२७
२०२१	९५४४२१	७५०	११०२१६	९००२४	२००२४०	८७	७१	१५८
२०२२	१९९८३५६	१५५२	१३२३४८	१०१५२४	२३३८७२	१०३	७९	१८२
२०२३ (सप्टें. पर्यंत)	१६८९०८४	१७४०	८९३१७	७२७४४	१६२०६१	९३	७६	१६९

डीआरटीबी व डीएसटीबी रुग्णांची माहिती

वर्ष	एकूण एम.डी.आर व आर. आर. क्षयरुग्ण (खाजगी व शासकीय)	उपचारावर आणलेले एम.डी.आर व आर. आर. क्षयरुग्ण	टक्केवारी
२०१९	१०७७८	९९५२	९२ टक्के
२०२०	८०८५	७५२५	९३ टक्के
२०२१	९६०८	९०१७	९४ टक्के
२०२२	१०३८४	९७०५	९३ टक्के
जून २०२३ पर्यंत	४८७९	४४७३	९२ टक्के

औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण :-

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णांना औषधोपचार पूर्ण करण्याचे दृष्टिने कर्मचाऱ्यांचे मार्गदर्शनाखाली /सहकार्याने मोफत औषधी दिली जाते सर्व प्रकारचे नविन क्षयरुग्ण व पुर्नउपचाराखालील क्षयरुग्ण यांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	नविन क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)	पुर्नउपचाराखाली क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (अपेक्षित ८५ टक्के पेक्षा जास्त)
२०१८	८७ टक्के	७२ टक्के
रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (डीएसटीबी) (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (डीआरटीबी) (अपेक्षित ६० टक्के पेक्षा जास्त)
२०१९	८८ टक्के	५९ टक्के
२०२०	८४ टक्के	६५ टक्के
२०२१	८४ टक्के	६९ टक्के
२०२२	८७ टक्के	सर्व रुग्णांचे निकाल अद्याप मिळालेले नाही कारण रुग्ण अद्याप उपचारावर आहेत
२०२३ (सप्टें. २०२३ पर्यंत)	८६ टक्के	सर्व रुग्णांचे निकाल अद्याप मिळालेले नाही कारण रुग्ण अद्याप उपचारावर आहेत

● टि बी - एच आय व्ही समन्वय -

एचआयव्ही बाधित व्यक्तीमध्ये क्षयरोग हा सर्वात लवकर होणार आणि सर्वसामान्य संधीसाधू रोग आहे. एचआयव्ही बाधित व्यक्तींना क्षयरोग होण्याचा धोका हा एच आय व्ही नसलेल्या रुग्णापेक्षा सात ते आठ पटीने जास्त असतो.

टीबीएचआयव्ही समन्वयांतर्गत सर्व एच आय व्ही बाधित व्यक्तींमध्ये क्षयरोगाबाबत वेळीच तपासणी तसेच सर्व क्षयरुग्णांची एचआयव्ही साठी चाचणी करण्यात येते. सद्यस्थितीत क्षयरुग्णांचे एच आय व्ही चाचणीचे प्रमाण ९२ टक्के आहे.

निर्देशांक	एच आय व्हीची स्थिती माहिती असलेले क्षयरुग्ण	एच आय व्हीची बाधा झाल्याचे आढळून आलेले क्षयरुग्ण
२०१७	१०८७२९ (६७ टक्के)	६६८६ (६.१ टक्के)
२०१८	१२४१४२ (६२ टक्के)	७२४८ (५.८ टक्के)
२०१९	१९४३४० (८७ टक्के)	८०७५ (४.१ टक्के)
२०२०	१४९६४६ (९५ टक्के)	५६९४ (३.८ टक्के)
२०२१	१९०६०१ (९७ टक्के)	६२०७ (३.३ टक्के)
२०२२	२२५८३१ (९८ टक्के)	६२३७ (२.८ टक्के)
२०२३ (माहे. सप्टेंबर पर्यंत)	१५११६१ (९४ टक्के)	३८७९ (२.६ टक्के)

केमोप्रोफिलॅक्सिस : - मायकोबॅक्टीरियम या जिवाणुमुळे होणार क्षयरोगाचा संसर्ग रोखण्यासाठी व आधीच संक्रमित व्यक्तीमध्ये रोगाचा विकास टाळण्यासाठी, क्षयरोग केमोप्रोफिलॅक्सिस एक उपचारात्मक उपाय आहे सदर उपचारामध्ये आयसोनियाझिड ही सर्वात जास्त वापरली जातात तथापि सयर्फॅम्पिसिन आणि पायराझिनेमाइडचा वापर केमोप्रोफिलॅक्सिस मध्ये सुरु झाला आहे.

वर्ष	एकूण क्षयरुग्ण	केमोप्रोफिलॅक्सिस करीता पात्र क्षयरुग्ण	एकूण ६ वर्षाखालील केमोप्रोफिलॅक्सिस असलेली बालके	एकूण क्षयरुग्ण
२०१९	२२३४८२	४२९४०	३६३१२	८५ टक्के
२०२०	१५६७२७	२६८७३	१७६८०	६६ टक्के
२०२१	१८५०१८	१८४०४	७९६९	
२०२२	१३३०३५	२६५०४	१५६९०	५९ टक्के
२०२३ (सप्टें. पर्यंत)	८६८२४	१७७७०	१०४३६	५९ टक्के

क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती : - मधुमेहावरील नियंत्रण खराब होण्यासाठी संक्रमण ओळखले जाते आणि क्षयरोग देखील त्याला अपवाद नाही. क्षयरोगामुळे ग्लूकोज असहिष्णुता उद्भवू शकते आणि रुग्णांना मधुमेह इन्सूलिनच्या कमतरतेमुळे ग्रस्त होऊ शकतात, क्षयरोगाच्या उपचारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या औषधे देखील मधुमेह असलेल्या रुग्णांमध्ये ग्लाइसेमिक नियंत्रण बिघडू शकतात.

वर्ष	एकूण क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती माहिती असलेले रुग्ण	टक्केवारी
२०१९	२२३४८२	१६९९३	७६ टक्के
२०२०	१५६७२७	१४३२९४	९१ टक्के
२०२१	१९६८१५	१८३६२०	९३ टक्के
२०२२	२२९६५६	२२९९६१	९७ टक्के
२०२३ (सप्टें. पर्यंत)	१६०४६२	१४८७८०	९३ टक्के

● पोषण पुनर्वसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी :-

शासन निर्णय दिनांक ३ ऑक्टो. २०१६ व २६ ऑक्टो. २०१६ नुसार पोषण पुनर्वसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी करण्याच्या सुचना दिलेल्या आहेत. सदर तपासणी माहे जुलै २०१६ पासून त्यावेळच्या ३५ केंद्रात करण्यात येत असून सद्यस्थितीत असलेल्या ४५ केंद्रांमधून ही तपासणी करण्यात येते.

विवरण	पोषण पुनर्वसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची संख्या	पैकी क्षयरोगासाठी तपासलेल्या बालकांची संख्या	पैकी क्षयरोगाचे निदान झालेल्या व औषधोपचारास सुरु केलेल्या बालकांची संख्या
२०१७	४९९३	४६७२ (९४ टक्के)	१०३
२०१८	६४४८	६१६७ (९६ टक्के)	७४
२०१९	६५२५	६३१८ (९७ टक्के)	५०
२०२०	२९५६	२७७८ (९४ टक्के)	१५
२०२१	४०७६	३७३३ (९२ टक्के)	१३
२०२२	५८२६	५३११ (९१ टक्के)	२३
२०२३ (सप्टें. पर्यंत)	४७५७	३९२६ (८३ टक्के)	११

● यु. डी. एस. टी. (Universal DST).

शासकीय तसेच खाजगी क्षेत्रांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णाची Rifampicin या औषधाची प्रतिकारशक्ति निश्चित करण्यासाठी GeneXpert (CBNAAT) द्वारे तपासणी करणे अवश्यक आहे.

वर्ष	शासकीय क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के
२०१८	१४०१७३	६६७५०	४८	६०२६७	१२१४२	२०	२००४४०	७८८९२	३९
२०१९	१४७४८६	११७४२२	८०	७५९९६	४००२७	५३	२२३४८२	१५७४४९	७०
२०२०	१०३६६१	८७३१६	८४	५३०६६	३४१७४	६४	१५६७२७	१२१४९०	७८
२०२१	१२६७३७	१०५५८१	८३	७००७८	४६८३२	६७	१९६८१५	१५२४१३	७७
२०२२	१५२३०४	१०८७१८	७१	७७३५२	४०८८२	५३	२२९६५६	१४९६००	६५
२०२३ (सप्टें. पर्यंत)	१०३१५०	७२४९०	७०	५७३१२	३०७२२	५४	१६०४६२	१०३२१२	६४

● डी. बी. टी. अंतर्गत लाभ

डी.बी. टी. अंतर्गत लाभ महाराष्ट्र राज्यात १ एप्रिल २०१८ पासून क्षयरुग्णांना निव्वक्षय पोषण आहार योजने अंतर्गत दरमहा ५०० रुपये क्षयरुग्णांच्या बँक खात्यात थेट उपचार चालू असेपर्यंत वर्ग करण्यात येते.

वर्ष	पात्र लाभार्थी	बँक खाते अद्ययावत केलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेल्या लाभार्थ्यांची टक्केवारी
२०१९	२२१९६२	१३२४५७	१०७७७३	४९ %
२०२०	१५८६०८	११५६७२	९८८१९	६२ %
२०२१	१९९७८७	१४२५५०	९१६९४	७४ %
२०२२	२३४६०९	१७७९३३	१५५४२९	६६ %
२०२३ (सप्टें. पर्यंत)	१५३७२४	११५३२७	९६०३९	६२ %

● सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम -(ACF).

(निकषय प्रणालीनुसार)

जोखमीच्या जिल्हांचा कृती योजनेचा भाग म्हणून, पोहचण्यास अवघड/जोखीमग्रस्त भागात/ लोकसंख्येत सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम खालील प्रमाणे तीन टप्प्यात राबविण्याचा निर्णय केंद्रीय क्षयरोग विभागाने घेतला आहे.

वरील मोहिमेमध्ये झालेल्या कार्यपुर्तीचा अहवाल

वर्ष	विवरण	सर्वेक्षणासाठी निश्चित केलेली लोकसंख्या	प्रत्यक्ष सर्वेक्षण केलेली लोकसंख्या	एकुण शोधलेले संशयित क्षयरुग्ण	एकुण निघन झालेले क्षयरुग्ण	उपचाराखाली आणलेले संशयित क्षयरुग्ण
२०१८	टप्पा क्र. १	१२८५४५५९	१११६१६९६ (८७ टक्के)	४२०२१ (०.४ टक्के)	१६३७ (४ टक्के)	१६०४ (९८ टक्के)
	टप्पा क्र. २	१०६२५२४४	१०११९७३४ (९५ टक्के)	४९२०४ (०.५ टक्के)	२२७५ (४.६ टक्के)	२२४१ (९९ टक्के)
२०१९	टप्पा क्र. १	१०२३६५२६	१०२१७४०४ (१०० टक्के)	५२३३७ (०.५ टक्के)	२३६७ (४.५ टक्के)	२३०४ (९७ टक्के)
	टप्पा क्र. २*	८४९२७२३४	७७३५१०३७ (९१ टक्के)	१५९४१३ (०.२ टक्के)	११२९० (७.१ टक्के)	११०८५ (९८ टक्के)
२०२० (१६ ते २३ मार्च)	टप्पा क्र. १	५१०३३१३	४३०६२८६ (८४ टक्के)	१७२३२ (०.४ टक्के)	३७६ (२.२ टक्के)	३६१ (९६ टक्के)
२०२० (१ डिसे. ते ३१ जाने.)	टप्पा क्र. २	८५७९१९७१	८१२२३६५६ (९५ टक्के)	३३३१६१ (०.४ टक्के)	१२८२३ (३.८ टक्के)	१२६३८ (९९ टक्के)
२०२१ (१ फेब्र. २१ ते ३० एप्रि. २१)	टप्पा क्र. १	५५३९४५६९	४५७१८८५४ (८५ टक्के)	६०९०० (०.१ टक्के)	४०५७ (६.७ टक्के)	४०२२ (९९ टक्के)
२०२२ (१ जुलै ते ३० सप्टें. २२)	टप्पा क्र. २	८१९६१४०१	७१२९१२७९ (८७ टक्के)	१९५३९५ (०.३ टक्के)	१०८८८४ (६.० टक्के)	१०८५७ (१०० टक्के)
२०२१ ते ३० मार्च २२)	टप्पा क्र. १ ACD Rs.	-	- (८७ टक्के)	- (०.३ टक्के)	- (६.० टक्के)	- (१०० टक्के)
२०२१ १५ ते २५ नोव्हें. २१.)	टप्पा क्र. २ ACF	१७२८४५३५	१६१६००५३ (९४ टक्के)	२१७००७ (१.३ टक्के)	५२३५ (२.४ टक्के)	५१२६ (९८ टक्के)
२०२२ १३ ते ३० सप्टें. २३.)	टप्पा क्र. १ ACF	८६६२५२३०	७८९३८०७९ (९१ टक्के)	३८८७९८ (०.५ टक्के)	८१२५ (२.१ टक्के)	८१०९ (१०० टक्के)
२०२३ ८ ते २१ मार्च. २३.)	टप्पा क्र. १ ACF	१२८६७५३६	१२७७०३०५ (९९ टक्के)	१२९७७९ (१.० टक्के)	२७११ (२.१ टक्के)	२७०६ (१०० टक्के)

* उपरोक्त मोहिमेच्या अहवालामध्ये जीत प्रकल्प यांच्या सर्व्हेचे कामकाज दिले आहे.

● **TB Hospitals :-**

Total of 4 TB Hospitals are functioning in the state of Maharashtra and their performance is as follows :

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	टि. बी. रुग्णालयाचे नाव	एकूण बेड संख्या	वर्ष २०२१		वर्ष २०२१		वर्ष २०२१ (माहे ऑगस्ट- २३ पर्यंत)	
				एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या	एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या	एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या
१	बुलढाणा	टि. बी. सॅनिटोरिअम, बुलढाणा	१००	१९६३	५४४	१४६	३९७५	१२५६	८४०
२	पुणे	औघ उरो रुग्णालय, पुणे	१२०	२७५२	१३२८	६५६४	२५०९	३१२३	९८४
३	अमरावती	जी. जी. राठी टि. बी. रुग्णालय, अमरावती	५०	२६१७	११९५	३२३९	१०९४	२१९०	७३३
४	कोल्हापूर	शशिकला टि. बी. रुग्णालय, जयसिंगपूर, कोल्हापूर.	२०	१६००	९५	१३९८	८१	१०३९	३९
५	मुंबई (शिवडी)	शिवडी रुग्णालय, मुंबई	१०००	२२५२२	४१५७	२४२१५	४१०३	१४०२३	२७०९
		एकूण राज्य	१२९०	३१४५४	७३१९	३६८७९	८७६२	२१६३१	५३०५

प्रधानमंत्री टि. बी. मुक्त भारत अभियान -

कार्यक्रमांतर्गत प्रधानमंत्री टीबी मुक्त भारत अभियान राज्यात राबविण्यात येत आहे. सदर उपक्रमांतर्गत ९१३६ निव्वक्षय मित्रांची नोंदणी करण्यात आली असून त्यापैकी ८२९२ निव्वक्षय मित्रांनी पोषण आहार देण्यासाठी संमती दिलेली आहे. तसेच १,०६,२७५ क्षयरुग्णांनी पोषण आहार घेण्याकरिता संमती दर्शवली असून त्यांना आतापर्यंत १,८५,०५१ पुड बास्केट वाटप करण्यात आले आहेत.

टीबी Free Sub - National Certification :-

भारत सरकारच्या महत्त्वकांक्षी उद्दीष्टानुसार २०२५ पर्यंत क्षयमुक्त भारत करण्याचे धोरण एसडीजी उद्दीष्टांच्या ५ वर्ष आधी करणे प्रस्तावित आहे. त्यानुसार नवीन क्षयरुग्ण प्रमाण ८० टक्के कमी करण्याचे महत्त्वकांक्षी लक्ष्य ठेवण्यात आलेले आहे. व त्यानुसार जागतिक आरोग्य संघटनेच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय स्तरावरून मोठ्या प्रमाणात सदर टीबी **Free Sub - National Certification** प्रक्रिया राबविली जाते. सदर प्रतिष्ठित प्रक्रियेमध्ये सन २०२०-२१ मध्ये महाराष्ट्रास देशात सर्वाधिक ९ पदके प्राप्त झाली त्यामध्ये २ रौप्य व ७ कांस्य पदके आहेत.

पुरस्कार/स्थिती	जिल्ह्यासाठी आर्थिक पुरस्कार (रु.)	राज्य/केंद्रशासित प्रदेशासाठी आर्थिक पुरस्कार (रु.)	गैर मौद्रिक पुरस्कार
कांस्य	२,००,०००	२५,००,०००	राष्ट्रीय स्तरावर पदक आणि सत्कार
रजात	३,००,०००	५०,००,०००	
सुवर्ण	५,००,०००	७५,००,०००	
टीबी मुक्त जिल्हा	१०,००,०००	१,००,००,०००	राष्ट्रीय स्तरावर पदक आणि सत्कार

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२०-२१ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी १)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	कोल्हापूर	रजत
२	परेल	रजत
३	सिंधुदुर्ग	कांस्य
४	रतनागिरी	कांस्य
५	सातारा	कांस्य
६	नाशिक	कांस्य
७	घाटकोपर	कांस्य
८	प्रभादेवी	कांस्य
९	ग्रॅन्ट रोड	कांस्य

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२१-२२ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी २)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	अहमदनगर	सुवर्ण
२	अहमदनगर ग्रामिण	सुवर्ण
३	अकोला ग्रामिण	रजत
४	अकोला मनपा	रजत
५	बीड	कांस्य

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२१-२२ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी ३)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	सांगली	कांस्य

आर्थिक माहिती :- राज्य तरतूद व खर्च

सन २०२३-२४ (ऑगस्ट पर्यंत)

(रुपये हजारात)

मुख्य लेखा शिर्ष	मंजूर अनुदान	प्रप्त अनुदान	खर्च	टक्के
२२१००१९१	८२१३८७	५५७८७५	३९४२५७	४८
२२१००६७४	४१८६९	२७९९९	१६७४१	४०
२२१०५२०१	१०८१३८	७४४४०	५५५७७	५१
२२१०५२३७	२७८२९	१८४२८	१३३४४	४८
२२१०५१७५ योजनातर्गत	६००००	१८०००	५३६४	९
एकूण	१०५९२२३	६९६७५२	४८५२८३	४६

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम (एनएचएम अंतर्गत खर्चाचा अहवाल):-

वर्ष	मंजूर पीआयपी	खर्च	टक्केवारी
२०१७-१८	७६२१.४२	६२५७.१२	८२.१०%
२०१८-१९	१२४१५.२५	९२४५.१८	७४.४७%
२०१९-२०	१७१५३.४२	१०२६३.४९	५९.८३%
२०२०-२१	१४००३.७२	१०८६९.५०	७७.६३%
२०२१-२२	२३४८.९७	१०२८७.८३	४३.९१%
२०२२-२३	२२०३४.९६	१८९२६.१४	८५.८९%
२०२३-२४ (सप्टेंबर पर्यंत)	२४६४५.३०	७४६८.२२	३०.३०%

योजना :-

प्रायव्हेट ग्रीव्हायवर सपोर्ट एजन्सी (पीपीएसए) :- क्षयरुग्णाचे योग्य निदान आणि उपचार करण्यासाठी पीपीएसए एजन्सी खाजगी क्षेत्रात सहभागी करून घेण्यासाठी राज्यात कार्यरत आहेत. राज्याने २०१९-२० पासून पीपीएसएची अंमलबजावणी सुरु केली आहे. सध्या एकूण ३५ जिल्हे (११ जिल्हे व मुंबईचे २४ बॉर्ड) पीपीएसए लागू करत आहेत. आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी पीपीएसए महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांसाठी मंजूर आहे. उर्वरित ४५ जिल्ह्यांसाठी राज्यस्तरावर फायनान्शियल बीड उघडण्यात आले आहे. (टीप - अंमलबजावणीच्या सुलभतेसाठी आणि मरिणामकारकतेसाठी महाराष्ट्र राज्यात ३५ जिल्ह्यांचा समावेश आहे. एनटीईपी अंतर्गत देखरेख, महाराष्ट्र राज्य ८० जिल्ह्यांमध्ये विभागले गेले आहे (३४ ग्रामिण जिल्हा व २२ महामंडळे व २४ मुंबई प्रभाग-८० जिल्हे)

१३. राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम

भारत सरकारने सन १९९२ मध्ये “राष्ट्रीय गलगंड कार्यक्रमचे” नाव बदलून “राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार” असे केलेले आहे. आयोडिनचा उपयोग शरीरातील थॉयराईड हारमोन्स तयार करण्यासाठी आवश्यक आहे.

रोजच्या आहारात आयोडिनची गरज :-

खाण्यामध्ये साधारणपणे १५० मायक्रोग्रॅम आयोडिनची आवश्यकता असते. आयोडिन हे नैसर्गिकरीत्या पाणी, मासे, समुद्रातील खनिज प्रदार्थ, अन्न यातून उपलब्ध होत असते उंच सखल व डोंगराळ भागात आयोडिनचे प्रमाण अत्यंत कमी असते.

आयोडिन अभावी होणारे आजार :-

गलगंड, क्रेटीनिझम, मुकबधीरपणा, शरीराची वाढ खुंटणे, यासारख्या व्याधी संभवतात. गर्भधारणेनंतर मातेच्या शरीरात आयोडिन पुरेसे नसेल तर त्याचा गंभिर परिणाम मातेच्या शरीरावर होतो. त्यामुळे गर्भपात, मेलेले मुल जन्मास येणे, बालकांच्या मेंदुची वाढ न होणे.

ध्येय :

१. संपूर्ण देशात आयोडीन न्यूनता विकाराचे प्रमाण (prevalence Rate) ५% पेक्षा कमी करणे.

२. आयोडीनयुक्त मिठाचा १००% वापर करणे.

उद्दिष्टे :

१. आयोडिनच्या कमतरतेमुळे होणाऱ्या विकारांच्या प्रमाणांचे मूल्यांकन करण्यासाठी सर्वेक्षण करणे.

२. साध्या मीठाऐवजी आयोडीनयुक्त मिठाचा पुरवठा करणे.

३. आयोडीनच्या कमतरतेमुळे होणाऱ्या विकारांचे प्रमाण आणि आयोडीनयुक्त मिठाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी दर ५ वर्षांनी पुन्हा सर्वेक्षण करणे.

४. आयोडीनयुक्त मीठ आणि युरीन मधील आयोडीनचे प्रमाण तपासण्यासाठी Laboratory Monitorong करणे.

५. राष्ट्रीय आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रमांमधील उद्दिष्टाबाबत आरोग्य शिक्षण व सामाजिक जनजागृती करणे.

सर्वेक्षण पथक :-

केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार संपूर्ण राज्यात सर्व जिल्ह्यात प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण करण्यात आलेले आहे. सरासरी ४ ते ५ वर्षांनी प्रत्येक जिल्ह्यांत पुर्ण सर्वेक्षण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्र सरकारने आपल्या खर्चातून ६ सर्वेक्षण पथके नागपूर, औरंगाबाद, कोल्हापूर, नाशिक, पुणे, अमरावती येथे स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

सर्वेक्षण पथकांची कामे :-

- १) प्राथमिक सर्वेक्षण आणि पुनः सर्वेक्षण करणे.
- २) आयोडिनयुक्त मीठ बापराबाबत महत्व पटवून सांगणे.
- ३) घरगुती, घाऊक विक्रेते व दुकानातील मीठ नमुने तपासणे.
- ४) गलगंडग्रस्त रुग्णास औषधोपचार व पाठपुरावा करणे.

नियोजित प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालयांची कामे :-

- १) नियमित भेटीमध्ये संशायित गलगंडग्रस्त रुग्णांना भेटी देणे.
- २) फिल्ड टेस्ट किटस द्वारे आयोडिन तपासणी करणे.
- ३) लघवी नमुने तपासणे.
- ४) आरोग्य शिक्षण.

राज्यात राष्ट्रीय आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावी पणे सुरु आहे. तसेच वाज्यात २२ गलगंड प्रादुर्भावित जिल्हे आहेत.

- १) अहमदनगर २) अकोला ३) चंद्रपूर ४) कोल्हापूर ५) नांदेड ६) परभणी ७) पुणे ८) रायगड ९) सिंधुदुर्ग १०) सोलापूर ११) सांगली १२) भंडारा १३) धुळे १४) छ. संभाजीनगर १५) बुलढाणा १६) जालना १७) सातारा १८) ठाणे १९) वर्धा २०) अमरावती २१) रत्नागिरी. २२) हिंगोली

हया २२ जिल्ह्यात उपाययोजना म्हणून तेथील स्थानिक व्यक्तीच्या रोजच्या आहारांमध्ये साध्या मिठाऐवजी आयोडिनयुक्त मिठाचा वापर केल्यास ह्या रोगाचा प्रतिबंध होऊ शकतो. तसेच अन्न व औषध प्रशासनामार्फत साधे मिठ विकण्यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे. तसेच या जिल्ह्यांमध्ये आयोडिन युक्त मिठाचा वापर करणे बाबत सामाजिक जनजागृती करणे. मीठ व युरीन मधील आयोडिनचे प्रमाण तपासण्यासाठी Laboratory Monitoring करणे.

सर्व जिल्ह्यांचे प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण झालेले आहे. त्यामुळे यापुढे केवळ पुनःसर्वेक्षण आवश्यक आहे.

सन २०१९ -२० या वर्षात ६ जिल्ह्यांमध्ये पालघर प्रथम सर्वेक्षण नंदुरबार, गोंदिया, हिंगोली, धुळे, व पुणे या जिल्ह्यांमध्ये गलगंड सर्वेक्षण पुनःसर्वेक्षण करण्यात आले.

Sr. No.	District	Prevalence Rate
1	Chha. Sambhajinagar	0.67
2	Dharashiv	2.37
3	Parbhani	0.19
4	Akola	0
5	Amravati	0.43
6	Bhandara	1.3

सन २०२३-२४ या आर्थिक वर्षात खालील ६ जिल्ह्यात सर्वेक्षण - पुनःसर्वेक्षण करण्याचे प्रस्तावित केलेले आहे.

१. ठाणे, २. चंद्रपूर ३. लातूर ४. बुलढाणा ५. नांदेड ६. नागपूर

तसेच २१ ऑक्टोबर २०२३ रोजी जागतिक आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण दिवस साजरा करण्यात येणार आहे. जिल्हा शल्य चिकित्सक व जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांनी त्यांचे स्तरावर ग्रामीण व शहरी भागात गलगंड विषयी जनजागृती करावी.

सन २०२३-२४ या वर्षासाठी केंद्र शासनाने रुपये १०६.८० लक्ष ची तरतूद प्रस्तावित केलेली आहे व राज्य शासनाने अर्थसंकल्पात रुपये ७३.२० लक्ष नियतव्यय दर्शविलेला आहे.

तक्ता क्रमांक २

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा निहाय प्राप्त मीठ नमुनेतील आयोडिनचे प्रमाण तपासणी तक्ता .

अ. क्र	जिल्हा	सन २०२१-२२ प्रत्यक्षात तपासणी मीठ नमुने	सन २०२२-२३ मध्ये तपासणी केलेले मीठ नमुने ऑगस्ट २०२२ अखेर	सन २०२२-२३ अखेर तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने	सन २०२३-२४ मध्ये तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने
१	२	३	४	५	६
मुंबई मंडळ, ठाणे					
१	ठाणे	२३७	१६९	३३८	३६८
२	रायगड	३६४	२७१	५४२	५७२
३	पालघर	१३४	११८	२३६	२६६
नाशिक मंडळ					
४	नाशिक	५४७	०	०	३०
५	जळगांव	२६७	१७९	३५८	३८८
६	अहमदनगर	१३१६	६१२	१३८४	१४१४
७	धुळे	४३५	२९१	५८२	६१२
८	नंदुरबार	१३१२	९४६	१८९२	१९२२
पुणे मंडळ					
९	पुणे	९५९	५३१	१०६२	१०९२
१०	सातारा	६५६	५११	१०२२	१०५२
११	सोलापूर	३७	६	१२	४२
कोल्हापूर मंडळ					
१२	कोल्हापूर	५१	३७	७४	१०४
१३	सिंधुदुर्ग	८३९	१४०	२८०	३१०
१४	सांगली	४९०	२४१	४८२	५१२
१५	रत्नागिरी	२८९	२२१	४४२	४७२
छ. संभाजीनगर मंडळ					
१६	छ. संभाजीनगर	१२९२	३२२	६४४	६७४
१७	जालना	४८२	३१७	६३४	६६४
१८	परभणी	१५६७	६५६	१३१२	१३४२
१९	हिंगोली	७७७	४३५	८७०	९००

१	२	३	४	५	६
लातूर मंडळ					
२०	लातूर	३७८	२२६	४५२	४८२
२१	बीड	७४७	६१८	१२३६	१२६६
२२	नांदेड	७८	५४	१०८	१३८
२३	धाराशिव	७७६	५५०	११००	११३०
नागपूर मंडळ					
२४	नागपूर	१९४९	७५८	१५१६	१५४६
२५	वर्धा	९८५	६९२	१३८४	१४१४
२६	भंडारा	५२५	१३४	२६८	२९८
२७	गोंदिया	०	२२	४४	७४
२८	गडचिरोली	५९९	३५६	७१२	७४२
२९	चंद्रपूर	५५०	३२१	६४२	६७२
अकोला मंडळ					
३०	अकोला	६२२	९८	१९६	२२६
३१	वाशिम	४०३	३६३	७२६	७५६
३२	अमरावती	५८२	४	८	३८
३३	यवतमाळ	५०२	२८४	५६८	५९८
३४	बुलढाणा	८५९	५५९	१११८	११४८
एकूण		२१६०६	१११२२	२२२४४	२३२६४

वर्ष	एकूण तपासलेले लघवी नमुने	तपासणी अहवाल				
		१०.०० MCG पेक्षाजास्त	५.० ते ९.९ MCg	२.० ते ४.९ MCg	२.० MCg पेक्षाकमी	तपासणी नाही
२०२२-२३	३३२०	३१३०	१६८	२२	०	०
२०२३-२४ (April - Oct)	५४९	५४३	६	०	०	२७

खर्च अहवाल					
वर्ष	२०२२-२३			२०२३-२४(आक्टोबर अखेर)	
(GOI) Grandt) PIP	अनुदान	खर्च		अनुदान	खर्च
	२३०.९८	२८.३६(१२.२८%)		१०६.८०	७३.७७
State Government (BDS)					
अ. क्र.	बाब	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च
१	१ वेतन	६०.००	५३.५६	६८	२५.७३
२	११ देशातर्गत प्रवास खर्च	०.६०	०.३६	०.६०	०.१५
३	१३ कार्यालयीन खर्च	०.६०	०	०.६०	०
	२१ पुरवठा व सामुग्री	०	०	०	०
४	२६ जाहिरात व प्रसिध्दी	३.५०	१.७५	३.५०	०
५	५० इतर	०.५०	०	०.५०	०
	एकूण	६५.२०	५५.६८(८५.४०%)	७३.२०	२५.८७ (३५.३४%)

१४. शुश्रूषा विभाग, आरोग्य सेवा आयुक्तालय, मुंबई.

१) प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अंतर्गत आयुक्तालयाच्या नियंत्रणाखालील उपसंचालक आरोग्य सेवा (शुश्रूषा) यांचे विभागांतर्गत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था व राज्यस्तरीय परिचारीका संवर्गांतर्गत अधिसेविका, सहा. अधिसेविका, सा. आ. परि. निर्देशिका, सा. आ. परिचारिका, पाठ्यनिर्देशिका, बाल रुग्णतज्ञ परिचारीका व मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका, यांची आस्थापना कार्यरत आहे. उपसंचालक, परिमंडळे यांचे स्तरावरून आधिपरिचारका व परिसेविका या पदांची आस्थापना कार्यरत आहे व जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे स्तरावरून एएनएम व एलएचव्ही या पदांची आस्थापना हाताळण्यात येते. या दोन्ही कार्यालयांना त्यांचेकडील परिचारीकांच्या आस्थापनेसंदर्भात या कार्यालयातून मार्गदर्शन करण्यात येते.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :-

१) विभागांतर्गत कार्यरत सर्व परिचारीका संवर्गांचे आस्थापना विषयक सर्व बाबी यशस्वीरित्या हाताळणे.

२) विविध परिचारीका संघटनांच्या मागण्यांवर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी/समस्या सोडविणे.

४) आरोग्य सेवा आयुक्तालय यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था गोषवारा

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण संस्थेचे नाव	एकुण संख्या	प्रतिवर्षी विद्यार्थी
१.	ए. एन. एम. प्रशिक्षण संस्था	३५	१४००
२.	जी. एन. एम. प्रशिक्षण संस्था	२३	९२०
३.	एल. एच. व्ही. प्रशिक्षण संस्था	३२	५५५
४.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका प्रशिक्षण संस्था नागपूर (स्वतंत्र)	०१	३०
५.	डी. पी. एन. प्रशिक्षण संस्था	०२	४०
	एकुण -	९३	२९४५

ब) जिल्हानिहाय खालील प्रमाणे परिचर्या प्रशिक्षण संस्था कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	LHV	पीएचएन	DPN
१.	ठाणे				१		०
१.		मुंबई (कामा रु.)	१	०	१	०	१
२.		ठाणे	१	१	१	०	०
३.		रायगड	१	१	०	०	०
४.		पालघर	०	०	३	०	१
		एकुण	३	२	०	०	

अ. क्र.	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	LHV	पीएचएन	DPN
५.	पुणे	पुणे	१	०	१	०	१
६.		सोलापुर	०	०	०	०	०
७.		सातारा	१	१	१	०	०
		एकुण	२	१	२	०	१
८.	कोल्हापुर	सिंधुदुर्ग	१	१	१	०	०
९.		रत्नागिरी	१	१	१	०	०
१०.		कोल्हापुर	१	०	१	०	०
११.		सांगली	०	०	०	०	०
		एकुण	३	२	३	०	०
१२.	नाशिक	नाशिक	१	१	१	०	०
१३.		धुळे	१	०	१	०	०
१४.		जळगांव	१	१	१	०	०
१५.		अहमदनगर	१	१	१	०	०
		नंदुरबार	१	१	१	०	०
		मालेगाव (जि. नाशिक)	१	१	०	०	०
		एकुण	६	५	५	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	१	०	१	०	०
१७.		जालना	१	१	१	०	०
१८.		परभणी	१	१	१	०	०
१९.		हिंगोली	१	१	१	०	०
		एकुण	४	३	४	०	०
२०.	लातूर	लातूर	१	०	१	०	०
२१.		बीड	२	१	१	०	०
२२.		नांदेड	१	१	१	०	०
२३.		धाराशिव	१	१	१	०	०
		एकुण	५	३	४	०	०
२४.	अकोला	अकोला	१	०	१	०	०
२५.		वाशिम	१	१	१	०	०
२६.		अमरावती	१	२	१	०	०
२७.		बुलढाणा	१	०	१	०	०
२८.		यवतमाळ	२	०	१	०	०
		एकुण	६	३	५	०	०
२९.	नागपूर	नागपूर	१	०	१	०	०
३०.		चंद्रपूर	१	१	१	०	०
३१.		भंडारा	१	१	१	०	०
३२.		गडचिरोली	१	१	१	०	०
३३.		गोंदिया	१	१	१	०	०
३४.		वर्धा	१	०	१	०	०
		एकुण	६	४	६	१	०
		एकुण	३५	२३	३२	१	२

टिप :-

- १) सर्व ए.एन. एम. ३५ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता ४० प्रमाणे १४०० आहे.
- २) जी. एन. एम. २३ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ४० प्रमाणे ९२० आहे.
- ३) एल एच व्ही ३२ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता (६ महिने कालावधी) या प्रमाणे ५५५ आहे.
- ४) पीएचएन १ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ही ३० आहे.
- ५) डी पी एन २ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता ही २० प्रमाणे ४० आहे.

नवीन प्रस्तावित योजना :-

- १) मराठवाडा कालबद्ध कार्यक्रमांतर्गत प्रस्तावित कॉलेज.

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	जालना	बेसिक बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालय	प्रस्तावित-१	०	१

- २) नॅशनल हेल्थ पॉलिसी २०१७ अंतर्गत व केंद्र शासन पुरस्कृत योजनेअंतर्गत जीएनएस नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएसी कॉलेजमध्ये श्रेणीवर्धन

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	नाशिक	बेसिक बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालय	प्रस्तावित-१	०	१
२	सातारा		प्रस्तावित-१	०	१
३	सिंधुदुर्ग		प्रस्तावित-१	०	१

३) नॅशनल हेल्थ पॉलिसी २०१७ अंतर्गत व राज्य शासनास जीएनएम नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएससी कॉलेजमध्ये श्रेणीवर्धन करणेबाबत प्रस्ताव सादर

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्राचे नाव (जीएनएम)	
१.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. ठाणे.	११.परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. बीड.
२.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. रायगड.	१२. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. नांदेड.
३.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. रत्नागिरी.	१३. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. धाराशिव.
४.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. जळगाव.	१४. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. वाशिम.
५.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. अहमदनगर.	१५. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. अमरावती.
६.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. नंदूरबार.	१६. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र जि. स्त्री रु. अमरावती.
७.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. मालेगाव जि. नाशिक.	१७. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. चंद्रपूर.
८.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. जालना.	१८. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. भंडारा.
९.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. परभणी.	१९. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. गडचिरोली.
१०.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. हिंगोली.	२०. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र जि. स्त्री. रु. गोंदीया.

४) सार्वजनिक आरोग्य विभागातर्गत राज्यस्तरीय परिचारीकांची माहिती :-

अ.क्र.	संवर्ग	मंजूर	भरलेली	रिक्त
१.	अधिसेविका वर्ग -३	३६	१७	१९
२.	सहाय्यक अधिसेविका	१७०	१०७	६३
३.	पाठ्यनिर्देशिका / शुश्रूषा अधिकारी चिकित्सालयीन निर्देशिका	४०५	१८३	२२२
४.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका निर्देशिका	११	०	११
५.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका	२६७	२५०	१७
६.	मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१६८	९८	७०
७.	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१९३	९३	१००
एकूण -		१२५०	७४८	५०२

५) शुश्रूषा कक्षातर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

अ) सध्या कार्यरत नर्सिंग स्कूल विषयक कार्यवाही :-

- प्रवेश प्रक्रीया.
- लेखाशिर्षनिहाय नर्सिंग स्कूलसाठी आवश्यक अनुदान उपलब्धता.
- विद्यार्थिनींचे विदयावेतन.
- वसतीगृह व स्कूलविषयक आर्थिक, भौतिक व प्रशासकीय अडचणीवर मार्गदर्शन व कार्यवाही.
- प्रशिक्षणार्थीच्या अडचणी/तक्रारीवर मार्गदर्शन व कार्यवाही.
- नर्सिंग स्कूलला भेटी

ब) नवीन नर्सिंग स्कूल सुरु करणे/पदनिर्मिती/बजेट/पुरवणी-मागणी/बांधकाम/वाहन. व्यवस्था

क) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानातर्गत नर्सिंग स्कूलसाठी अनुदान खर्चाचा अहवाल, मार्गदर्शन व पीआयपी बाबत मागणी करणे.

ड) परिचारीकांच्या आस्थापनाविषयक, सेवा प्रवेश नियम, बदली, प्रतिनियुक्ती, उच्च शिक्षण, अध्ययन रजा,समावेशन, न्यायालयीन प्रकरणे, लोकायुक्त प्रकरणे, माहिती अधिकार व इतर सेवाविषयक बाबीवर कार्यवाही करणे.

इ) सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा आराखडा तयार करणे/ राज्य प्रशिक्षण धोरण ठरविणे.

फ) राष्ट्रीय पन्लोरॅन्स नाईटिंगेल पुरस्कार.

ग) विविध परिचारीका संघटनांच्या मागण्यावर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी/समस्या सोडविण्यासाठी दर तीन महिन्यांनी संघटनांच्या पदाधिकाऱ्यांशी बैठका घेणे व आवश्यक कार्यवाही करणे.

७) गतवर्षी सुरु असलेल्या वर्षात महत्वपूर्ण निर्णय/उल्लेखनिय कामगिरी

१) एकूण ४३ परिचारीकांना सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षात उच्चशिक्षणासाठी पाठविण्यात आले.

२) महापदभरती प्रक्रियेसाठी राज्यस्तरीय संवर्गातील ४ संवर्ग रिक्त पदाची भरती प्रक्रिया पार पाडण्यात आली.

३) समुपदेशनाद्वारे प्रशासकिय बदल्या करण्यात आलेल्या आहेत.

४) जीएनएम नर्सिंग स्कूलचा बेसिक बीएस्सी नर्सिंग कॉलेज मध्ये श्रेणीवर्धन करण्याबाबतचा प्रस्ताव केंद्र शासनास सादर करण्यात आलेला होता. सादर सादर करण्यात आलेला प्रस्तावास मंजूरी मिळालेली असून केंद्र शासनाकडून ३ जीएनएम नर्सिंग स्कूल (सातारा, नाशिक व सिंधुदुर्ग) यांना प्रत्येकी ६.०० कोटी याप्रमाणे एकूण १८ कोटीचा निधी प्राप्त झालेला आहे. ६) परिचर्या संदर्भातील शैक्षणिक पदाचे सेवाप्रवेश नियम शासनास सादर करण्याची कार्यवाही आयुक्तालय स्तरांवर सुरु आहे.

७) बंधपत्रित अधिपरिचारीकांच्या सेवा नियमित करणेसाठी तिसरी व अंतिम विशेष लेखी परिक्षा दि. २६/३/२०२२ रोजी आयोजित करण्यात आली. तसेच दि. १५/०४/२०१५ ते २०१९ पर्यंतच्या बंधपत्रित परिचारीकांच्या

सेवा समायोजनाचे सेवा नियम तयार करण्यात आले आहे.

८) दि. ०१/०१/२०२३ ची अंतिम सेवाज्येष्ठता यादी संकेतस्थळावर प्रसिध्द करण्यात आली.

९) अधिसेविका, सहाय्यक अधिसेविका व सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका निर्देशिका या पदाच्या पदोन्नतीसाठी अंतरिग ज्येष्ठता आरोग्यांच्या संकेत स्थळांवर प्रसिध्द करण्यात आलेली असून आक्षेपांती अंतिम करण्यात येईल. अधिसेविका, सहाय्यक अधिसेविका, पाडयनिर्देशिका व इतर रिक्त पदावर पदोन्नती देण्याची प्रक्रिया सुरु आहे.

१०) राज्यातील आरोग्य सेवा आयुक्तालयाच्या अधिनस्त शैक्षणिक व नर्सिंग सेवा सर्व पदार्थांचे सुधारित कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या (Job Chart) पूर्ण करण्याचे काम सुरु आहे.

११) माता व पालंकांना आदरयुक्त उच्च दर्जाची सेवा देण्याकरीता राज्यांमध्ये कस्तुरबा नर्सिंग कॉलेज, वर्धा येथे प्रथम बॅच NPME (Nurse practitioner in Midiliwalery Education) ची प्रथम तुकडीचे प्रशिक्षण पुर्ण झाले आहे. तसेच SMT (State Midiliwalery Tranning institute) अकोला, नागपुर व नाशिक येथे सुरु करण्याची प्रक्रिया सुरु आहे.

१२) परिचर्या संघटनेच्या प्रतिनिधीसोबत बैठका घेण्यात आल्या व समस्याबांबत चर्चा करुन कार्यवाही चालू आहे.

१५. साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१) प्रस्तावना :-

जलजन्य आजारांचे दैनंदिन स्वरूपातील संनियंत्रणाचे महत्वपूर्ण कार्य साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांमार्फत केले जाते. साथरोग रुग्णसंख्येत एखाद्या ठिकाणी ठराविक वेळेत अचानक वाढ झाल्यास त्याला साथरोग उद्रेक म्हणतात. आपल्याला आढळणाऱ्या दैनंदिन रुग्णांमध्ये प्रामुख्याने ताप, अतिसार, खोकला इत्यादि लक्षणांचे रुग्ण जास्त प्रमाणात असतात. ही लक्षणे असणारे बरेचसे रोग संसर्गजन्य असतात साथरोग आजाराबाबत रुग्ण संख्या मर्यादित राहिल व पर्यायाने मृत्यु टाळता येईल यादृष्टीने विशेष प्रयत्न केले जातात. यासाठी गावभेटीमध्ये आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत घरोघरी सर्वेक्षण केले जाते. आजारी व्यक्ती ओळखून त्वरित औषध उपचार केला जातो साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत गॅस्ट्रो, कॉलरा, अतिसार, काविळ, विषमज्वर या आजारांचे संनियंत्रण केले जाते.

२) उद्दीष्ट्ये :-

- १) जलजन्य आजारांचे उद्रेक टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपाययोजना करणे.
- २) जिल्हास्तरीय आरोग्य यंत्रणेस वेळोवेळी आवश्यक त्या मार्गदर्शक सूचना देणे.
- ३) पाणी गुणवत्ता नियंत्रण.
- ४) ब्लिचिंग पावडर गुणवत्ता नियंत्रण.
- ५) जलजन्य आजारांचे रुग्ण व मृत्यु कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ६) जलजन्य आजार टाळण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेचे आरोग्य शिक्षण.
- ७) पाणीपुरवठा विभाग, ग्रामविकास आणि नागरी विकास विभागाशी आंतरविभागीय समन्वय ठेवणे.

३) अंमलबजावणी :-

राज्यस्तरावरील साथ रोग नियंत्रण कक्ष सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १ यांच्या अधिपत्याखाली स्थापन करण्यात आला आहे. या कक्षामार्फत राज्यातील साथरोग नियंत्रणासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शक, पर्यवेक्षण केले जाते.

७) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :-

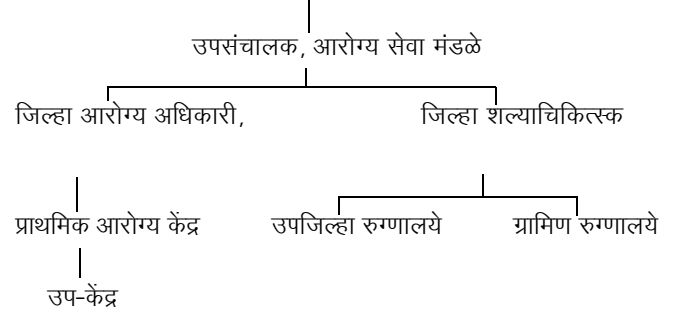
जलजन्य आजारांची मागील पाच वर्षांची आकडेवारी दर्शविणारा तक्ता (साथउद्रेक)

रोगाचे नाव	२०१९			२०२०			२०२१			२०२२			२०२३ (ऑक्टोबर-२३)		
	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
कॉलरा	२	२२३	३	१	६५	०	२	१७६	०	२६	११०४	२०	२	५	१
गॅस्ट्रो	९	४६७	०	२	१०४	०	३	४४४	०	३	७८	०	०	०	०
अतिसार	१७	८३१	०	११	१२५१	०	१३	९९२	३	२५	२३५४	५	१५	११८५	०
काविळ	११	६१८	०	१	७	०	१	१०	०	४	२५६	०	२	२१	०
विषमज्वर	२	६१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण	४१	२२००	३	१५	१४२७	०	१९	१६२२	३	५८	३७९२	२५	१९	१२११	१

(उ - उद्रेक, ला- लागण, मृ-मृत्यु)

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १

५) मनुष्य बळ :-

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत एकही पद मंजूर नाही. पटकी नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत मंजूर असलेल्या एकूण २३ (राजपत्रित २ व अरापत्रित २१) अधिकारी/कर्मचाऱ्यांमार्फत तसेच आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

जलजन्य आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत पाणी गुणवत्तासंनियंत्रणाद्वारे वर्षातून दोनवेळा स्वच्छता सर्वेक्षण करण्यात येते. पावसाळ्यापूर्वी माहे मे जून मध्ये व पावसाळ्यानंतर माहे ऑक्टोबर नोव्हेंबर मध्ये सदर सर्वेक्षण करण्यात येते. या सर्वेक्षणामुळे जलजन्य आजारांच्या संभाव्य साथीची सूचना मिळते. याद्वारे समस्या ग्रस्त गावांना/ग्रामपंचायतींना लाल कार्ड वाटप करण्यात येवून साथनियंत्रणाच्या दृष्टीने दुषीत पाणी पुरवठा असणाऱ्या अतिजोखमीच्या गावांबाबत दक्षता घेण्यात येते. जी समस्या ग्रस्त गावे नाहीत त्यांना हिरवे कार्ड वाटप करण्यात येते. २०२३ मध्ये झालेल्या स्वच्छता सर्वेक्षणात खालील प्रमाणे लाल व हिरव्या कार्डांचे वाटप करण्यात आले आहे.

माहे ऑक्टोबर २०२३ मध्ये झालेले सर्वेक्षण

एकूण ग्रामपंचायती	लाल कार्ड वाटप केलेली गावे	हिरवे कार्ड वाटप केलेली गावे	पिवळे कार्ड वाटप केलेली गावे
२७८५३	३९	२४१३९	३६७५

जलजन्य आजार (साथउद्रेक व तुरळक स्वरूपात)

रोगाचे नाव	२०१९		२०२०		२०२१		२०२२		२०२३ (ऑक्टोबर-२३)	
	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ
कॉलरा	२४५	३	७१	०	२८१	०	११०४	२०	१२	१
गॅस्ट्रो	५५०९७	०	२३२३६	०	२३९८६	०	२१४२५	०	२३०७३	०
अतिसार	७३८४८०	०	४४२२९५	०	४०२६०९	३	३४२२२५	५	२६०७६९	०
काविळ	४२८०	०	१३०९	०	२९३६	०	२११३	०	२००९	०
विषमज्वर	७२८७६	०	२५५४८	०	३२४२५	०	२९७३०	०	२९९९५	०
लेप्टो.	६८४	१५	५०२	१६	३४७	१०	४५७	१८	१३६१	८
एकूण	८७१६६२	१८	४९२९६१	१६	४६२५८४	१३	३९७०५५	४३	३१७२१९	९

ला - लागण मू - मृत्यू

प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपयायोजना :-

जलजन्य आजाराचे उद्रेक टाळण्यासाठी या कार्यालयामार्फत कृती योजना तयार करून खालील प्रमाणे कार्यवाही करण्यांत येते.

१) जोखमीच्या गावांची यादी तयार करणे :- अशा गावांच्या ग्रामपंचायतीना लाल रंगाचे कार्ड देवून साथरोग प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करण्याची सूचना देण्यात येते. व जोखमीच्या नसलेल्या गावांना हिरव्या रंगाचे कार्ड देण्यात येते. मध्यम जोखमीच्या गावांना पिवळे कार्ड दिले जाते.

२) पाणी पुरवठ्याच्या पाईपमधील असलेल्या गळत्या शोधणे व दुरुस्ती करणे.

३) सार्वजनिक विहीरी व कुपनलिकांच्या पाण्याची जिल्हा, राज्य आरोग्य प्रयोग शाळांमार्फत नियमित तपासणी करणे.

४) ग्रामपंचायत नगरपालिका/महानगरपालिका अथवा जिल्हा परिषद यांच्या अंदाज पत्रकांत ब्लिचिंग पावडरच्या खरेदीबाबत पाठपुरावा करणे.

५) साथरोग नियंत्रणासाठी औषधांचा व इतर साहित्यांचा पुरेसा साठा नगरपालिका, जिल्हा परिषदा व महानगरपालिका यांचेकडे उपलब्ध असतो. तसेच या कार्यालयामार्फतही अत्यावश्यक औषध साठा पुरविला जातो.

६) पिण्याच्या पाण्याची नियमित तपासणी करून शुध्द पाणी पुरवठा करण्याबाबत संनियंत्रण करणे.

७) रुग्ण सर्वेक्षण करणे साथरोगाच्या नियंत्रणासाठी प्रत्यक्ष सर्वेक्षण नियमित चालू असते. नियमित सर्वेक्षण हे तुरळक रुग्ण व सहवासित शोधणे यासाठी देखील उपयोगी ठरते.

८) सर्व साथीच्या आजाराच्या रुग्णांवर तसेच सहवासितांवर उपचार करण्यासाठी सर्व ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र याठिकाणी उपचार व्यवस्था सुसज्ज ठेवण्यात येते.

पटकी नियंत्रण कार्यक्रम

प्रस्तावना :- पटकी (कॉलरा) हा माणसाला होणारा जलजन्य आजार दुषित पाण्यामुळे पसरणारा आहे. या आजाराचा अधिश्चयन कालावधी अत्यल्प असल्याने कॉलराची साथ अत्यंत वेगाने पसरू शकते. इतर कोणत्याही जलजन्य आजाराच्या तुलनेत कॉलरा आजारामध्ये मृत्यूचे प्रमाण अधिक असते. व्हीबीओ कॉलरी ओ-१, व्हीबीओ कॉलरी नॉन ओ-१ (एल टॉर), व्हीबीओ कॉलरी ओ १३९ या जिवाणूमुळे हा रोग होतो. जुलाब व उलट्या हे या रोगाची प्रमुख लक्षणे असून योग्य उपचाराभावी जलशुष्कता होवून रुग्णाचा मृत्यू होतो.

मूळ उद्दीष्ट :- पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. या दृष्टीने प्रयत्न करणे

वर्षानिहाय पटकी लागण-मृत्यूची आकडेवारी

(साथ व तुरळक स्वरूपात)

अ. क्र.	पटकी	-	--	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३ (ऑक्टो)
१.	पटकी लागण संख्या	-	--	२४५	७१	२२१	८६९	१२
२.	पटकी मृतांची संख्या	-	--	३	०	०	१८	१

अंमलबजावणी :-

पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. हे उद्दीष्ट प्राप्त होण्याकरिता लागणग्रस्त भागाचे सर्वेक्षण तसेच लागणग्रस्त भागाचे आजूबाजूचे सर्वेक्षण, पिण्याच्या पाण्याचे नियमितपणे निर्जंतुकीकरण व रोगाचे निदान त्वरित होण्याच्या दृष्टीने साथीनंतर रुग्णांवर सत्वर औषधोपचार, सहवासितांवर औषधोपचार, आरोग्य शिक्षण इत्यादी उपाययोजना करण्यात येतात.

यॉज निर्मूलन कार्यक्रम

प्रस्तावना :- चंद्रपूर व गडचिरोली या दोन जिल्ह्यांमध्ये यॉज या रोगाचे रुग्ण आढळून येतात, असे दिसून येते. सन २००१ ते २००७ दरम्यान घेतलेल्या शोध मोहिमेमध्ये यॉजचा एकही रुग्ण आढळलेला नाही. दिनांक १४ जुलै, २०१६ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारताला यॉज मुक्त म्हणून घोषित केले आहे.

उद्दीष्ट :- भारत सरकारच्या राष्ट्रीय रोग नियंत्रण केंद्र नॅशनल सेंटर फॉर डिस्सीज कंट्रोल दिल्ली या संस्थेने सूचविल्यानुसार अधिकाधिक यॉज रुग्ण शोधून काढण्यासाठी सरो सर्वेक्षण करणे.

इन्फ्रास्ट्रक्चर (मूलभूत रचना) :- या कार्यक्रमाखाली एकही पद मंजूर नसून आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

वर्षानिहाय चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील यॉज रुग्णांची माहिती

अ. क्र.	जिल्हा	२०१९		२०२०		२०२१		२०२२		२०२३ (ऑक्टोबर)	
		संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण
१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

अंमलबजावणी :-

चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यात वर्षातून दोन वेळा जून व नोव्हेंबर मध्ये यॉज रुग्ण शोध मोहिम राबविण्यात येते. त्या दृष्टीने संबंधित मंडळ व जिल्हास्तरीय अधिकारी व कर्मचारी हे कृती योजनेनुसार कार्यवाही करतात. तथापि, २००१ पासून चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्ह्यात व महाराष्ट्रात एकही यॉज रुग्ण आढळून आला नाही.

१५.५ जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक स्थिती वर्षानिहाय तुलनात्मक स्थिती कॉलरा

अ. क्र.	जिल्हे	कॉलरा														
		२०१९			२०२०			२०२१			२०२२			२०२३ (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	१	६५	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	१	१८	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२९	१
४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	नाशिक	०	०	२	०	०	०	०	०	१	१५	२	०	०	०	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	२	१७६	०	१	२२६	२	०	०	०
१२.	सांगली	२	२२३	३	०	०	०	०	०	२	१४	०	१	५	०	०
१३.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१	०	०	०	०
२४.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	५	२४०	६	०	०	०	०
२५.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	५	१८५	०	०	०	०	०
२७.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	२	२	२	०	०
२८.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	६	३९०	७	०	०	०	०
३१.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	२	२	०	१	४	१	१
३३.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण		२	२२३	३	१	६५	०	२	१७६	०	२६	११०४	२०	०	५	१

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती-गॅस्ट्रो

अ.	जिल्हे	गॅस्ट्रो														
		२०१९			२०२०			२०२१			२०२२			२०२३ (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	१	५३	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	१	५७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	१	९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	१	३१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	१	३९	०	१	२३०	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१९	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	१	६५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	२	४५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	२	२१४	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	२	२६०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	१	१२	०	०	०	०	०	०	१	१९	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण -		९	४६७	०	२	१०४	०	३	४४४	०	३	७८	०	०	०	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती - अतिसार

अ. क्र.	जिल्हे	२०१८			२०१९			२०२०			२०२१			२०२३ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	१	३२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१७	०
२.	रत्नागिरी	१	२६	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	१	८	०	०	०	०	०	०	०
५.	नदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	१	३२	०	१	४१	०	०	०	०	०	०	०	१	२९	०
७.	अहमदनगर	०	०	०	१	१४	०	०	०	१	६३	०	०	०	०	०
८.	नाशिक	१	८८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	२	७८	१	१	४	०	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	२	६७	०	१	१००७	०	०	०	०
११.	कोल्हापूर	३	१०५	०	४	८५६	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	सांगली	२	१२५	०	०	०	०	५	१६२	३	१	४६	०	०	०	०
१३.	सातारा	०	०	०	२	२५७	०	०	०	२	१३३	०	१	९१	०	०
१४.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	१	४९	०	३	३५१	०	१	४०	०	०	०	०
१५.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	१	४२	०	०	०	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	६४	०	०
१९.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२९५	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२१	०	०	०	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	६७	०	०
२४.	अमरावती	०	०	०	१	०	०	१	२४	०	०	०	०	१	१६	१
२५.	बुलढाणा	१	४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	२	१३७	०	३	३७९	०	०
२७.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१६६	०	०	०	०	०
२९.	गोंदिया	०	०	०	०	८०	०	०	०	०	०	०	१	३२	०	०
३०.	चंद्रपूर	२	२४७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	गडचिरोली	२	४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	०	०	०	१	१०	०	०	०	१	३६	०	४	४४४	०	०
३३.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१०९	०	०	०	०	०
३४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	एकुण	१७	८३१	०	११	१२५१	०	१३	९९२	३	२५	२३५४	५	१५	११८५	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -काविळ

अ. क्र.	जिल्हे	२०१९			२०२०			२०२१			२०२२			२०२३ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	१	७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	१	२९७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	१	५९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१७	०	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१५	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	१	१०	०	१	१२३	०	१	६	०
१५.	सिंधुदुर्ग	१	१८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	१	२४	०	०	०	०	०	०	२	११६	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	१	१४३	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण :		११	६१८	०	१	७	०	१	१०	०	४	२५६	०	२	२१	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -विषमज्वर

अ. क्र.	जिल्हे	२०१९			२०२०			२०२१			२०२२			२०२३ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	२	६१	०	२	६१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	एकुण	२	६१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हे/मनपा	लेप्टोस्पायरोसिस									
		२०१९		२०२०		२०२१		२०२२		२०२३ (ऑक्टो. अखेर)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	२८१	११	२४०	८	२२४	४	२७७	५	१२७१	०
२.	ठाणे	१	१	१०	१	६	१	१६	०	६	०
३.	ठाणे मनपा	१५	३	०	०	४	२	२३	०	१८	०
४.	कल्याण मनपा	०	०	०	०	१४	१	५	२	२१	०
५.	नवी मुंबई मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	वसई विरार मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	भिवंडी मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	मिरा-भाईंदर मनपा	२	०	०	०	०	०	३	०	०	०
९.	रायगड	०	०	०	०	६४	०	११४	११	३७	०
१०.	रत्नागिरी	४	०	१	०	०	०	०	०	०	०
११.	पालघर	६	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	पुणे	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	पुणे मनपा	१७	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	पिंपरी चिंचवड मनपा	०	०	०	०	३	१	१	१	०	०
१५.	कोल्हापूर	०	०	०	०	१	१	०	१	०	०
१६.	सिंधुदुर्ग	३५६	०	२५१	७	३१	०	१	०	१	०
१७.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	नागपुर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	१०	०	०	०
२०.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	पनवेल	०	०	०	०	०	०	८	०	०	०
२३.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	२	०
२४.	जळगांव	०	०	०	०	०	०	०	०	५	०
एकुण		६८४	१५	५०२	१६	३४७	१०	४५८	१८	१३६१	८

नारु रोग निर्मूलन कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

नारु हा रोग फार वर्षापासून अस्तित्वात आहे. हा रोग एक प्रकारच्या कृमीमुळे (ड्रॅकॅनक्यूलस मेडिनेनसिस) होतो. सायक्लोप्स या किटक व पाण्याच्या माध्यमाद्वारे या रोगाचा प्रसार होतो. भारताप्रमाणे इतर देशामध्येही उदा. आफ्रिका, सुदान, अफगणिस्तान, इजिप्त, ब्रम्हदेश, इराक वेस्टइंडिज व दक्षिण अमेरिका इत्यादी देशात नारुचे रुग्ण आढळून येत होते.

भारतात नारु रुग्ण कर्नाटक, राजस्थान, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात या राज्यात आढळून येत होते. सन १९८० या साली महाराष्ट्र राज्यात केलेल्या सर्वेक्षणात एकूण ३० जिल्यापैकी १७ जिल्ह्यात नारुचे रुग्ण आढळून आले. होते मात्र सन १९९१ नंतर महाराष्ट्रात एकही स्थानिक नारु रुग्ण आढळला नाही. त्यामुळे दिनांक १ जानेवारी १९९४ पासून महाराष्ट्र राज्य हे नारु मुक्त झाले आहे. तथापि वर्षातून १ वेळ सर्वेक्षण करणे व आरोग्य शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

उद्दीष्ट.- जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश नारु मुक्त झाल्याचे

फेब्रुवारी २००० मध्ये घोषित केले असले तरी जगातील काही देशामध्ये अद्यापही नारुचे रुग्ण आढळून येत असल्यामुळे नियमित नारु सर्वेक्षण करून नव्याने नारु रोगाचा प्रसार होण्यास प्रतिबंध करणे.

उपलब्ध यंत्रणा :-

राज्यातील विविध आरोग्य संस्थामध्ये उपलब्ध असलेल्या नियमित मनुष्यबळामार्फत सदर कार्यक्रम राबविण्यात येतो. मागील चार वर्षातील आकडेवारी निरंक.

मागील २० वर्षात नारुचा एकही रुग्ण आढळून आलेला नाही.

अंमलबजावणी :-

जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश नारु मुक्त झाल्याचे फेब्रुवारी २००० मध्ये घोषित केले आहे. तथापि जगातील काही देशांमध्ये अद्यापही नारुचे रुग्ण आढळून येतात. त्यामुळे यापुढे वर्षातून एकदा जून महिन्यामध्ये विशेष नारुरुग्ण शोध मोहिम राबविण्यात येते. राज्यात संशयित नारु रुग्णाचे बाबतीत त्वरीत उपचारात्मक व प्रतिबंधात्मक कार्यवाही केली जाते. तसेच आरोग्य शिक्षणामार्फत नारु रोगाबाबत जनजागृती करण्यात येते.

स्वाईन फ्ल्यू एच १ एन १

स्वाईन फ्ल्यूची लक्षणे :- घसा दुखणे, ताप, खोकला, अंगदुखी, जुलाब इत्यादी.

महाराष्ट्रातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण कस्तुरबा रुग्णालय, मुंबई येथे दिनांक १८/६/२००९ रोजी दाखल झाला. हा रुग्ण न्युजर्सी अमेरिका येथून आला होता.

पुण्यातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण दिनांक २०/६/२००९ रोजी दाखल झाला.

स्वाईन फ्ल्यूमुळे राज्यातील पहिला रुग्णाचा मृत्यू जहांगीर हॉस्पिटल पुणे येथे दिनांक ३/८/२००९ रोजी सायंकाळी ५.१० वाजता झाला. सदर रुग्ण ही १४ वर्षाची मुलगी होती.

इन्फ्ल्यूएन्झा ए (एच १ एन १) रुग्णांची औषधोपचारासाठी "अ" "ब" "क" अशी वर्गवारी केली जाते.

राज्यातील सर्व आरोग्य केंद्राना आवश्यक ते औषधे व इतर

सामुग्रीचे वाटप करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय विषाणू संस्था, पुणे हाफकिन इन्स्टिट्यूट मुंबई व कस्तुरबा हॉस्पिटल, मुंबई आणि आय. जी. एम. सी. नागपूर येथे सदर आजाराच्या रोगनिदान सुविधा उपलब्ध आहेत. या शिवाय ३१ खाजगी प्रयोगशाळांनाही स्वाईन फ्ल्यू निदानाची मान्यता देण्यात आली आहे.

जिल्हा आर. आर. टी. सदस्यांचे स्वाईन फ्ल्यू आजारांचे प्रशिक्षण घेण्यात आले आहे.

स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) आजाराच्या उपचारासाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांना मार्गदर्शक तत्वे प्रसिध्द करण्यात आली आहेत.

स्वाईन फ्ल्यू या आजाराबाबत वृत्तपत्र, हॅडबिल्स, होल्डींग, दूरचित्रवाणी वरील स्पॉटस् यामार्फत संदेश जनतेला देण्यात येतो.

एनफ्ल्यूएन्झा ए (एच १ एन १) सद्यःस्थिती

तपशील	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३ (ऑक्टो. अखेर)
एकूण तपासलेले रुग्ण	२४९६१४१	३२६९१५८	१६२०२५०	११०६२६८	१३६९३४७	१४५३९६८
एकूण संशयित रुग्णांना	५०८९७	४८६१८	२०६५०	११८८८	२२७५६	९१२९
टॅमिफ्ल्यू वाटप						
एकूण बाधित रुग्ण	२५९४	२२८७	१२१	२८९	३७१४	११२५
एकूण मृत्यू	४६२	२४६	३	२	२१५	२५

एनफ्ल्यूएन्झा-ए एच-१ एन-१(स्वाईन फ्ल्यू) पॉझिटिव्ह रुग्ण व मृत्यू

महिना	२०१८		२०१९		२०२०		२०२१		२०२२		२०२३ (ऑक्टो. अखेर)	
	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
जानेवारी	४	३	११७	२६	२०	०	०	०	०	०	९९	२
फेब्रुवारी	८	१	४०१	५२	३४	०	०	०	०	०	१९०	१
मार्च	८	३	५८०	६६	५४	३	०	०	०	०	१३४	१
एप्रिल	९	१	३२८	३८	२	०	०	०	२	०	३६	०
मे	३	१	१८८	१०	८	०	१	०	०	०	३१	०
जून	२	०	१०२	७	१	०	६	०	११	०	४७	०
जुलै	६	३	२८२	१६	०	०	२७	०	४९९	१६	१४७	३
ऑगस्ट	१४०	२१	१७५	२१	१	०	३०	०	२०९१	९५	१६१	२
सप्टेंबर	९८७	१९९	६१	८	१	०	१७	१	९१०	८०	६६	३
ऑक्टोबर	१२३४	१८४	३७	२	०	०	१५	१	१३९	१८	२१४	१३
नोव्हेंबर	१४५	३७	८	०	०	०	२	०	४०	६	०	०
डिसेंबर	४८	९	८	०	०	०	२८९	०	२२	०	०	०
एकूण	२५९४	४६२	२२८७	२४६	१२१	३	३८७	२	३७१४	२१५	११२५	२५

स्वाइन फ्ल्यू जिल्ह्यावार लागण मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हा व मनपा	२०१८		२०१९		२०२०		२०२१		२०२२		२०२३ (ऑक्टो.)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	२३	०	६५४	३०	५०	०	७४	०	४२६	७	६६६	०
२.	ठाणे मनपा	३६	६	१२९	७	३	०	११	१	४४८	९	२५१	०
३.	कल्याण	१७	०	९०	५	२	०	२	०	७८	५	२५१	०
४.	नवी मुंबई	२८	०	४१	०	२	०	०	०	४२	०	१	०
५.	भिवंडी	०	०	०	०	०	०	०	०	३	०	०	०
६.	मिरा भाईंदर	१३	२	४४	१	०	०	०	०	६	०	०	०
७.	उल्हासनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	वसई विरार	१	०	११	०	०	०	०	०	४	०	०	०
९.	ठाणे	२	०	२	०	४	०	०	०	१५	१	०	०
१०.	रायगड	१४	२	०	०	०	०	०	०	५८	१	०	०
११.	पालघर	२	१	१२	०	०	०	०	०	४०	०	०	०
	मुंबई मंडळ ठाणे	१३६	११	९८३	४३	६४	०	८७	१	१११९	२३	२५६	१
१२.	पिंपरी चिंचवड	२३८	३५	१९	३	४	०	०	०	५६	४	३	०
१३.	पुणे	१४२	३६	०	०	४	०	०	०	२५	१	०	०
१४.	पुणे मनपा	३४७	६५	१७६	५१	३	०	२८९	१	१०६२	४७	५३	१
१५.	ससून हॉस्पिटल	०	०	०	०	०	०	०	०	१०४	४	१	०
	पुणे एकुण	७२७	१३६	१९५	५४	११	०	२८९	१	१२४७	५६	५७	१
१६.	सोलापूर मनपा	१११	८	०	०	१	१	०	०	८६	०	१	०
१७.	सोलापूर	८७	११	७	१	०	०	०	०	१०	०	०	०
१८.	सातारा	२८०	४३	१९	४	४	०	०	०	४६	१०	५	०
	पुणे मंडळ	१२०५	१९८	२२१	५९	५	१	२८९	१०	१३८९	६६	६३	४
१९.	सांगली	६५	११	६	०	०	०	०	०	८	२	०	०
२०.	कोल्हापूर	१६३	३९	८३	२४	१	१	०	०	१९८	२१	५१	६
२१.	सिंधुदुर्ग	२२	१	३१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	रत्नागिरी	५	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	कोल्हापूर मंडळ	२५५	५३	१२०	२४	१	१	०	०	२०६	२३	५१	६
२३.	अहमदनगर	१७५	४२	५२	१०	२	०	०	०	३८	५	१	०
२४.	धुळे	९	१	७	१	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	जळगाव	३१	१०	२१	६	१	०	०	०	१४	४	०	०
२६.	नंदुरबार	३	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	नाशिक	४३९	५६	३३०	३९	१२	०	०	०	२४९	२५	१५	१
	नाशिक मंडळ	६५७	११०	४११	५६	१५	०	०	०	३०१	३४	१६	१

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
२८.	छ. संभाजीनगर मनपा	१४	५	९६	९	१	०	०	०	६२	६	१	०
२९.	छ. संभाजीनगर	१४	६	०	०	५	०	०	०	०	०	०	०
३०.	हिंगोली	४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	जालना	३	१	०	०	०	०	०	०	३	०	०	०
३२.	परभणी	३	२	०	०	३	०	०	०	०	०	०	०
	छ. संभाजीनगर मंडळ	३८	१४	९६	९	९	०	०	०	६५	६	१	०
३३.	बीड	१६	६	१	०	१	०	०	०	२६	०	०	०
३४.	लातूर	१८	३	८	२	३	१	०	०	०	०	०	०
३५.	नांदेड	१८	६	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३६.	धाराशिव	५२	१२	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०
	लातूर मंडळ	१०४	२७	१४	२	५	१	०	०	२६	०	०	०
३७.	अकोला	३१	१०	२०	५	०	०	०	०	१२	०	१	१
३८.	अमरावती	२१	३	२८	५	०	०	०	०	१४	०	९	०
३९.	बुलढाणा	१५	४	४	२	०	०	०	०	९	१	०	०
४०.	वाशिम	६	३	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४१.	यवतमाळ	११	५	०	०	०	०	०	०	६	०	०	०
	अकोला मंडळ	८४	२५	५२	७	०	०	०	०	४१	१	१०	१
४२.	नागपूर GMC	१२	१	६	५	०	०	०	०	३९	९	१४	०
४३.	नागपूर IGMC	०	०	१	१	०	०	०	०	२३	५	०	०
४४.	नागपूर NMC	५४	११	३८१	४०	३	०	११	१	५०५	४८	४८	१३
४५.	भंडारा	२	०	२	०	१	०	०	०	०	०	०	०
४६.	वर्धा	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४७.	गोंदिया	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४८.	चंद्रपूर	१	०	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०
४९.	गडचिरोली	०	०	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०
	नागपूर मंडळ	७८	१४	३९०	४६	६	०	११	१	५६७	६२	६२	१३
	इतर राज्य	३५	१०	८१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	एकुण	२५९४	४६२	२२८७	२४६	१२१	३	३८७	३	३७१४	२१५	११२५	२५

१६. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा

प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या विविध स्तरांवर एकूण ३५ आरोग्य प्रयोगशाळा कार्यरत आहे. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे ही राज्याची मुख्य व संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून राज्यस्तरावर कार्यरत आहे. सध्या कार्यान्वित असलेल्या एकूण प्रयोग शाळांची रचना तीन स्तरीय आहे. पुणे येथे राज्यस्तरीय, छ. संभाजीनगर व नागपूर येथे प्रादेशिक व उर्वरित ३२ जिल्हा स्तरावर कार्यान्वित आहेत. अशा प्रकारे राज्यामध्ये ३५ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा आहेत. सदर ३५ प्रयोगशाळांमध्ये रासायनिक व अणुजीव दृष्ट्या पाणी नमुने तपासणीचे काम होते. त्यापैकी १३ अन्न प्रयोग शाळांमध्ये अन्न नमुने तपासणीचे काम होते. तसेच माहे फेब्रुवारी २०२१ मध्ये राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे आणि मध्यवर्ती/संदर्भ अन्न प्रयोगशाळा पुणे यांना ISO/TEC-17025: 2017 चे NABL

मानांकन प्रमाणपत्र क्र. TC-9280 नुसार प्राप्त झाले आहे.

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा कार्याची ठळक वैशिष्ट्ये:-

- (१) राज्यातील पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांची अणुजैविक तसेच रासायनिक दृष्ट्या तपासणी करून योग्यतेची गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.
- (२) पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या रसायनांची गुणवत्ता तपासणी.
- (३) कारखान्यांचे व नागरी वसाहतीचे दुषित सांडपाणी नमुन्यांचे विश्लेषण करणे.
- (४) अन्न व औषध प्रशासन, शासनाचे इतर विभाग व खाजगी संस्था यांचेकडून प्राप्त अन्न नमुने तपासणी.
- (५) खाद्य पदार्थातील भेसळीच्या धोक्यापासून जनतेला जागृत व सावध करण्यासाठी लोकशिक्षणात्मक प्रदर्शने व व्याख्याने आयोजित करणे.
- (६) सध्या राज्य सार्व आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे, प्रादेशिक सार्व आरोग्य प्रयोगशाळा औरंगाबाद आणि जिल्हा सार्व आरोग्य प्रयोगशाळा ठाणे या ठिकाणी ओ. टी. swab तपासणीची सुविधा उपलब्ध आहे. अन्न, पाणी व पाणी शुद्धीकरणासाठी रसायने तपासणी खालील कायदे व मानांकानुसार केली जाते. अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११ भारतीय मानके संस्था प्रमाणित विविध मानके उदा. आय. एस. १०५००:२०१६ पाणी प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४.

कार्यपध्दती :-

पाणी व अन्न नमुन्यांचे विश्लेषण करून राज्यातील गाव, वस्ती व पाड्यामधील शेवटच्या माणसापर्यंत शुध्द व सुरक्षित पाणी व अन्नाचा गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

विविध विभाग व त्यांच्या कार्यपध्दती :-

प्रयोगशाळेत मुख्यतः तीन विभाग कार्यरत आहेत.

अ) अणुजैविक विभाग ब) रासायनिक विभाग (पाणी)

क) अन्न विभाग,

प्रत्येक विभागाची उपविभागाची तपशिलवार माहिती पुढीलप्रमाणे

अ) अणुजैविक विभाग :-

- भारतीय मानके संस्थेच्या आय. एम.१०५००:२०१२ मानांकनानुसार

पिण्याच्या पाण्याची अणुजैविक तपासणी.

- जलजन्य साथरोग नियंत्रण व प्रतिबंध अंतर्गत रुग्णांच्या शौच नमुन्यांची रोगकारक जिवाणूसाठी तपासणी.
- रोगकारक जिवाणूंचे निश्चितीकरण केल्यानंतर त्या जिवाणूंची प्रतीजैविक औषधाची संवेदनशिलता तपासणी.
- शासकीय, खाजगी तसेच अनौपचारिक अन्न नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.
- अन्न विषबाधा व इतर विषबाधा घटनेतील नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.
- महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीसाठी तयार करण्यात आलेल्या अन्न व पाणी नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

ब) रासायनिक विभाग (पाणी) :-

भारतीय मानके आय. एस. १०५००:२०१६ नुसार पिण्याच्या पाण्याची रासायनिक तपासणी करणे.

पिण्याचे पाणी, सांडपाणी प्रक्रिया केलेले सांडपाणी यांचे प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४ नुसार रासायनिक परिक्षण.

विषबाधा घटनेसंदर्भात पाणी नमुन्यातील रासायनिक विषबाधा झाल्याचा संशय असलेल्या नमुन्यांचे किटक नाशकासारख्या व इतर विषबाधाकारक रसायनांसाठी तपासणी.

भारतीय मानके आय. एस. (१९६७३ : १९९२) विरंजक चुर्णाचे (ब्लिचींग पावडर) परिक्षण.

पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या अन्य रसायनाचे रासायनिक परिक्षण.

तुरटीचे (घन व द्रव) भारतीय मानके आय. एस. (२९९ : १९८२) नुसार परिक्षण.

• बांधकामासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पाणी नमुन्यांचे परिक्षण.

• पाणी शुद्धीकरणासाठी विरंजक चुर्णाची मात्रा निश्चित करणे.

• पाण्याची रासायनिक तपासणी करण्यासाठी बाजारात उपलब्ध असलेल्या विविध संचाची त्यांच्या गुणवत्ता व तांत्रिक अभिप्रायासाठी तपासणी करणे.

क) अन्न विभाग :-

राज्यातील एकूण ३५ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांपैकी १३ अन्न विश्लेषण करणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे आहेत.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११ नुसार विविध अन्न नमुन्यांची तपासणी.

विविध विशिष्ट घटना जसे की, अन्न विषबाधा या अंतर्गत अन्न नमुन्यांची तपासणी.

महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीच्या भेटीच्या वेळी प्राप्त अन्न व पाणी नमुन्यांचे व परिक्षण करणे.

शासकीय, खाजगी व अनौपचारिक अन्न नमुन्यांचे परिक्षण.

अन्न भेसळ बाबतची माहिती प्रात्यक्षिकासह विविध अभ्यागतांना देणे.

विविध प्रदर्शनामध्ये अन्न भेसळी बाबत सामान्य जनतेला माहिती देणे.

तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना अन्न नमुने तपासणीबाबत नवीन पध्दतीबाबत प्रशिक्षण.

• वैद्यकीय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

• वैद्यकीय शिक्षण पदव्युत्तर पदवी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

• प्रदर्शनाद्वारे लोकशिक्षण.

तीन विभागातील कामाव्यतिरीक्त पुढील विशेष कार्यात सहभाग :-

१. पाणी व अन्न यांच्या गुणवत्तेच्या विविध चाचण्या व्यतिरीक्त अन्न व शेती संघटना, भारतीय वैद्यकिय संघटना, जागतिक आरोग्य संघटना यांच्याकडून अर्थ सहाय्यीत प्रकल्पामध्ये सक्रिय सहभाग.

२. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे ही अणुजिवीय कल्चरसाठी राज्य संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून ओळखली जाते.

प्रशिक्षण विषयक कार्य :-

तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण.

इतर राज्यातील तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षण.

आंतरराष्ट्रीय प्रशिक्षण कार्यक्रमात सहभाग.

वैद्यकिय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

वैद्यकिय शिक्षण पदव्युत्तर पदवी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

प्रदर्शनाद्वारे लोकशिक्षण.

केंद्रिय संदर्भिय अन्न प्रयोगशाळा :-

सन १९७६ मध्ये भारत सरकारने देशभरात एकूण चार केंद्रिय अन्न

प्रयोगशाळा स्थापण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा, कलकत्ता खेरीज आणखी तीन प्रयोगशाळाची स्थापना करण्यात आली त्यामध्ये गाझियाबाद, म्हैसूर व पुणे अशा एकूण चार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा अस्तित्वात आल्या, दिनांक १ एप्रिल १९७८ पासून राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेमध्ये केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा संलग्न म्हणून राज्य शासनाने शासन निर्णय निर्गमित केले व केंद्र शासनाने सदर प्रयोगशाळा अधिघोषित केली.

या प्रयोगशाळेचे विविध कार्य पुढीलप्रमाणे -

या प्रयोगशाळे मध्ये पूर्वी विश्लेषण झालेल्या परंतु न्यायालयाकडून प्राप्त न्यायप्रविष्ट अन्न नमुन्यांचे पुनर्विश्लेषण करणे.

विविध संघटनांच्या व संस्थांच्या सर्वेक्षण प्रकल्पात सक्रीय सहभाग.

केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा तपासलेल्या नमुन्यांना शुल्क आकारण्यात येत असून सदरील शुल्काचा वापर प्रयोगशाळा बळकटीकरणसाठी तसेच तिच्या दैनंदिन कामकाजासाठी करण्यात येतो.

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	एकूण नमुने	तपासलेले नमुने	दूषित नमुने	तपासणीस अयोग्य	शिल्लक नमुने
१.	अणुजैविक विभाग	२०२२-२०२३ (३० सप्टें. २०२३ अखेर) (२०२४-२०२५ अपेक्षित)	८७८६३८ ५६१९१७ ११७२८००	८७८६३८ ५६१९१७ ११७२८००	४६०७९ ३०६५१ --	-- -- --	० ० --
२.	रासायनिक विभाग (पाणी)	२०२२-२०२३ (३० सप्टें. २०२३ अखेर) (२०२४-२०२५ अपेक्षित)	८७०८३ ४९१९६ १००१४५	८७०८३ ४९१९६ --	-- -- --	५२९५ २३८६ --	-- -- --
३.	अन्न विभाग,	२०२२-२०२३ (३० सप्टें. २०२३ अखेर) (२०२४-२०२५ अपेक्षित)	२६३५५ १४३१३ २७५००	२३१३९ ९८४८ ---	-- -- --	४०८१ १०३७ --	३२१६ ४४६५ --
४.	केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा	२०२२-२०२३ (३० सप्टें. २०२३ अखेर) (२०२४-२०२५ अपेक्षित)	७४९ ३४७ ७५०	७३३ २३४ --	४५७ १५३ --	२४ ११ --	४३ १०२ --

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमधून वसूल होणारा महसूल.-

अन्न आणि पाणी तपासणीसाठी शुल्क आकारणी.-

(१) शासन निर्णय सार्वजनिक आरोग्य विभाग, निर्णय क्र. राप्रआ/२०११/प्र.क्र.२१७/११, आ ३-अ दिनांक ३१/०८/२०११ अन्वये करण्यात येत आहे.

तथापि, महानगरपालिका, नगरपालिका, स्थानिक मंडळे इत्यादी कडून प्राप्त होणारे अन्न नमुने महाराष्ट्र अन्न भेसळ प्रतिबंधक कायदा १९६२ कलम ७ (अ) मध्ये नमुद केल्यानुसार सवलतीच्या दराने तपासले जातात.

(२) अन्न सुरक्षा कायदा २००६ नियमन २०११ नुसार अन्न आणि औषध प्रशासन यांचेकडून येणारे अन्न नमुने विनाशुल्क तपासले जातात.

राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे यांचेकडे जमा होणारी महसुलाची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :-

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	जमा महसूल (रुपये लाखात)
१	२	३	४
१	राज्यातील एकूण ३५ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा	२०२२-२०२३ ३० सप्टें.२०२३ अखेर (२०२४-२०२५ अपेक्षित)	७१४६७५२/- ४३७०८८७/- ७८०००००/-

१७. राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय (आ. मा. जी. आ.) महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१

जन्म मृत्युची नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमाची माहिती.

प्रास्ताविक :

संपूर्ण राज्यातील जन्म मृत्युची आकडेवारी तसेच रुग्णालयीन आकडेवारी व आरोग्य कार्यक्रमास आधारभूत माहिती पुरविण्याच्या अनुषंगाने राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी विभाग आरोग्य सेवा संचालनालया अंतर्गत कार्यरत असून या विभागाची स्थापना १९५५ साली झाली. हा विभाग स्वतंत्ररित्या सन १९७६ साली श्रेणी वाढ करून या विभागाचे “जीवनविषयक आकडेवारी विभाग” ऐवजी “ राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय” असे नामकरण करण्यात आले.

(१) कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट/कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :- (संक्षिप्त)

जन्म मृत्यु नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत जन्म आणि मृत्यु नोंदणी अधिनियम १९६९ व महाराष्ट्र जन्म व मृत्यु नोंदणी नियम २००० अन्वये राज्यात जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. याचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते. याशिवाय विवाह मंडळ नोंदणी व विवाह नोंदणी हा विषय या कार्यालयाकडून हातळला जातो.

जन्म मृत्यु नोंदणीची कार्यक्षमता % भौतिक साध्य

(अपेक्षित उद्दिष्ट १०० टक्के)

निर्देशांक	सन २०२०	सन २०२१	सन २०२२	माहे सप्टेंबर २०२३ अखेर
जन्म नोंदणी कार्यक्षमता	८८	८९	९९	८५
मृत्यु नोंदणी कार्यक्षमता	१००	१००	१००	९२

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी :-

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी करण्यासाठी केंद्र शासनाने विकसित केलेली csrcsorgi.gov.in ही संगणक प्रणाली राज्यात उपयोगात आणली जाते. दिनांक १२-०४-२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील शासकीय आरोग्य संस्थांच्या (उपकेंद्र वगळून) प्रमुखांना त्यांच्या आरोग्य संस्था इमारतीतील व आरोग्य संस्था आवार भिंती आतील जन्म व मृत्यु घटनांच्या नोंदणीसाठी निबंधक, जन्म व मृत्यु म्हणून घोषित केले आहे. त्यानुसार या आरोग्य संस्थांमध्ये दिनांक ०१ जानेवारी २०२० पासून जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी व घटनेचे प्रमाणपत्र अदा करणे सुरु झाले आहे.

२.२) मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण :-

मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण ही जीवनविषयक आकडेवारी शास्त्रातील अत्यंत महत्वाची बाब असून त्याबाबतची संकलित माहिती ही वेगवेगळ्या आरोग्य विषयीचे धोरण ठरविण्यासाठी, वैद्यकीय व्यावसायिक व वैद्यकीय संशोधनासाठी उपयुक्त ठरत आली आहे. राज्यातील विविध रोगामुळे झालेल्या मृत्युच्या आकडेवारीविषयी माहिती सदर प्रमाणपत्रांवरून प्राप्त होते. यासाठी जागतीक आरोग्य संघटनेने प्रमाणित केलेल्या नमुन्यात

या कार्यालयाकडून खालील आरोग्य व्यवस्थापन माहिती पध्दती अंतर्गत खालील विविध अहवाल तयार करण्यात तयार येतात.

- नागरी नोंदणी पध्दती. (मासिक व वार्षिक अहवाल.)

- मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण (ग्रामिण) (मासिक व वार्षिक अहवाल.)

- मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण (वार्षिक अहवाल)

राज्यातील सांख्यिकी संवर्ग सांख्यिकी अन्वेषक, सांख्यिकी सहाय्यक व सांख्यिकी पर्यवेक्षक यांची आस्थपना या कार्यालयाकडून हाताळली जाते.

२) कार्यक्रम अंमलबजावणीबाबत माहिती :-

२.१ राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील जन्म मृत्यु नोंदणी :-

शहरी भागातील ८१० व ग्रामीण भागातील ४२९३४ नोंदणी केंद्रांमध्ये जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. शहरी व शहरी व ग्रामीण केंद्राकडून १०० टक्के काम अपेक्षित आहे. सन २०२३ साली जन्म व मृत्यु नोंदणीचे काम अनुक्रमे ९९ व १०० टक्के करण्यात आले आहे.

जन्म मृत्यु नोंदणी अधिनियम, १९६९ वर आधारित महाराष्ट्र जन्म आणि मृत्यु नोंदणी नियम, २००० हे राज्यात दि. ०१ मे २००० पासून लागू केले आहेत.

(फॉर्म नं. ४ व ४-अ) मृत्युचे कारण वैद्यकीय व्यावसायीकांनी प्रमाणित करण्याची योजना राज्यातील सर्व महानगरपालिका, नगरपालिका, कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, ऑर्डनन्स फॅक्टरी यांच्या कार्यक्षेत्रातील दवाखाने, खाजगी / रुग्णालये, यांना सन १९७० मध्ये लागू करण्यात आली. सदर प्रमाणपत्राचे जागतिक आरोग्य संघटनेच्या ICD-10 प्रमाणे सांकेतीकीकरण करून त्याबाबतचा अहवाल मा. महानिबंधक जन्म-मृत्यु, नवी दिल्ली योना सादर केला जातो. ही योजना यशस्वीरित्या राबविण्यात महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर राहिले आहे.

२.३) मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) :-

मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) ही राज्यातील प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील निवडलेल्या गावात राबविली जाते. प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून फक्त एक गांव निवडले जाते. राज्यातील १८१७ गावात सदर योजना राबविण्यात येते. सदर योजनांतर्गत साधारणतः ४१ लाख लोकसंख्या अंतर्भूत आहे.

ग्रामिण भागातील मृत्यु घटनांच्या कारणांची माहिती मिळविणे, मृत्यु घटनांचे मृत्युच्या कारण निहाय वर्गीकरण हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. याशिवाय जिल्हा स्तरावरील जीवनविषयक दर या योजनेतून प्राप्त होतात.

२.४) विवाह नोंदणी कार्यक्रम :-

महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम १९९८ व महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी नियम १९९९ अन्वये राज्यात विवाह मंडळाची व विवाहांची नोंदणी होते. या कामाचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते.

आरोग्य विषयक माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत :-

राबविण्यात आलेल्या महत्त्वपूर्ण योजना/उपक्रम

१) दिनांक १२/०४/२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय, ग्रामिण रुग्णालये, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय संलग्न रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे प्रमुख यांना त्यांच्या संस्था इमारतीतील व संस्थेच्या आवार भिंती आतील जन्म-मृत्यू घटनांसाठी निबंधक जन्म व मृत्यू म्हणून घोषित केले

आहे. त्यानुसार १/१/२०२० पासून घटनांची नोंदणी आरोग्य संस्थेत सुरु झाली आहे.

२) राज्यात सध्या जन्म व मृत्यू घटनांची नोंदणी केंद्र शासनाच्या संगणक प्रणालीत (crsorgi.gov.in) सुरु आहे.

३) नागरी नोंदणी पध्दतीचा वर्ष २०२१ चा वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

४) मृत्यूच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणिकरण योजनेचा वर्ष २०२० च्या वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

५) मृत्यूच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामिण) चा वर्ष २०२० चा अहवाल प्रसिध्द करण्यात आला आहे.

१८. राज्य आरोग्य परिवहन संघटना

१) प्रस्तावना

संपुर्ण राज्यातील जनतेला आरोग्य सेवा, रुग्णसेवा, वैद्यकीय सेवा पुरविण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरात विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था कार्यरत आहेत.

विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था यांना रुग्णांच्या सेवेसाठी, वैद्यकीय मदतीसाठी रुग्णवाहिका आवश्यक असतात. तसेच अधिकारी परिचारीका, कर्मचारी, प्रशिक्षणार्थी यांच्यासाठी कार, जीप, मिनीबस इत्यादी वाहनांची आवश्यकता असते. राज्यातील दुर्गम, डोंगराळ, आदिवासी भागातील रुग्णांना, जनतेला वैद्यकीय मदत पुरविण्यासाठी, वैद्यकीय अधिकारी यांना कार्यक्षेत्रात विविध योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी ही वाहनांची आवश्यकता असते. तसेच औषधे वाटपासाठी लस वाहतुक वाहने, ट्रक यांची आवश्यकता असते. विविध कार्यक्रम प्रमुखांना आरोग्य विषयक कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी, कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी कार्यक्षेत्रात प्रवास करण्यासाठी कार, जीप प्रकारच्या पर्यवेक्षकीय वाहनांची अत्यंत आवश्यकता असते. रुग्णवाहिका /वाहने, तसेच विविध प्रकारची रुग्णालयीन उपकरणे शीतसाखळी उपकरणे आरोग्य सेवेसाठी अत्यंत आवश्यक असून हे सर्व आरोग्य सेवेचे एक अविभाज्य अंग आहे

रुग्णवाहिका/ वाहने सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी, रुग्णसेवेसाठी, वापरात यावीत, रुग्णांना वैद्यकीय मदत तातडीने मिळावी, यासाठी उपलब्ध रुग्णवाहिका / वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती वेळेवर त्या त्या स्तरावर व्हावी यासाठी शासनाची एक परिवहन यंत्रणा असावी या प्रमुख उद्देशाने, आरोग्य सेवा (परिवहन) विभागाची सन १९६२ मध्ये निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

विविध आरोग्य संस्थामधील उपलब्ध रुग्णालयीन उपकरणे, यंत्रे, सयंत्रे, शीतसाखळी उपकरणे याची देखभाल व दुरुस्ती वेळीच होण्याच्या दृष्टीने राज्य आरोग्य परिवहन कार्यालया अंतर्गत आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती कार्यशाळेची स्थापना सन १९७२ मध्ये झाली.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :- वाहनांची, व रुग्णालयीन उपकरणांची नियतकालिक देखभाल व दुरुस्ती वेळच्यावेळी करून ते सुस्थितीत ठेवणे, जास्तीत जास्त वाहने व रुग्णालयीन उपकरणे नेहमी सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी पुर्ण क्षमतेने वापरात येतील या दृष्टीने नियोजन करणे.

शासन आदेशानुसार नवीन वाहने, रुग्णवाहिका यांचे वाटप संबंधित आरोग्य संस्थांना करणे.

शासन निर्णयान्वये विहित अटी व शर्ती आणि मार्गदर्शक सूचनांनुसार वाहने, रुग्णालयीन उपकरणे तसेच इतर निरुपयोगी साहित्यांचे निर्लेखन करणेबाबत आरोग्य संस्था प्रमुख आणि परिवहन विभागाचे कार्यशाळा प्रमुख यांना मार्ग दर्शन करणे. सदर कामकाजाचा पाठपुरावा आणि संनियंत्रण करणे, निरुपयोगी, विनावापर आणि निर्लेखित वाहने, सुटे भाग, साहित्य व उपकरणे यांचे शासकीय लिलावदारामार्फत जाहीर लिलाव आयोजित करून विक्री करणे. प्राप्त महसूल शासनास जमा करणे.

यूनिसेफ आणि भारत सरकार यांच्या माध्यमातून भारतातील विविध राज्यात कार्यरत असलेल्या तंत्रज्ञांकरिता विविध उपकरणांबाबत प्रशिक्षण आयोजित करणे.

३) अंमलबजावणी पध्दती :- सार्वजनिक आरोग्य विभागातील वाहनांची

देखभाल व दुरुस्ती निर्लेखन वाहन अपघात ग्रस्त प्रकरणे, नवीन वाहन खरेदी व वाटप इ. वाहन अनुषंगिक कामकाज आणि रुग्णालयीन उपकरणे व शीतसाखळी उपकरणे देखभाल व दुरुस्ती आणि त्यांचे प्रशिक्षण इत्यादी प्रमुख कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून करण्यात येते.

सदर कामकाजासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाची प्रत्येक जिल्हास्तरावर एक जिल्हा कार्यशाळा असते. सदर कार्यशाळेत जिल्हातील वाहनांची छोटी व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्तीची कामे आणि इतर वाहन अनुषंगिक कामकाज केले जाते.

जिल्हातील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे एक तंत्रज्ञ कार्यरत असतो.

प्रत्येक मंडळ स्तरावर आरोग्य सेवा, परिवहन विभागांतर्गत एक विभागीय कार्यशाळा कार्यरत असते. यामध्ये मंडळातील वाहनांची मध्यम व मोठी दुरुस्तीची कामे आणि वाहन आनुषंगिक इतर कामकाज केले जाते.

मंडळातील आरोग्य संस्थाकडील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी मंडळ उपसंचालक, आरोग्य सेवा, प्रभारी मंडळ यांचे कार्यालयात जीव वेद्यकीय अभियंता आणि इतर तांत्रिक कर्मचारी असतात.

सदर कार्यशाळांच्या कामकाजाचे नियंत्रण आणि त्यातील तांत्रिक व लिपीक संवर्गातील कर्मचाऱ्यांचे प्रशासनिक व लेखा विषयक कामकाज करण्यासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाचे मुख्यालय, पुणे येथे आहे. सदर कार्यलयातून आरोग्य सेवा संचालनालय मुंबई सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सोसायटी, मुंबई यांना नवीन वाहन खरेदी निर्लेखन व इतर वाहन विषयक तांत्रिक बाबीसाठी आवश्यक प्रस्ताव सादर करणे, त्याचे निर्देशानुसार कामकाज करणे इ. कामेही केली जातात.

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था

मुखालय - पुणे :-

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील वाहने व रुग्णवाहिकांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी परिवहन विभागाच्या कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे. नवीन वाहन खरेदी, वाहन निर्लेखन, इ.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, छ. संभाजीनगर, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - सेवा व्यवस्थापक, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळांतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - विभागांतर्गत वाहनांची मध्यम व मोठ्या स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा कार्यशाळा :- जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा रुग्णालय यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयातील एक याप्रमाणे एकूण ३५ जिल्हा कार्यशाळा कार्यरत आहेत.

प्रमुख - सेवा अभियंता

कार्यक्षेत्र - संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप :- जिल्हयातील वाहनांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती विभागाची रचना व कार्यपध्दती

मुख्यालय - पुणे

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे यांचे अंतर्गत

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती अधिकारी

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील रुग्णालये व कार्यालये याठिकाणी वापरात येणा-या रुग्णालयीन व शीतसाखळी

५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :

वाहनांची अद्यस्थिती

(५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती (ऑक्टोबर २०२३)

एकूण वाहने	एकूण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील			
			दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित
६१०३	४१२३	१९८०	८५	२३	५५२	१३२०
१००%	६७.५६	३२.४४%	१.३९%	०.३८%	९.०४%	२१.६३%

रुग्णालयीन उपकरणांची सद्यस्थिती (ऑक्टोबर २०२३)

रुग्णालयीन उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
१०१२८९	१००९६२	३२७	७६६३	७४४३

शितसाखळी उपकरणाची सद्यस्थिती :

ऑक्टोबर-२०२३

शितसाखळी उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
९९७०	९३०२	२८	६४०	००

उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(उपसंचालक, आरोग्य सेवा प्रभारी मंडळ, यांचे अधिनस्त कार्यरत)

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, छ. संभाजीनगर, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - जीव वैद्यकीय अभियंता, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळाअंतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - रुग्णालयीन व शीतसाखळी उपकरणांची मध्यम व मोठया स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा स्तर :- जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद मुंबई म.न.पा. सह यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयात एक याप्रमाणे एकूण ३५ प्रतिशत तंत्रज्ञ कार्यरत आहेत.

कार्यक्षेत्र संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप - जिल्हयातील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

(६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम

उद्देश व उद्दिष्टे :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत विविध आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केले जाते. सदर वाहने व उपकरणे सुस्थितीत राहून आरोग्य कार्यक्रमांच्या वापरात यावीत हाच आरोग्य सेवा परिवहन विभागाचा उद्देश आणि उद्दीष्ट आहे.

अंमजबजावणी कालावधी व पध्दती :- वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते.

अपेक्षित लाभार्थी / लोकसंख्या :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते. याचा थेट लाभ आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी सर्व आरोग्य संस्थाना होत असतो.

देण्यात येणारे लाभ / सेवा :- वाहने शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याची सेवा आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केली जाते. याचा लाभ सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थाना होतो.

ज्ञालेले कार्य :- आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाच्या जिल्हा कार्यशाळा आणि विभागीय कार्यशाळांकडून सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची नियमितपणे देखभाल व दुरुस्ती केली जाते. सद्यस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील वापरातील एकुण वाहनापैकी ९८ टक्के पेक्षा अधिक वाहने चालू आहेत. त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविणे आरोग्य संस्थाना सहज सुलभ होत आहे.

तसेच आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून मागील दोन वर्षात सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील निर्लेखित १६०० पेक्षा अधिक वाहनांची शासनाने नियुक्त केलेल्या शासकीय लिलावदारामार्फत जाहिर लिलाव आयोजि करून विक्री करण्यात आली आहे. यामधून शासनास रक्कम रुपये ८ कोटी पेक्षा अधिक महसूल मिळाला आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील जिल्हानिहाय वाहनांची सद्यस्थिती माहे. (ऑक्टोबर २०२३)

अ. क्र.	जिल्हा	संस्था / कार्यालयाची संख्या	एकुण उपलब्ध वाहने	एकुण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील				
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
१.	अकोला	...	५७	१०५	७७	२८	७	०	२	१९
२.	अमरावती	...	९३	१९६	१६५	३१	४	०	४	२३
३.	बुलढाणा	...	७५	१६६	११९	४७	२	०	४२	३
४.	वाशीम	...	३९	१०८	५८	५०	२	०	१८	३०
५.	यवतमाळ	...	८९	२३०	१५१	७९	४	०	१०	६५
६.	छ. संभाजीनगर	...	७७	२०३	१०३	१००	५	३	१४	७८
७.	हिंगोली	...	३३	९९	४६	५०	०	१	२	४७
८.	जालना	...	५५	१७४	७१	१०३	९	१	५६	३७
९.	परभणी	...	५५	१०६	८०	२६	०	२	११	१३
१०.	कोल्हापूर	...	१०९	२०८	१४८	६०	१	०	३	५६
११.	सांगली	...	८४	१६१	११२	४९	०	१	०	४८
१२.	सिंधुदूर्ग	...	५४	११२	७०	४२	२	०	१	३९
१३.	रत्नागिरी	...	८६	१९४	१२८	६६	१	१	१५	४९
१४.	बीड	...	७७	१८६	१०६	८०	०	०	४०	४०
१५.	लातूर	...	७०	१७१	१३१	४०	१	३	०	३६
१६.	नांदेड	...	८९	२१७	१२१	९९	३	२	७५	१६
१७.	धाराशिव	...	६०	१४५	१०१	४४	२	०	१८	२४
१८.	रायगड	...	७६	१७९	१५३	२६	०	१	१३	१२
१९.	ठाणे	...	५३	१५४	९८	५६	१	१	१६	३८
२०.	पालघर	...	६४	१६५	१११	५४	३	१	३५	१५
२१.	भंडारा	...	४७	१३९	७७	६२	२	०	२	५८
२२.	चंद्रपूर	...	७८	२१५	१६३	५२	५	१	२	४४
२३.	गडचिरोली	...	८३	२०९	१४४	६५	५	२	०	५८
२४.	गोंदिया	...	५४	१७५	९४	८१	०	१	०	८०
२५.	नागपूर	...	८२	२३५	१६०	७५	७	०	१०	५८
२६.	वर्धा	...	४३	१२०	८८	३२	०	०	१७	१५
२७.	अहमदनगर	...	१३१	२१८	१५४	६४	२	०	४	५८
२८.	धुळे	...	६४	१०७	६८	३९	०	०	७	३२
२९.	जळगांव	...	१०८	१८३	१२९	५४	१	०	२४	२९
३०.	नंदूरबार	...	७५	१३२	१२५	७	१	०	०	६
३१.	नाशिक	...	१५२	३२३	२२२	१०१	९	१	५७	३४
३२.	पुणे	...	१४७	३६०	२५२	१०८	१	०	२४	८३
३३.	सोलापूर	...	१०१	१६४	१४२	२२	३	०	४	१५
३४.	सातारा	...	९५	१८८	१०८	८०	२	१	१९	५८
३५.	मुंबई	...	७	५९	४८	११	०	०	७	४
	एकूण	...	२६६२	६१०३	४१२३	१९८०	८५	२३	५५२	१३२०

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील एकुण वाहनापैकी जिल्हानिहाय रुग्णवाहिकांची माहे. (ऑक्टोबर २०२३)

अ. क्र.	जिल्हा	रुग्णालयांची एकूण संख्या	एकूण उपलब्ध रुग्णवाहिका	एकूण चालू	एकूण बंद	बंद रुग्णवाहिकांचा तपशील			
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१.	अकोला ...	४५	७२	५०	२२	७	०	२	१३
२.	अमरावती ...	८१	१४४	१२७	१७	३	०	३	११
३.	बुलढाणा ...	७०	१३८	९२	४६	१	०	४२	३
४.	वाशीम ...	३३	७१	३९	३२	२	०	१८	१२
५.	यवतमाळ ...	८५	१८७	११७	७०	३	०	१०	५७
६.	छ. संभाजीनगर ...	६४	१४५	८१	६४	४	३	१३	४४
७.	हिंगोली ...	३१	७८	४०	३८	०	१	१	३६
८.	जालना ...	५२	१३४	६८	६६	९	१	४९	७
९.	परभणी ...	४३	९१	७१	२०	०	२	११	७
१०.	कोल्हापूर ...	९७	१६९	१२१	४८	१	०	१	४६
११.	सांगली ...	७५	१४०	१०१	३९	०	१	०	३८
१२.	सिंधुदुर्ग ...	५१	८९	६१	२८	२	०	१	२५
१३.	रत्नागिरी ...	८१	१७३	११५	५८	१	१	१२	४४
१४.	बीड ...	७४	१६१	९९	६२	०	०	३९	२३
१५.	लातूर ...	६२	१५०	११६	३४	०	३	०	३१
१६.	नांदेड ...	८४	१९४	१०८	८६	३	२	६७	१४
१७.	धाराशिव ...	५३	१२७	९२	३५	२	०	१६	१७
१८.	रायगड ...	६७	१६३	१४२	२१	०	१	८	१२
१९.	ठाणे ...	४७	१०४	७७	२७	०	१	९	१७
२०.	पालघर ...	५९	१४२	९९	४३	३	१	२९	१०
२१.	भंडारा ...	४३	९९	५५	४४	२	०	२	४०
२२.	चंद्रपूर ...	७९	१७१	१२१	५०	५	०	२	४३
२३.	गडचिरोली ...	६९	१४९	९२	५७	५	१	०	५१
२४.	गोंदिया ...	६१	११८	५६	६२	०	१	०	६१
२५.	नागपूर ...	६३	१४२	१०३	३९	५	०	६	२८
२६.	वर्धा ...	३६	८७	६६	२१	०	०	८	१३
२७.	अहमदनगर ...	१२२	१९९	१४३	५६	२	०	३	५१
२८.	धुळे ...	५२	८६	५९	२७	०	०	४	२३
२९.	जळगाव ...	११३	१४६	११५	३१	१	०	२२	८
३०.	नंदूरबार ...	७५	१०५	१०३	२	१	०	०	१
३१.	नाशिक ...	१३९	२६०	१८९	७१	९	१	५०	११
३२.	पुणे ...	१२७	२६४	१६८	९६	०	०	१३	८३
३३.	सोलापूर ...	९७	१३५	१२३	१२	२	०	४	६
३४.	सातारा ...	९०	१५७	१००	५७	१	०	१४	४२
३५.	मुंबई ...	४	०	०	०	०	०	०	०
	एकूण ...	२४२४	४७९०	३३०९	१४८१	७४	२०	४५९	९२८

१९. राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर.

प्रस्तावना :

शासन निर्णय क्रमांक पी.एच.आय. १०५९/बी.डी. दिनांक ९/१२/१९५९ सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर ची स्थापना झाली. सुरवातीला स्वच्छता निरीक्षक (Sanitary Inspector) या संवर्गाचे सर्टिफिकेट अभ्यासक्रमाबाबत प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येत होते. पदव्युत्तर अभ्यासक्रम डी.पी.एच. वैद्यकीय पदवी, पदवीका शिक्षणासाठी प्राप्त विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केला जात होता. सध्या सदर संस्थेचे श्रेणीवर्धन शासन निर्णय क्रमांक २०१५ /प्र.क्र. २५८/आरोग्य-३ दिनांक २४ मे २०१६ अन्वये राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर म्हणून करण्यात आले. सार्वजनिक आरोग्य संस्था हि ISO-9001-15 नामांकित आहे तसेच महाराष्ट्र मेडीकल कॉन्सिल, मुंबई द्वारा संलग्न असून प्रशिक्षणाथर्यांना क्रेडीट पॉईंट दिले जातात.

सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांची तांत्रिकदृष्ट्या अंमलबजावणी यशस्वी पणे करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाबाबत सर्व स्तरावरील आरोग्य अधिकारी व कर्मचारी ह्यांचे प्रशिक्षण संस्थेद्वारे दिले जाते. प्रशिक्षण संस्थेचे ब्रीद वाक्य "प्रशिक्षणातून कर्तव्यपूर्ती" आहे.

महाराष्ट्रातील सात आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था ३४ जिल्हा प्रशिक्षण संस्था, २५ रुग्णालय प्रशिक्षण संस्था मार्फत नियोजन, आयोजन अंमलबजावणी सर्वेक्षण प्रशिक्षण अदि या संस्थेद्वारे केल्या जाते.

सार्वजनिक आरोग्य संस्था प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण (TOT) आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र तसेच जिल्हा प्रशिक्षण केंद्र येथील शाखा सदस्य, जिल्हास्तरीय अधिकारी व राज्यस्तरीय अधिकारी संवाद कौशल्य समुपदेशन कौशल्य विकास कार्यशाळा, सेमीनार प्रशिक्षण अदि नियमित आयोजित होतात.

वर्ष २००६-२००७ पासून आशा टॉट आयएमएनसीआय बेसिक टॉट, आर्श टॉट आरटीआय/एसटीआय/नर्सिंगटॉट बीमॉक, सब, टॉट, कॉलीटी ऑन्सुरन्स टेनिंग, सीएचओटॉट,

संस्थेत गरोदर माता निदान तंत्र कायदा -१९९४, दिव्यांग अंमलबजावणी प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील वैद्यकीय अधिकारी आर.सी.एच. कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षणे घेतल्या जाते. एच.आय.व्ही. एड्स समुपदेशन प्रशिक्षण सामान्य रुग्णालयांतील वैद्यकीय अधिकार्यांसाठी घेण्यात येतात.

संस्था परिक्षा मंडळाचे कार्य लिपीक वर्गीय सेवा प्रवेशोत्तर प्रशिक्षण, ब.आ.से. प्रशिक्षणाकरीत करीत संस्थेतर्फे प्रशिक्षणाचे परिक्षा घेणेस्थव परिक्षा मंडळ कार्यान्वित आहे.

राष्ट्रीय स्किल्स लॅब प्रशिक्षण संस्था मॅनीक्वीन्स वर प्रत्यक्ष प्रशिक्षण कौशल्य वृद्धिदंगत करण्यासाठी केले जाते. उदा. प्रसूती, गुंतागुंत, नवजात बालक काळजी इ. ज्या भागात स्किल्स लॅबच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार काम कमी आहे तेथे क्षेत्रात व त्यांचे प्रशिक्षणाथर्यांच्या मुख्यालयात भेटी दिल्या जातात संबंधीतांचे कौशल्य ज्ञान/ज्ञानपातळी तपासून मार्गदर्शन करण्यात येते.

प्रसूती पूर्व व प्रसूती पश्चात सेवांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी २०१८ पासून संस्थेत LAQSHYA TOT आयोजित करण्यात येतात.

बाह्य प्रशिक्षण व अंतर्गत प्रशिक्षणाबाबत कायाकल्पचे प्रशिक्षण NHSRC दिल्ली ह्यांचे संयुक्त विद्यमानाने रुग्णालयीन स्वच्छता गुणवत्ता पूर्वक काळजी बाबत प्रशिक्षण व क्षेत्रभेटी आयोजित करण्यात येतात.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानामार्फत वित्तीय सहाय्यामुळे श्रेणीवर्धित होत आहे.

नवनियुक्त वैद्यकीय अधिकारी यांना सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाचे व कार्यालयीन प्रशासन, रुग्णालय प्रशासन बाबत प्रशिक्षण दिल्या जाते. त्या करीता विषय तज्ञ, अनुभवीना प्रशिक्षक म्हणून बोलविण्यात येते. सदरचे ४२ दिवसाचे सत्र यशदा पुणे येथे सध्या सुरु आहे.

वित्तीय आवश्यकतेची स्पष्टीकरणे :-

सर्व प्रशिक्षणासाठी क्षेत्रभेटी करणे आवश्यक असल्याने क्षेत्रभेटी करीता रु. १० लक्ष निधीची तरतूद करण्यात यावी.

लिपीक वर्गीय सेवाप्रवेशोत्तर प्रशिक्षण वर्षातून ३ सत्रे ४५ दिवसाची आयोजित होतात. सदर प्रशिक्षणाचे परिक्षेचे आयोजन या कार्यालयाद्वारे केले जाते. त्याकरीता परिक्षेचे पेपर तपासणीचे भानधन, प्रश्नपत्रीका व उत्तर पत्रीकेची छपाई या करीता दर वर्षाकरीता रु. २.०० लक्ष निधी उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

● राज्यातील वैद्यकीय अधिकारी व आरोग्य कर्मचारी यांचे मार्फत वैद्यकीय सेवा देत असतांना त्यांचे ज्ञान व कौशल्य वाढविण्याच्या हेतूने **continuing Medical Education (CMEs)** राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर व आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र (सर्व) यांच्या स्तरावर CME चे नियोजन करण्यात येत आहे.

● निधी अभावी (CMEs) प्रशिक्षण नियमित घेण्यास अडचणी येत आहे.

● निधी अभावी (CMEs) घेताना प्रशिक्षकांचे मानधन व MMC Point साठी आपल्या निधी उपलब्ध करून देण्यासाठी पाठपुरावा करण्यात येत आहे.

● सद्यस्थितीत CME साठी कोणत्या लेखाशिर्षकातून निधी खर्च करावयाचा याचे निर्देश अजून पर्यंत प्राप्त झाले नाही.

● त्याच बरोबर CME साठी कोणत्याही प्रकारच्या वेगळ्या निधी प्राप्त झाला नाही.

● CME साठी लागणारा अंदाजित अपेक्षित खर्च १४ लाख उपलब्ध करून देण्याबाबत मा. संचालक आरोग्य सेवा, पूणे यांना मागणी केलेली आहे.

सिकलसेल ॲनिमीया, आयुष, तरंग, एम.एम.यु. आर.टी.आय./एस.टी.आय./आय.एम.ई.पी.एन.एस.एस.के. इत्यादी प्रशिक्षण या संस्थेत दिल्या जाते. वर्ष २०२२-२३ या वर्षी आयोजित केलेल्या प्रशिक्षणांची यादी सोबत जोडत आहे. ICMR तर्फे मान्यता प्राप्त इन्स्टीट्यूट इथिक्स कमिटी मार्फत राज्यातील विविध शोध प्रबंधांना मान्यता देण्यात येते.

प्रशिक्षणांचे गुणवत्तात्मक निरीक्षण खालीलप्रमाणे केले जाते.

१) प्रशिक्षणाचे आणि प्रशिक्षणाबाबत माहिती (Feedback)

२) प्रशिक्षणपूर्व व प्रशिक्षण पश्चात प्रशिक्षणाचे मुल्यामापन.

३) प्रशिक्षणाथर्यांना क्षेत्रीय भेटीचे आयोजन

४) प्रशिक्षणाथर्यांचे कौशल्य, ज्ञान प्रत्यक्ष नियंत्रण / प्रश्नोत्तरे

५) क्षेत्रभेट प्रशिक्षणादरम्यान प्रत्यक्ष माहिती दिल्या जाते.

मागील तीन वर्षात राआवकुकसं, नागपूर येथे दिलेले प्रशिक्षण व प्रशिक्षणार्थीची संख्या दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	प्रशिक्षितांची संख्या		२०२३-२०२४ (सप्टेंबर अखेर)
		२०२१-२०२२	२०२२-२०२३	
१.	शाखा सदस्य यांचे मायक्रोटिचिंग प्रशिक्षण	२०	ला/ना	ला/ना
२.	आयएमईपी टीओटी	६६	ला/ना	ला/ना
३.	एनएसएसके टीओटी	१४	ला/ना	८
४.	आशा सर्टिफिकेशन प्रशिक्षण	६०	ला/ना	ला/ना
५.	पॅलिऐटिव्ह केअर जिल्हास्तरीय टिओटी	२०६	ला/ना	ला/ना
६.	आशांकरीता एनआयओएस परिक्षा	ला/ना	१५५	ला/ना
७.	वैद्यकिय अधिकाऱ्यांचे इंडक्शन प्रशिक्षण	ला/ना	१२८	५२
८.	राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम कार्यशाळा	१३२	५६	ला/ना
९.	सॉफ्टवेअर ट्रेनिंग (HMIS/TMIS/RCH)	४१	ला/ना	०
१०.	स्कील्स लॅब प्रशिक्षण	३७९	३६६	२०८
११.	एच बी एन सी टिओटी	१४	ला/ना	ला/ना
१२.	आरटीआय / एसटीआय टिओटी	९१	ला/ना	१४
१३.	एनटीईपी टीओटी	१५	ला/ना	ला/ना
१४.	व्हायरल हिपॅटायटीस प्रशिक्षण	ला/ना	८०	ला/ना
१५.	क्षमता वृद्धीगत कार्यशाळा	ला/ना	२७	०
१६.	एचडब्ल्यूसी सीपीएचसी आय केअर टीओटी	७६	ला/ना	ला/ना
१७.	एचडब्ल्यूसी सीपीएचसी ईएनटी केअर टीओटी	५९	ला/ना	ला/ना
१८.	सीएचओ इंडक्शन टीओटी	१८३	ला/ना	ला/ना
१९.	ईट राईट टीओटी	२१८	ला/ना	ला/ना
२०.	एमएनएस टीओटी	६२	ला/ना	ला/ना
२१.	ओईईई टीओटी	७५	ला/ना	ला/ना
२२.	ईमरजन्सी केअर टीओटी	७०	ला/ना	ला/ना
२३.	ओरल केअर टीओटी	५५	ला/ना	ला/ना
२४.	जेएस टीओटी	८९	५६	ला/ना
२५.	आथॅल्मीक इंडक्शन प्रशिक्षण	६१	ला/ना	ला/ना
२६.	रीओरीएन्टेशन वर्कशॉप आणि व्हिएचएनएससी प्रशिक्षण	६३	ला/ना	ला/ना
२७.	एन क्यु ए एस सर्टिफिकेशन कार्यशाळा	ला/ना	५५	ला/ना
२८.	सीपीएचसी एनसीडी आयटी टिओटी	ला/ना	८८	ला/ना
२९.	मराठी भाषांतर कार्यशाळा	ला/ना	८	३५
३०.	ब्रिज टिओटी	ला/ना	१८	ला/ना
३१.	इन्फेक्शन प्रोव्हेन्शन आणि कंट्रोल प्राक्टीसेस	ला/ना	६५४	ला/ना
३२.	इको न्हाक्सीनेशन कॉन्फीडन्स आणि पोस्ट फोव्हीड १९ प्रोग्राम	ला/ना	९४२	ला/ना
३३.	सा.आ.अ. यांची क्षमता वृद्धीगत कार्यशाळा अंडर आयुष्यमान भारत पो. इ.	ला/ना	२१०	ला/ना
३४.	रिसर्च मेथाडालाजी	ला/ना	४२	ला/ना
३५.	आरकेएस टिओटी	ला/ना	४३	ला/ना
३६.	एन बी एस यू विभागीय डिओटी	ला/ना	२७	ला/ना
३७.	ई-रक्तकोष ऑप्टवेअर प्रशिक्षण	ला/ना	ला/ना	६३
३८.	लक्ष्य/सुमन/सुस्कान कार्यशाळा	ला/ना	ला/ना	१३४
३९.	सान्स टिओटी	ला/ना	ला/ना	४८
४०.	आयएमएनसीआय टिओटी	ला/ना	ला/ना	१७
४१.	एफ-आयएमएनसीआय टिओटी	ला/ना	ला/ना	२०

टीप :- ला/ना-लागू नाही (पिआयची मध्ये मंजूर नाही.)

३ वर्षाचे भौतिक अहवाल

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०२१-२२			२०२२-२३			२०२३-२४ (सप्टेंबर. २३ पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
अ	माता आरोग्य प्रशिक्षण		१	२	३	४	५	६	७	८	९
१	एसबी	परिचारीका/आरोग्य सेविका/आरोग्य पर्यवेक्षिका	११२८	१०६३	९४	७१२	७६४	१०७	७८८	५६७	७२
२	बिर्मोक	वैद्यकीय अधिकारी	२२४	२३५	१०५	१८०	२००	१११	२०४	१५७	७७
३	सीएसी	वैद्यकीय अधिकारी	७५	६६	८८	८४	६०	७१	१०५	३७	३५
४	आरटीआय/एसटी	वैद्यकीय अधिकारी	४००	४९९	१२५	४५०	२६८	६०	४५०	२५१	५६
५	आरटीआय/एसटी आय	परिचारिका/आरोग्य सेविका आरोग्य पर्यवेक्षिका	९२०	९५१	१०३	१२४०	४७४	३८	१४००	८६१	६२
ब	बाल आरोग्य प्रशिक्षण										
१	एफ-आयएमएनसीआय	वैद्यकीय अधिकारी	ला/ना	ला/ना	ला/ना	ला/ना	ला/ना	ला/ना	७६८	३८०	४९
२	एफ-आयएमएनसीआय	परिचारीका	ला/ना	ला/ना	ला/ना	ला/ना	ला/ना	ला/ना	२३६८	१२२६	५२
३	एनएमएसके	वैद्यकीय अधिकारी	५७६	५३०	९२	५४४	४०८	७५	१६०	४५	२८
४	एनएमएसके	परिचारिका/आरोग्य सेविका अधिकारी पर्यवेक्षिका	२२०८	१८३८	८३	२०१६	१६८९	८४	३२	०	०
५	एफबीएनसी	वैद्यकीय अधिकारी	३९	२२	५६	२००	९१	४६	८९०	१९८	२२
६	एफबीएनसी	परिचारीका	४४	७१	१६१	२००	४४	२२	९४०	५५८	५९
७	आयवायसीएन	वैद्यकीय अधिकारी	२९५	११०	३७	४७०	१८४	३९	४४०	२१९	५०
८	आयवायसीएन	आरोग्य सेविका/ पर्यवेक्षिका	३९५	३७१	९४	१३६०	१२८५	९४	२२३२	१६४७	७४
९	आरआय	वैद्यकीय अधिकारी	९००	९९९	१११	६६०	२८४	४३	१८२४	१०१	६
१०	आरआय	आरोग्य सेविका/ आरोग्य पर्यवेक्षिका	८३२८	६५२४	७८	ला/ना	१६७१	ला/ना	७६८	३८०	४९
११	आरआय	वैद्यकि/अधिकारी फार्मसीस्ट/एएनएम	ला/ना	ला/ना	ला/ना	२०७३	१६६४	८०	२३६८	१२२६	५२
क	कुटुंब नियोजन प्रशिक्षण										
१	मिनीलॅप	वैद्यकीय अधिकारी	१०६	१०८	१०२	८४	७३	८७	८०	४३	५४
२	एनएसबी	वैद्यकीय अधिकारी	५२	३६	६९	८०	२४	३०	८०	०	०
३	लेप्रोस्कोपी	वैद्यकीय अधिकारी	१८	१४	७८	३०	१६	५३	१६	१३	८१
४	पीपीआययुसीडी	वैद्यकीय अधिकारी	४६०	४२१	९२	४६०	२६२	५७	५१०	२२४	४४
५	पीपीआययुसीडी	परिचारीका	१३१०	१३२२	१०१	७४०	८४२	११४	७६०	४७६	६३
ड	अतिरिक्त प्रशिक्षण										
१	डब्ल्युआयएफएस	वैद्यकीय अधिकारी	१२००	११६६	९७	८४	७३	८७	१७०००	८७५	५१
२	आरकेएसके	वैद्यकीय अधिकारी/ आरोग्य सेविका/आरोग्य पर्यवेक्षिका	२२९	१६९	७४	८०	२४	३०	२४४०	११२	५
३	आरकेएसके	पिर एज्युकेटर	ला/ना	ला/ना	ला/ना	३०	१६	५३	३३१२०	२१३२	६
४	शितसाखळी	हाताहणे	१४४०	१४०५	९८	ला/ना	६९२	ला/ना	५००	४५९	९२
५	केएमसी	--	८८४	८१९	९३	१७७०	६४८	३७	१४७५	३५६	२४
६	दक्षता	--	ला/ना	६७	ला/ना	३३०	२९३	८९	४८०	७५	१६

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०२०-२२			२०२१-२३			२०२२-२३ (सप्टेंबर २३ पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
ड	अतिरिक्त		१	२	३	४	५	६	७	८	९
७	एनटीईपी	वैद्यकिय अधिकारी	५१०	४८६	९५	५४०	२२८	४९	५४०	०	०
८	एनटीईपी	पॅरामेडीकल	३१५०	३५८१	११४	११४०	२१०	१८	९६०	०	०
९	आयडीएसपी	वैद्यकिय अधिकारी	६००	४९४	८२	१८०	१९७	१०९	७२०	४५७	६३
१०	आयडीएसपी	पॅरामेडीकल	१०५०	८३४	७९	२७०	२५२	९३	१२००	८१९	६८
११	स्किल लॅब	एएनएम/एलएचव्ही/एसएल	४९८	२५८	५२	४९८	२४२	४९	४९८	११२	२२
१२	स्किल लॅब	एएनएम/एलएचव्ही/एसएल	१७४६	१३०५	७५	१७४६	१४११	८१	१७४६	५६०	३२
१३	नवनियुक्त वैद्यकिय अधिकाऱ्यांचे पायाभुत प्रशिक्षण	वैद्यकिय अधिकारी	६०	०	०	१४४	१२८	८९	३००	५२	१७
१४	लिपिक प्रशिक्षण	लिपिक	३६५	३३०	९०	ला/ना	१३४	ला/ना	२००	१९३	९७
१४	ब.आ.से. प्रशिक्षण	आ. से.	३२०	३१५	९८	३२०	३२०	१००	४००	३८०	९५

२०. पोषाहार विभाग, नागपूर

(१) कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट / कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

प्रस्तावना :

पोषाहार विभाग या संस्थेची स्थापना १९४९ साली झाली, सन १९७० साली हाफकीन इन्स्टिट्यूट मुंबई येथून हा विभाग संचालक आरोग्य सेवा मुंबई यांचे नियंत्रणाखालील सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर येथे स्थलांतरीत करण्यात आला. हा विभाग मार्च १९८५ साली स्वतंत्ररित्या कार्यान्वित झाला.

उद्दिष्टे :

(१) समाजातील कुपोषणाशी निगडित बाबींचा अभ्यास करून त्या अनुषंगाने पोषण व आरोग्य शिक्षण तसेच प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आखणी करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहार व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणणे.

३) पोषाहार सर्वेक्षणाद्वारे आहारत होणारे बदलाचा शोध घेणे

या विभागाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

(१) पोषणविषयक सर्वेक्षण करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहारसेवेत सुधारणा होण्याच्या दृष्टिने पहाणी व पाठपुरावा करणे.

(३) राज्यातील ४६ जिल्हा स्त्री/उपजिल्हा रुग्णालयात स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण पुनर्वसन केंद्राचे मॅनिटरींग रिपोर्टिंग करणे.

(४) पोषणविषयक प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(५) प्रदर्शनी, व्याख्याने, स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थातून कमी खर्चाच्या पाककृतीच्या प्रात्यक्षिकांद्वारे पोषण शिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या अशा कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(६) पोषाहार प्रयोगशाळेमध्ये आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण व

१) झालेले व अपेक्षित काम दर्शविणारा तक्ता

अन्नभेसळ ओळखण्याच्या घरगुती पध्दतीच्या प्रात्यक्षिकांचे आयोजन.

(७) पोषण शिक्षण साहित्य निर्मिती, प्रकाशन आणि क्षेत्रिय अभ्यासाचे आयोजन.

(८) जागतिक स्तनपान सप्ताह व राष्ट्रीय पोषण सप्ताह साजरा करणे.

(९) जागतिक पोषण माह साजरा करणे.

समग्र कार्यक्रम :

पोषाहार विभागाद्वारे पोषण सर्वेक्षण, शासकीय रुग्णालयातील आहाराची तपासणी, राज्यातील ४६ पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या कामाचे मॉनिटरींग, रिपोर्टिंग करणे, क्षेत्रीय अभ्यास, प्रयोगशाळेत आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण, पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. त्याचप्रमाणे आरोग्य खात्याच्या शासकीय व इतर स्वयंसेवी संस्थांच्या पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतला जातो.

पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये लोकसंख्येतील महत्वाचा गट माता व मुले यांच्या समतोल आहारासंबंधी प्रदर्शनी, व्याख्याने, स्लाईड शो तसेच स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थातून कमी खर्चाच्या पाककृतींची प्रात्यक्षिके आयोजित केली जातात. पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये प्रशिक्षित आहारतज्ञ, सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका, एन. एम./ एल. एच. व्ही. यांच्यामार्फत रुग्णलयामध्ये पोषण व आरोग्य शिक्षण कार्यक्रमांचे संनियंत्रण केले जाते.

राज्यातील जिल्हा /स्त्री/ उपजिल्हा रुग्णालये येथे स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण पुनर्वसन केंद्राचे संनियंत्रण सन २०११-२०१२ यावर्षापासून या कार्यालयाद्वारे केले जात आहे.

उपरोक्त विविध उपक्रमांचा सन २०२२-२०२३ यावर्षी झालेल्या कामाचा प्रत्यक्ष व सन २०२३-२०२४ यावर्षी होणाऱ्या कामाचा तसेच सन २०२४-२०२५ मध्ये होणाऱ्या संभाव्य कामाचा तपशील खालील तक्त्यात दर्शविलेला आहे. :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				
		२०२२-२०२३	२०२३-२०२४		२०२४-२०२५	
			१ एप्रिल २०२३ ते ३० सप्टेंबर २०२३	१/१०/२०२३ ते ३१ मार्च, २०२४	संभाव्य	
१	२	३	४	५	६	
१.	एकूण प्रशिक्षण कार्यक्रम	...	१६८	९५	११०	३००
२.	एकूण आयोजित प्रदर्शनी	...	१७६	१०५	१२०	२५०
३.	आयोजित पोषाहार प्रात्यक्षिके	...	१८५	९०	११०	३५०
४.	एकूण दिलेली व्याख्याने	...	४६२	२६०	३००	६००
५.	एकूण आयोजित अन्नभेसळ प्रात्यक्षिके	...	८२	३०	५०	१००
६.	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	०	१	४	१२
७.	पोषण पुनर्वसन केंद्राना दिलेला तपासणी भेटी	...	४५	११	४०	९०

(२) या वर्षात पोषण पुनर्वसन केंद्रात झालेले कार्य, पुढील वर्षात करण्यात येणारे अपेक्षित कार्य :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष			
		२०२२-२०२३	२०२३-२०२४		२०२४-२०२५
१	२	३	१ एप्रिल २०२३ ते ३० सप्टेंबर २०२३	१ ऑक्टोबर २०२३ ते ३१ मार्च २०२४	संभाव्य
१	२	३	४	५	६
	१. पोषण पुनर्वसन केंद्राचा तपशिल :	४५	४६	४६	५१
	सॅम मुलांची भरती संख्या				
१.	जि. रु. गडचिरोली	२४६	१२६	२४०	४८०
२.	उपजिरु अहिरी (गडचिरोली)	२०६	१११	१२०	२४०
३.	स्त्री रु. गोंदीया	१७८	६०	१२०	२४०
४.	स्त्री रु. डागा नागपूर	१६७	७१	१२०	२४०
५.	जि.रु. चंद्रपूर	१३१	१०१	१२०	२४०
६.	जि. रु. वर्धा	१९७	१०३	१२०	२४०
७.	जि. रु. भंडारा	१८८	८६	१२०	२४०
८.	स्त्री रु. अकोला	१५१	८६	१२०	२४०
९.	स.रु अमरावती	२१७	९०	१२०	२४०
१०.	उपजिरु. धारणी (अमरावती)	२३०	११०	१२०	२४०
११.	ग्रा. रु. चिखलदरा	५२	२४	१२०	२४०
१२.	ग्रा.रु. चुरणी	४२	२३	१२०	२४०
१३.	जि.रु. वाशिम	१६६	७२	१२०	२४०
१४.	जि. रु. बुलडाणा	१७३	५६	१२०	२४०
१५.	उपजिरु पांढरकवडा (यवतमाळ)	२३६	१२१	१२०	२४०
१६.	जि.रु. नाशिक	३००	१३४	१२०	२४०
१७.	जि. रु. अहमदनगर	६९	३२	१२०	२४०
१८.	जि. रु. जळगाव	१५२	५७	१२०	२४०
१९.	जि. रु. नंदुरबार	२५२	१३८	२४०	४८०
२०.	उपजिरु धडगाव (नंदुरबार)	२१६	१३१	१२०	२४०
२१.	उपजिरु तळोदा (नंदुरबार)	१४८	८२	१२०	२४०
२२.	ग्रा. रु. मोलगी (नंदुरबार)	१९३	१०६	१२०	२४०
२३.	उपजिरु शिरपूर (धुळे)	८१	४५	१२०	२४०
२४.	जि. रु. ठाणे	१४८	३२	१२०	२४०
२५.	जि. रु. रायगड	१४४	६५	१२०	२४०
२६.	उपजिरु जव्हार (पालघर)	१२०	७१	१२०	२४०
२७.	उपजिरु ढहाणू (पालघर)	१५०	८०	१२०	२४०
२८.	ग्रा. रु. मोखाडा (पालघर)	२१४	१४३	१२०	२४०
२९.	ग्रा. रु. विक्रमगड (पालघर)	१४५	७२	१२०	२४०
३०.	उपजिरु कासा (पालघर)	११७	८०	१२०	२४०
३१.	जि. रु. पुणे	१०३	५६	२४०	४८०
३२.	जि. रु. सातारा	९६	२५	१२०	२४०
३३.	जि. रु. पंढरपूर (सोलापूर)	२१५	१००	१२०	२४०
३४.	जि. रु. हिंगोली	१८२	९१	१२०	२४०
३५.	जि. रु. जालना	१५६	९१	१२०	२४०
३६.	जि. रु. परभणी	२१५	९३	१२०	२४०
३७.	उपजिरु चिकलठाणा	१५७	७१	१२०	२४०
३८.	स्त्री.रु. लातूर	२०६	७५	१२०	२४०
३९.	जि. रु. बीड	१०९	४८	१२०	२४०
४०.	स्त्री रु. नांदेड	१६७	५८	१२०	२४०
४१.	जि. रु. रत्नागिरी	४८	१७	१२०	२४०
४२.	उपजिरु गडहिंग्लज (कोल्हापूर)	१११	८४	१२०	२४०
४३.	जि. रु. सिंधुदुर्ग	५२	१९	१२०	२४०
४४.	ग्रा. रु. कर्जत (रायगड)	४५	३३	१२०	२४०
४५.	सायन हॉ. मुंबई	१८८	१२५	१२०	२४०
४६.	सारु इचलकरंजी	--	१८	१२०	२४०
	एकूण	७०७९	३५१२	५६४०	११२८०

३. प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				२०२४-२०२५ संभाव्य
		२०२२-२०२३	२०२३-२०२४		२०२४-२०२५	
			१-४-२०२३ ते ३०-९-२०२३	१-१०-२०२३ ते ३१-०३-२०२४		
१	२	३	४	५	६	
प्रशिक्षण :-						
(१)	पोषाहार विभागाद्वारे भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी.	...	३७९०	२१४०	२०००	५०००
(२)	इतर आरोग्य संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	१४८९	१५३७	१२००	३०००
(३)	स्वयंसेवी संस्था व इतर शासकीय संस्थांच्या कार्यक्रमात सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	१३२४	५९०	८००	२०००
पोषण शिक्षण :-						
(१)	प्रदर्शनी (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	१४६८	६४६	२२०८	४४१६
(२)	प्रात्यक्षिके (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	११३६	६१३	५५२	११०४
(३)	व्याख्याने (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	१७५६	१०५९	२७६०	५५२०
(४)	स्टाईड शो (पोषाहार विभाग)	...	१४६८	१२००	१५००	३३००
(५)	एकूण आयोजित आहार चिकित्सा केंद्रे (रुग्णालयीन आहार तज्ञांद्वारे)	...	७६	८०	८४	८०
(६)	आहार चिकित्सा केंद्रा मार्फत एकूण सल्ला दिलेले रुग्ण,	...	४८४९५	२५२४१	३७५००	७५०००
(७)	पोषण व आरोग्य शिक्षण दिलेल्या मातांची संख्या (पोषाहार विभाग व इतर विभागाद्वारे)	...	५४४१७	३३४२५	३६०००	७५००
(८)	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	०	१	४	१२
९.(अ)	प्रयोग शाळेत विश्लेषण केलेले एकूण आयोजितयुक्त मीठ नमुने	...	११०९	८४६	--	--
	(ब) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (पाषाण प्रयोग शाळे मध्ये),	...	१८२	६३	--	--
	(क) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (क्षेत्रीय प्रत्याक्षिके),	...	५६५	३२७	४००	१३५०
पोषण सर्वेक्षण :-						
१)	सर्वेक्षण केलेली एकूण गावे-	...	४	३	४	१२
२)	सर्वेक्षण केलेली एकूण गावे-	...	२१	८	१४	४२
३)	तपासणी केलेली एकूण कुटुंबे -	...	५६१	४३२	५००	१६००
४)	तपासणी केलेली एकूण लाभार्थी	...	१५६७	१००१	१४००	५८८०
०-६ वर्षे	बालके	...				
	गरोदर/स्तनदा माता-	...				

पुढील वर्षाकरिता नविन योजना :- या कार्यालयाकडून सादर केलेल्या प्रस्तावानुसार अनुदानाच्या उपलब्धतेनुसार कार्यक्रम घेण्यात येतील.

२१. सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या या संस्थेतर्फे अधिपरिचारीकांना ११ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परीचर्या प्रशिक्षण दिले जाते.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या शाळा येथे अधिपरिचारीकांना ११ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या प्रशिक्षण देण्यात येते. समाजातील लोकांच्या आरोग्य विषयक मागण्या व गरजा जाणून घेवून त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्याचे मुख्य उद्दिष्ट डोळ्या पुढे ठेवून समाजाला संवर्धनात्मक, प्रतिबंधत्मक, उपचारात्मक, पुर्नवसनात्मक अशा सर्वांगीणसेवा देण्यास आवश्यक ते ज्ञान आणि कौशल्य प्रशिक्षणार्थी येण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाते.

आरोग्य शिक्षणाद्वारे लोकांचे आरोग्य वृद्धीगत करणे, रोगाचे प्रमाण कमी करणे, सेवा देणाऱ्यांच्या कार्याला प्रोत्साहन देणे, मुल्यांकन करणे, देखरेख करणे, माता, बाल संगोपन, शालेय आरोग्य कार्यक्रम, सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम इत्यादी विविध क्षेत्रात सार्वजनिक आरोग्य शुश्रूषा विद्यालय कार्यरत असते. आतापर्यंत या संस्थेतून महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या संस्थेतील ११४७ अधिपरिचारीका प्रशिक्षित झाल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये अशा प्रकारचे प्रशिक्षण देणारी हि एकमेव संस्था असून प्रतिवर्षी ३० प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षित करण्याची क्षमता आहे.

दरवर्षी हे प्रशिक्षण सत्र ऑगस्ट ते जून पर्यंत असते पण चालू वर्षात कोव्हीड-१९ या महामारीमुळे हे प्रशिक्षण सत्र फरवरी ते डिसेंबर पर्यंत आहे. या कालावधीत कामाचे आयोजन पध्दतशीरपणे केले जाते.

फरवरी ते मे या कालावधीत तज्ञ व्यक्तीकडून व्याख्याने व शैक्षणिक भेटी आयोजित केल्या जातात.

जून ते जुलाई :- या कालावधीत रुग्णालयामधील अनुभव दिला जातो. त्यात रुग्णांचा (माता व बालके)समग्र अभ्यास करून शुश्रूषा कृती योजना केली जाते. तसेच पाठय नियोजन व प्रात्यक्षिके घेतली जातात. रुग्णालयीन अनुभवामध्ये अतिविशेषोपाचार रुग्णालय व मनोरुग्णालयात व चिकित्सालयीन अनुभव देण्यात येतो.

ऑगस्ट ते सप्टेंबर :- या कालावधीत ग्रामिण क्षेत्रीय अनुभव दिला जातो. यामध्ये निवडलेल्या कुटुंबाची सर्वांगीण परिचर्या व परिचर्या कृती या अनुभवामध्ये सर्वेक्षण, गृहभेट परिचर्या-कृती आरोग्य समस्या निराकरण, प्रत्यक्ष गृह-भेटी या सर्व गोष्टींचा समावेश केला जातो.

ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर :- शहरी क्षेत्रीय अनुभव व तेंव्हाच प्रात्यक्षिक परिक्षा घेतली जाते.

डिसेंबर :- उजळणी व सराव परिक्षा महाराष्ट्र परिचर्या परिषदेकडून होणारी परिक्षा व तोंडी प्रात्यक्षिक परिक्षा

महिना	कार्यक्रम	कृती
१	२	३
८ मार्च	जागतिक महिला दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
७ एप्रिल	जागतिक आरोग्य दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
१२ मे	जागतिक परिचारीका दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
५ जून	पर्यावरण सुखा दिन	विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांना पर्यावरण दिनाचे महत्त्व सांगण्यात येते. त्या करिता गटामध्ये वाचन, मॉडेल प्रत्यक्ष मुलाखत (भुमिका नाट्य, ग्रुप वाचन इ.) या माध्यमातून स्पष्ट करून सांगितले व परिसर स्वच्छ करून घेण्यात येतो.

१	२	३
दृष्टीदान दिन	१० जून	डोळ्याची काळजी, डोळ्याचे विविध आजार व नेत्रदान या विषयावर विद्यार्थिनी माहिती व फील्म चार्ट, पोस्टर, मॉडेल व प्रत्यक्ष मुलाखती द्वारे डोळ्याच्या दृष्टीचे महत्त्व पटवून देण्यात येते.
१० जुलै	मातृ सुरक्षा दिन	या दिना निमित्त माता मृत्यू कमी करणे व महिला सबळीकरण याकडे विद्यार्थिनींचे लक्ष केंद्रीत केले जाते व ते विविध कृतीतून स्पष्ट करून सांगण्यात येते.
११ जुलै	लोकसंख्या दिन	वाढत्या लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण कोणत्या पध्दतीने करता येईल यावर भर देण्यात येतो. नियंत्रणा करिता उपाय योजना सांगितल्या जातात. प्लॅनेल ग्राफ, गीत, पोवाडा व जनजागृतीवर कार्यक्रम घेण्यात येतात.
१ ते ७ ऑगस्ट	स्तनपान सप्ताह	“पहिल्या तासात स्तनपान, लाखो बालकांना जीवदान” या घोष वाक्याला अनुसरून ६ दिवस वेगवेळ्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले. त्यामध्ये रॅली, रांगोळी स्पर्धा, भूमीका नाट्य, निबंध स्पर्धा घोषवाक्य स्पर्धा, पोस्टर स्पर्धा स्पॉट स्पीच स्पर्धाचे आयोजन केले जाते. यासर्व कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते.
१५ ऑगस्ट	स्वातंत्र्य दिन	स्वातंत्र्य दिनानिमित्त समूह गीत स्पर्धा व इनडोर व आऊट डोर खेळ स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते.
१ ते ७ सप्टेंबर	पोषाहार सप्ताह	जनजागृतीचे वेगवेगळे कार्यक्रम व कार्यप्रणालीचे आयोजन करण्यात येते यात विद्यार्थिनींच्या स्पर्धा/आहार विषयक प्रदर्शनीचे आयोजन, अनुसंधान केंद्र, नागपूर येथे करण्यात येणार असते व आहारशिक्षण-किशोरवयीन मुलांसाठी युगांतर हायस्कूल नागपूर येथे आहार शिक्षण पाठ घेण्यात येतात.
१८ ऑक्टोबर	धम्मचक्र प्रवृत्तन दिन	दिक्षा भूमी, नागपूर येथे आरोग्य शिक्षण याचे आयोजन व आरोग्य सेवा समितीतर्फे रुग्ण सेवे मध्ये सहभाग घेण्यात येतो.
२१ ऑक्टोबर	जागतिक आयोडीन न्यूनता दिन	आयोडीन युक्त मीठ व त्याचे महत्त्व जनतेला पटवून देण्याकरिता आयोजन केले जाते नियोजित कार्यक्रम व त्यामध्ये विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांचा सक्रिय सहभाग होऊन कार्यक्रम यशस्वी करण्यात येतो.
१४ नोव्हेंबर	पल्स पोलीओ लसीकरण दिवस कार्यक्रम, ग्रामीण क्षेत्रीय अनुभव इत्यादी	बुध्द विहार येथे बालक दिन साजरा करण्यात येतो. प्रदर्शनी, जनजागृती नाटके इ. राष्ट्रीय कार्यक्रमाबाबत समाजात जन जागृती करण्याकरिता विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

तक्ता - २

कार्यक्रम कार्यभार सारांश व वित्तीय आवश्यकताचे स्पष्टीकरण

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचा प्रकार	कालावधी	वर्ष	प्रशिक्षण क्षमता	प्रशिक्षण वर्ग सत्र	निवड झालेल्या ची संख्या	परिक्षेत बसलेल्याची संख्या	उत्तीर्ण झाले ल्याची संख्या	अ. जा.	अ. ज.	भ. जा.	वि. जा.	इमाव	एस बी सी	खुला	ए कू ण
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
१	सार्वजनिक आरोग्य परिचार्या	११ महिने	०५-०६	३०	४३	१८	१८	१६	३	४	४	१	२	३	१	१८
			०६-०७	३०	४४	२६	२	२६	२	८	५	२	८	१	०	२६
			०७-०८	३०	४५	२८	२८	२८	१	४	३	१३	३	०	४	२८
			०८-०९	३०	४६	३०	२९	२७	३	३	१२	२	४	१	५	३०
			०९-१०	३०	४७	२३	२४	२४	०	८	५	३	३	२	२	२३
			१०-११	३०	४८	२९	२९	२९	०	३	२	१	५	०	१८	२९
			११-१२	३०	४९	३०	२८	२८	४	१	१	१	६	१	१४	२८
			१२-१३	३०	५०	३०	३०	३०	४	२	३	-	६	-	१५	३०
			१३-१४	३०	५१	२९	-	-	४	१	१	१	६	१	१५	२९
			१४-१५	३०	५८	२८ सन २०१४-१५ करिता भारतीय परिचर्या परिषद (नवी दिल्ली) याचे कडून प्रवेश प्रक्रिये करिता अद्याप मंजूरी मिळाली नसून कार्यवाही सुरु आहे.										
	(जाने १६ ते नोव्हेंबर, १६)		१५-१६	३०	५२	२७	२७	२७	४	२	१	१	५	१	१३	२७
	(ऑक्टोबर १६ ते ऑगस्ट, १७)		१६-१७	३०	५३	२८	२८	२८	४	२	१	१	५	०	१५	२८
	(ऑगस्ट १७ ते जुन, १८)		१७-१८	३०	५४	२७	२६	२६	४	२	१	०	५	०	१५-१ =१४	२६
	(ऑगस्ट १८ ते जुन, १९)		१८-१९	३०	५५	३०	३०	३०	४	२	३	२	५	१	१३	३०
	(ऑगस्ट १९ ते जून, २०)		१९-२०	३०	५६	२९	३०	२९	४	१	२	०	६	१	१५	२९
	(फरवरी २१ ते जाने., २२)		२०-२१	३०	५७	२५	२५	२५	४	०	१	०	६	०	१३	२५
	(जानेवारी २२ ते नोव्हें. २२)		२१-२२	३०	५८	कोव्हीड -१९ प्रवेश प्रक्रियाचे आदेश मा. आयुक्त आरोग्यतक आयुक्तालय, मुंबई यांचे कडून प्रप्त झाले नाही.										
	(ऑक्टोबर २२ ते ऑगस्ट २३)		२२-२३	३०	५८	२८	२ प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षणाकरिता रुजू झाले नाहीत.									
	(ऑक्टोबर २३ ते ऑगस्ट २४)		२३-२४	३०	५९	३०	प्रवेश प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे.									

२२. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान यांचा स्वस्त आणि दर्जेदार, आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी, मुले व माता मृत्यू प्रमाण कमी करण्यासाठी, लोकसंख्या स्थिरीकरण आणि लिंग आणि जनसांख्यिकीय समतोल घडवून आणण्यासाठी, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत समावेश करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान :-

- गरीब दुर्लक्षित तसेच गरजू ग्रामीण आरोग्य जनतेस सहजसाध्य, परवडण्याजोगी, कार्यक्षम उत्तरायी आणि विश्वासार्ह आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल, २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरु केले आहे.
- आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या घटकांचा (उदा. आहार, परिसर स्वच्छता, सुरक्षित पाणीपुरवठा, महिला व बालविकास इत्यादी) बाबींचा या अभियानामध्ये एकत्रित विचार करण्यात आला आहे.
- राज्यातील जनतेला विशेषतः ग्रामीण जनता, गरीब, महिला व मुले यांना गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे, हे या अभियानाचे ध्येय आहे.

राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान :-

- शहरी भागातील गरीब व दुर्लक्षित घटक आरोग्य सुविधांपासून वंचित राहत आहे. त्यासाठी केंद्रसरकारने २०१३-१४ या आर्थिक वर्षापासून राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान सुरु करण्यास मंजूरी दिली आहे.
- त्याअनुषंगाने सन २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या २६ महानगरपालिका, ६४ नगरपरिषद, ४ कटक मंडळे व १ जिल्हा मुख्यालय अशा ९५ शहरांमध्ये हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षासाठी केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. ४२०.३० कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. राज्यासाठी रु. ४२०.३० कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. आणि सन २०२३-२४ या आर्थिक वर्षासाठी केंद्रशासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. ६९९.३९ कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. व माहे सप्टेंबर २०२३ पर्यंत राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत मंजूर प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मधील २८.४९% निधीचा वापर करण्यात आला

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान महाराष्ट्र २०२२-२३ ठळक वैशिष्ट्ये :-

- राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत खालील बाबींवर विशेष लक्ष दिला जातो.
- शहरी भागातील झोपडपट्टी व झोपडपट्टी सदृश्य मध्ये राहणारी जनता
- शहरी भागातील लोकसंख्येमधील वंचीत घटक उदा. बेघर, रस्त्यावर राहणारी मुले, माथाडी कामगार व इतर अस्थायी लोकसंख्या इ.
- सार्वजनिक आरोग्य अंतर्गत स्वच्छता, स्वच्छ पिण्याचे पाणी व वेक्टर नियंत्रण विषयावर जोर.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता बांधणी.
- नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र व नागरी सामुदायिक आरोग्य केंद्र अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवा हे सर्वसामान्य जनतेस पुरविल्या जातात व बाह्य संपर्क सेवाद्वारे लोकसंख्येतील वंचीत घटकांवर लक्ष दिला जाते.

- NUHM अंतर्गत आरोग्य सेवांचे नियोजन व व्यवस्थापनासाठी समुदायाचा सहभागवावर जोर दिला जातो.
- आशा स्वयंसेविक, महिला आरोग्य व समिती व रुग्ण कल्याण समिती हे NUHM मध्ये महत्वाचे भाग आहेत.
- महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या :- ११.२३ कोटी (२०११ जनगणनेप्रमाणे)
- एकुण शहरी लोकसंख्या :- ५.०३ कोटी (एकूण लोकसंख्येच्या ४५%)
- NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्या :- ४.३५ कोटी (एकूण लोकसंख्येच्या ३८.७३%)
- NUHM अंतर्गत स्लम लोकसंख्या :- २.०१ कोटी (NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्येच्या ४६.०२)
- २५३ शहरांपैकी ९८ शहरांमध्ये NUHM राबविला जातो.
- एकुण ७३४ मंजूर नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र कार्यरत आहे. व ३७ नागरी सामुयिक आरोग्य केंद्र कार्यरत आहेत.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत राबविण्यात येणारे महत्वाचे कार्यक्रम

१. आशा :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत कार्यरत ६०,००० आशा कामगारांच्या दृष्टीने राज्याने एक डेटाबेस म्हणून आशा सॉफ्टवेअर तयार केले आहे. यामध्ये त्यांनी केलेल्या आर्थिक व भौतिक कामगिरीचा समावेश सदर सॉफ्टवेअर मध्ये करण्यात येतो.
- राज्यात ६४६४४ पैकी ६२३९८ इतक्या आशा ची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

Sr. No.	Particulars	Target	Achievment	%
1	HBNC 1st phase		60330	96%
2	HBNC 2nd phase		60130	96%
3	HBNC 3rd phase		59852	95%
4	HBNC 4th phase	62398	59647	95%
5	NCD		59961	96%
6	HB YC		58954	94%
7	Multi Skill		28762	46%

२. आयुष :-

- आयुष हा राआअ अंतर्गत महत्वाचा घटक असून यामध्ये आयुर्वेद, युनानी, होमिओपॅथी, योगा व निसर्गोपचार या चिकित्सा पध्दतीचा समावेश आहे.
- केंद्र शासनाच्या आरोग्य कु. क. मंत्रालय, आयुष विभागामार्फत १२ व्या “राष्ट्रीय आयुष अभियान” ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.
- आयुष अंतर्गत सप्टेंबर २०२३ पर्यंत एकूण बाहय रुग्ण २६५२२०४ व एकूण अंतर रुग्ण ५२४६८

3 Community Action For Health 0:-

केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार CBMP हा कार्यक्रम राज्यात सन २००७ पासून राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ च्या मंजूर प्रकल्प अमलबजावणी आराखडयानुसार CBMP ही योजना नविन रुपात राबविण्यास मंजुरी देण्यात आली आहे. Community Action For Health (लोकसहभागानुसार आरोग्यविषयक कृती) ही योजना संपूर्ण जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे.

त्यामध्ये जिल्ह्यातील सर्व VHNSCs चा समावेश करण्यात येत आहे.

Community Action For Health (लोकसहभागानुसार आरोग्यविषयक कृती) या योजनेसाठी करावयाचे उपक्रम खालीलप्रमाणे-

- जिल्हा सुकाणू समिती (District Monitoring & Planning Committee Meetings)

बायोमेडिकल उपकरणे देखभाल चे आउटसोर्सिंग :-

पुढील पाच वर्षांसाठी बायोमेडिकल उपकरणे देखभालीसाठी १९-११-२०११ रोजी मे. फॅबर सिंधुरी मॅनेजमेंट सर्व्हिसेस प्राइवेट लिमिटेड यांना आउटसोर्स केलेले आहे.

Dash Board Statis of Biomedical Equipment Maintenance as on 22-Nov. 23

Total No. of Biomedical Equipment	Total Breakdown calls		
	Received	Open	Closed
102080	37354	229	37125

लॅबोरेटरी सर्विसेस चे आउटसोर्सिंग :-

Free Diagnostic अंतर्गत पुढील ५ वर्षांसाठी लॅबोरेटरी सर्विसेससाठी एम/एस एचएलएल लाइफ केअर लिमिटेड यांना ०३-०२-२०१७ रोजी आउटसोर्स केलेले आहे.

Sr. No.	Description	PHC LEVEL	RH LEVEL	DH LEVEL	TOTAL
1.	INSTITUTIONS COVERED	2272	432	99	2803

Dash Board Status of Laboratory Services as on 21-11-2023

Districts	Facilities	Total No of Patients	Total No. of Emergency Patients	Total No of Tests	Total No of Tests Reported	Total No Test in Progress
35	3324	48925123	52432	151172476	151088790	83686

टेलिरेडीओलॉजी सेवा

राज्यातील आरोग्य संस्थाकरीता टेलिरेडीओलॉजी सेवा उललब्ध असल्याबाबत...

• भारत सरकारने जारी केलेल्या मार्गदर्शकसूचनांनुसार राज्यातील आरोग्य संस्थांमध्ये टेलिरेडिओलॉजी सेवा मोफत देण्याची निविदा प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे. निविदा प्रक्रियेनुसार एसएचएस (एनएचएम), डिएचएस आणि सेवा पुरवठादारक मे.कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रायव्हेट लिमिटेड यांच्यात त्रिपक्षीय सामंजस्य करार दि. २२/१०/२०२० रोजी पुढील ५ वर्षांसाठी करण्यात आलेला आहे.

• या प्रकल्पानुसार सेवा पुरवठादारक मे. कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रायव्हेट लिमिटेड हे एक्स-रे आणि सीटी स्कॅनच्या डिजिटायझेशन, ट्रान्समिशन आणि रिपोर्टिंगसाठी सी. आर सिस्टम व सॉफ्टवेअर आरोग्य संस्थेमध्ये स्थापित करेल.

• या प्रकल्पानुसार सेवा पुरवठादारक मे. कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रा. लिमिटेड हे एक्स-रे आणि सीटी स्कॅनच्या डिजिटायझेशन, ट्रान्समिशन आणि रिपोर्टिंगसाठी सी. आर सिस्टम व सॉफ्टवेअर आरोग्य संस्थेमध्ये

• जिल्हा स्तरीय कार्यशाळा (District Level Orientation & Capacity Building Workshop for Block Co-ordinator)

• जिल्हा स्तरीय सामाजिक अंकेक्षण कार्यशाळा

• जिल्हा सुकाणू समिती सदस्यांच्या गावपातळी व फेडरेशन स्तरावरील दौरे

• तालूकास्तरीय कार्यशाळा, प्रशिक्षण व सभा (Workshops; Trainings & Meetings (Block Level))

• Decentralised Health Planning

४. भारतीय सार्वजनिक आरोग्य मानके :-

IPHS हि अशी संकल्पना आहे ज्याद्वारे पायाभूत सुविधा, मनुष्यबळ, उपकरणे, औषधे इत्यादी प्रदान करून आरोग्य संस्थांचे बळकटीकरण केले जाते.

स्थापित करेल.

• या सुविधा अंतर्गत रुग्णालयात केलेले X-Ray व CT Scanचे Images सेवा पुरवठादाराने नेमलेल्या तज्ञांकडे online transfer होतात. या Images तपासून त्याचा अहवाल संबंधित रुग्णालय emergency असल्यास १ तासात आणि इतर रुग्णांसाठी १२ तासांत online प्राप्त होतात. यामुळे ग्रामीण रुग्णालय स्तरापर्यंत क्ष-किरण व सीटी स्कॅन ची सुविधा राज्यातील जनतेस उपलब्ध झाली आहे.

• टेलिरेडिओलॉजी सेवेमध्ये राज्यातील सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत ग्रामीण रुग्णालये (आरएच), उपविभागीय रुग्णालये (एसडीएच), जिल्हा रुग्णालये (डीएचएस), सामान्य रुग्णालये, मॅटल रुग्णालये, कुष्ठरोग रुग्णालये, टीबी हॉस्पिटल व महिला रुग्णालये या रुग्णालयाचा समावेश करण्यात आला आहे.

• आतापर्यंत ४५२ रुग्णालयांमध्ये क्ष-किरण करिता CRSystem व ३१ रुग्णालयांमध्ये सीटी स्कॅन करिता सॉफ्टवेअर स्थापित करण्यात आलेले आहे.

Details of X ray patient done Oct.-2023

Sr. No.	Description	Total patients	Total X rays	Total Xrays reported	X ray reports in progress
1.	X ray	2263097	2500165	2477922	2345

Detail of Scan patient done Oct. -2023

Sr. No.	Description	Total patients	Total CT Scan	Total CT Scan reported	CT Scan reports in progress
1.	CT Scan	210090	210090	207024	1272

● डायलिसिस नोट

● महाराष्ट्र राज्यातील २९ जिल्हयांमध्ये इन हाऊस पध्दतीवर प्रधान मंत्री राष्ट्रीय डायलिसिस कार्यक्रम राबविण्यात आलेली असून सद्यस्थितीत ५४ डायलिसिस सेंटरमध्ये ३२४ डायलिसिस मशीन कार्यान्वित आहेत. तसेच त्यामध्ये (नंदुरबार, गडचिरोली, वाशिम आणि जळगाव) या चार अति जोखमीच्या जिल्हयांचा सुध्दा समावेश केलेला आहे.

● या ५४ डायलिसिस सेंटरमध्ये जि. रु २२, उप. जि. रु १६, स्त्री रुग्णालय २, सा. रु. ६, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय २ व ग्रा. रु.६ यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

● सन २०२०-२१ मध्ये धुळे (उपजिल्हा रुग्णालय शिरपूर आणि जिल्हा रुग्णालय धुळे) आणि धाराशिव (उपजिल्हा रुग्णालय उमरगा आणि उपजिल्हा रुग्णालयतुळजापूर) येथे ४ नवीन डायलिसिस केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.

● तसेच सन २०२१-२२ मध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय आणि ग्रामीण रुग्णालयात ३५ नवीन डायलिसिस केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.या ३५ नवीन डायलिसिस केंद्रांमध्ये उर्वरित चार जिल्हे-सांगली, छ. संभाजीनगर, नागपूर आणि यवतमाळ यांचा देखील समावेश करण्यात आला आहे. अशा प्रकारे राज्यातील सर्व जिल्ह्या अंतर्गत डायलिसिस सेवा उपलब्ध होणार आहे.

● ही नवीन केंद्रे सुरु करण्यासाठी आवश्यक उपकरणांची खरेदी हाफकिन बायोफार्मास्युटिकल कॉर्पोरेशनच्या स्तरावर सुरु आहे.

● राज्यातील ५० खाटांचे १३ उपजिल्हा रुग्णालये, १०० खाटांचे ५ उपजिल्हा रुग्णालये व ३० खाटांचे ग्रामीण रुग्णालयांमध्ये १९ डायलिसिस केंद्र बाह्यस्थ संस्थेमार्फत पीपीपी मोडवर सुरु करण्यासाठी प्रशासकीय मान्यता प्राप्त झाली असून सदर प्रस्ताव निविदा प्रक्रियेसाठी खरेदी विभागाकडे पाठविण्यात आला आहे.

● केंद्र शासनातर्फे डायलिसिस करिता डॅशबोर्ड सुरु करण्यात आला आहे. या डॅशबोर्डमध्ये एनएचएसआरसीने दिलेल्या युजरनेस आणि पासवर्डसह लॉगिन करून रुग्णांचे तपशील डायलिसिस युनिटद्वारे दर दिवशी अपडेट करण्यात येत आहे.

● **डॅशबोर्ड लिंक :- <http://pmndp.nhp.gov.in/en>**
Performance of Dialysis Unit

District	No. of institute	No. of operational machines	No. of patients	No. of sessions
30	58	373	1587	68252

५. आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्प (टोल फ्री १०८) :-

आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्पांतर्गत, गंभीर स्वरुपाच्या रुग्णांना सुसज्ज रुग्णवाहिकेत प्राथमिक उपचार करून रुग्णास नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारासाठी भरती करण्याबाबतची ही योजना आहे. आपदग्रस्तांना पहिल्या सुवर्ण तास (Golden Hour) मध्ये वैद्यकीय उपचार देणे हा मुख्य उद्देश आहे. यामध्ये रस्त्यावरील अपघात, सर्व गंभीर स्वरुपाचे आजाराचे रुग्ण, बाळंतपणातील गुंतागुंतीचे रुग्ण, नवजात अर्भकाच्या संबंधीत आजार, नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीत सापडलेले रुग्ण, गंभीर आजारामध्ये हृदय रुग्ण, सर्पदंश, अपघात, विषबाधा, श्वासोच्छ्वासाचे गंभीर आजार, मेंदूशी संबंधीत गंभीर आजार इत्यादीचा समावेश असेल.

● २४ तास मोफत तातडीची रुग्णालयपूर्व व रुग्णालयीन वैद्यकीय सेवा १०८ टोल फ्री नंबर वरून देणे.

● राज्यातील राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत ९३७ (२३३ ALS व ७०४ BLS) सुसज्ज रुग्णवाहिका टप्पाटप्पाने उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. ऑक्टोबर २०२३ अखेर पर्यंत आपत्कालीन वैद्यकीय सेवे अंतर्गत ९२३२६६५ रुग्णांना सेवा देण्यात आली. **६. मोटरसायकल ६. मोटर सायकल रुग्णवाहिका :-**

● महाराष्ट्र शासनाच्या आरोग्यविभाग, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान आणि आयडीबीआय अंतर्गत बॅक (सीएसआर फंड) अंतर्गत Bo दुचाकी रुग्णवाहिका युनिट सुरु करण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत, महाराष्ट्र आणीबाणी वैद्यकीय सेवा याकरिता सेंट्रल कंट्रोल रुम, उरो हॉस्पिटल, औध, पुणे येथे स्थापित करण्यात आल्या आहेत. तसेच १०८चा टोल फ्री नंबर निश्चित केला आहे. या मोटरसायकल रुग्णवाहिकांची संपूर्ण सेवा समान आरोग्य अभियानांतर्गत शासनाच्या आरोग्य विभागामार्फत चालविला जाते आणि मोटरसायकल रुग्णवाहिका पुण्यातील कंट्रोल रुममार्फत रवाना केल्या जातात. २ ऑगस्ट, २०१७ ते नोव्हेंबर २०२३ पर्यंत बाईक रुग्णवाहिका रुग्णांची संख्या २०५६४९ आहे.

७. मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्प :-

● या उपक्रमांतर्गत राज्यातील दुर्गम आणि अतिदुर्गम भागामध्ये ज्या ठिकाणी आरोग्याच्या सेवापासून वंचित लोक राहतात अशा लोकांना आरोग्याच्या सेवा देत आहेत. सदर फिरती रुग्णालये ही स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून चालविण्यात येतात.

● प्रत्येक जिल्हयासाठी १ याप्रमाणे ३३ जिल्हयासाठी ३३ युनिट आणि नंदुरबार व गोंदियासाठी अधिक प्रत्येक २ आणि गडचिरोलीसाठी ३ असे एकूण ४० मोबाईल डिस्पेन्सरी वाहने पुरविण्यात आलेली आहे. आजपर्यंत ३५ स्वयंसेवी संस्थांची निवड मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्पासाठी करण्यात आलेली आहे. ऑक्टोबर २०२३, पर्यंत बाह्यरुग्ण

तपासणी (ओपीडी) - १७५०७१ प्रजनन व बाल आरोग्य (मातेची प्रसूतिपूर्व तपासणी व प्रसूती तपासणी) - २३०५५ एकूण प्रयोगशाळा तपासणी- ६८४४१ एकूण भेटी दिलेली गावे - ३७७४

८. रेफरल ट्रान्सपोर्ट (१०२) :-

- जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम हा राज्यामध्ये ७ ऑक्टोबर २०११ पासून सुरु करण्यात आला आहे.
- जननी शिशु सुरक्षा क्रमांतर्गत रेफरल ट्रान्सपोर्ट हा कार्यक्रम जिल्हास्तरावर जिल्हा शल्य चिकित्सक त्याचप्रमाणे जिल्हा परिषदेचा आरोग्य विभाग ह्यांच्या तर्फे राबविण्यात येतो.
- या कार्यक्रमांतर्गत प्रसूतिपूर्व वेदनेच्या काळात व प्रसूतीसाठी वेदन्याच्या काळात प्रसूतीसाठी निवासस्थानापासून रुग्णालयात, प्रसूतिनंतर मातेला व नवजात बालकाला निवासस्थानी पोचविण्यासाठी, तसेच गंभीर आजारी बालके (० ते १ वर्ष वयोगट) यांना निवासस्थानातून रुग्णालयात घेऊन जाण्याची मोफत वाहन सेवेची सोय करण्यात आलेली आहे. सदर रुग्णवाहिका /परतीच्या प्रवासासाठी वाहन सेवा १०२ क्रमांकाच्या टोल फ्री क्रमांकावर नागरिकाना पुर्णपणे मोफत उपलब्ध देण्यात आली आहे.
- १०५५२८ गर्भवती महिला निवासस्थान ते रुग्णालय, १२२५३१ गर्भवती महिला रुग्णालय ते निवासस्थान / रुग्णालय १६६१२ गंभीर आजारी नवजात बालकाना निवस्थान ते रुग्णालय २२७२१ गंभीर आजारी नवजात बालकाना रुग्णालय ते निवासस्थान / रुग्णालय पर्यंत उपलब्ध करून देण्यात आली.

९. सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम :-

- सिकलसेल आजाराविषयी जनजागृती करणे तसेच निदान आणि उपचाराबाबतची माहिती लोकांना देणकरिता प्रत्येक जिल्ह्यात स्वयंसेवी संस्थेची नेमणूक करणे.
- वैद्यकीय अधिकारी तसेच इतर कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करणे.
- प्राथमिक आरोग्य केंद्र / ग्रामीण / उपजिल्हा व जिल्हा रुग्णालयात मोफत सोल्युबिलीटी चाचणी करणे तसेच त्यामधून सकारात्मक आलेल्या व्यक्तींना निश्चित निदान करण्यासाठी (इलेक्ट्रोफोरोसिस चाचणी) जवळच्या ग्रामीण रुग्णालयात पाठविणे.
- सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत सप्टेंबर २०२३ पर्यंत सोल्युबिलीटी चाचणी ५४२०६५ एकूण रुग्ण १३०२ आणि एकूण वाहक ११४३४ आहेत.

१०. आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र (१०४) :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातर्गत आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. या केंद्राचा उद्देश आरोग्य सेवा पुरविणाऱ्याला चांगली व प्रभावी आरोग्य सेवा देण्यासाठी पुर्णवेळ (२४ X ७) मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात येते.
- ऑक्टोबर, २०२३ अखेर पर्यंत एकूण ४४७१८२ कॉलचा लाभ घेण्यात आला आहे.
- ई-इंडिया आरोग्य संमेलन २०१२ मध्ये आरोग्य विमा विभागात PPP गटात नाविण्यपुर्ण पुढाकार अंतर्गत आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास पारितोषिक.
- महाराष्ट्र ई-गव्हर्नन्स पारितोषिक २०१३ - आयटी विभागाचा गव्हर्नन्समध्ये नाविण्यपूर्ण आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास सुवर्णपदक.
- Skoch Award for Excellence 2014 for Minimum Government,

Maximum Governance.

११. विशेषतज्ञांमार्फत आदिवासी भागातील उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालय वैद्यकीय व दंत शिबीरे :-

- आदिवासी भागातील रुग्णांना विशेषतज्ञांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने राज्यात सन २०१४-१५ मध्ये ५० उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालयमध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे. ही शिबीरे शासकीय / खाजगी वैद्यकीय व दंत महाविद्यालय यांच्यामार्फत आयोजित करण्यात येतात.
- सन २०१० ते २०१४ मध्ये १५ आदिवासी जिल्ह्यामध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे.
- मार्च २०२३ पर्यंत अखेर एकूण ४४८४ शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या तसेच १०२५१५ लाभार्थींना या शिबीरात सेवा देण्यात आल्या.

१२. इपिलेप्सी (अपस्मार किंवा फेफरे) आजाराचे निदान व उपचार शिबीर :-

- इपिलेप्सी शिबीरे महाराष्ट्रात इपिलेप्सी फाउंडेशन, मुंबई यांच्या सहकार्याने सन २०११ - १२ पासून राबविण्यात येत आहेत.
- राज्यातील इपिलेप्सीच्या रुग्णांचे योग्य निदान व्हावे व तज्ञांमार्फत उपचार करण्याच्या दृष्टीने इपिलेप्सीच्या शिबीरांचे आयोजन करण्यात आले आहे. शिबिरामध्ये शालेय आरोग्य तसेच इतर इपिलेप्सी, आकडी येणारे, अपस्मार इत्यादी मेंदू विकाराच्या रुग्णांची तपासणी करून निदान व उपचार, समुपदेशन, भौतिक उपचार करण्यात येऊन मोफत औषधी देण्यात येते.
- ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत एकूण ७७३ EEG सेवा, २२२ रुग्णांना निदान व उपचार, समुपदेशन, भौतिक उपचार करण्यात आले.

१३. टेलिमेडीसीन :-

- टेलिमेडीसीन ही वैद्यकीय क्षेत्रात झपाट्याने विकसित होत असलेली यंत्रणा आहे. विशेषतः यामध्ये टेलिफोन, इंटरनेट किंवा इतर संपर्काद्वारा वैद्यकीय माहितीची अदान प्रदान शक्य होते. वैद्यकीय सल्ल्यासाठी आणि कधीकधी दुर्गम भागातील आजारी रुग्णांचे निदान करण्यासाठी या सुविधेचा उत्तम उपयोग होतो.
- आजपर्यंत महाराष्ट्रात जिल्हा रुग्णालय व उपजिल्हा रुग्णालयात ६३ टेलिमेडीसीन केंद्र कार्यान्वित आहे. ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत एकूण १४३२० रुग्णांना तज्ञ डॉक्टरांचा सल्ला मिळालेला आहे.

१४. माहेर घर योजना :-

- आदिवासी पाडयास वाहतुकीची व्यवस्था उपलब्ध करून आर्थिकदृष्ट्या अशक्य, दुर्गम आदिवासी भागात खंडीत दुरध्वनी व मोबाईल सेवा या अडचणी लक्षात घेऊन राज्य शासनाने सन २०११ - १२ पासून राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातर्गत ५८ माहेर घर योजना ९ जिल्ह्यात सुरु करण्यात आलेली आहे.
- राज्यात ६ जिल्ह्यातील ५८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रात माहेर घर बांधण्यात आले आहे. माहेर घर ही योजना ठाणे (४), नाशिक (२), नंदुरबार (१०), नांदेड (३), यवतमाळ (२), गोंदिया (१३), चंद्रपूर (७), गडचिरोली (८) व अमरावती (९) इ. कार्यरत आहेत.
- सप्टेंबर २०२३ पर्यंत एकूण लाभार्थींची संख्या १२५३ आहे.

इ- संजीवनी ओपीडी ऑनलाइन मोफत आरोग्यसेवा

राज्यात इ- संजीवनी ओपीडी ऑनलाइन मोफत आरोग्यसेवा माहे

एप्रिल २०२० मध्ये सुरु करण्यात आली आहे. या सेवेद्वारे रुग्णांना व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगच्या आणि चॅटचा वापर करून थेट घर बसल्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांशी आजारांबाबत सल्लामसलत करता येते. सदर सेवेमार्फत रुग्ण सर्व आजारांबाबत वैद्यकीय अधिकाऱ्यांशी संवाद साधू शकतात. तसेच कोविड १९ साठीच्या आजाराने ग्रस्त असलेले रुग्ण जे धरून उपचार घेत आहेत किंवा विलगीकरणात असलेले रुग्ण या सेवेचा लाभ घेऊ शकतात. इ- संजीवनी ओपीडी कार्यक्रमाद्वारे सामान्य ओपीडी, तज्ञ/ विशेषज्ञ ओपीडी, आयुष ओपीडी (आयुर्वेद, होमीओपॅथी, युनानी ओपीडी) सुरु करण्यात आली आहे. राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये, स्पेशलिस्ट रुग्णालये येथील सर्व वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची नोंदणी इ- संजीवनी ओपीडी ॲप्लीकेशन मध्ये करण्यात आली असून, दिवस ठरवून दिल्याप्रमाणे सर्व वैद्यकीय अधिकारी इ-संजीवनी ओपीडी मार्फत रुग्णांना त्यांच्या आजारावर सल्लामसलत करून त्यांना इ-प्रिस्क्रिपशन देतात. रुग्णांना इ- प्रिस्क्रिपशनची लिंक मॅसेज स्वरूपात प्राप्त होत असून सदर लिंकद्वारे इ- प्रिस्क्रिपशन डाऊनलोड करता येते.

वर्षनिहाय भौतिक प्रगती

वर्ष	संदर्भित केलेल्या व तज्ञ सल्ला मिळालेल्या रुग्णांची संख्या
२०२३-२४ (ऑक्टोबर- २३)	८७९०४

आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सलटेशन

आयुष्यमान भारत योजने अंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये आरोग्यवर्धिनी केंद्र (उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र) येथे टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे. केंद्र शासनाने प्रसारीत केलेल्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार हब आणि स्पोक या मॉडलेचा वापर करून टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

आरोग्यवर्धिनी केंद्र (उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांना स्पोक असे संबोधले आहे तर हब हे जिल्हा रुग्णालये नांदेड, भंडारा, पुणे, नाशिक आणि औरंगाबाद येथे सुरु करण्यात आले आहे. हब येथे पाच एमबीबीएस वैद्यकीय अधिकारी आणि तीन विशेषज्ञ वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग तज्ञ, भिषक आणि बालरोग तज्ञ) उपस्थित असतात. स्पोक येथील समुदाय आरोग्य अधिकारी, वैद्यकीय अधिकारी हे हब येथील वैद्यकीय अधिकारी यांच्यामार्फत आरोग्यवर्धिनी केंद्र येथे येणाऱ्या रुग्णांना व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग, चॅट यांच्या माध्यमातून वैद्यकीय सल्ला देतात. वैद्यकीय सल्ला दिल्यानंतर रुग्णांना इ-प्रिस्क्रिपशन दिले जाते.

केंद्र शासनाने टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्याकरिता इ-संजीवनी नावाचे टेलिमेडिसीन ॲप्लीकेशन शॉर्टलिस्ट केले आहे. सदर ॲप्लीकेशन सी-डॅक मोहाली यांनी तयार केले आहे. आता पर्यंत ८५५२ उपकेंद्र, २५६७ प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र येथे टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

टेलिमेडिसीन व आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सलटेशन सेवेद्वारे एकूण ४४४४३८३ रुग्णांना वैद्यकीय सल्ला देण्यात आला आहे.

१५. आरोग्यवर्धिनी केंद्र कार्यक्रम (Health & Wellness Center programme) :-

● भारत सरकारने आरोग्य सेवांसंबंधी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आयुषमान भारत योजना सुरु केली आहे. या योजनेंतर्गत आरोग्य संबंधी प्रतिबंधात्मक तथा प्रबोधनात्मक सेवा लोकांपर्यंत पोहचविण्याकरिता सध्या कार्यान्वित असलेले सर्व उपकेंद्र (१०,६६८), प्राथमिक आरोग्य केंद्र (१८२८) व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र (५३२) आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये (Health & Wellness Center) टप्पाटप्प्याने रूपांतरित करण्यात येत आहेत. आरोग्यवर्धिनी कार्यक्रम शासनाचा एक महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे.

राज्यात प्रति उपकेंद्राद्वारे ५००० व प्रति प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे ३०,००० लोकसंख्येस आरोग्य सेवा प्रदान केली जात आहे. सध्या प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवामध्ये प्रामुख्याने माता बालसंगोपन संबंधी आरोग्य सेवा लोकांपर्यंत पोहोचविले जात आहे. आधुनिक दिनचर्येमधील बदलामुळे असंसर्गजन्य रोगांमध्ये वाढ झाली आहे. त्याकरिता सध्या दिले जाणारे माता बालसंगोपन संबंधी आरोग्य सेवांमध्ये वाढ करून असंसर्गरोग नियोजन व तपासणी संबंधी आरोग्य सेवा पुरविण्याचे उद्दीष्ट आहे. कार्यक्षेत्रातील लोकांना आरोग्य प्रतिबंधात्मक, प्रबोधनात्मक व उपचारात्मक आरोग्य सेवांबरोबरच औषधोपचार व प्रयोगशालेय तपासणी मोफत दिली जाणार आहे.

सदर आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये १३ प्रकारच्या सेवा रुग्णांना दिल्या जाणार आहेत.

१. प्रसुतिपूर्व व प्रसुती सेवा
२. नवजात अर्भक वनवजात बालकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा.
३. बाल्य व किशोरवयीन आजार व लसीकरण सेवा.
४. कुटुंब नियोजन, गर्भनिरोधक व आवश्यक आरोग्य सेवा.
५. संसर्गजन्य रोग नियोजन व सामान्य रोगांची बाह्य रुग्णसेवा.
६. संसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
७. असंसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
८. मानसिक आरोग्य नियोजन व तपासणी
९. नाक, कान, घसा व डोळे सामान्य आजार संबंधीच्या सेवा.
१०. दंत व मुखरोग आरोग्य सेवा.
११. वाढत्या वयातील आजार व परिहारक उपचार.
१२. प्राथमिक उपचार व आपत्कालीन सेवा.
१३. आयुष्य व योग.

सदर केंद्रामध्ये समुदाय आरोग्य अधिकारी (Community Health Officer) या पदावर आयुर्वेद/युनानी/BSC नर्सिंग पदवीधारक नियुक्त केले जाणार आहेत. समुदाय आरोग्य अधिकारी (CHO), आरोग्य सेविका (ANM), बहुउद्देशीय आरोग्य सेवक (MPW), आशा (ASHA), यांच्या माध्यमातून आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये व त्याअंतर्गत येणाऱ्या गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सुविधा बळकटीकरणाचा शासनाचा मानस आहे.

राज्याने आधीच उच्च रक्तदाब, मधुमेह आणि सामान्य कर्करोगावरील लोकसंख्या आधारित तपासणी, नियंत्रण आणि व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी सुरु केली आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ३० वर्षावरील सर्व लोकसंख्येची तपासणी केली जात आहे.

आर्थिक वर्ष २०२१-२२ साठी राज्याने आधीच ८३२९ HWC कार्यान्वित करण्याचे लक्ष्य गाठले आहे. राज्याने आजपर्यंत एकूण १०४७७ सुविधा कार्यान्वित केल्या आहेत ज्यात ८१२४ SC, १८६१ PHC आणि ६१० UPHCs HWCs समाविष्ट आहेत (AB-HWC पोर्टलनुसार)

पंतप्रधान आयुष्यमान भारत हेल्थ इन्फ्रास्ट्रक्चर मिशन

प्रयोगशाळेची क्षमता, अतिदक्षता विभाग, आयसोलेशन बेड, ऑक्सिजन पुरवठा आणि व्हेंटिलेटर यासारख्या अत्यावश्यक सार्वजनिक आरोग्य कार्ये अपुरी होती हे कोविड १९ साठीच्या आजाराने अधोरेखित केले आहे. सध्या सुरु असलेल्या कोविड १९ साठीच्या आजाराने हे दाखवून दिले आहे की प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीयक काळजी स्तरावरील सार्वजनिक आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी भारतातील आरोग्य यंत्रणा अधिक सुसज्ज असणे आवश्यक आहे.

पंतप्रधान आयुष्यमान भारत पायाभूत सुविधा अभियानाची उद्दिष्टे :

१. सार्वत्रिक सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा देण्यासाठी तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्य संस्थांना बळकट करणे.
२. IT- सक्षम रोग पाळत ठेवणारी प्रणाली विस्तृत करणे आणि तयार

३. कोविड -१९ आणि इतर संसर्गजन्य रोगांवरील समर्थन संशोधन

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

सन २०२१-२२ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१७९४५१.००	१५४२२६.००	१९८७३३.०१	१६५५९२.०२
SCSP	३५३४७.२८	१२८२१.३५	३१६०४.६९	२८१११.२२
STSP	२७१००.९१	९२६७.००	३३१४८.८७	२४०१८.४४
एकूण	२४१८९.१९	१७६३१४.३५	२६३४८६.५७	२१७७२१.६८

सन २०२३-२४ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

(माहे ऑक्टोबर २०२३)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१४५४४७.९६	५०२४०.००	११२३१९.५३	७१८०२.६८
SCSP	२१७८७.६८	९१६६.००	१६६२१.०८	११६४०.५८
STSP	१७२८५.३५	३९०३.००	१००००.००	४६३७.१२
एकूण	१८४४८४.९९	६३३०९.००	१३८९४०.६१	८८०८०.३८

राष्ट्रीय आयुष अभियान

सन २०२२-२३ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	२३४४.३९	०.००	१५६२.९२	०.००
SCSP	३५१.१८	०.००	२७३.५०	३९.३८
STSP	२७८.१६	०.१३	५५७.९१	३७२.५६
एकूण	२९७३.७३	०.१३	२३९४.३३	४११.९४

सन २०२३-२४ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

माहे ऑक्टोबर २०२३

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	२५७८.८२	६८९.२२	१७००.००	४५९.५३
SCSP	३८६.३०	२७५.४३	२५७.५३	१८३.६२
STSP	३०५.८३	१५३.०७	२००.००	१०२.०४
एकूण	३२७०.९५	१११७.७८	२१५७.५३	७४५.१९

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान
प्रधानमंत्री आयुषमान भारत आरोग्य पायाभुत अभियान
सन २०२२-२३ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१११०९.७४	०.००	७४०६.४९	०.००
SCSP	१६६४.०९	०.००	११०९.३९	०.००
STSP	१३१७.३७	०.००	८७८.२५	०.००
एकूण	१४०९१.२०	०.००	१३८९४०.६१	०.००

सन २०२३-२४ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)
(माहे ऑक्टोबर २०२३)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१०७०६.९५	०.००	४६००.०१	०.००
SCSP	१६०३.८८	०.००	१०६९.३०	०.००
STSP	१२६९.८०	०.००	५००.००	०.००
एकूण	१३५८०.६३	०.००	६१६९.३१	०.००

२३. एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना:महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना ही महाराष्ट्र शासनाची महत्त्वाकांक्षी आरोग्य विमा योजना आहे. योजनेतर्गत निवडक आजारांवर शासकीय व खाजगी अंगीकृत रुग्णालयांच्या जाळ्यामार्फत पात्र शिधापत्रिकाधारक व अन्य लाभार्थी गटांना निःशुल्क वैद्यकीय सेवा पुरविण्यात येत आहेत. ही योजना पूर्वी राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना या नावाने ओळखली जात होती व दि. २ जुलै २०१२ पासून आठ जिल्ह्यांत लागू करण्यात आली होती. त्यानंतर दि. २१ नोव्हेंबर, २०१३ पासून ही योजना महाराष्ट्रातील उर्वरीत २८ जिल्ह्यांमध्ये विस्तारीत करण्यात आली होती दि. १३ एप्रिल २०१७ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार या योजनेचे नामकरण महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना असे झाले होते व दि. १४ डिसेंबर, २०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये योजनेच्या नावात महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना अशी अंशतः सुधारणा करण्यात आली आहे.

आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना:आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ही भारत सरकारची आरोग्य विमा योजना असून दि. २३ सप्टेंबर २०१८ पासून राज्यात लागू करण्यात आली. समाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना, २०११ च्या यादीतील (SECC database) ९३.०६ लक्ष कुटुंबे या योजनेची लाभार्थी आहेत. सदर योजना राज्यात महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसोबत एकत्रितरित्या सुरु करण्यात आली. ही योजना विमा आणि हमी तत्वावर राबविण्यात येत आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसाठी महाराष्ट्र शासनाकडून संपुर्णतः निधी प्राप्त होत आहे तर प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेकरिता होणाऱ्या खर्चाची केंद्र व राज्य शासन यामध्ये ६०:४० या प्रमाणात विभागणी करण्यात आली आहे.

विमा कंपनी- दि. १-४-२०२० पासून सुधारित एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सदर एकत्रित योजनेतील लाभार्थी कुटुंबांना रु. १.५ लक्ष रकमेपर्यंतचे विमा संरक्षण कवच देण्यासाठी सांमजस्य करारनाम्यातील कलम क्र. ८ व १६ नुसार युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनीस प्रति कुटुंब प्रतिवर्ष रु. ७९७/- देय होता. परंतु युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनीचा करार दिनांक ३१/०३/२०२३ रोजी संपुष्टात आल्यामुळे एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेच्या अंमलबजावणीच्या धोरणात्मक बाबींवर निर्णय घेण्यासाठी या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपनीमार्फत एकत्रित योजनेतील गट-अ रोजी आरोग्य योजनेच्या अंमलबजावणीच्या धोरणात्मक बाबींवर निर्णय घेण्यासाठी मा. मुख्यमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आलेल्या दि. १३/०४/२०२३ रोजीच्या नियामक परिषदेच्या संभेमध्ये विषय क्रमांक ३ नुसार युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनीला २०२३-२४ वित्तीय वर्षामध्ये ३१/०३/२०२४ पर्यंत मुदतवाढ दिली असून विमा हप्ता दर प्रति कुटुंब प्रतिवर्ष रु. ७९७/- वरून रु. ८५५/ इतका निश्चीत करण्यात आला आहे. सद्यस्थितीत विमा कंपनीची निविदा प्रक्रियेद्वारे निवड करण्यासाठी कार्यवाही सुरु आहे. लवकरच निविदा प्रक्रियेची कार्यवाही पूर्ण करून सन २०२४-२५ मध्ये विस्तारीत महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना या एकत्रित राबविण्याबाबत प्रस्तावित आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या दिनांक २८ जुलै २०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान

भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना या एकत्रित योजनेचे विस्तारीकरण करण्याबाबत खालील प्रमाणे सुचना दिल्या आहेत.

वार्षिक विमा संरक्षण : सध्या आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेत (AB-PMJAY) आरोग्य संरक्षण प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रु. ५ लक्ष एवढे आहे तर महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेत (MJPJAY) आरोग्य संरक्षण प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रु. १.५ लक्ष एवढे आहे. आता महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतही आरोग्य संरक्षण प्रति कुटुंब प्रति वर्ष ५ लक्ष एवढे करण्यात येणार आहे. सध्या मुत्रपिंड शस्त्रक्रियेसाठी महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये उपचार खर्च मर्यादा प्रति रु. २.५ लक्ष एवढी आहे. ती आता रु. ४.५० लक्ष एवढी करण्यात येणार आहे.

उपचारांचा समावेश : सध्या महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये ९९६ व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये १२०९ उपचार आहेत. यापैकी मागणी नसलेले १८१ उपचार वगळण्यात येत आहेत तर ३२८ मागणी असलेल्या नवीन उपचारांचा समावेश करण्यात येणार आहे. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये एकूण उपचार संख्येत १४७ ने वाढ होऊन उपचार संख्या १३५६ एवढी करण्यात येत आहे. व १३५६ एवढेच उपचार महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात येणार आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतील उपचार संख्या ३६० ते वाढविण्यात येत आहे. सदर १३५६ उपचारा पैकी ११९ उपचार केवळ शासकीय रुग्णालयासाठी राखीव राहतील. महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना या एकत्रित योजनेमध्ये अंगीकृत रुग्णालयांची संख्या १००० एवढी आहे. सदर योजना याआधीच महाराष्ट्र कर्माटक सीमा भागात लागू करून सीमा लगतच्या महाराष्ट्रातील ८ जिल्ह्यात १४० व सीमेलगतच्या कर्नाटक राज्यातील ४ जिल्ह्यात १० अतिरिक्त रुग्णालय अंगीकृत करण्याचा निर्णय घाला आहे. त्या व्यतिरिक्त २०० रुग्णालये अंगीकृत करण्याचा मान्यता देण्यात येत आहे म्हणजे आता अंगीकृत रुग्णालयांची संख्या १३५० होईल. याशिवाय सर्व शासकीय रुग्णालये या योजने मध्ये अंगीकृत करण्यात येतील. वर नमुद केल्याप्रमाणे रुग्णालयांव्यतिरिक्त यापुढे मागास भागात नव्याने सुरु होणारी सर्व रुग्णालये, अशा रुग्णालयांची ईच्छा असल्यास या एकत्रित योजनेमध्ये अंगीकृत करण्यात येतील. आता महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना राज्यातील सर्व शिधापत्रिकाधारक कुटुंब व अधिवास प्रमाणपत्रधारक कुटुंबांना लागू करण्यात येणार आहे. स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजनेच्या दिनांक १४/१०/२०२० च्या शासन निर्णयातील तरतुदीमध्ये सुधारणा करून रस्ते अपघातासाठीची उपचारांची संख्या ७४ वरून १८४ अशी वाढविण्यात येणार आहे. तसेच उपचाराची खर्च मर्यादा रु. ३०,०००/- ऐवजी प्रति रुग्ण प्रति अपघात रु. १ लक्ष एवढी करण्यात येत आहे. आणि या योजनेचा समावेश महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेत करण्यात येणार आहे. सदर लाभार्थ्यांचा समावेश गट “ड” मध्ये करण्यात येणार आहे. यामध्ये लाभार्थ्यांच्या “अ” “ब” व “क” या गटांमध्ये समाविष्ट न होणारे महाराष्ट्र सीमा भागातील रस्ते अपघातात जखमी झालेले महाराष्ट्राबाहेरील/देशाबाहेरी रुग्ण यांचा समावेश करण्यात येणार आहे. सदर योजना संपुर्णपणे हमी तत्वावर राबविण्यात येईल म्हणजे उपचाराचा जा खर्च होईल तो राज्य आरोग्य हमी सोसायटी थेट अंगीकृत रुग्णालयांना प्रदान करेल. संपुर्णपणे हमी तत्वावर राबविण्याची यंत्रणा कार्यान्वित होईपर्यंत सध्याच्या पद्धतीनुसार (विमा आणि हमी तत्वावर) मात्र सुधारित तरतुदीनुसार योजना राबविण्यात येईल.

लाभार्थी : १) महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी:

गट	लाभार्थ्यांचा तपशील
गट अ	पिवळी शिधापत्रिका अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिका अन्नपूर्णा योजना शिधापत्रिका व केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे
गट ब	अवर्षणग्रस्त १४ जिल्ह्यातील (छ. संभाजीनगर, जालना, बीड, परभणी, हिंगोली, लातूर, नांदेड, धाराशिव, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यमवतमाळ व वर्धा) शुभ्रशिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबे
गट क	१. शासकीय अनाथश्रमातील मुले, शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी, शासकीय महिला आश्रमातील महिला, शासकीय वृद्धाश्रमातील जेष्ठ नागरिक २. माहिती व जनसंपर्क कार्यालयाकडील निकषानुसार पत्रकार व त्यांचेवर अवलंबित असलेले कुटुंबातील सदस्य. ३. महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळातील नोंदणी जिवित बांधकाम कामगार व त्यांची कुटुंबे

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचे लाभार्थी: सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणनेच्या वंचित व व्यावसायिक निकषानुसार अनुक्रमे ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील कुटुंबांचा या योजनेत समावेश करण्यात आला आहे.

लाभार्थी घटक :

आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना	
सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणनेत (SECC) नोंदीत समाविष्ट कुटुंब, अंत्योदय अन्न योजनेतील कुटुंबे. तसेच याशिवाय राज्य शासनाने शिफारस केल्यानुसार केंद्र शासनाने निश्चित केलेली कुटुंबे.	गट अ	पिवळी, अन्नपूर्णा योजना आणि केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे.
	गट ब	शुभ्र शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे (शासकीय /निमशासकीय कर्मचारी यासह) व कोणत्याही प्रकारची शिधापत्रिकाधारक नसलेली कुटुंबे यामध्ये राज्यातील शासकीय/निमशासकीय कर्मचाऱ्यांचाही समावेश होईल.
	गट क	गट -अ व गट - ब मध्ये समाविष्ट न होणारे पुढील घटक शासकीय/शासनमान्य आश्रमशाळेतील विद्यार्थी, शासकीय/शासनमान्य अनाथाश्रमातील मुले, शासकीय/शासनमान्य महिला आश्रमातील महिला, शासकीय/शासनमान्य वृद्धाश्रमातील जेष्ठ नागरिक, माहिती व जनसंपर्क कार्यालयाकडील निकषानुसार पत्रकार व त्यांच्यावर अवलंबून असलेले कुटुंबातील सदस्य व महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळातील नोंदणी जिवित महाराष्ट्र राज्याबाहेरील रहिवासी असलेले बांधकाम कामगार व त्यांची कुटुंबे.
	गट ड	लाभार्थ्यांच्या “अ” “ब” “क” या गटामध्ये समाविष्ट न होणारे महाराष्ट्र सीमा भागातील रस्ते अपघातात जखमी झालेले महाराष्ट्राबाहेरील व देशाबाहेरील रुग्ण. (आरोग्य संरक्षण हे प्रति रुग्ण प्रति अपघात रु. ५ लक्ष एवढे राहिल.

लाभार्थीची ओळख :

आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना	
वर १ मध्ये नमूद केलेल्या लाभार्थी घटकामधील लाभार्थ्यांना लाभार्थी ओळख प्रणाली अंतर्गत ई-कार्डस् वितरीत करून त्याद्वारे ओळख पटविली जाईल.	गट ब	शुभ्र शिधापत्रिकाधारक किंवा शिधापत्रिका नसेल तर अधिवास दाखला/तहसीलदार दाखला व फोटो ओळखपत्र शासकीय/निमशासकीय कर्मचाऱ्यांकडून योजनेच्या लाभार्थी द्विरुक्ती टाळण्यासाठी कोणत्याही शासकीय आरोग्य योजनेचा लाभ नसल्याबाबतचे “स्व-घोषणापत्र” घेण्यात यावे
	गट क	संबंधित संस्थेने दिलेले ओळखपत्र व फोटो ओळखपत्र
	गट ड	१) अपघातग्रस्त व्यक्तीचा रुग्णालयातील जीओ टॅगींग फोटो २) रुग्णालयांना पोलीसांनी कळविलेला फोटो. ३) आधार कार्ड, मतदार कार्ड व पॅन कार्ड यापैकी एक फोटो ओळखपत्र.

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी: सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना, २०११ मध्ये नोंदीत कुटुंबातील सदस्य प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत अंगीकृत रुग्णालयात संगणकीकृत ई-कार्ड व फोटो ओळखपत्र दाखवून लाभ घेऊ शकतात. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत एका राज्यातील रुग्ण देशातील दुसऱ्या कोणत्याही राज्यातील अंगीकृत रुग्णालयांत जाऊन शस्त्रक्रिया/उपचारांचा लाभ घेऊ शकतो. दि. ३१-११-२०२३ पर्यंत १.६६ लक्ष व्यक्तींना ई कार्ड वाटप करण्यात आले आहे.

वार्षिक विमा संरक्षण मर्यादा :

महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना (MJPJAY) :

१. या योजनेतर्गत एका पॉलीसी वर्षात लाभार्थ्यांवर प्रति कुटुंब ५ लक्ष पर्यंत झालेल्या सर्व रुग्णालयीन खर्चाचा समावेश होतो. मुत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ही मर्यादा प्रति कुटुंब प्रति पॉलीसी वर्ष ४,५०,०००/- इतकी वाढविण्यात आली आहे.

२. योजनेचा लाभ कुटुंबातील एकाला किंवा सर्व सदस्यांना घेता येतो म्हणजेच प्रकरण परतचे एकूण ५ लक्ष खर्चाचा लाभ पॉलीसी वर्षात कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्य घेऊ शकतात.

आयुष्यमान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (AB-PMJAY) :

१. या योजनेतर्गत द्वितीय व तृतीय सेवेकरिता देशातील कोणत्याही अंगीकृत रुग्णालयात दाखल झालेल्या लाभार्थ्यांला प्रति कुटुंब प्रति पॉलीसी वर्ष ५ लक्षापर्यंत आरोग्य कवच पुरविण्यात येते. योजनेचा लाभ देखील कुटुंबातील एका किंवा सर्व सदस्यांना घेता येतो म्हणजेच रु. ५ लाखापर्यंतच्या रुग्णालयीन खर्चाचा लाभ पॉलीसी वर्षात कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्य घेऊ शकतात.

२. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत रु. १.५ लक्षापर्यंतचे विमा कवच विमा कंपनीमार्फत पुरविण्यात येते तर रु. १.५ लक्षापुढील ते रु. ५ लक्षापर्यंतचे कवच राज्य आरोग्य हमी सोसायटीमार्फत हमी तत्वावर पुरविण्यात येते.

* पॉलीसी वर्ष-- चालू वर्षातील १ एप्रिल ते पुढील वर्षातील ३१ मार्च

अंगीकृत रुग्णालयांना दिल्या जाणाऱ्या पॅकेजच्या दरामध्ये सर्वसाधारण वॉर्डमधील खाटाचे शुल्क, परिचारीका शुल्क, विशेषज्ञ, भुलतज्ञ व वैद्यकीय अधिकारी यांचे शुल्क, भुल, ऑक्सीजन, ऑपरेशन थिएटर व अतिदक्षता शुल्क, शस्त्रक्रियेसाठी लागणाऱ्या सहित्याची किंमत, औषधे व द्रव्ये कृत्रिम अवयवाची किंमत, रक्त संक्रमणचे दर (राज्य शासनाच्या धोरणानुसार रक्त पुरविणे) इन्सॅल्ट, एक्स-रे व निदान चाचण्या, आंतररुग्णास भोजन ,

डिस्पोजेबल व कन्झुमेबल, राज्य परिवहनाच्या दरानुसार किंवा रेल्वेच्या द्वितीय श्रेणी भाडे यानुसार वाहतूक खर्च (रुग्णालय ते रुग्णाचे निवासपर्यंत) या खर्चाचा समावेश आहे. पॅकेज दरामध्ये रुग्ण रुग्णालयात दाखल झाल्यापासून ते घरी जाईपर्यंत तसेच उपचारादरम्यान काही गुंतागुंत झाल्यास त्यासह संपुर्ण खर्चाचा अंतर्भाव असून लाभार्थ्यांस सर्व सेवा पॅकेजमध्ये समाविष्ट आहे.

२४X७ उपचारांस पुर्वपरवानगी : पुर्व अंगीकृत रुग्णालयाने तपासण्यांच्या

आधारावर रुग्णास दाखल करून घेऊन उपचारांस पूर्ण परवानगीची विनंती विमा कंपनीस पाठवावी लागते. पुर्वपरवानगी १२ तासांमध्ये निश्चित केली जाते. आकस्मिक परिस्थितीत, संबंधित वैद्यकीय समन्वयकाने व्हाईस रेकॉर्डिंग सुविधा असलेल्या आपत्कालीन दुरध्वनी सेवेद्वारे वैद्यकीय/शल्यचिकित्सा पुर्वपरवानगीची मान्यता दिली जाते.

दाव्यांची ऑनलाईन अदायगी : अंगीकृत रुग्णालयाकडून संपुर्ण कागदपत्रांसहीत सादर करण्यात आलेल्या दाव्याचे प्रदान संबंधित रुग्णालयास कामकाजाच्या १५ दिवसात विमा कंपनीकडून करण्यात येते.

अंगीकृत रुग्णालये :

१) योजनेतर्गत शासकीय व खाजगी अशा दोन्ही प्रकारच्या रुग्णालयांचा समावेश आहे. शासकीय रुग्णालयांमध्ये सार्वजनिक आरोग्य विभाग, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग, महारनगरपालिका व नगरपालिका यांच्या अखत्यारीतील रुग्णालयांचा समावेश आहे.

२) बहु-विशेष सेवा किंवा एकल विशेष सेवा पुरवठादार शासकीय किंवा खाजगी रुग्णालयांचे अंगीकरण मुख्य कार्यकारी अधिकारी राज्य आरोग्य हमी सोसायटी यांच्या अध्यक्षतेखालील समन्वय, अंगीकरण व शिस्तपालन समितीच्या आवश्यकतेनुसार व निर्देशानुसार करण्यात येत. बहु-विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी किमान ३० खाटा व अतिदक्षता विभाग असे निकष (काही सवलतीसह) तर एकल विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी १० खाटा व इतर निकष लागू आहे.

३) अंगीकृत रुग्णालयांची कमाल संख्या १००० इतकी असून सद्यस्थितीत १००० रुग्णालये अंगीकृत त्यापैकी २२८ शासकीय रुग्णालये व ७७२ खाजगी रुग्णालये आहेत.

एकत्रित योजनेची मागील ५ वर्षातील कामगिरी :

महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत उपचारांना देण्यात आलेली पूर्वमान्यता (प्रिऑथोरायझेसन) रक्कम, झालेल्या शस्त्रक्रिया / उपचार आणि अंगीकृत रुग्णालयांना अदा केलेल्या दाव्याची रक्कम यांचा मागील चार वर्षातील तपशील खालीलप्रमाणे

एकत्रित योजनेची कामगिरी (PMJAY+MJPJAY) २३.०९२०१८ ते ३०-११-२०२३

अ. क्र.	जिल्हे	उपचार पूर्व मान्यता		ज्ञालेल्या शस्त्रक्रिया/उपचार		अदा दावे	
		संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
१	अहमदनगर	२६९९२२	६९७७७१८७७०	२६९६३३	६९६३७००७६०	२४७९४६	५९८९१३२३०४
२	अकोला	८९५९८	१८३१६६३०८३	८९४१७	१८२६४३४७९३	८३९४१	१४२६५७०७२०
३	अमरावती	११०७९५	२८२११८४२२१	१०९७६०	२८१२८७०९४१	१००५९४	२३६३५४६०३२
४	छ. संभाजीनगर	२६७६८२	७१६०७९०६५५	२६६४४६	७५३५३३३६४४	२४९७९८	६०२०७५२१०२
५	बीड	६८७२४	१३५२८२४३२२	६८५९१	१३५०५३६०७२	६११०१	१०८३५४५०४१
६	भंडारा	१४९६४	१८३६४७६७१	१४९५२	१८३५५४१७१	१२२०४	१३५५६२९५०
७	बुलढाणा	४२३४३	८३७५००४४१	४२३३०	८३६९१७५९१	३६९६३	६६९४७०२८३
८	चंद्रपूर	११३७१	२०९६८३१४५	११३९०	२७९९२३०४५	८८८१	१३९९८८१०५
९	धुळे	१०३६२७	२३०९४३५२६८	१०३४९४	२३०३७३६२६८	९५८७८	१९२३४९५०९५
१०	गडचिरोली	४२१२	६९२४९५००	४१९५	६८८९३०००	२५६९	३७८७८४८१
११	गोंदीया	१४५६१	२९३५९१६३५	१४५४४	२९३०८८९८५	११५६९	१९०१५७८१२
१२	हिंगोली	८४४५	१४८३१६९७८	८४३१	१४८००८१७८	४५६८	८४७०८६०३
१३	जळगाव	१३५९७३	२७९५९८२२४८	१३५८२५	२७९२१०१८४१	११४१४८	२१५४८७७४२८
१४	जालना	९२४५८	२७२६५९५१६१	९२२६४	२०२१४३२४०१	८४०१४	१७०३१९२९७८
१५	कोल्हापूर	२५०१६९	६०५७३०००३४	२४९९७२	६०४९५७५७७४	२२५३८९	४९७९५५९५९३
१६	लातूर	८१८९०	१८६७७२३३६५	८०९१०	१८६५५३३४४५	७७७५६	१५९६३४१०३७
१७	मुंबई शहर	३२७२७१	८७२०३३३८१०	३२६५६३	८६९६८७८६३०	३०२३६९	७४२३२९४९८३
१८	नागपूर	२५०५५४	४९८०४००७५७	२४८९५९	४९३२५२३०८७	२२२७५८	३९४१४१५९८३
१९	नांदेड	११५८४४	२६९८२६२६४९	११५५६७	२६९२४६४५४९	१०७६९९	२२२९२६१८७१
२०	नंदूरबार	१८६६३	२९९५३६१०९	१८६३५	२९९०४१२४९	१६९१९	२४३७७८७५०
२१	नाशिक	३१९९८३	७९९१८४७९२०	३१९३३८	७९६९३०३९४०	२९८२०५	६८९९८४७४२३
२२	धाराशिव	१८०५२	३६३९२९४३	१८००९	३६३२५५०४३	१५५५५	२८९९६५५७५
२३	पालघर	१५७९४	२९१०४०८६५	१५७७४	२९०५३४८४५	१२९३१	२१८२५९५७६
२४	परभणी	१४७४३	२७३९१६०६९	१४६९९	२७२८१९०६९	१२४९५	२०४२५९५६७
२५	पुणे	३०१४६२	७५१७७६८९२१	३००४१६	७४८८०१५४९६	२७४३५६	६२०७२२८३४४
२६	रायगड	८०६११	१५४६०७५६१५	८०२४९	१५३७१८२८६०	७१०३५	११७९६०२१६०
२७	रत्नागिरी	४९९१३	१०५६१४३८१९	४९८१७	१०५३७९००१९	४४६०८	९०९८२७५१७
२८	सांगली	१७४२४०	३४६७४८६१७७	१४७००५	४२२४७५६४२४	१६२१८४	३५९४२५८७५०
२९	सातारा	१४७२४०	३४६७४८६१७७	१४७००५	३४५९९८७७२४	१३०५५४	२७१५४३९१३९
३०	सिंधुदुर्ग	१७२४३	४३०८६२७५०	१७१६९	४२८८४१८१०	१३९६०	३१८२०७७३३
३१	सोलापूर	१८८६२५	३९९९४२७४३३	१८८२४७	३९८९८९९७९३	१७१३५१	३१९८८९२८३४
३२	ठाणे	२०७५४०	५६९१०१४७८०	२०६५६७	५६६२८२१२५५	१९१३६७	४७६१६९६४३९
३३	वर्धा	७७४२१	२२५४५६०४९३	७७०८८	२२४३५९५९९३	७१४०९	१८८८४९५६६८
३४	वाशिम	२६३७७	५५१६०२८१८	२६३६९	५५१३९९०१८	२४७७१	४८६५११२१५
३५	यवतमाळ	३८२८५	१०१९९७४०५	३८००६	१०१३६०६०८५	३०६०५	७५२७६७९४७
	एकूण	३९५४४९७	९४३२७९५२८२९	३९४४०३६	९४०३२३७५१२६	३५८५४९७	७७८८३६३१७२०

अर्थ संकल्पीयअनुदान व खर्च

१) महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना :

वित्तीय वर्ष	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च
२०१७-१८ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	१५५०५५.००	१५५०५५.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	४०००.००	४०००.००
	२२१० जी २८९ (TSP)	५००.००	५००.००
२०१८-१९ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	१५३५५२.००	१२४५५५.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०००.००	२२०००.००
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५००.००	१२००.००
२०१९-२० (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	७१७५७.००	६१६२१.७१
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०००.००	९०४३.३१
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५००.००	१५००.००
२०२०-२१ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	८४८१९.००	८४८१९.००
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४१११.१३	९७८०.७१
	२२१० जी २८९ (TSP)	९७५१.६९	९०२८.००
२०२१-२२ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	११०२२७.४५	१०८३५०.४१
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१८६१३.२२	१८६१३.२२
	२२१० जी २८९ (TSP)	१०९७१.४९	१०४१४.३६
२०२२-२३ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	८८१५६.७९	८८१५६.७९
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१३०९१.९५	१३०९१.९५
	२२१० जी २८९ (TSP)	९९४६.०४	९९४४६.०४
२०२३-२४ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	६९२००.००	४५९०२.१४
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४१५७.३६	६५४९.२८
	२२१० जी २८९ (TSP)	७५८४.००	४९९०.९९
२०२४-२५ प्रस्तावित (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	२२२७१४.८०	--
	२२१० जी ८६१ (SCP)	३३२१४.५७	--
	२२१० जी २८९ (TSP)	२५३११.७०	--

१) अयुष्यमान भारत -
प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना :

वित्तीय वर्ष	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च
दि. २३ सप्टे. २०१८ ते ३१ मार्च , २०१९ पर्यंत (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	६८१४.१०	४०००.००
२०१९-२० (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२३८०४.००	१७८५५.००
२०२०-२१ (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२२२०९.००	२१३५५.५७
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३२७५.१९	२४१४.७४
	२२१० जी ४९४ (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२४५७.८१	२४००.३६
२०२१ -२२ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	१९०१४.४८	१९००१४.४८
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३९५८.५९	३९३४.०२
	२२१० जी ४९८ (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२४०६.४८	२३९९.७०
२०२२ -२३ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२४५५७.४६	११३५५०.००
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२८००.००	१५८७.४१
	२२१० जी (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	१५००.००	१२०९.७१
२०२३ -२४ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२१२४५.००	१४९३२.३८
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	४०१५.४९	२०४१.६३
२०२३ -२४ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३०६०.०३	१५५५.८६
२०२४ -२५ (प्रमंजआयो) प्रस्तावित	२२१० जी ४४९ (TSP)	४५४६७.३०	--
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	६६११.००	--
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	५०३५.७०	--

* राज्याच्या ४०% निधी इस्क्रो खात्यात जमा केल्यानंतर केंद्राचा ६०% निधी सदर खात्यात जमा करण्यात येतो संपूर्ण विमा हप्ता विमा कंपनीस अदा करण्यात येतो.

२४. सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे -१

प्रस्तावना

सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे १ यांचे अधिपत्याखाली महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा संवर्गातील वर्ग - १ चे पद देण्यात आलेले आहे. त्यांच्या मदतीसाठी प्रशासकीय अधिकारी वर्ग - २ ची तीन पदे, एक सांख्यिकी अधिकारी, एक लेखा अधिकारी व कर्मचारी वृंद या सर्वांच्या मदतीने सदर विभागाचे काम हाताळले जाते. सदर विभागामार्फत अर्थसंकल्प विषयक खालील प्रकारची कामे पाहिली जातात.

(१) अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करणे.-आरोग्य विभागाचे अर्थसंकल्पिय अंदाजपत्रक तयार करणे, कार्यक्रम प्रमुख आणि अधिपत्या अंतर्गत येणारा इतर कार्यालयाच्या माहितीच्या आधारे अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करण्यात येतात व अनुदानाची मागणी संकलीत करून सदरचा अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक संचालक आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई, यांचे मार्फत प्रशासकीय विभागाकडे अंतिम मंजूरीसाठी प्रस्ताव सादर करण्यात येतो. मंजूर अनुदान संबंधित कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांना वितरित करण्यात येते.

(२) जिल्हा परिषदांचे अनुदान निर्धारण.-महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ अन्वये / अनुदान जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान या स्वरूपात दिले जाते तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था मार्फत विविध प्रकारच्या योजना राबविण्यासाठी सहाय्यक अनुदान देण्यात येते. सदरचे आरोग्य विषयक कार्यक्रम राबविण्यासाठी दिले जाते. सदर अनुदानानुसार विनियोग झाला आहे की नाही हे तपासण्यासाठी अनुदान निर्धारण केले जाते.

(३) रुग्णालयीन लेखा परिक्षा .-सर्व कार्यक्रम प्रमुखांना प्रभारी व मंडळांना या कार्यालयामार्फत ठरवून दिलेल्या नियमानुसार अनुदान वितरीत केले जाते. दिलेल्या अनुदानाचा नियमानुसार विनियोग केला आहे किंवा नाही याची पडताळणी केली जाते. तसेच सर्व कार्यक्रम प्रमुख जिल्हा रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण वेळोवेळी केले जाते. तसेच सन २००४ - २००५ पासून सर्व जिल्हा शल्य चिकीत्सक व मनोरुग्णालय या विभागाकडे लेखा परिक्षणासाठी वर्ग करण्यात आले आहेत. ग्रामीण रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण उपसंचालक यांचे मार्फत केला जाते. त्यामध्ये गंभीर बाबी आढळल्यास या कार्यालयातील लेखा परिक्षण पथकाकडून विशेष लेखा परिक्षण करण्यात येते.

(४) खाजगी स्वयंसेवा संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना सहाय्यक अनुदान .-शासन निर्णय क्र. साआवि, शासन निर्णय क्रमांक. अनुदान-२०१९/प्र.क्र.४९/ राकावि-२ दि. ०५ मार्च २०१९ अन्वये खाजगी स्वयंसेवी संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना अनुदान देण्याबाबत तरतुदीत सुधारणा करण्यात आली आहे. त्यानुसार ज्या खाजगी स्वयंसेवी संस्थेशी राज्य शासनाचा अनुदान देण्याबाबत यापूर्वी करार करण्यात आला आहे. केवळ त्याच संस्थांना विहित तरतुदीन्वये सहाय्यक अनुदान देण्यात येणार असून ज्या स्वयंसेवी संस्थांचा शासनाशी यापूर्वी अनुदान देण्यासंबंधी करार झालेला नाही अशा संस्था यापुढे कोणत्याही प्रकारचे सहाय्यक अनुदानाचा लाभ घेण्यास पात्र असणार नाहीत. तसेच सदर शासन निर्णय प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांना देखील लागू असल्याचे शासन निर्णयामध्ये नमूद केले आहे. त्यानुसार ज्या संस्थांचा शासनाशी करार झालेला आहे अशा संस्थांच्या सहाय्यक अनुदान प्रस्तावांची प्रादेशिक उपसंचालक कार्यालयाकडून छाननी होते. उपसंचालकांकडील छाननी अंती सहाय्यक अनुदान प्रस्ताव संचालनालयामार्फत शासनास सादर केले जातात. सदर प्रस्तावांना अंतिम मंजूरी शासन स्तरावरून देण्यात येते.

(५) ताळमेळ :- २२१० लेखाशिर्षांतर्गत सर्व कार्यालय प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचे अधिनस्त असलेल्या कार्यालयांचा झालेल्या खर्चाचे ताळमेळाचे काम महालेखापाल यांच्या [http:// agmaha.cag.gov.in](http://agmaha.cag.gov.in) वेबसाईटवरून संबंधित कार्यक्रम प्रमुख/उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून ऑनलाईन केले जाते. कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेमार्फत सादर केलेल्या खाते बदलांच्या एकत्रित खाते बदल नोंदीचा अहवाल या कार्यालयामार्फत मुंबई/नागपूर महालेखापालांना सादर केला जातो.

(६) लोकलेखा समिती :- भारताचे नियंत्रक व महालेखापाल यांचेकडून निघणारे आक्षेपांची पूर्तता व अनुपालन संबंधित कार्यक्रम प्रमुखांकडून प्राप्त करून घेतली जातात. एकत्रित अहवाल शासनास सादर केला जातो, त्यानंतर लोकलेखा समितीकडे जातो.

(७) कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करणे :-सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रकाची माहिती सर्व कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून संकलीत करून दर वर्षी या विभागामार्फत मान्यतेनंतर पुस्तकांची छपाई व बांधणी करून पुस्तके शासनाकडे सादर केली जातात.

२५. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण, मुंबई

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी अधिनियम क्र.१३/२३ दि. १७ मार्च २०२३ रोजी लागू करण्यात आला सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या दिनांक १०/०५/२०२३ च्या अधिसूचनेद्वारे महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अधिपत्याखालील औषधी, कन्झुमेबलस उपकरणे व यंत्र सामुग्री तसेच अनुषंगिक वस्तुंच्या ५ खरेदीकरिता आणि पुरवठा पद्धती अधिक गतिमान आणि सुरळीत करण्यासाठी स्थापन करण्यात आली आहे. सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अधिपत्याखाली महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणामार्फत विवक्षित वैद्यकीय वस्तुची एकाच ठिकाणी खरेदी आणि योग्य व एकरूप दराने अपेक्षित गुणवत्ता व प्रमाणात राज्य शासनाच्या अखत्यारीतील आरोग्य संस्थासाठी आणि इतर विवक्षित आरोग्य संस्थानासाठी वेळेत पुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी आणि तदनुषंगिक बाबीकरीता महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण स्थापन करण्यात आले आहे.

खरेदी प्राधिकरणाच्या दि. १७ जून २०२३ रोजी पार पडलेल्या बैठकीत एकूण ५२ कंत्राटी पदांचा मंजूरी देण्यात आली आहे. सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय दिनांक ३० मे २०२३ नुसार एकुण ७ संवर्गातील ८ पदे निर्माण करण्यास मान्यता आली आहे.

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणात, कार्यरत असणाऱ्या अधिकारी/ कर्मचारी/ कंत्राटी कर्मचारी यांचे वेतन, भत्ते व आस्थापना विषयक खर्च भागविण्यासाठी २२१ K ०१४ लेखाशिर्ष या मध्ये सहाय्यक अनुदाने (वेतन-३६) व सहाय्यक अनुदाने (वेतनेत्तर - ३१) या बाबी निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत.

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणात, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग व महिला व बालविकास विभाग यांचे कडून औषधे व वैद्यकीय उपकरणांचे खरेदीचे प्रस्ताव प्राप्त झालेले असून सदर औषधे व वैद्यकीय उपकरणांची खरेदी प्रक्रिया प्राधिकरणामार्फत पार पाडण्यात येत आहे. या करिता निधी संबंधित विभागाकडून प्राधिकरणास वर्ग होणार आहे.

२६. सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी
गट अ व ब संवर्गातील पदांची माहिती

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	संचालक	अ	२	०
२	अतिरिक्त संचालक (१ पद श्रेणीअवतन)	अ	४	०
३	सहसंचालक	अ	८	५
४	उपसंचालक	अ	२५	१७
	वरिष्ठ पदे		४१	१७
१	सहायक संचालक (मुख्यालये)	अ	३०	१६
२	सहायक संचालक (कुष्ठरोग)	अ	३०	१७
३	सहायक संचालक (कु. नि. प.)	अ	६	३
४	सहायक संचालक (हिवताप)	अ	१०	५
५	प्राचार्य, आवकुकप्रके	अ	४	१
६	जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	२६
७	अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	२०
८	सहायक जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	२८	१२
९	निवासी वैद्यकीय अधिकारी (बा. स.)	अ	३९	१४
१०	जिल्हा क्षयरोग अधिकारी	अ	३४	१२
११	जिल्हा माताबाल संगोपन अधिकारी	अ	३०	२५
१२	साथरोग शास्त्रज्ञ, आवकुकप्रके	अ	४	३
१३	वैद्यकीय व्याख्याता नि प्रयोग निर्देशक, आवकुकप्रके	अ	५	४
१४	प्राध्यापक, सा. आ. सं.	अ	१	०
१५	व. व्या. स्था १ अ	अ	१	१
१६	व वै. अ. पोषाहार नागपूर	अ	१	१
	जिल्हा आरोग्य अधिकारी संवर्ग		२९१	१६२
१	सहायक संचालक (वैद्यकीय)	अ	८	५
२	अशिक्षक, शावैमवरु/अधिकक्षक, विभागीय संदर्भ सेवा रु.	अ	१०	१
३	जिल्हा शल्य चिकित्सक	अ	३५	३२
४	अधिक्षक, इतर रुग्णालये	अ	६	२
५	अस्थिव्यंगोपचार रुग्णालय, परभणी	अ	१	०
६	उपअधिक्षक/विशेष कार्यकारी अधिकारी	अ	८	२
७	अतिरिक्त जिल्हा शल्य चिकित्सक (चिकित्सा)	अ	३७	१९
८	वैद्यकीय अधिकारी (शस्त्रक्रिया)	अ	४१	२२

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
९	वैद्यकीय अधिकारी (भिषक)	अ	४२	२३
१०	वैद्यकीय अधीक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	अ	३६	२४
११	वैद्यकीय अधीक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	अ	६६	५१
१२	वैद्यकीय अधीक्षक, ग्रामीण/कुटीर रुग्णालये (३० खाटा)	अ	४४३	३७४
			७३३	३५४
	विशेषज्ञ संवर्ग			
१	वैद्यकीय अधीक्षक, (रुग्णालयीन प्रशिक्षण केंद्र)	अ	२०	१०
२	बालरोग तज्ञ	अ	५२	२२
३	वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग)	अ	५८	३१
४	बधिरीकरणतज्ञ	अ	७३	४५
५	नेत्र शल्य चिकित्सक	अ	३४	२५
६	अस्थिव्यंगोपचार तज्ञ	अ	३४	१६
७	वैद्यकीय अधिकारी (कान, नाक व घसा तज्ञ)	अ	३३	१९
८	क्ष-किरण तज्ञ	अ	५२	२१
९	मनोविकृती चिकित्सक	अ	९८	२९
१०	शरिरविकृतीशास्त्रज्ञ	अ	३६	२१
११	वैद्यकीय अधिकारी (क्षयरोग चिकित्सा)	अ	३२	७
१२	वैद्यकीय अधिकारी (चर्मरोग)	अ	३१	२
१३	अधीक्षक, स्त्री-रुग्णालये	अ	२६	११
१४	अधीक्षक, क्षय रुग्णालये	अ	३	२
१५	अधीक्षक, मनो रुग्णालये	अ	४	३
१६	उपअधीक्षक, मनोरुग्णालये	अ	४	२
१७	पोलिस शल्य चिकित्सक	अ	१	१
१८	मु. वै. अ., क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र	अ	२	०
१९	दंत शल्य चिकित्सक	अ	२६	०
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय इतर		६०९	२६७
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय, नाशिक			
१	किरणोपचारतज्ञ	अ	१	०
२	हृदयविकार तज्ञ	अ	२	०
३	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	२	०
४	वरिष्ठ अर्भक शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
५	वरिष्ठ सुगठण शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
६	मुख्य भौतिक शास्त्रवेत्ता	अ	१	०
७	कर्करोग तज्ञ	अ	२	०
८	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	३	०
९	ईनटेसिविस्ट	अ	४	०
१०	पलमोनॉलॉजिस्ट	अ	१	०
११	मायक्रोबायोलॉजिस्ट	अ	१	०
१२	गॅस्ट्रोइंटेर्लॉजिस्ट	अ	१	०
१३	दंत शल्य चिकित्सक	अ	१	०
		एकूण	२१	०
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय, अमरावती			
१	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ उपचार भिषक	अ	४	०
२	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
३	बधिरीकरण तज्ञ	अ	७	०
४	हृदयविकार उपचार भिषक	अ	४	०
५	हृदयविकार शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
६	मुख्य भौतिक शास्त्रवेत्ता	अ	१	०
७	किरणोपचार तज्ञ	अ	२	०
८	कर्करोगतज्ञ	अ	२	०
९	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	३	०
१०	क्ष-किरणशास्त्रज्ञ	अ	४	०
११	ईनटेनसिविस्ट	अ	४	०
		एकूण	३९	०
	उच्चस्तर वैद्यकीय अधिकारी			
१	कर्करोगतज्ञ	अ	१	०
२	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
३	कर्करोग विकार विभाग बधिरीकरणतज्ञ	अ	१	०
४	किरणोपचार तज्ञ	अ	१	०
५	क्ष-किरणशास्त्रज्ञ	अ	१	०
६	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ	अ	१	०
७	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
८	मेंदू व मज्जारज्जू विकार विभाग बधिरीकरण तज्ञ	अ	१	०
९	शरिरविकृती तज्ञ	अ	१	०
१०	हृदयविकार तज्ञ	अ	१	०
११	हृदयविकार विभाग बधिरीकरणातज्ञ	अ	१	०
१२	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
		एकूण	१२	०
	मवैआसे, गट-अ (वर्ग-१)			
१	मुख्य प्रशासकीय अधिकारी	अ	३३	१८
२	चिकित्सालयीन मानसशास्त्रज्ञ	अ	९	०
३	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	अ	५	०
४	उपसंचालक (परिवहन)	अ	२	१
५	उपसंचालक (राआप्रशा), पुणे	अ	१	१
६	उपसंचालक (प्रसिद्धी), पुणे	अ	१	१
७	उपसंचालक (सुश्रुषा)	अ	१	०

अ. क्र.	संवर्ग बाह्य पदे	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
८	सहायक संचालक (वाहतूक)	अ	२	१
९	राज्य किटकशास्त्रज्ञ, सहसंचालक (हिवह), पुणे	अ	१	१
१०	मुख्य तांत्रिक अधिकारी	अ	२	०
११	तांत्रिक अधिकारी	अ	२	०
१२	प्रभारी अधिकारी	अ	२	०
१३	राज्य लोकसंख्याशास्त्रज्ञ	अ	१	०
१४	नोसोलॉजिस्ट	अ	१	०
	सामान्य राज्य सेवा, गट -अ (वर्ग-१)		६३	२४
१	उपसंचालक, आ. से. नियोजन, मुंबई	अ	१	१
२	सहा. संचालक (लेखा व लेखा परिक्षण), पुणे	अ	१	१
	संवर्ग बाह्य पदे		२	२
	एकूण मवेआसे गट अ वर्ग १ व सारासे गट अ	अ	१८०९	८५११
१	वैद्यकीय अधिकारी महाराष्ट्र वैद्यकीय व आरोग्य सेवा गट अ	अ	८५४०	६८६२
२	एकूण गट अ	अ	१०३४९	७७१३
३	वैद्यकीय अधिकारी बी ए एम एस	ब	१२८५	१०४७
४	प्रशासकीय अधिकारी	ब	१७५	४३
५	सांख्यिकी अधिकारी	ब	६५	१८
६	जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी	ब	५०	०
७	दंतशल्यचिकीत्सक	ब	५२९	१६९
८	जिल्हा हिवताप अधिकारी/हत्तीरोग अधिकारी/जीवशास्त्रज्ञ	ब	७०	१२
९	मुख्य अणुजीव शास्त्रज्ञ	ब	१९	४
१०	जीव रसायन शास्त्रज्ञ	ब	१	०
११	परफ्युयुशानिस्ट	ब	४	२
१२	स्त्री अधिक्षिका	ब	१	०
१३	अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१४	सहायक अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१५	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी (पोषाहार) नागपूर	ब	१	०
१६	कनिष्ठ किटक शास्त्रज्ञ	ब	९	०
१७	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी/मुख्य रसायन शास्त्रज्ञ/संशोधन अधिकारी/शासकीय विश्लेषक	ब	४०	५
१८	आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल अधिकारी	ब	२	०
१९	सेवा व्यवस्थापक/कार्यशाळा व्यवस्थापक/भांडार अधिकारी	ब	९	२
२०	संशोधन अधिकारी	ब	१	१
२१	लेखा अधिकारी	ब	१	१
२२	वैद्यकीय अभिलेख अधिकारी	ब	४	०
२३	एकूण गट ब	ब	२२७६	१३०३
	एकूण गट अ व ब		१२६२५	९०१६

‘क’ व ‘ड’ संवर्गातील पदांची माहिती

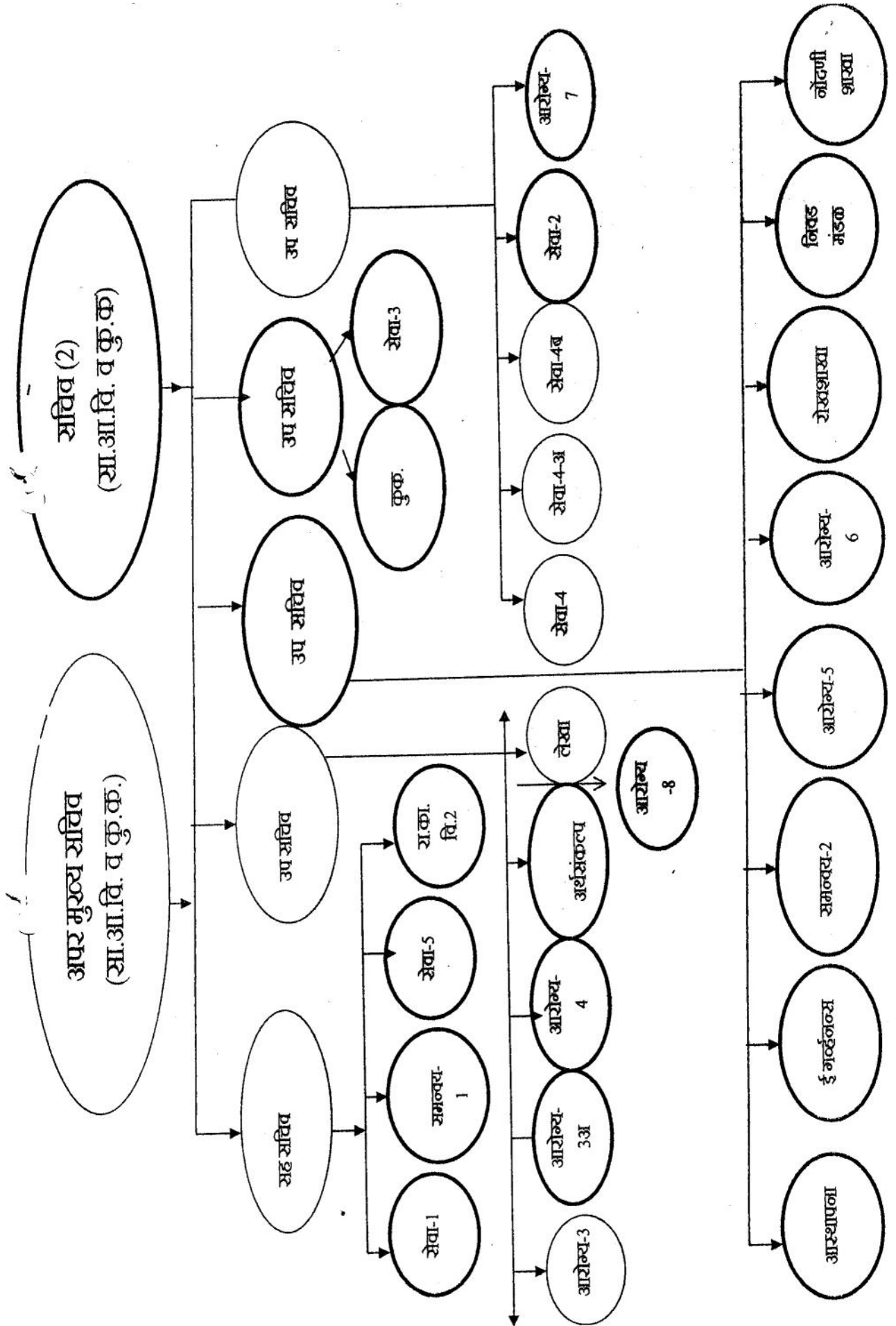
अ. क्र.	पदनाम	संवर्ग	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	अधिक्षक	क	२३७	२२१
२	सहायक अधिक्षक	क	६७१	५०९
३	वरिष्ठ लिपीक	क	७८२	५७६
४	कनिष्ठ लिपीक	क	१९४१	१४११
५	उच्चश्रेणी लघुलेखक	क	१९	९
६	निम्नश्रेणी लघुलेखक	क	९	३
७	लघुलेखक	क	१	९
८	लघुटंकलेखक	क	६६	११
९	भोतिकोपचार तज्ञ	क	७०	५८
१०	वैद्यकीय सामाजिक कार्यकर्ता	क	४०	२६
११	मनोविकृती सामाजिक कार्यकर्ता	क	८४	५७
१२	व्यवसायोपचार तज्ञ	क	५६	३४
१३	समोदेषा	क	२७	१३
१४	प्रयोगशाळा वैज्ञानिक अधिकारी (तंत्रज्ञ)	क	७७१	५७५
१५	प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	५९७	४५७
१६	बहुउद्येशिय आरोग्य कर्मचारी गट क १० %	क	५४९१	३७२२
१७	बहुउद्येशिय वैज्ञानीक अधिकारी गट क १०० % पुणे-६	क	१६६९	८५९
१८	आरोग्य निरिक्षक गट क ७५ %	क	१७१९	१२९५
१९	आरोग्य पर्यवेक्षक गट क ८० %	क	३०८	६५
२०	पाठ्यनिर्देशिका	क	४०५	१८५
२१	परिसेविका	क	१३७६	११३२
२२	अधिपरीचारीका	क	२३७	१६६
२३	सहायक अधिसेविका	क	१२४७	११००
२४	सार्व. आरोग्य परिचारीका/निर्देशिका	क	२७८	२५३
२५	अधिसेविका वर्ग ३	क	३६	१८
२६	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१९३	९३
२७	मनो रुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१६८	९८
२८	नेत्र चिकीत्सा अधिकारी	क	६९१	४२१
२९	सेवा अभियंता	क	३६	३२
३०	कार्यदेशक	क	७६	५०
३१	कुशल कारागीर	क	८४	३६
३२	वरिष्ठ सुरक्षा सहाय्यक	क	८	२
३३	तंत्रज्ञ(एचईएमआर)	क	७७	५१
३४	प्रमुख कारागीर	क	११	११
३५	वीजतंत्री	क	५४	१६
३६	वरिष्ठ तांत्रिक सहाय्यक	क	८	५
३७	कनिष्ठ तांत्रिक सहाय्यक (एचईएमआर)	क	१६	७
३८	सांखिकी अन्वेषक	क	११७	४५
३९	सांखिकी सहाय्यक	क	९२	६९
४०	सांखिकी पर्यवेक्षक	क	४३	३८
४१	रासायनिक सहाय्यक	क	११३	५२
४२	अणुजीव सहा/प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	क	८८	५५

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
४३	पोषकार	क	२	१
४४	कनिष्ठ अभियंता	क	१	१
४५	अवैद्यकीय आरोग्य अधिकारी	क	५१	१
४६	वरिष्ठ प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	१	१
४७	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	क	१०९	९५
४८	अवैद्यकीय सहाय्यक	क	४८७	२४३
४९	रक्तपेढी तंत्रज्ञ/रक्तपेढी वैज्ञानिक अधिकारी	क	२०४	११८
५०	औषध निर्माण अधिकारी	क	१२७१	९७६
५१	वाहनचालक	क	७४१	३४८
५२	गृहवस्त्रपाल/वस्त्रपाल	क	१८	९
५३	क्ष-किरण तंत्रज्ञ	क	७५०	५४७
५४	क्ष किरण सहाय्यक	क	७	१
५५	आहार तज्ञ	क	८५	६६
५६	ईसीजी तंत्रज्ञ	क	९२	७४
५७	ई ई जी तंत्रज्ञ	क	९	४
५८	दंतयांत्रिकी	क	४५	२२
५९	दंतआरोग्यक	क	३०	२०
६०	डायलेसिस तंत्रज्ञ	क	११	७
६१	बीजतंत्री ग्रेड पे १९००	क	२५	१५
६२	बीजतंत्री ग्रेड पे २४००	क	६	२
६३	प्रमुख कारागीर	क	११	१०
६४	वार्डन	क	१४	८
६५	दुरध्वनी चालक	क	५७	३५
६६	दंत आरोग्य तज्ञ	क	२	०
६७	शस्त्रक्रिया सहाय्यक	क	४	२
६८	भांडार नि वस्त्रपाल	क	५७	१५
६९	अभिलेखापाल ग्रेड पे २८००	क	५२	३६
७०	अभिलेखापाल ग्रेड पे १९००	क	२	१
७१	वैद्यकीय अभिलेखापाल	क	८	२
७२	वैद्यकीय अभिलेख तंत्रज्ञ	क	३	०
७३	वरिष्ठ स्वच्छता निरीक्षक/आरोग्य कार्यकर्ता	क	३	१
७४	शस्त्रगृह सहाय्यक	क	५	२
७५	रक्तपेढी सहाय्यक	क	८	०
७६	न्युकलीयर मेडीतंत्रज्ञ	क	३	०
७७	हिस्टोपॅथी तंत्रज्ञ/पेशी तंत्रज्ञ	क	३	०
७८	कॅथलॅब तंत्रज्ञ	क	२	०
७९	मोल्डरुम तंत्रज्ञ/किरणोपचार तंत्रज्ञ	क	२	०
८०	भौतिकशास्त्रवेत्ता	क	३	०
८१	पेशीतज्ञ	क	२	०

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
८२	परफ्युजिनिस्ट	क	२	१
८३	कनिष्ठ जीव अभियंता	क	४	०
८४	ऑथरिस्ट कम प्रास्टटिक तंत्रज्ञ	क	३	०
८५	लेदर वर्कर	क	१२	०
८६	कथीलगार	क	१	०
८७	ग्रंथपाल	क	३	०
८८	गृहपाल	क	९	२
८९	शेतकी पर्यवेक्षक	क	१	०
९०	प्रक्षेपक आणि लिपीक	क	१	०
९१	शिंपी	क	२९	११
९२	नळकारागीर	क	२५	८
९३	सुतार	क	२८	११
९४	कलाकार नि छायाचित्रकार	क	२	२
९५	कनिष्ठ आवेक्षक	क	२	०
	एकुण गट क	क	३२२६५	२१६७५
९६	मदतनिस	ड	२८	१४
९७	स्वच्छक	ड	१४	८
९८	शिपाई	ड	१३१९	७०६
९९	शिपाई नि सफाईगार	ड	१	१
१००	रुग्णपट वाहक	ड	१	१
१०१	पंप परिचर	ड	१	१
१०२	लेदर वर्कर	ड	३	२
१०३	वेष्टक वेतनश्रेणी १३००	ड	३	२
१०४	चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी	ड	२४	१५
१०५	कक्षसेवक	ड	३८६६	२४६६
१०६	बाह्यरुग्ण सेवक	ड	२८०	१६४
१०७	दवाखाना सेवक	ड	६	४
१०८	अपघात विभाग सेवक	ड	२८२	१६१
१०९	परिचर	ड	९	६
११०	आरोग्य परिचर	ड	११	६
१११	शुश्रुषा सहायक नर्सिंग आर्डरली	ड	४०	१८
११२	आया	ड	७६	३४
११३	सहा. शुश्रुषा प्रसाविका एएनएम सर्व्हेंट	ड	८	५
११४	प्रयोगशाळा स्वच्छक	ड	३७	१९

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
११५	अंधारखोली परिचर	ड	२०	८
११६	क्ष किरण परिचर	ड	७४	३६
११७	प्रयोगशाळा परिचर	ड	१३९	७३
११८	यंत्रखोली परिचर	ड	३	०
११९	रक्तपेढी परिचर	ड	८९	५१
१२०	दंत सहाय्यक	ड	४६१	२
१२१	नियमित क्षेत्र कर्मचारी	ड	१०२८	३६७
१२२	पुरुष सेवक	ड	३	०
१२३	पुरुष परिचर/स्त्री परिचर	ड	१०८१	५७४
१२४	वाहनस्वच्छक	ड	३०	१३
१२५	अकुशल कारागीर	ड	८७	३
१२६	अकुशल कारागीर (एचईएमआर)	ड	२०	०
१२७	लसटोचणी परिचर	ड	१	१
१२८	दुरध्वणी परिचर	ड	१	१
१२९	हमाल	ड	५	१
१३०	मजदूर	ड	१०	६
१३१	पंप मॅकेनिक	ड	१८	७
१३२	लॉट्री चालक	ड	१	१
१३३	शिंपी	ड	१२	८
१३४	पाळणाचालक	ड	०	०
१३५	संदेश वाहक	ड	७	३
१३६	इतर वर्ग ४	ड	३	१
१३७	न्हावी	ड	८२	४२
१३८	स्वयंपाकी	ड	७३	५२
१३९	सफाईगार	ड	१०५९	८४९
१४०	सहा. स्वयंपाकी	ड	२२	५
१४१	पहारेकरी/चौकीदार	ड	२३६	६६
१४२	धोबी	ड	८२	२४
१४३	माळी	ड	५६	२२
१४४	उदवाहनचालक	ड	८९	२३
१४५	मुख्य स्वयंपाकी	ड	८	०
१४६	स्वयंपाकी	ड	७३	३१
१४७	सफाईगार	ड	१२७२	७३२
१४८	सहा. स्वयंपाकी	ड	४९	१०

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
१४९	स्वयंपाकी नि बटलर	ड	१	०
१५०	सह. स्वयंपाकी	ड	१	०
१५१	मुख्य स्वयंपाकी	ड	४	०
१५२	शस्त्रक्रियागार परिचर	ड	३०९	११२
१५३	अर्धकुशल कारागीर	ड	४९	३९
१५४	रक्तपेढी परिचर वेतनश्रेणी १६००	ड	५	३
१५५	गिरणीचालक	ड	३	२
१५६	शस्त्रक्रियागार सहायक	ड	१०३	२२
१५७	व्रणोपचारक	ड	१७०	६०
१५८	पुरुष प्रमुख /स्त्री परिचर	ड	२५	२३
१५९	पुरुष प्रमुख /स्त्री परिचर श्रेणी-१	ड	१५३	८१
१६०	मुकादम	ड	७४	२५
१६१	हवालदार	ड	७	०
१६२	नाईक	ड	७	६
१६३	दफ्तरी	ड	१४	५
१६४	यंत्रचालक	ड	१	१
१६५	अवेष्टक	ड	७	६
	एकुण गट ड		१३१३६	७०३०

१. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

हा कार्यक्रम केंद्रशासनाने केलेल्या आर्थिक तरतूदीतून राबविण्यात येतो. सध्या या कार्यक्रमासाठीचे अनुदान राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत आरसीएच पीआयपीमधून देण्यात येते.

सद्यस्थितीत राज्याने १.५ इतका एकुण जननदर साध्य केलेला आहे. पुढे येणाऱ्या वर्षात एकुण जननदराची ही पातळी कायम ठेवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

केंद्रशासनाच्या पुढे दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते.

- १) लाभार्थीने स्वेच्छेने कुटुंब नियोजन पध्दत स्विकारणे.
- २) समाजाच्या गरजेनुसार सेवा देणे.
- ३) जोडप्याला त्यांच्या इच्छेनुसार हवी तेव्हा अपत्य प्राप्ती.

आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत लाभार्थ्यांचे संतती नियमनाच्या उपलब्ध पध्दतींविषयी समुपदेशन केले जाते. त्यानुसार लाभार्थी उपलब्ध पध्दतीमधून योग्य पध्दतीची निवड करतो. सध्या केंद्रशासन प्रसूती पश्चात कुटुंब नियोजन सेवांवर अत्याधिक भर देत आहे.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांना द्यावयाच्या सेवांमध्ये कायमच्या पध्दती व तात्पुरत्या पध्दती असे दोन प्रकार आहेत. कायमच्या पध्दतीमध्ये पुरुष शस्त्रक्रिया व स्त्री शस्त्रक्रिया यांचा समावेश होतो. स्त्री शस्त्रक्रियेमध्ये टाक्याच्या व बिनटाक्याच्या शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तात्पुरत्या पध्दतीमध्ये तांबी, गर्भ निरोधक गोळ्या, सेप्टक्रोमन आठवडी गोळ्या, निरोध व अंतरा इंजेक्शन याचा वापर केला जातो.

राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्रे, ग्रामिण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, महानगरपालिका रुग्णालये आणि मानांकित (Accredited) खाजगी आरोग्य संस्था यांचे मार्फत केली जाते. या सर्व केंद्रांमध्ये गर्भनिरोधक गोळ्या व निरोध वाटपाच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. या केंद्रांकडून तांबी बसविण्याच्या सुविधाही पुरविल्या जातात. ज्या ठिकाणी शस्त्रक्रियागृहे चालूस्थितीत आहेत अशा संस्थांमध्ये कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. जास्तीत जास्त शस्त्रक्रियागृहे चालू स्थितीत राहण्याच्या दृष्टीने व जास्तीत जास्त शल्यचिकित्साकांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जात आहेत.

लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. यासाठी राज्याने दिनांक ९ मे, २००० च्या शासन निर्णयानुसार “छोटे कुटुंब” या संकल्पनेचा स्वीकार केलेला आहे. “छोटे कुटुंब” म्हणजे दोन अपत्यांपर्यंतचे कुटुंब.

राज्याच्या जीवनविषयक निर्देशांकामध्ये घट झाल्याचे पुढील आकडेवारीवरून दिसून येते.

राज्याचा जन्मदर १५.३ (एस.आर.एस २०१९) वरून १५.० (एस.आर.एस २०२०) झालेला आहे व मृत्युदर देखील ५.५ (एस.आर. एस. २०२०) इतका कमी झालेला आहे.

एकूण जननदर (Total Fertility Rate) कमी होत आहे व एकुण जनन दर (Total Fertility Rate) १.५ (एस.आर.एस २०२०) इतका आहे. व Replacement level पर्यंत पोहचला आहे.

तसेच एस.आर.एस २०२० अहवालानुसार अर्भक मृत्यू दर १६ (एस. आर. एस. २०२०) तर नवजात अर्भक मृत्यू दर ११ (एस. आर. एस. २०२०) इतका झालेला आहे.

वर्ष २००१ ते वर्ष २०११ या दरम्यान महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९ कोटी ६९ लाखावरून ११ कोटी २३ लाख इतकी वाढलेली आहे. राज्याच्या लोकसंख्येमध्ये जरी वाढ होत असली तरी दशकीय वाढीचा दर २२.७३ टक्के (जनगणना २००१) वरून १५.९९ टक्के (जनगणना २०११) इतका कमी झालेला आहे.

(१) सचिव पातळीवरील विभाग	१
(२) आरोग्य संचालनालय मुंबई/पुणे	२
(३) राज्य आरोग्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, पुणे	१
(४) जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालये	३४
(५) उपजिल्हा रुग्णालये	९५
(६) ग्रामीण रुग्णालये	३६४
(७) स्त्री रुग्णालये	२०
(८) प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	१९०६
(९) उपकेंद्रे	१०७४०

वित्तीय आवश्यकता
2. FINANCIAL REQUIREMENTS
STATEMENT

		एकूण अर्थसंकल्पाचा प्रधानशिर्ष तथा कार्यक्रमानुसार तपशिल			मागणी क्रमांक आर - १		रुपये हजाराला
		Major Head Programmewise Total Budget Estimates			Demand No. R-1		(Rs. in thousands)
अ. क्र.	कार्यक्रमाचे नाव	प्रत्यक्ष रकम २०२२-२०२३	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२०२४	सुधारित अंदाज २०२३-२०२४	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२०२५	Name of the Programmes	
1	2	3	4	5	6	7	
		Actuals 2022-2023	Budget Estimates 2023-2024	Revised Estimates 2023-2024	Budget Estimates 2024-2025		
२२११	कुटुंब कल्याण						2211- Family Welfare.
१.	संचालन व प्रशासन	252,94,86	326,84,72	309,73,93	334,35,32		Direction and Administration
२.	प्रशिक्षण	25,81,27	40,89,60	36,22,20	44,22,57		Training
३.	ग्रामीण कुटुंब कल्याण सेवा	734,54,59	963,77,13	836,21,18	996,30,87		Rural Family Welfare Services
४.	नागरी कुटुंब कल्याण सेवा	15,41,15	21,14,19	19,49,38	22,28,90		Urban Family Welfare Services
५.	माताबाल आरोग्य सेवा	266,57,44	286,20,18	417,29,29	498,57,74		Maternity & Child Health
६.	परिवहन	75,53	1,57,29	1,16,41	1,61,07		Transport
७.	नुकसानभरपाई	1,11,28	2,40,00	1,68,00	90,10		Compensation
८.	सामुदायिक शिक्षण	--	0	--	--		Mass Education
९.	इतर सेवा व पुरवठा	5,10,48	10,47,18	10,47,18	10,47,18		Other Services and Supplies
१०.	अनुसूचित जातीसाठी विशेष घटक योजना.	--	0	0	0		Special Component Plan for Scheduled Castes
	अ. भारीत						(A) Charged
	दत्तमत	1302,26,60	1653,30,29	1632,37,57	1908,73,75		Voted Grants
	दत्तमत वजा- वसुली	20,38	0	0	0		Deduct Recoveries
	एकूण २२११ कु. क.	1302,06,22	1653,30,29	1632,37,57	1908,73,75		Total 2211 F.W.
ब.	२२५१ सेक्रेटरीएट सामाजिक सेवा	3,72,75	5,34,83	5,34,83	6,31,21		(B) 2251 Secretariate Social Services
क.	(१)- सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना	48	1,60	1,12	2		(C) (1) Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme
	(२) डॉ. आनंदीबाई जोशी नौरव पुरस्कार योजना	14,87	75,00	52,50	5,00		(2) Dr. Anandibai Joshi Gourave Award Scheme
३)	शालेय विद्यार्थ्यांना वृष्टीदोष निवारणार्थ मोफत चष्मे पुरविणे	1,50,00	5,00,00	5,00,00	25,00		(3) Providing free Spectacles to School Students to correct impaired vision
एकूण		1307,44,32	1664,41,72	1643,26,02	1915,34,98		Total

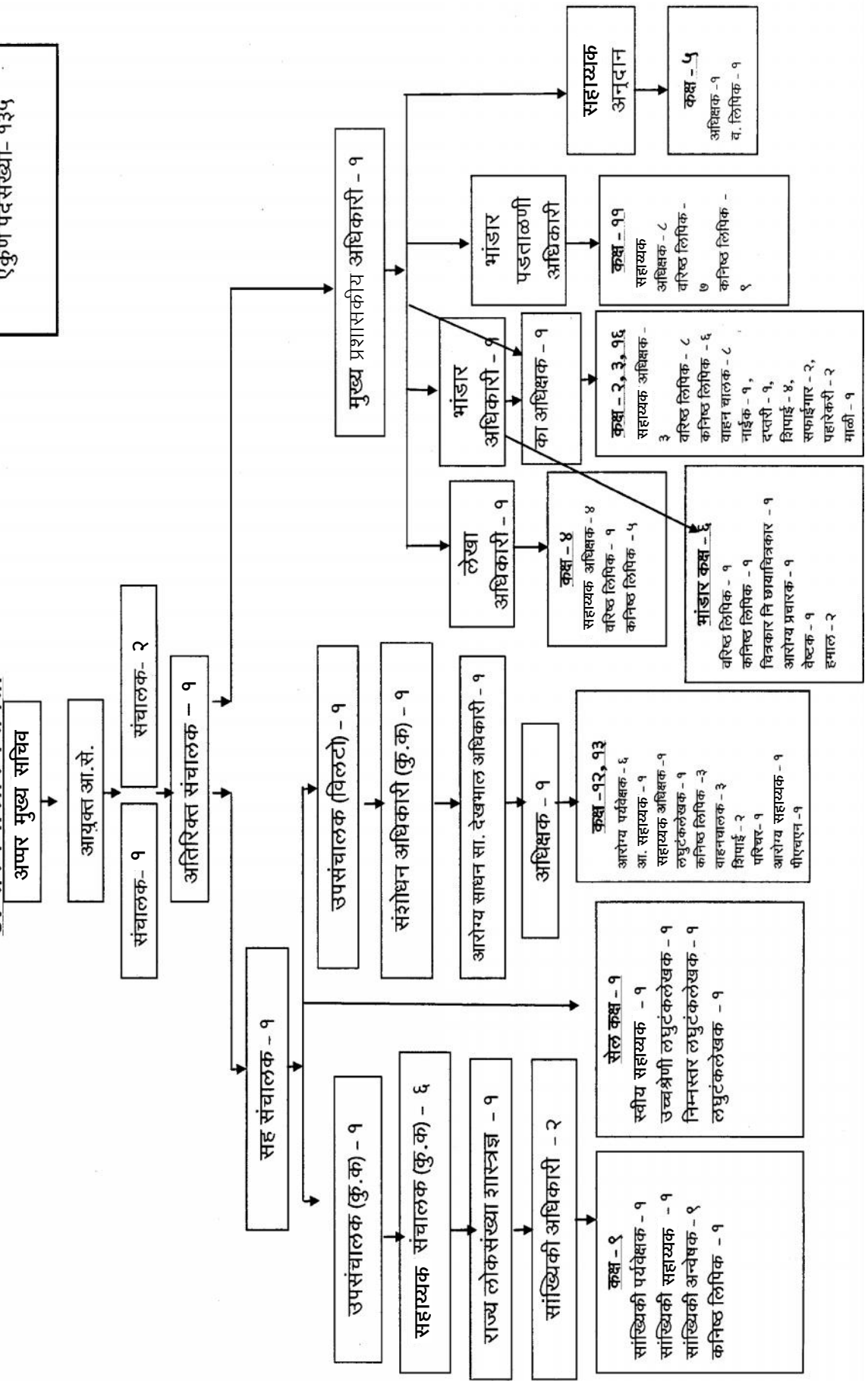
**परिशिष्ट
३. कर्मचारी विषयक गोषवारा**

अ. क्र.	योजना	वर्ग-१			वर्ग-२			वर्ग-३			वर्ग-४			एकूण		
		स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
१.	राज्य कु. क. कार्यालय	५	१०	१५	४	३	७	५३	४४	९७	१६	१	१७	७८	५८	१३६
२.	जिल्हा कु. क. विभाग	२४	६	३०	४९	६	५५	३००	९१	३९१	७८	८	८६	४५१	१११	५६२
३.	प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम	-	३१	३१	-	१	१	-	१९५	१९५	-	-	-	-	२२७	२२७
४.	ग्रामीण कु. क. केंद्रे	-	-	-	-	-	-	११०११	१०६३	१२०७४	-	१०४५३	१०४५३	११०११	११५१६	२२५२७
५.	आरोग्य व कु. क. प्र. केंद्रे	६	६	१२	१२	१६	२८	४८	३५	८३	२४	२२	४६	९०	७९	१६९
६.	वैद्य. महाविद्यालयातून प्रशिक्षण	५	-	५	-	१	१	-	२	२	-	-	-	५	३	८
७.	अशैक्षणिक रुग्णालयातील एएनएम प्रशिक्षण संस्था	-	-	-	-	२१	२१	-	१७९	१७९	-	१०२	१०२	-	३०२	३०२
८.	शासकीय नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे	-	-	-	१३	३२	४५	१५६	४	१६०	-	-	-	३६	१६९	२०५
९.	प्रतिक्षमतेचा विस्तारीत लस टोचणी कार्यक्रम.	१	-	१	-	-	-	१६६५	४२८	२०९३	१९	१४	३३	१६८५	४४२	२१२७
एकूण		४१	५३	९४	७८	८०	१५८	१३२३३	२०४१	१५२७४	१३७	१०६००	१०७३७	१३३५६	१२५४७	२६२६३

टिप : मुख्य लेखाशिर्ष २२११ अंतर्गत पदाच्या काही योजनांमध्ये पदे कमी जास्त दिसून येत आहे. परंतु पदाच्या आढळत्या कार्यवाही शासनस्तरावर प्रलंबित आहे, जो पर्यंत पदाच्या आढळत्या कार्यवाही शासन स्तरावर करून पूर्ण होत नाही तोपर्यंत कार्यक्रम अंदाजपत्रकात दर्शविण्यात आलेल्या मंजूर पदांमध्ये बदल करणे संयुक्तीक होणार नसल्याने पुर्वी प्रमाणे पदे दर्शविण्यात आलेली आहेत.

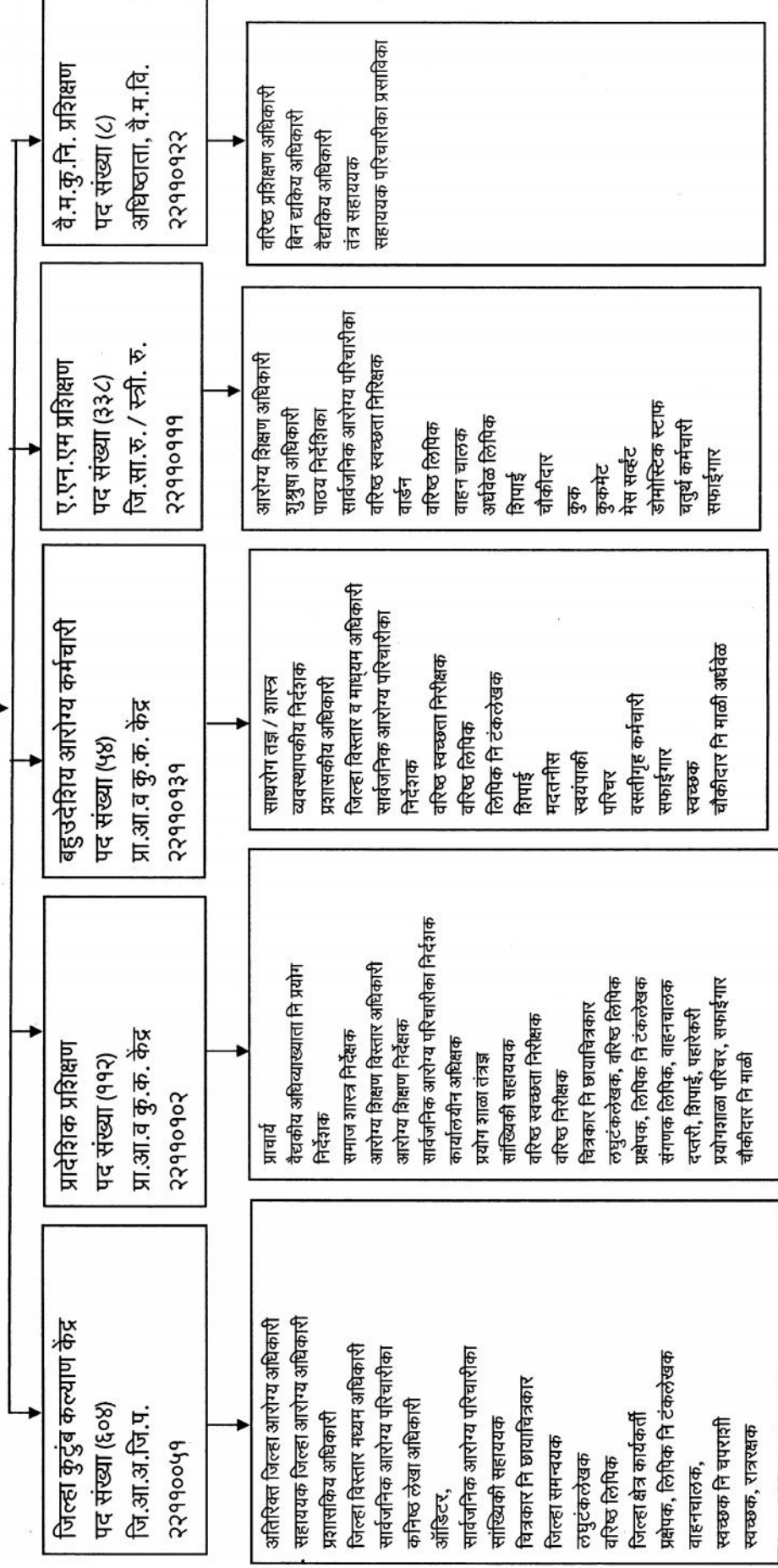
४. संस्थेचा प्रारूप तक्ता

एकुण पदसंख्या- १३५

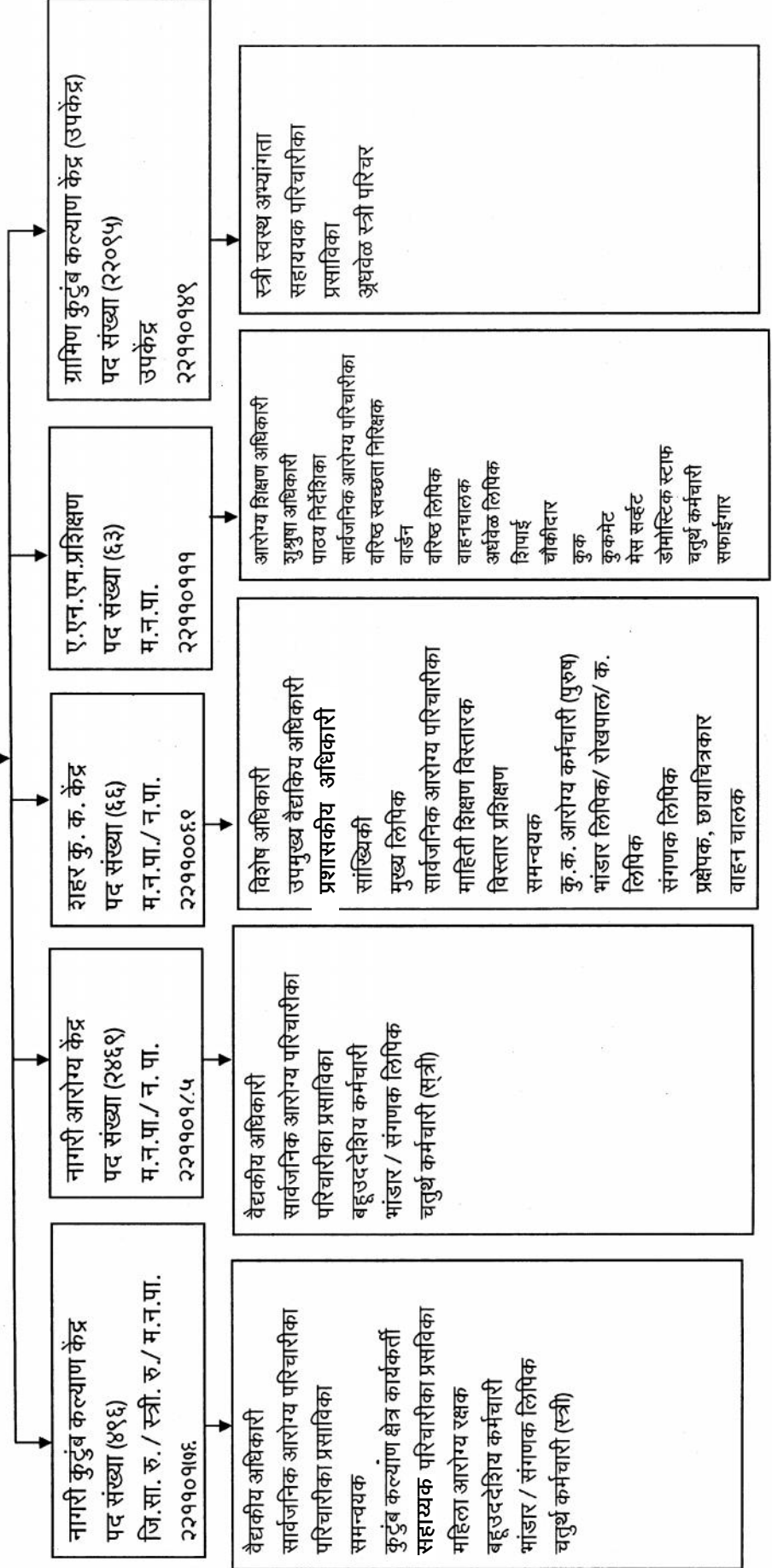

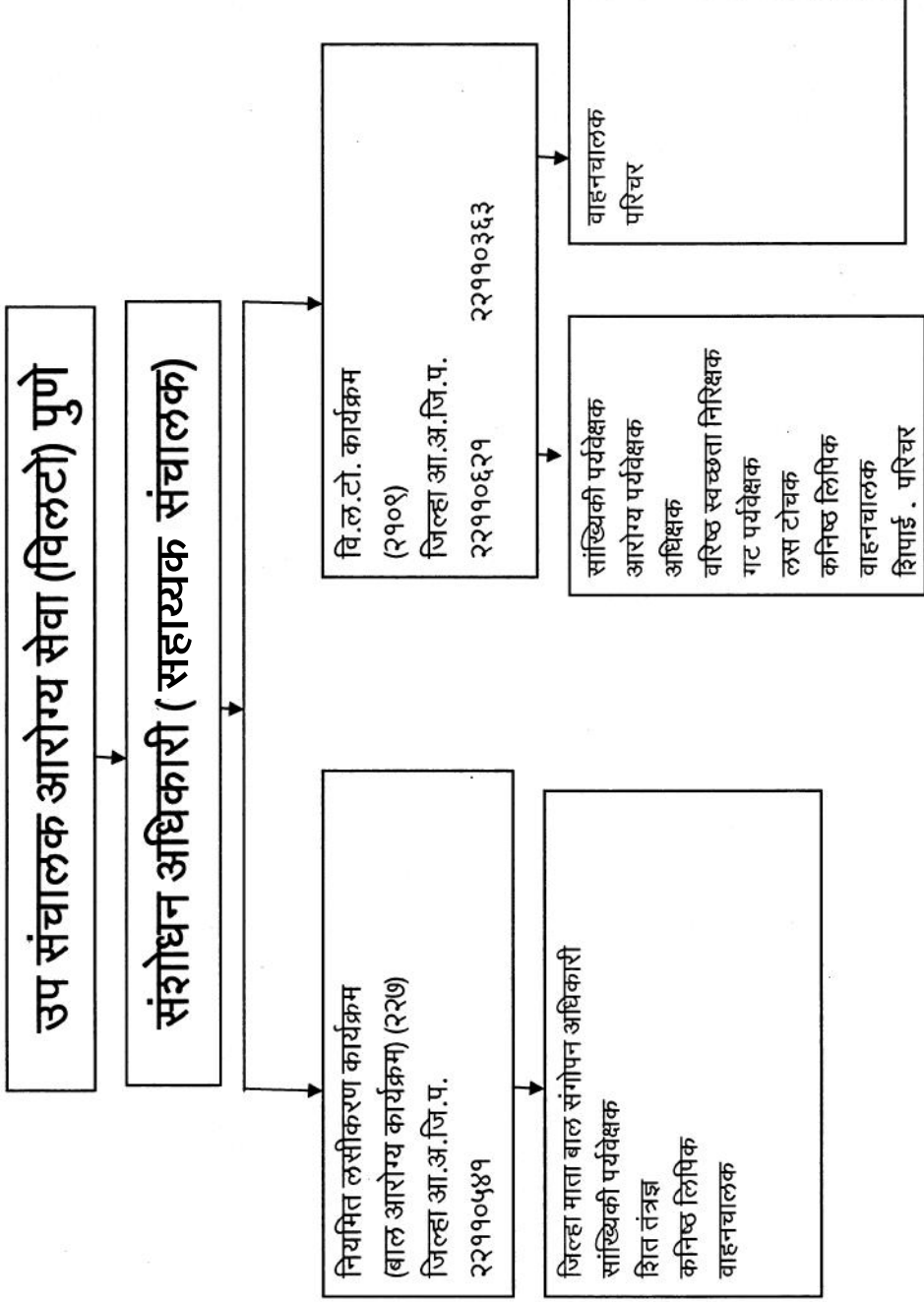
सह संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

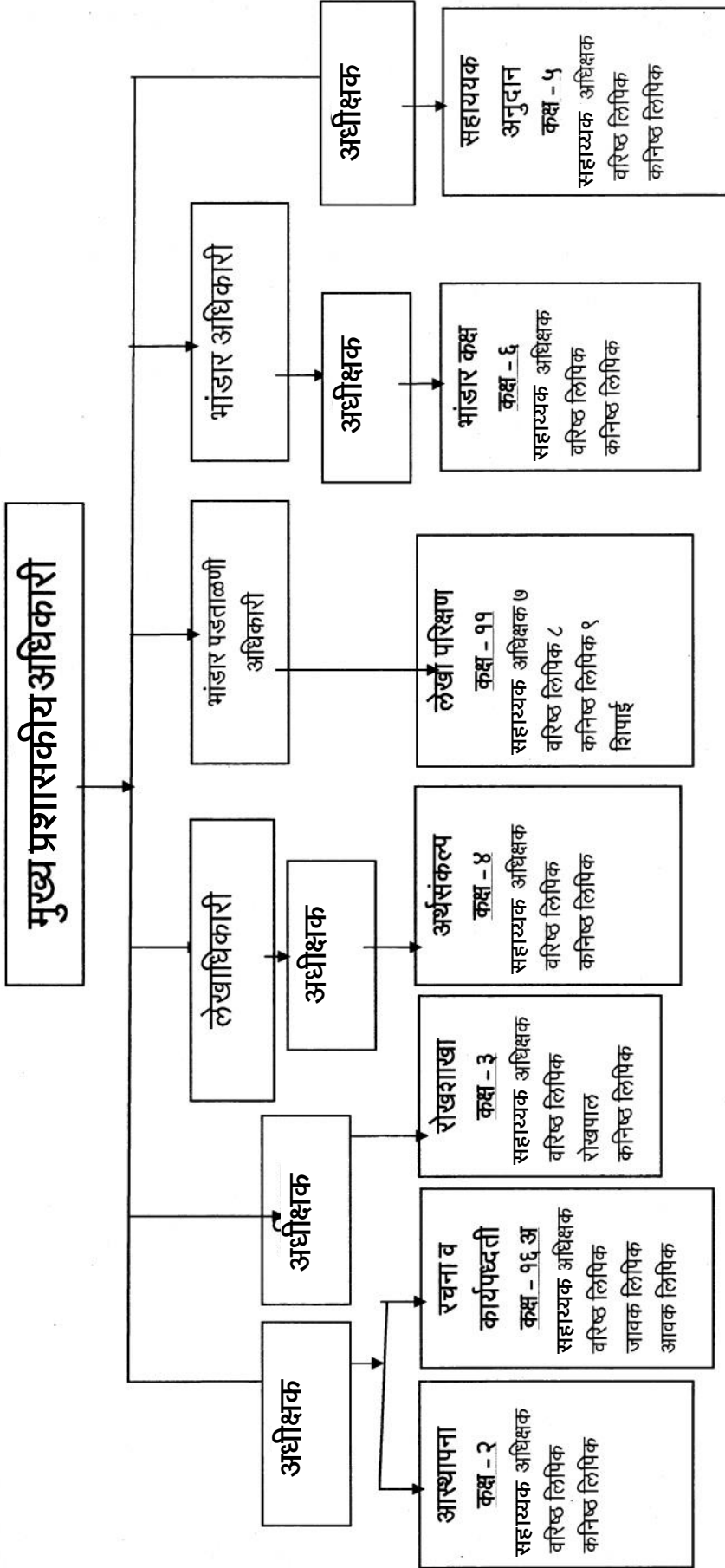
सहाय्यक संचालक (कुटुंब कल्याण)

उप संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

५. संचालन व प्रशासन

१. राज्यातील एकूण कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांच्या कामकाजाची दिशा, तांत्रिक सल्ला व कामकाजाची तपासणी याबाबीचे संनियंत्रण राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालया मार्फत केले जाते.

२. जिल्हास्तरावर कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांची अंमलबजावणी पंचायत समित्या, नगरपालिका व खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिक यांच्या मार्फत केली जाते.

३. महानगरपालिकेच्या क्षेत्रातील कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांचे संनियंत्रण शहर कुटुंब कल्याण कार्यालयामार्फत केले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या मुंबई, पुणे, सोलापूर येथील महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील कर्मचारी वर्गाचे वेतन, व भत्ते यावर होणारा १०० टक्के खर्चाची प्रतिपुर्ती केंद्र शासनामार्फत सहायक अनुदानाच्या रूपाने दिले जात होते. केंद्र शासनाचे दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना मध्ये यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांचा सहायक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे.

४. सर्व जिल्हे, महानगरपालिका व नगरपालिका यांनी कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व माता बालसंगोपन कार्यक्रमाकरीता लोकसंख्येनुसार उद्दिष्ट निश्चित केले आहे व त्याचे दरमहा प्रगती अहवाल मागविण्यात येतात.

शहर कुटुंब कल्याण विभाग :-

महानगरपालिकेच्या कार्यक्षेत्रातील कार्यरत असलेल्या नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे, नागरी आरोग्य केंद्रे इत्यादींच्या कार्यक्रमांची तपासणी करणे त्यांनी

केलेल्या कामाचे संनियंत्रण करणे, त्यांच्यावर पर्यवेक्षण करणे कार्यक्रमाच्या अनुषंगाने केंद्रातील कर्मचाऱ्यांना तसेच संस्थाचालकांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करणे, शासन व संस्था यांच्या मध्ये समन्वय ठेवणे इत्यादी साठी शहर कुटुंब कल्याण केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या विभागामध्ये नेमलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्यासाठी सहाय्यक अनुदान संबंधित महानगरपालिकेला वितरित करण्यात येत होते.

मुंबई महानगरपालिकेकडे ३ व पुणे, सोलापूर, नागपूर या ठिकाणी प्रत्येकी १ असे एकूण ६ शहर कुटुंब कल्याण विभाग राज्यात कार्यरत आहेत. या शिवाय मुंबई महानगरपालिकेकडील ३ शहर कुटुंब कल्याण विभागावर पर्यवेक्षण व संनियंत्रण समन्वय इत्यादीसाठी १ जिल्हा कुटुंब कल्याण विभाग मुंबई महानगरपालिकेकडे कार्यरत आहे. या विभागासाठी देखील केंद्रशासनाकडून राज्य शासना मार्फत महानगरपालिकेला सहायक अनुदान दिले जात होते. केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना नुसार यापुढे केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहायक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे. सन २०१२ नंतर स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांचे सहायक अनुदान केंद्र शासनाकडून बंद करण्यात आले आहे. मुंबई महानगरपालिका व सोलापूर महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात असलेल्या संस्थांचे सन २०१२ पूर्वीचे सहायक अनुदान प्रलंबित असल्याने कार्यक्रम अंदाजपत्रकात घेण्यात आले आहे.

मोटारबाईक ॲम्ब्युलन्स (First Responder Vehicle)

प्रकल्पाची ओळख :-

शहरातील नागरी दाट वस्तीमध्ये, अरुंद रस्ते, ज्या भागामध्ये मोठी रुग्णवाहिका पोहचू शकत नाही, दुर्गम भाग ई. अशा ठिकाणी मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सद्वारे (First Responder Vehicle) रुग्णांना आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा देण्यासंबंधीत ही योजना आहे. यामध्ये रस्त्यावरील अपघात, सर्व गंभीर स्वरूपाचे रुग्ण, नैसर्गिक व मानव निर्मित आपत्तीत सापडलेले रुग्ण, हृदय रुग्ण, विषबाधा, गंभीर आजार, सर्व प्रकारचे आपत्कालीन वैद्यकिय परिस्थितीचा इ. समावेश आहे. सध्या महाराष्ट्र राज्यामध्ये ३० मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स सुरु करण्यात आल्या आहेत. या मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्ससाठी पॅरामेडिक यांची नेमणूक करण्यात आली असून मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सची खरेदी करून त्यातील औषधे व वैद्यकिय उपकरणे बसविण्यात आले आहेत. यास्तव आयडीबीबाय बँक (CSR funds) व राष्ट्रीय आरोग्य अभियाना अंतर्गत ३० बाईक ॲम्ब्युलन्स युनिट मुंबई, सोलापूर, गडचिरोली, पालघर व अमरावती येथे चालू करण्यात आल्या आहेत. सदरील सेवा ही TOLL FREE १०८ मार्फत कुठल्याही मोबाईल, दुरध्वनीद्वारे उपलब्ध करून घेता येते. तसेच ही सेवा संपूर्णपणे मोफत उपलब्ध करून दिली जाते. अपघातग्रस्तांना तातडीने प्रथम प्रतिसाद देऊन प्राथमिक उपचार करण्यात येतात व रुग्णास संदर्भीत करण्यासाठी आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा प्रकल्पांतर्गत मोठी रुग्णवाहिका वापरली जाते.

योजनेची वैशिष्ट्ये :-

१. अपघातग्रस्तांना तातडीने प्रथम प्रतिसाद देऊन प्राथमिक उपचार करणे.
२. आपत्कालीन परिस्थितीत २४ तास मोफत वैद्यकीय सेवा १०८ टोल फ्री नंबर वरून देणे.
३. सर्व संबंधीत विभागाची तातडीने समन्वय साधणे.
४. रुग्णांना होणारी गंभीर इजा टाळणे व मृत्यू प्रमाणात घट करणे.
५. सदरील मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सद्वारे (First Responder Vehicle) मध्ये अत्याधुनिक वैद्यकिय उपकरणे बसविण्यात आली असून प्रशिक्षित पॅरामेडिक वाहन चालकामार्फत सेवा पुरविण्यात येते.

रुग्णवाहिका संख्या :-

महाराष्ट्र शासन आरोग्य विभाग, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान व आयडीबीबाय बँक (CSR funds) अंतर्गत ३० बाईक ॲम्ब्युलन्स युनिट चालू करण्यात आल्या आहेत.

मध्यवर्ती नियंत्रण कक्ष :-

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानंतर्गत महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा याप्रकल्पासाठी मध्यवर्ती नियंत्रण कक्ष ऊरो रुग्णालय, औधं, पुणे येथे उभारण्यात आलेला आहे. मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स (First Responder Vehicle) या प्रकल्पासाठी सदरील नियंत्रण कक्ष वापरण्यात येत आहे. तसेच १०८ हा टोल फ्री क्रमांक निश्चित करण्यात आलेला आहे.

प्रशिक्षण :-

मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स (First Responder Vehicle) वाहन चालविण्यासाठी संबंधीत पॅरामेडिकांना आवश्यक असणारे प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे.

प्रशिक्षणासाठीची आवश्यक कार्यप्रणाली व संहिता या क्षेत्रातील तज्ज्ञ डॉक्टर्स व अन्य वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मदतीने तयार करण्यात आलेली आहे.

कार्यपद्धती :-

मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स ही नवीन संकल्पना असून त्यासाठीचे आवश्यक ते फेरबदल आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेच्या संगणक प्रणालीमध्ये करण्यात आलेली आहेत. सध्या ही योजना मुंबई, सोलापूर, गडचिरोली, पालघर व अमरावती या भागातील नागरिकांची टोल फ्री क्रमांक १०८ वर मदतीची मागणी आल्यास रुग्णाच्या परिस्थितीप्रमाणे मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स उपलब्ध करून दिली जाते.

या मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सच्या संपूर्ण सेवेचे व्यवस्थापन हे शासनाच्या आरोग्य विभागामार्फत त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत केले जाते आणि पुणे येथील नियंत्रण कक्षामार्फत मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स पाठविल्या जातात.

सदर मोटारबाईक ॲम्बुलन्ससाठी आवश्यक असणारे उपकरणे व औषधे यांची यादी व इतर माहिती खालील प्रमाणे आहे.

उपकरणे व औषधे यांची यादी :-

EMERGENCY KIT :-

Sr. No.	Name of drug	Quantity
1.	Distilled Water	5-vials
2.	Inj. Hydrocortisone	1-vial
3.	Inj. Adrenaline	5-amp
4.	Inj. Diclofenac sodium	5-amp
5.	Inj. Atropine	5-amp
6.	Tab. Activated charcoal	10-tabs
7.	Inj. Ondensterone	5-amp
8.	Inj. Dexamethasone	2-amp
9.	Tab. Sorbitrate	20-tabs
10.	Inj. Avil	10-amp
11.	Tab. Paracetamol	20 tabs
12.	Asthalin inhaler	1
13.	Tab. Aspirin (dispersible) 160-325mg	14 tabs
14.	Intravenous fluids (Ns, RL)	500 cc
	Intravenous Glucose (D-10%, D-25%)	100 cc
15.	Povidine Iodine Solution	1
16.	Sprays	1
	Analgesic spray	1
	Burn Relief spray	1
	Antiseptic spray	1

Medical Equipment in the Emergency Kit

Sr. No.	Name of drug	Size	Quantity
1.	Glucometer with lancets		1
2.	Pupillary torch		1
3.	Clinical thermometer		1
4.	Cord cutting scissors		1
5.	Syringe with needle	2cc,5cc, 10cc	5 EACH
6.	IV infusion set	macro, micro	1 EACH
7.	IV catheter	14,18,20 24,22	1 EACH
8.	Three way Lock		5
9.	Digital BP Apparatus		1
10.	Stethoscope		1
11.	Delivery Kit		1
12.	Scissors		1

AIRWAY KIT :-

Sr. No.	Equipment	Quantity
1.	Pocket Mask	1
2.	Simple oxygen mask (Adult, child, infant)	2-each
3.	Non-rebreather mask (Adult and Paed)	1
4.	Nasal Cannula	1
5.	Suction catheter (soft and rigid)	2-each
6.	Oropharyngeal airways (00,0, 1,2,3,4)	1-each
7.	Nasopharyngeal airways (6.5,7,7.5,8)	1-each
8.	Laryngeal mask airway (2,2. 5, 3, 4)	1-each
9.	AMBU bag (Adult, child, infant)	1-each
10.	Disposable mask	1-packet
11.	Portable oxygen cylinder 1.5 L capacity	1
12.	Finger Pulse oximeter	1

EMERGENCY TRAUMA KIT :-

Sr. No.	Equipment	Size	Quantity
1.	Gloves	MEDIUM	1 BOX
2.	Cotton bandages	2", 4", 6",	2- each
3.	Crepe bandages	2", 6",	1-each
4.	Micropore sticking	1", 2",	1-each
5.	Triangular bandages		2-Units
6.	Burn dressings		5
7.	Hypoallergic Tape	1,2,4, inches	1-each
8.	Portable suction unit		1
9.	Hard cervical collar		1
		Small	10
10.	Gauze Pads	Medium	10
		Large	10
11.	Mouldable Splints/Vaccum splints		1 Set
12.	Cotton roll		1 bundle

मोटार बाईक रुग्णवाहिका स्थाननिश्चिती व सेवा दिलेली रुग्णसंख्या :-

या प्रकल्पांतर्गत असलेल्या मोटार बाईक रुग्णवाहिकेची स्थाननिश्चिती व सेवा दिलेली रुग्ण संख्या खालील प्रमाणे आहे
(ऑगस्ट २०१८ ते सप्टेंबर २०२३)

Sr. No.	District	Ambulance	Base Location Name	Patient Served Count
1.	Mumbai	MH12 PG 6275	Bandra East Kherwadi Maternity Home	10029
2.	Mumbai	MH12 PK 8512	Govandi West Shatabdhi Hospital	3475
3.	Mumbai	MH 12 PK 8513	Dharavi Police Station	4434
4.	Mumbai	MH 12 PK 8514	Borivali East Mata Aur Balak Hospital	3295
5.	Mumbai	MH 12 PK 8515	Vile Parle West Cooper Hospital	4274
6.	Mumbai	MH 12 PK 8516	Bhandup West Maternity Home	9287
7.	Mumbai	MH 12 PK 8517	Nagpada Police Hospital	12406
8.	Mumbai	MH 12 PK 8518	Malad East Kurar Police Station	2923
9.	Mumbai	MH 12 PK 8519	Kandiwali West Charkop Maternity Home	1675
10.	Mumbai	MH 12 PK 8520	Jogeshwari East Balasaheb Thackery Trauma Hospital	4188
11.	Solapur	MH 12 QL 6411	Pandharpur Vitthal Mandir Tukaram Bhavan	9887
12.	Mumbai	MH 12 QL 6412	Vikhroli East Mahatma Jyotiba Phule Hospital	6804
13.	Mumbai	MH 12 QL 6414	Marine Lines C Ward Office	7790
14.	Mumbai	MH 12 QL 6415	Andheri East Marol Maternity Home	4924
15.	Mumbai	MH 12 QL 6416	Bandra West Holy Family Hospital	4297
16.	Amaravati	MH 12 QL 6419	Bairadgad Primary Helth Center	8146
17.	Mumbai	MH 12 QL 6420	Mahim West Mahim Maternity Home	11410
18.	Mumbai	MH 12 QL 6422	Santacruz East V.N.Desai Hospital	7587
19.	Amravati	MH 12 QL 6423	Hatru Primary Health Center	5695
20.	Mumbai	MH 12 QL 6425	Kurla West Bail Bazaar Maternity Home	11220
21.	Mumbai	MH 12 QL 6426	Prabhadevi G South Ward Office	6401
22.	Gadchiroli	MH 12 QL 8059	Wadsa Rural Hospital	5922
23.	Amravati	MH 12 QL 6413	Tembrusonda Primary Health Center	5562
24.	Amravati	MH 12 QL 6418	Harisal Primary Health Center	6289
25.	Amravati	MH 12 QL 6421	Kantkumbh Primary Health Center	5100
26.	Palghar	MH 12 QL 6417	Ganjad Primary Health Center	10775
27.	Palghar	MH 12 QL 6581	Parli Primary Health Center	6846
28.	Palghar	MH 12 QL 6424	Maswan Primary Health Center	10823
29.	Palghar	MH 12 QL 6428	Nandgaon Primary Health Center	8734
30.	Palghar	MH 12 QL 6427	Talwada Primary Health Center	9014
Total				209182

६. आरएमएनसीएच + ए कार्यक्रम व इतर संबंधीत कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

राज्यात आरएमएनसीएच + ए हा कार्यक्रम राष्ट्रीय अभियान अंतर्गत विकेंद्रीकरण पध्दतीने राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दीष्टे मातामृत्यु दर, अर्भकमृत्यु दर व निव्वळ प्रजनन दर यांचे प्रमाण कमी करून, प्रजनन व बालआरोग्याचा दर्जा चांगला ठेवणे व लोकसंख्येचे स्थिरीकरण करणे हे आहे.

● उद्दीष्टे :-

१. आरसीएच कार्यक्रमांतर्गत सेवांची गुणवत्ता व उपलब्धता वाढविणे.
२. आरोग्य यंत्रणेमध्ये व व्यवस्थापनामध्ये सुधारणा करणे.

आरएमएनसीएच + ए निर्देशकांच्या उद्दीष्टांची स्थिती

निर्देशांक	सद्यस्थिती	
	भारत	महाराष्ट्र
मातामृत्यु दर * *	९७	३३
५ वर्षाखालील मृत्युदर *	३२	१८
अर्भक मृत्युदर *	२८	१६
नवजात शिशू मृत्युदर *	२०	११
निव्वळ प्रजनन दर *	२.०	१.५

स्त्रोत - *एसआरएस बुलेटीन आणि आर. जी. आय. रिपोर्ट २०२०
**एमएमआर बुलेटीन २०१८-२०. **

अंमलबजावणी पध्दती :-

वरील उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी राज्याकडून आरएमएनसीएच+एन पीआयपी अंतर्गत विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना मुख्यत्वेकरून माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटूंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील आरोग्य, पीसीपीएनडीटी कायद्याची अंमलबजावणी, आदिवासी विभागासाठी आरसीएच कार्यक्रम यांचेशी संबंधित आहेत. सर्वसाधारण कृती योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * गरजू लोकांना द्यावयाच्या सेवेच्या गुणवत्तेत व उपलब्धतेमध्ये वाढ करणे.
- * सर्व स्तरावर नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीने सुसूत्रता आणणे.
- * सध्याच्या नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीमध्ये सुसूत्रता आणणे.
- * प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून योग्य मनुष्यबळाचा पुरवठा करणे.
- * इतर शासकीय विभागांशी समन्वय ठेवणे.
- * ज्या सेवा देण्यासाठी कायम स्वरूपी मनुष्यबळ उपलब्ध नाही अशा ठिकाणी कंत्राटी पध्दतीने सेवा देणे.
- * अशासकीय संस्था व इतर बाह्य संस्था (युनिसेफ, युएनएफपीए इत्यादी) यांचे सहाय्य प्राप्त करणे.
- * तज्ञ डॉक्टरांच्या सेवेसाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांबरोबर समन्वय ठेवणे.
- * महिला व समाजाचे सबलीकरण करणे यासाठी प्रयत्न करणे.
- * पौगंडावस्थेतील मुलामुलींचे आरोग्य.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

वरील योजनांतर्गत द्याव्या लागणाऱ्या सेवा या राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, ग्रामीण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, महापालिकेअंतर्गत रुग्णालये व मानांकित केलेली खाजगी रुग्णालये यांचेमार्फत देण्यात येतात.

● मनुष्यबळ :-

वरील सस्थांमध्ये कार्यरत असलेल्या वैद्यकीय व निमवैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्यामार्फत विविध आरोग्य सेवा देण्यात येतात. सेवांची गुणवत्ता ठेवण्यासाठी या अधिकारी व कर्मचारी यांना नियमित प्रशिक्षण देण्यात येते.

● कार्यक्रमात विविध योजना व उपक्रम :-

आरसीएच पीआयपी २०२३-२४ मधील महत्वाच्या शिर्षांची संक्षिप्त माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

१. **माता आरोग्य :-** माता आरोग्य हा प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाचा महत्वाचा भाग आहे. सन २०२१-२२ च्या पीआयपी मध्ये माता आरोग्य या शिर्षकाखाली पुढील योजना राबविण्यात येत आहेत.

● जननी सुरक्षा योजना

● जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम :-

या कार्यक्रमांमध्ये गरोदर माता व एक वर्षाच्या आतील आजारी अर्भकांना पुढील सुविधा देण्यात येतात.

* घरापासून आरोग्य संस्थेपर्यंत, एका आरोग्य संस्थेपासून दुसऱ्या आरोग्य संस्थेपर्यंत आणि आरोग्य संस्थेपासून परत घरापर्यंत मोफत संदर्भ सेवा व वाहतूक.

* मातांना मोफत आहार (सर्वसाधारण प्रसूतीसाठी ३ दिवस व सिझेरीयन शस्त्रक्रियेसाठी ७ दिवस)

* विनाशुल्क रुग्ण सेवा.

* मोफत प्रसूती व सिझेरीयन शस्त्रक्रिया सेवा.

* मोफत रोग निदान, औषधोपचार व रक्तपुरवठा.

● माता मृत्यू अन्वेषण.

● प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

● प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

● प्रथम संदर्भसेवा केंद्रे कार्यान्वित करणे (एफ आर. यु) .

● लक्ष्य प्रसूतीगृह (Labour rooms) आणि माता शस्त्रक्रियागृह (Maternity OTs) मध्ये गुणवत्ता सुधारणा

● सुमन (सुरक्षित मातृत्व आश्वासन) (SUMAN)

२. **बाल आरोग्य :-** यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

* बाल उपचार केंद्रे (सी. टी. सी.)

* पोषण पुर्नवसन केंद्र (एन. आर. सी.)

* विशेष नवजात काळजी कक्ष (एस. एन. सी. यु.)

* बालमृत्यू अन्वेषण (सी. डी. ए.)

* जंतनाशक व जीवनसत्व अ मोहिम

* नवताज शिशु स्थिरीकरण कक्ष (एन. बी. एस. यु.)

- * आरोग्य संस्थामध्ये कांगारु मदर केअर पध्दतीचा वापर (के. एम. सी.)
- * अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (आय.डी.सी.एफ.)
- * मदर अंबसूल्यूट अफेक्शन (MAA)
- * एनेमिया मुक्त भारत (एएमबी)
- * सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मता: कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन

३. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (RBSK) :-

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमा अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढळणाऱ्या जन्मतः असलेले व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते अभावी होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

- * वाहन व्यवस्था
- * साहित्य
- * DEIC दैनंदिन कामकाज खर्च
- * वैद्यकीय अधिकारी, DPS/DEIC यांना कॅम्प्युनिकेशनसाठीचा खर्च देणे.
- * संदर्भ सेवा (Secondary/Tertiary Care)
- * शस्त्रक्रिया

४. आदिवासी विभागासाठी आरसीएच :- (नवसंजीवनी योजना)

या शीर्षखालील योजनांची अंमलबजावणी ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपुर, गोंदिया, चंद्रपुर व गडचिरोली या १६ नवसंजीवनी कार्यक्रमांतील जिल्ह्यामध्ये केली जाते. त्यामध्ये पुढील योजनांचा समावेश होतो.

- * भरारी पथकातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यासाठी दरमहा रु. २४,०००/- भत्ताअतिरीक्त. (Hardship Allowance)
- * अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट भागामध्ये आरएमएनसीएच+ए कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचे सनियंत्रण करणे.
- * मेळघाट भागात काम करणाऱ्या अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी व तालुका वैद्यकीय अधिकारी यांना विशेष मेहनताना भत्ता देणे.
- * अतिदुर्गम भागातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी निरंतर प्रशिक्षण कार्यक्रम.

५. नियमित लसीकरण कार्यक्रम :-

बालकांमधील पोलिओ, क्षयरोग, कावीळ, वेटाव्हॅलेट, गोवर व रुबेला, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमात बालकांना वरील आजाराच्या लसी राष्ट्रीय लसीकरण वेळापत्रकाप्रमाणे दिल्या जातात. तसेच गरोदर स्त्रियांना धनुर्वाताची लस दिली जाते.

लसीकरणामुळे बालक व गरोदर मातांमध्ये रोगप्रतिकारक शक्ती तयार होते. कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून एन.आर.एच.एम. अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी.सिरींज यांचाही पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो. आरोग्य संस्थांमध्ये लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसींची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसींची वाहतूक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पॅटाव्हॅलेट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी कावीळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार दिनांक २५ एप्रिल, २०१६ पासून नियमित लसीकरणामध्ये देण्यात येणारी (toPV) लस बंद करण्यात आली असून (boPV) लस सुरु करण्यात आली आहे.

जापनिज एनसेफेलायटीय लस या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपुर, भंडारा, गोंदिया, वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

दि. २७ नोव्हेंबर २०१८ पासून संपुर्ण महाराष्ट्र राज्यात गोवर व रुबेला लसीकरण मोहीम राबविण्यात आली. या मोहिमेंतर्गत ९ महिने ते १५ वर्ष वयोगटातील बालकांना लसीकरण करण्यात आले. या मोहिमेंतर्गत २.९० कोटी बालकांपैकी २.७८ कोटी बालकांचे लसीकरण करण्यात आले.

रोटा व्हायरस लस :-

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमनजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकामध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजारी किंवा मृत्यूमुखी पडतात. रोटा व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्याने होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटा व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटा व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

टीडी-TD

धनुर्वात प्रतिबंधक लस (टी टी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्प (टीडी-TD) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झालेल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diphtheria) देण्यात येत.

न्युमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV)

मुलांना न्युमोकोकल आजारांपासून सुरक्षित ठेवण्याकरीता सार्वत्रिक लसीकरण मोहिमेत न्युमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV) लसीचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात माहे जुलै २०२१ पासून मुलांना लस देण्यास सुरुवात झाली आहे.

लसीकरणासाठी येणाऱ्या ६ व्या आठवड्याच्या बाळांना (PCV) चा पहिला डोस दिला जातो. दुसरा डोस वयाच्या १४ व्या आठवड्यात दिला जातो. व वयाची नऊ महिने पूर्ण झालेल्या बाळाला (PCV) चा बुस्टर डोस देण्यात येतो.

पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम :-

पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम प्रथम १९९५-९६ या वर्षी ३ वर्षांच्या खालील बालकांसाठी सुरु करण्यात आला. नंतर पोलिओ निर्मुलनास गती मिळण्यासाठी लाभार्थींचा गट ५ वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आला.

* सन २०१० महाराष्ट्र राज्यामध्ये ५ पोलिओ केसेस आढळल्या (मालेगाव ४ व बीड १)

- * २०११ महाराष्ट्र राज्यात एकही पोलिओ केस आढळली नाही.
- * २०११ भारतामधील पश्चिम बंगाल या राज्यामध्ये एक पोलिओ केस आढळली.

- * २०१२ महाराष्ट्र राज्यात एकही पोलिओ केस आढळली नाही.
- * २०१३ व्हॅक्सिन डिराइव्हड पोलिओ व्हायरसची केस जिल्हा बीड मध्ये सन २०१३ ला तर नवी मुंबई मध्ये ११ जुलै, २०१३ ला आढळली.

वर्षानिहाय पोलिओ केसेसची माहिती

वर्ष	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३ (ऑटो.२०२३)
जग	१३४९	६५०	२२३	४१४	३५९	७४	३७	२२	३३	१७६	१४०	६	३०	१०
भारत	४२	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
महाराष्ट्र	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

६. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम :-

- * पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया शिबिरांचे आयोजन करणे.
- * स्त्री शस्त्रक्रिया आणि पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया स्वीकर्त्यास आर्थिक मोबदला देणे.
- * खाजगी मानांकित (Accredited) संस्थांच्या चालकांचे कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व कुटुंब कल्याण विमा योजनेविषयी संवेदीकरण (Sensitization) करण्याकरीता कार्यशाळेचे आयोजन करणे.
- * कुटुंब कल्याण शस्त्रक्रिया लाभार्थी व शस्त्रक्रिया करणारे सर्जन यांच्या वाहतुकीकरीता करावयाचा खर्च.
- * लॅप्रोस्कोप दुरुस्ती.
- * जागतिक लोकसंख्या दिन ११ जुलै साजरा करणे.
- * कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना.
- * नवीन संतती नियमन साधने - एमपीए इंजेक्शन व सॅटक्रोमन पील (आठवडी) यांचा समावेश.

७. राष्ट्रीय किशोरवयीन स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुला मुलींची संख्या (वय १०-१९) एकुण लोकसंख्येपैकी २३ टक्के आहे. किशोरवयात झपाट्याने शारीरिक वाढ, भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुलामुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलींसाठी अर्श (Adolescent Reproductive Sexual Health) हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या योजनेमध्ये खालील कार्यक्रम राबविले जातात.

- * ६३१ अर्श क्लिनिकचे बळकटीकरण (मैत्री क्लिनिक) व बाह्य संपर्क कृतींचे नियोजन.
- * जिल्हा रुग्णालयांमध्ये अर्श समुपदेशकाची नियुक्ती.
- * किशोरवयीन मुलींमध्ये पोषण अभावी होणाऱ्या रक्ताक्षयावर प्रतिबंधात्मक उपाय योजना करण्यासाठी आठवडयातून एकदा लोहयुक्त गोळ्या देणे (WIFS).

- * नवीन अर्श क्लिनिकची स्थापना करणे.

- * प्रमोशन ऑफ मेनस्ट्र्युअल हायजीन (PMHS) कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण भागातील मुलींना माफक दरात सॅनिटरी नॅपकिन पुरविण्यात येत आहेत.
 - * अडोलेन्सट हेल्थ व आय.सी.टी.सी समुपदेशक यांना वाहन व्यवस्था उपलब्ध करुण देणे.
 - * आर. के. एस. कार्यक्रम जिल्हातील उपकेंद्रामध्ये पीअर एज्युकेटर्स करीता वस्तु स्वरूपात मानधण देणे.
 - * आय. ई. सी.
 - * अडोलेन्सट फ्रेंडली क्लब उपकेंद्र स्तरावर आयोजित करणे.
 - * किशोरवयीन आरोग्य दिवसाचे आयोजन करणे.
 - * भिंतीवर म्हणी लिहिणे, (WIFS) नोंदवह्या छापून घेणे, अहवाल छपाई करुन घेणे.
 - * राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत जिल्हास्तरावरील कार्यशाळा.
८. पी.सी.पी.एन.डी.टी. :- यामध्ये पीसीपीएनडीटी कायदा या महत्वाच्या योजनेचा समावेश होतो. त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * पीसीपीएनडीटी अंतर्गत राज्यस्तरीय कक्ष स्थापन करणे.
- * समुचित प्राधिकाऱ्यांचे पीसीपीएनडीटी कायद्याबाबत प्रशिक्षण.
- * जिल्हा व महानगरपालिका विभागांतर्गत स्टिंग ऑपरेशनला सहाय्य करणे.
- * पी.सी.पी. एन.डी.टी. कायदांतर्गत कोर्ट केसेसमध्ये साक्षीसाठी येणाऱ्या साक्षीदारांच्या जाण्या-येण्याच्या खर्चाबाबत तरतुद.
- * जिल्हास्तरीय तपासणी पथकाला सहाय्य.
- * समुचित प्राधिकारी, जिल्हा व महानगरपालिका क्षेत्रातील सोनोग्राफी केंद्राचे चालक यांना कायद्यातील तरतुदीबाबत वेळोवेळी मार्गदर्शन करणेसाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळांचे आयोजन करणे.
- * पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या केंद्राची माहिती देणाऱ्या व्यक्तीस बक्षीस योजना.
- * राज्य व विभागीय स्तरावर दक्षता पथक स्थापन करणे.
- * तक्रार नोंदविण्यासाठी हेल्पलाईन.

९. प्रशिक्षण :-

यामध्ये वैद्यकीय अधिकारी व इतर आरोग्य कर्मचारी यांच्यासाठी विविध प्रकारच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा समावेश होतो. ही प्रशिक्षणे माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील कार्यक्रम व इतर आरसीएच कार्यक्रम यांच्याशी संबंधित असतात. यामध्ये मुलभूत प्रसूती सेवा प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण, बी.ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ए.एन.एम./एल.एच.व्ही./ अंगणवाडी सेविका व आशा कार्यकर्ती यांचेकरीता किशोरवयीन प्रजनन व लैंगिक आरोग्य (अर्श) प्रशिक्षण, मिनिटॅप, आययुडी, आय.एम.एन.सी.आय., आर टी. आय./ एस. टी आय इ. प्रशिक्षणांचा समावेश होतो.

१०. कार्यक्रम व्यवस्थापन :-

यामध्ये राज्यस्तरीय व जिल्हास्तरीय कंत्राटी कर्मचाऱ्यांचे पगार व भत्ते, उपकरण-फर्निचर पुरवठा करणे, ऑडीट कार्यक्रम अशा बाबींचा समावेश होतो.

११. जोखमीचे गट :-

जोखमीचे गट म्हणजे असा जोखमीचा समुदाय की जो एस.सी./ एस. टी. आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या जी प्रामुख्याने ग्रामीण भागात राहते व ज्यांचेपर्यंत शहरी व आदिवासी भागाकरीता राबविण्यात येणारे आरसीएच कार्यक्रम पोहचत नाहीत. प्रामुख्याने यामध्ये स्थलांतरीत मजुरांचा जे झोपडट्टीमध्ये राहत नाहीत अशांचा समावेश होतो. त्यांचेकरीता पुढील योजना राबविण्यात येतात.

* २५ जिल्हयांमध्ये सहकारी साखर कारखाना भागातील स्थलांतरीत रुसतोड मजुरांसाठी विशेष आरसीएच शिबीरांचे आयोजन.

* स्थलांतरीत विट भट्टी मजुरांसाठी आरोग्य तपासणी शिबीराचे आयोजन करणे.

आरएमएनसीएच + एन पी.आय.पी. २०२३-२४ :-

एन.एच.एम. पी.आय.पी. मध्ये मुख्य शिर्षे असून ती पुढील प्रमाणे आहेत. माता आरोग्य, बाल आरोग्य, न्यूट्रिशन, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम, राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/डीईआयसी, पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याची अंमलबजावणी, लसीकरण अनुदान.

जिल्हे	रु. ४०२५५.५५ लक्ष
मनपा	रु. ६९४२.९५ लक्ष
आ.कु.क.प्र.के.	रु. १६१६.५४ लक्ष
उपसंचालक	रु. ४३.५७ लक्ष
राज्य (मुख्यालय)	रु. ३८८७४.६७ लक्ष
एकूण राज्याचे अनुदान (एन.एच.एम.)	रु. ८७७३३.२९ लक्ष

आर. एम. एन. सी. एच. + ए. पी. आय.पी. चा माहे ऑक्टोबर २०२३ अखेर खर्च पुढीलप्रमाणे

								खर्च रु. लक्ष
पी. आय. पी.	मंजूर पी.आय. पी. रु. लक्ष	जिल्हे	मनपा	आ.कु.क.प्र. केंद्र	उपसंचालक	राज्य (मुख्यालय)	एकूण राज्य	टक्के
आर.एम.एन.सी. एच.+ ए	८७७३३.२९	१६८३७.६५	१९४७.३६	२९०.४५	४३.५७	३८८७४.९४	२३२०६.८४	२६.४५

आर.एम. एन.सी.एच. + ए. पी. आय. पी. २०२३-२४ चा शीर्षनिहाय खर्च (रुपये लाखात)

अ.क्र.	लेखाशिर्ष	सन २०२२-२०२३			सन २०२३-२४ (माहे ऑक्टोबर २०२३ अखेर)		
		वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३	वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३
१. माता आरोग्य -							
	अ) जननी सुरक्षा योजना	५००१.९९	५१९४.८३	१०३.८६	४२५४.४४	२४६२.७७	५७.४१
	ब) जननी शिशु सुरक्षा योजना	२६५९९.१०	११०४९.७६	४१.५४	२०६८४.१९	५१४८.७२	२४.८९
	क) लक्ष	२४७८.२३	२०३.३८	८.२१	९२४.४९	५४.५५	५.९०
	ड) आर.सी.एच. पोर्टल/अनमोल एमसीटीएस	६५४.६२	३१४.२२	४८.००	५९०.०९	१५८.२३	२३.८२
	ड) इतर	७५२६.८०	३१०४.४५	४१.२५	९०११.७३	१६९३.५२	१५.७१
	एकूण	४२२६०.७४	१९८६६.६४	४७.०१	३५४६४.९३	९५१७.७९	२६.८४

२. बाल आरोग्य + न्युट्रिशन-	२७८००.२१	८८४९.७०	३१.८३	२१२२३.२८	५३०३.६१	१८.०१
३. कुटुंब कल्याण -						
अ) कुटुंब नियोजन मोबदला	२६७६.७२	१५९४.९४	५९.५८	२३११.४५	६६१.८५	२५.३४
ब) कुटुंब नियोजन (मोबदला वगळता)	३६८९.१९	१२१६.६९	३२.९८	२४१२.११	५७८.३७	२३.९८
एकूण	६३६५.९१	२८११.६१	४४.१७	५०२३.५६	१२४०.२२	२४.६९
४. किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम	५९६२.७६	१०१३.०५	१६.९९	५२३२.१३	११३०.८५	२१.६१
५. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/ डी.ई.आय.सी.	१४००३.८९	६८२४.८८	४८.७४	६६१२.२२	२७०८.४५	४०.९६
६. गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र	१३३.४०	२७.६९	२०.७६	१३८.४०	१७.४०	१२.५७
७. प्रशिक्षण	केंद्र शासनाकडे केलेल्या प्रस्तावित PIP नुसार प्रशिक्षणाची ऍक्टिव्हिटी ही संबंधित मुख्य शीषांतर्गत असल्याने प्रशिक्षणाचा खर्च स्वतंत्ररित्या उपलब्ध नाही.			केंद्र शासनाकडे केलेल्या प्रस्तावित PIP नुसार प्रशिक्षणाची ऍक्टिव्हिटी ही संबंधित मुख्य शीषांतर्गत असल्याने प्रशिक्षणाचा खर्च स्वतंत्ररित्या उपलब्ध नाही.		
८. कार्यक्रम व्यवस्थापन	एन.एच.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित ऍक्टिव्हिटी मध्ये समाविष्ट आहे.)			एन.एच.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित ऍक्टिव्हिटी मध्ये समाविष्ट आहे.)		
९. जोखमीचे गट	एन.एच.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित ऍक्टिव्हिटी मध्ये समाविष्ट आहे.)			एन.एच.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित ऍक्टिव्हिटी मध्ये समाविष्ट आहे.)		
एकूण आर.एम.एन.सी.एच.+ए. फ्लेक्झीबुल ..	९६५२६.९१	३९३९३.५६	४०.८१	७३६९४.५३	१९९१८.३२	२७.०३
नियमित लसीकरण कार्यक्रम ...	११६३०.९२	६२१८.७९	५३.४७	१४०३८.७६	३२८८.५१	२३.४२
एकूण ...	१०८१५७.८३	४५६१२.३५	४२.१७	८७७३३.२९	२३२०६.८३	२६.४५

प्राप्त अनुदान व खर्च (रुपये लाखात)

वर्ष	आर.एम.एन.सी.एच + एन. पीआयपी			आर. आय. पीआयपी		
	अनुदान	खर्च	टक्के	अनुदान	खर्च	टक्के
२०१९-२०	५६९७४.५२	२७००९.९१	४७.४१	९९५१.०४	७४९०.८७	७५.२८
२०२०-२१	५४९२१.५५	२३२८४.७८	४२.४०	९१८७.३८	६१००.१२	६६.४०
२०२१-२२	३३८४३.८६	२५०८८.०८	७४.१३	५०७१.९७	२८२८.९३	५५.५८
२०२२-२३	९६५२६.९१	३९३९३.५६	४०.८१	११६३०.९२	६२१८.७९	५३.४७
२०२३-२४ (माहे ऑक्टोबर २०२३ अखेर)	७३६९४.५३	१९९१८.३२	२७.०३	१४०३८.७६	३२८८.५१	२३.४२

टीप- प्रोग्राम मॅनेजमेंट आणि एच. आर. च्या खर्चा व्यतिरिक्त

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत निर्देशांकनिहाय साध्य

अ. क्र.	निर्देशांक	२०२२-२३			२०२३-२४ (माहे. ऑक्टोबर २०२३ अखेर)		
		वार्षिक अपेक्षित पातळी	साध्य	%	वार्षिक अपेक्षित पातळी	साध्य	%
१	एकूण कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया	५६५०००	३८०२४२	६७	५६५०००	१३७३९६	२४
२	पुरुष नंसंबंदी शस्त्रक्रिया	५००००	९५११	१९	५००००	२२७०	५
३	तांबी	४९००००	४७८३६१	९८	४९००००	२२२१२६	४५
४	प्रसूतीपश्चात तांबी	४५७४२३	१९२६८३	४२	४५७४२३	९३००७	२०
५	गरोदर माता नोंदणी	२११९८७६	२११२८८३	१००	२११५६९०	११६०३०४	५५
६	गरोदर माता नोंदणी (१२ आठवड्याच्या आत)	१९०७८८८	१८७२८४४	९८	१९०४१२०	९५५५१३	५०
७	धनुर्वात (गरोदर माता)	२११९८७६	१९८११२८	९३	२११५६९०	१०४९३५८	५०
८	लोहयुक्त गोळ्या (१८०)	२११९८७६	२०८५४४७	९८	२११५६९०	१२०१५१९	५७
९	प्रसूतिपूर्व ४ भेटी	२११९८७६	२०४४१७५	९६	२११५६९०	१२०५६९२	५७
१०	आरोग्य संस्थेत झालेल्या प्रसूती	१७४०७७४	१७३३५५९	१००	५६२०१८	५५९०८०	९९
११	एकूण प्रसूती	१९३४८६८	१७४०७७४	९०	१९११९२७	५६२०१८	२९
१२	जिवंत जन्म	१९२७१६०	१७३५१३०	९०	१९०४३१०	५६८१२९	३०
१३	उपजत मृत्यु	—	१३६२०	—	—	६१६३	—
१४	बी. सी. जी.	१९२७१६०	१९६१३४५	१०२	१९०४३१०	९९४४७९	५२
१५	ओ. पी. व्ही. ३	१९२७१६०	१९६१३२७	१०२	१९०४३१०	१००९९४६	५३
१६	पेन्टाव्हॅलेंट ३	१९२७१६०	१९६४९१४	१०२	१९०४३१०	१०१०७२२	५३
१७	गोवर १ ला डोस	१९२७१६०	१९७५२२१	१०२	१९०४३१०	१०३८१३६	५५
१८	जीवनसत्व अ १ ला डोस	१९२७१६०	१९५५८६५	१०१	१९०४३१०	१०४९२०७	५५
१९	पुर्ण संरक्षित बालके (० ते ११ महिने)	१९२७१६०	१९६०००३	१०२	१८७४४३६	९९६३८३	५३
२०	गोवर २ रा डोस	१८९३८३३	१९१५१५२	१०१	१८७४४३६	१०१८२८९	५४
२१	डि. पी. टी. बुस्टर	१८९३८३३	१८९०८४९	१००	१८७४४३६	१०१७७११	५४
२२	पोलिओ बुस्टर	१८९३८३३	१८८८९४२	१००	१९०४३१०	९९४४७९	५२

७. बाल आरोग्य

बाल उपचार केंद्र व पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

बाल उपचार केंद्र (CTC)

राज्य शासनाने १३ व्या वित्त आयोगानुसार आदिवासी जिल्ह्यामध्ये आजारी कुपोषित बालकांसाठी बाल उपचार केंद्र सुरु करण्यासाठी निधी मंजुर केलेला आहे. त्यानुसार राज्यात २७ ठिकाणी बाल उपचार केंद्र (CTC)

सुरु करण्यात आलेली आहेत. सदर केंद्रात आजारी सॅम बालकांना १४ दिवस दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार तज्ञ यांच्या मार्फत दिला जातो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषकआहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजुरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	५५३	३३४	३३४.८०
२०१६-१७	२३७०	१८९९	
२०१७-१८	२०२२	१५९९	२७४.८०
२०१८-१९	१३८७	११२७	
२०१९-२०	१४१८	११९२	३६.१३/-
२०२०-२१	४१५	३१९	२२.८२/-
२०२१-२२	८७२	६३७	
२०२२-२३	१७३१	१५०८	४७७.६०/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर २०२३ अखेर)	१२२९	९११	

पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

राज्य शासन आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान यांच्या समन्वयाने ५ वर्षाखालील मध्यम व गंभीर आजारी, तीव्र कुपोषित बालकांच्या उपचारासाठी व व्यवस्थापनासाठी ४६ जिल्हास्तरावरील जिल्हा रुग्णालय / उपजिल्हा रुग्णालय / स्त्री रुग्णालय येथे पोषण पुनर्वसन केंद्र स्थापन करण्यात

आलेली असून जेथे १४ दिवस बालकांना दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार वैद्यकीय अधिकारी (बालरोग तज्ञ) आहारतज्ञ व स्टाफ नर्स यांच्या मार्फत देण्यात येतो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषकआहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजुरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	२७५०	२४२६	रु. ९९.९०/-
२०१६-१७	४५३५	३६५२	रु. १११.४०/-
२०१७-१८	६०४३	५२४३	रु. ११८.९०/-
२०१८-१९	६६५६	५६७०	रु. २०४.७५/-
२०१९-२०	७०४५	६३०१	रु. २५८.३१/-
२०२०-२१	२५१३	२११७	रु. २८८.६०/-
२०२१-२२	४७०६	४०५४	रु. ३४१.६३/-
२०२२-२३	७०७९	६३४८	रु. ३९९.५०/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर २३ अखेर)	३५१२	३०७७	रु. ३९९.५०/-

आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (Special New Born Care Unit) - SNCU :-

राज्यातील १८ जिल्हा रुग्णालये, ३ सामान्य रुग्णालये, ११ स्त्री रुग्णालये, व १४ उपजिल्हा रुग्णालये, १ ग्रामीण रुग्णालये, ५ महानगरपालिका रुग्णालय स्तरावर गंभीर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (एसएनसीयूज) कार्यान्वित करण्यात आलेले आहेत. एकूण ५२ एसएनसीयूमध्ये १०९३ खाटा कार्यान्वित आहे. प्रत्येक जिल्हा स्तरावर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (एसएनसीयू) स्थापित

आसून त्यामध्ये फोटोथेरपी युनिट, ऑक्सीजन हुड, इनपुयुजन पंपस, रेडियंट वॉर्मर, लॅरिंगोस्कोप आणि इंडोट्रकीयेल ट्युब्स, नेजल कॅन्युअल्स बॅग, मास्क आणि वेईंग स्केल इत्यादी उपकरणे वापरली जातात. हे कक्ष कमीत कमी १२ ते १६ बेडचे असून त्यामध्ये ३ वैद्यकीय अधिकारी, १० स्टाफ नर्स आणि ४ मदतनीस (सफाईकामगार) हे २४ तास आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी कार्यरत आहेत. नवजात बालकांमधील सेप्सीस, निमोनिया, डिहायड्रेशन, हायपोथर्मिया प्रतिबंध, संसर्ग प्रतिबंध, विशेष स्तनपान, जन्मानंतरची काळजी, लसीकरण व संदर्भ सेवा. इ. सेवा या कक्षा मार्फत देण्यात येतात.

वर्ष	दाखल बालके	सुधारणा झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	४९८५६	३८२९७	रु. ४३०.००/-
२०१६-१७	५०३७३	३९२९८	रु. ३६०.००/-
२०१७-१८	५४८९९	४३८५५	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५४९७४	४३९७४	रु. ४९०.००/-
२०१९-२०	५७०३४	४५७०९	रु. ५४५.००/-
२०२०-२१	४५२३३	३५९९२	रु. ७०४.६९/-
२०२१-२२	५२६४५	४२०७७	रु. ६९८.५५/-
२०२२-२३	६४०५९	५२९२९	रु. ७७५.००/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर २३ अखेर)	३४८३३	२८२६९	रु. ७८५.००/-

बालमृत्यु अन्वेषण Child Death Audit - (CDA) :-

राज्यात होणाऱ्या अर्भक व बालमृत्युचे अन्वेषण वैद्यकीय अधिकारी

यांचेमार्फत करण्यात येते. बालमृत्यु अन्वेषणामुळे कोणत्या आजार अथवा रोगांमुळे बालमृत्यु होतात याची माहिती मिळते.

वर्ष	अन्वेषण केलेले बालमृत्यु	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखत)
२०१५-१६	१०५७९	रु. १३.८० लक्ष
२०१६-१७	१४३६८	रु. १७.०० लक्ष
२०१७-१८	१३७७२	रु. ३०.०० लक्ष
२०१८-१९	१५४२४	रु. ३२.०० लक्ष
२०१९-२०	१४२०८	रु. ३२.०० लक्ष
२०२०-२१	१३३५७	रु. ३२.०० लक्ष
२०२१-२२	१२३९५	रु. ३२.०० लक्ष
२०२२-२३	१७१५०	रु. ४५.७५ लक्ष
२०२३-२४ (सप्टेंबर २०२३ अखेर)	६०२५	रु. ४५.७५ लक्ष

जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' मोहीम (De-worming & Vitamin 'A' Drive) :---

वर्षातून दोनवेळा जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' मोहीम राज्यातील सर्व

जिल्हयातील ग्रामिण व शहरी भागात एकाच वेळी राबविण्यात येते. या मोहिमेत ९ महिने ते ५ वर्ष वयोगटातील बालकांना जिवनसत्व 'अ' व १ ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकांना जंतनाशक औषध देण्यात येते.

वर्ष	जंतनाशक मोहीम			जिवनसत्व 'अ' मोहीम		
	अपेक्षित लाभार्थी	झालेले काम	टक्केवारी	अपेक्षित लाभार्थी	झालेले काम	टक्केवारी
२०१५ (एप्रिल २०१५)	३१६१०६३	२४२४८४३	७७	७९९७२९८	७०४७३६०	८८
२०१५ (नोव्हेंबर २०१५)	८२२८९४६	७१५७६७१	८७	७१९४९०९	६७२३०८०	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (ऑगस्ट १६) व जंतनाशक मोहिम (सप्टेंबर १६)	५९४०४३२	५०२६१६९	८५	७८३२८३२	७२८०९७५	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (फेब्रु.१७) व जंतनाशक मोहिम (फेब्रु. १७)	१९५७८९३५	१७५७५४३०	९०	८३४७११३	७७७७३१९	९३
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १७)	२१६३६८१६	१९२८११८६	८९	७७७२१५९	६९१५०७३	८९
जिवनसत्व अ मोहिम (नोव्हें १७)						
जंतनाशक मोहिम (फेब्रुवारी १८)	२२२२१४९७	२०३३८७०२	९२	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १८)	२१७०२२५१	१९६७७६३३	९१	८३८१७७२	७८२७०८०	९३
जंतनाशक मोहिम (फेब्रुवारी १९)	२२६०८४८०	२०९४७२६४	९३	-	-	-
जिवनसत्व अ मोहिम (मार्च १९)				८७४८२२३	७९५९५३९	९१
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १९)	१८७२४६०७	१७८७७३६४	९५	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (मार्च २१)	२०६३१४२७	१८६४६१०६	९०	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (सप्टेंबर २१)	२२१३५१२७	१९९१२७७७	९०	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (एप्रिल २२)	२५४३७९८२	२४१७५७३५	९५	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (ऑक्टो. २२)	२६४३७३७१	२५३२५८८४	९६	-	-	-

वर्षानिहाय मंजूर अनुदान

वर्ष	मंजूर अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	रु. ४०.१८/-
२०१६-१७	रु. ४०.०२/-
२०१७-१८	रु. ५८.०४/-
२०१८-१९	रु. ५८.०४/-
२०१९-२०	रु. २८.००/-
२०२०-२१	रु. ६०.१४/-
२०२१-२२	रु. ६०.१४/-
२०२२-२३	रु. ३२०.१५/-
२०२३-२४ (माहे सप्टें. २३ अखेर)	रु. ३२०.१५/-

● नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (New Born Stabilization Unit) (NBSU)-

स्थिरीकरण कक्ष हे आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (Special New Born Care Unit-SNCU) आहे, जे पेरीफेरीतील नवजात शिशुंना सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्थापित करण्यात आले आहेत. याची स्थापना पहिली संदर्भ सेवा कक्ष आणि गावपातळीवरील आरोग्य केंद्रामध्ये करण्यात आली आहे. यामध्ये Resuscitaion नवजात शिशुला उब मिळण्यासाठी, कांगारू मदर केअर, विविध प्रकारच्या संसर्ग पासून संरक्षण, नवजात शिशुच्या नाळेची विशेष काळजी व स्तनपानाची लवकर सुरुवात, ऑक्सीजन साह्य सेवा जसे की, ऑक्सीजन, सलाईन (IV Fluid) विशेष महत्वाच्या तपासण्या करण्याची सोय जसे की, रक्तदान तपासणे आणि संदर्भ सेवांचा समावेश आहे. २०० एनबीएसयु पुर्ण राज्यात निर्माण करण्यात आले आहेत.

नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (NBSU)		
वर्षे	दाखल करून उपचार केलेली बालके	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२७२५१	रु. ८३.००/-
२०१८-१९	१४३६७	रु. ९०.००/-
२०१९-२०	२६१९७	रु. ९०.००/-
२०२०-२१	२१८१९	रु. ९६.५०/-
२०२१-२२	२०११९	रु. १०१.००/-
२०२२-२३	२७४३५	रु. १०२.५०/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर २३ अखेर)	१३६२१	रु. १०२.५०/-

● आरोग्य संस्थामध्ये कांगारू मदर केअर पद्धीचा वापर-

सर्व विशेष नवजात शिशु काळजी कक्ष (SNCU) मधील डॉक्टर व स्टाफ नर्स यांना कांगारू मदर केअर बाबतचे सविस्तर प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे. सर्व संस्थाना विशेष खुर्च्या वितरीत करण्यात आलेल्या आहेत जेणे करून प्रत्येक कमी दिवसाच्या व कमी जन्मतः वजनाच्या शिशुंच्या माता व काळजी वाहक हे बाळास कांगारू मदर केअर देऊ शकतील.

कांगारू मदर केअर देण्यात आलेली बालके

वर्षे	रुग्णालय दाखल बालकांपैकी कांगारू मदर केअर देण्यात आलेली बालके	पाठपूरावा करण्यात आलेल्या बालकांपैकी कांगारू मदर केअर देण्यात आलेली बालके	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१९७९३	१४०५८	रु. १५.७५/-
२०१८-१९	२५६०२	१९६०७	रु. १५.७५/-
२०१९-२०	२३६७४	२०००५	रु. २६.२५/-
२०२०-२१	१७३६७	१७७२१	रु. २३.७५/-
२०२१-२२	२८६३१	१९३८२	रु. २४.३५/-
२०२२-२३	३४२७६	२४१६५	रु. २५.००/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर २०२३ अखेर)	१७३३५	११८७९	रु. २५.००/-

● अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)- केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचना नुसार अतिसारामुळे होणारे मृत्यू शून्य करणे हे उद्दिष्ट समोर ठेवून गेल्याच दोन वर्षांपासून जुलै महिन्यात अतिसार नियंत्रण पंधरवडा

राबविला जातो. या पंधरवड्या अंतर्गत ज्या घरांमध्ये ५ वर्षाखालील बालके आहेत त्यांना ओआरएसचे पाकिट आशा कार्यकर्तीमार्फत देण्यात येते. प्रत्येक अंगणवाडी ते जिल्हा रुग्णालयापर्यंत ओआरटी कॉर्नर स्थापन करण्यात आले आहेत.

अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)

वर्षे	आशांमार्फत देण्यात आलेल्या ओआरएस पाकिटांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२४४४७००	रु. ८१४.२८/-
२०१८-१९	४१७०४५८	रु. ६६६.६८/-
२०१९-२०	५२६७००१	रु. १०३३.००/-
२०२०-२१	४५३३६६८	रु. ४०१.७५/-
२०२१-२२	६६८६४६४	रु. ८११.१५/-
२०२२-२३	७५००९५२	रु. ५२५.४८/-
२०२३-२४ (माहे सप्टें. २३ अखेर)	-	रु. ५००.४८/-

● मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA) -

“मा” हा स्तनपानाविषयी मातेला, वडिलांना तसेच कुटुंबियांना योग्य माहिती पुरविण्यासाठी तसेच स्तनपान सक्षम असे वातावरण तयार करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण या विभागाचा हा एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे.

या कार्यक्रमाचे मुख्य २ उद्दिष्ट आहे की, जन्मानंतर बालकाला २४ तासाचे आत स्तनपान मिळाले पाहिजे. तसेच जन्मानंतर सहा महिने फक्त स्तनपान प्रोत्साहन द्यावे व वयाचे २ वर्षांपर्यंत स्तनपानासोबत पोषक आहार देण्यात यावा.

या कार्यक्रमांतर्गत प्रचार व प्रसिध्दी, स्तनदान व गरोदर मातांसाठी आशांमार्फत घेण्यात येणाऱ्या माता बैठका, आरोग्य कर्मचाऱ्यांना स्तनपान व शिशुपोषणाचे प्रशिक्षण, सनियंत्रण व मुल्यमापन, सर्व आरोग्य संस्थांचे शिशु मैत्रीकरण इ. उपक्रम राबविले जातात.

● माता बैठका :-

“मा” कार्यक्रमाचा एक घटक म्हणजेच आशांद्वारे घेण्यात येणाऱ्या माता बैठका. या बैठकीमध्ये आशांनी स्तनपानाविषयी व पुरक आहारा विषयी मातांना प्रात्यक्षिकांसह माहिती देण्यात येते.

मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA)

वर्षे	घेण्यात आलेल्या माता बैठकांची संख्या	बैठकीस उपस्थित असलेल्या गरोदर व स्तनदा मातांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	४८२२४८	४१६९३२१	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५७८२८८	५५११६१२	रु. ३६३.२७/-
२०१९-२०	११४६९९४	७७४७४४७	रु. ३७७.२०/-
२०२०-२१	१४७१३८५	७४१२८४७	रु. २६३.३५/-
२०२१-२२	२५७०२७५	१२५८३८२०	रु. ३३३.१०/-
२०२२-२३	१९७३४६४	१०११६६११	रु. ४१९.२८/-
२०२३-२४ (माहे सप्टें. २३ अखेर)	१०२०८८६	५०२६१८८	रु. ४७२.३८/-

● **अॅनिमिया मुक्त भारत -**

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार ६ महिने ते ५९ महिने या वयोगटातील आणि ५ वर्षे ते ९ वर्षे वयोगटातील बालकांना आयर्न फॉलिक अॅसिड पुरक औषधी आणि जंतनाशक औषधी राज्यभरात देण्यात येत आहे. ६ महिने ते ५९ महिन्यातील बालकांना आठवड्यातून दोनदा आयएएफ सिरप आणि ५ वर्षे ते ९ वर्षांच्या बालकांना आठवड्यातून एकदा आयएएफ टॅबलेट (गुलाबी गोळी) तसेच वर्षातून दोनदा १ ते १९ वर्षातील बालकांना जंतनाशक औषधी देणे हा या योजनेचा भाग आहे. अॅनिमिया मुक्त भारत या कार्यक्रमांतर्गत योग्य प्रकारे सर्व वयोगटातील रक्त क्षयाचा शोध घेऊन उपचार देण्यात येते. याबाबत सविस्तर मार्गदर्शक सूचना सर्व जिल्ह्यांना पाठविल्या आहेत. सन २०२३-२४ पीआयपी मध्ये एकूण ५१९८.९३ लक्ष अनुदान मंजूर आहे.

● **सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मतः कमी वजनाची बालके**

यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन : जोखीमग्रस्त कार्यक्षेत्रातील बालकांचा पाठापुरावा होणे अत्यंत आवश्यक आहे. राज्यातील ३५ आदिवासी तालुके जोखीमग्रस्त आहेत. पावसाळ्यामध्ये या मधील काही भागांचा संपर्क तुटतो. दळणवळणा अभावी तातडीने आरोग्य सुविधा व संदर्भ सेवा उपलब्ध करून देण्यामध्ये अडचण निर्माण होते. पावसाळ्यामध्ये सदर कार्यक्षेत्रात आजाराचे व बालमृत्यूचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. यामध्ये अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सिस ही कारणे प्रामुख्याने दिसून येतात.

त्या अनुषंगाने ० ते २ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सिस या आजारांचे व्यवस्थापनेसाठी आशांमार्फत अॅन्टीबायोटिक देण्यात येऊन व्यवस्थापन करण्यात येत आहे.

सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मतः कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन		
वर्षे	आशांमार्फत उपचार करण्यात आलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१०७३८	—
२०१८-१९	२२१४१	रु. १९.२०/-
२०१९-२०	१९६९२	रु. १९.२०/-
२०२०-२१	२५५२६	रु. १९.२०/-
२०२१-२२	१७४४८	रु. १९.२०/-
२०२२-२३	१४९९३	रु. ८४.००/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर २३ अखेर)	६९३४	रु. ८४.००/-

Social Awareness & Action To Neutralize Pneumonia Successfully (SAANS)

बालकांमध्ये होणाऱ्या न्युमोनियाची आकडेवारी पाहिली असता दर वर्षी भारतात १.४० लक्ष पाच वर्षाखालील बालमृत्यु हे न्युमोनियाने होतात. एकूण बालमृत्युच्या संख्येमध्ये १५ टक्के बालमृत्यु हे न्युमोनियामुळे होतात. पाच वर्षाखालील बाल मृत्यूचे प्रमाण विशेषतः न्युमोनिया मुळे होणार बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी SAANS Initiative हा कार्यक्रम

राबविण्यात येत आहे. यामध्ये न्युमोनियापासून बचाव, प्रतिबंध व उपचार करण्यासाठी (PPT Approach) या त्रिसूत्रीद्वारे सामाजिक स्तरीय व आरोग्य संस्था स्तरीय व्यवस्थापन करण्यात येते. सन २०२३-२४ पीआयपी मध्ये एकूण रु. ८६२.२८ लक्ष अनुदान मंजूर आहे.

८. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

प्रस्तावना -

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम हा मुलांच्या आरोग्याचे संवर्धन व विकास साधण्यासाठी उचललेले अत्यंत महत्वपूर्ण पाऊल आहे. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून बालकांच्या आरोग्याची तपासणी व त्यांच्यात आढळणाऱ्या आजारांना वेळीच पायबंध घालणे हा मुख्य उद्देश समोर ठेवण्यात आला आहे. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमा अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढणाऱ्या जन्मतः व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते मुळे होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम या कार्यक्रमाचा लाभ राज्यातील ० ते १८ वर्ष वयोगटातील जवळपास २ कोटी मुलांना होत आहे. अंगणवाडीस्तरावर ० ते ६ वर्ष वयोगटातील मुलांची वर्षातून २ वेळेस होणारी आरोग्य तपासणी हा या कार्यक्रमाचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. या व्यतिरिक्त शासकीय व निमशासकीय शाळेतील ६ ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांनाही या आरोग्य तपासणी कार्यक्रमाचा लाभ होणार आहे. सदर आरोग्य तपासणी दरम्यान आढळून आलेल्या आरोग्य विषयक समस्या/अडचणीसाठी योग्य ती सदर सेवा व सर्व प्रकारचे वैद्यकिय व शल्य चिकित्सक उपचार पुरविण्यात येतात.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची पथके प्रत्येक तालुक्यात नियुक्त करण्यात आलेली आहेत. सदर पथकाचे मुख्यालय, ग्रामीण रुग्णालये किंवा संबंधित उपजिल्हा रुग्णालय हे आहे.

महाराष्ट्रात राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत एकूण ११९६ पथके सन २०२२-२३ च्या पीआयपीमध्ये मंजूर करण्यात आलेली आहेत. यापैकी १११० पथके महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी भागासाठी (बृहन्मुंबई वगळता) कार्यरत आहेत. बृहन्मुंबईमध्ये ५५ पथके कार्यरत आहेत. तसेच ३१ पथके आदिवासी जिल्ह्यांमधील आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांची तपासणी करण्यासाठी कार्यरत आहेत.

District Early intervention Center (DEIC) हा अत्यंत महत्वाकक्षी प्रकल्प असून राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील अंगणवाडी स्तर आणि शाळास्तरांवरून संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक स्थितीचा विकास आणि उपचार करणेसाठी राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये कार्यान्वित करण्यात आलेली आहेत.

प्रत्येक डिईआयसी अंतर्गत एकूण १४ अधिकारी आणि कर्मचारी कार्यरत आहेत. यामध्ये डिईआयसी व्यवस्थापक, बालरोग तज्ञ, वैद्यकीय अधिकारी, दंतचिकित्सक, भौतिकोपचार तज्ञ, व्यवसायोपचार तज्ञ, ध्वनी विशेषज्ञ आणि भाषण तज्ञ, मानसोपचार तज्ञ, नेत्रतज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ता, विशेष शिक्षक, प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, डेटा एंट्री ऑपरेटर आणि आरोग्य परिचारीका इत्यादी पदांचा समावेश आहे. या केंद्रामध्ये संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांना विविध तज्ञांमार्फत उपचार देवून त्या बालकांचे बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक स्थितीचा विकास साधला जातो.

अंगणवाडी तपासणी अहवाल.

वर्ष	फेज	अंगणवाडी उद्दिष्ट	तपासलेल्या अंगणवाडीची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या अंगणवाडीची टक्केवारी	अंगणवाडी बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या बालकांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या बालकांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	फेज-१	१०४४७९	१०२९१९	९९%	७५५८६३०	६४४८४४३	८५%
	फेज-२	१०२६२३	१०१२४७	९९%	७४०४८१८	६५९९९२६	८९%
२०१६-२०१७	फेज-१	१०३१५८	१०१५८०	९८%	७३५२०००	६४९२६३८	८८%
	फेज-२	१०४४३५	१०२५८३	९८%	७३१३३३३	६५५८३०१	९०%
२०१७-२०१८	फेज-१	१०३३४४	९८०२९	९५%	७२७४५४३	६२२०४९८	८६%
	फेज-२	१०३२९९	१०१७९०	९९%	७३४०१८७	६६४०८००	९०%
२०१८-२०१९	फेज-१	१०३७१०	१०१६४७	९८%	७०९५९४०	६३५५३१६	९०%
	फेज-२	१०३७७७	१०३०३७	९९%	७०३५३७६	६४७१२६७	९२%
२०१९-२०२०	फेज-१	१०३२१६	१०१०६३	९८%	६९८८२२३	६२९१९३२	९०%
	फेज-२	१०३३०३	९६५६५	९३%	८०४५०६७	७१०८०२७	८८%
२०२०-२०२१*	फेज-१	०	०	०	०	०	०
	फेज-२	०	०	०	०	०	०
२०२१-२०२२	फेज-१	१०४२४१	३८८३९	३७%	६९६४१५२	२०२०३१०	२९%
	फेज-२	१०४१२५	९३१८८	८९%	६९५१८३१	५५७०३९९	८०%
२०२२-२०२३	फेज-१	१०९६४३	१०७०५२	९८%	७४६९०५४	६७०४२५५	९०%
	फेज-२	११०२५०	१०९९३१	१००%	७४६७००९	६९७३४१६	९३%
२०२३-२०२४ (सप्टेंबर अखेर)	फेज-१	१११४७२	१००४६९	९०%	७६८१८९७	६३५५२७९	८६%

* टीप : कोविड संसर्गजन्य परिस्थिती

शाळा तपासणी अहवाल -

वर्ष	शाळा तपासणी उद्दिष्ट	तपासलेल्या शाळांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या शाळांची टक्केवारी	शाळेतील बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	८४४१९	८३९८२	९९%	१३१६४९८९	१२३८४९७१	९४%
२०१६-२०१७	८४८२८	८४१२०	९९%	१३११५४५२	१२३८३५००	९४%
२०१७-२०१८	८५४७३	८४८०४	९९%	१२१३५६७७	११४२४०१२	९४%
२०१८-२०१९	८४४३७	८३८१०	९९%	१२७६२६५८	१२१२४४२८	९५%
२०१९-२०२०	८५३८६	८३०३४	९७%	१२२४३७५३	११३९६९५१	९३%
२०२०-२०२१	७८३५४	१८६८५	२४%	११४४४७६२	२४१२४७३	२१%
२०२१-२०२२	७९१०४	९४६१	१२%	११७७७७४३	१०५०८९४	९%
२०२२-२०२३	८६५७०	८६२४७	१००%	१२७६८३१६	१२२०३८०८	९६%
२०२३-२०२४ (सप्टेंबर अखेर)	८५७४६	३०६९१	३६%	१२७८९८६८	४६२६७३८	३६%

संदर्भसेवा शिबीरे अहवाल -

वर्ष	० ते ६ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पुर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी	६ ते १८ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी
२०१५-२०१६	४४६१४	३८३६१	८६%	९०६१८	८३३१७	९२%
२०१६-२०१७	४०२५८	३६६२४	९१%	९१६०१	८६७२३	९५%
२०१७-२०१८	३८२११	३२५२०	८५%	११२९६२	९९५९५	८८%
२०१८-२०१९	७८२८७	७३४४९	९४%	१८८२२५	१७६८१९	९३%
२०१९-२०२०	१८२८३४	१६९०२७	९४.५%	३६००६९	३३४५३७	९३%
२०२०-२०२१*	९३४३	७४४९	८०%	५८३४७	५१२९४	८८%
२०२१-२०२२	४५६७८	३१६७३	६९%	१७९९९	१४१५६	७९%
२०२२-२०२३	२०४९७४	२००५४३	९८%	४३४०१०	४२४१८२	९८%
२०२३-२०२४ (सप्टेंबर अखेर)	१६६४३५	१५९३२२८	९६%	२१२३००	१९०५३२	९०%

हृदय शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	हृदय शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	३८१६	२६०२	६८%
२०१६-२०१७	३२३४	२१४३	६६%
२०१७-२०१८	२९०१	१८३६	६३%
२०१८-२०१९	१८९४	१२१९	६४%
२०१९-२०२०	१७८१	११७२	६६%
२०२०-२०२१	६९	४८	७०%
२०२१-२०२२	५३६	४१६	७८%
२०२२-२०२३	४१६१	३८३९	८५%
२०२३-२०२४ (सप्टेंबर २०२३ अखेर)	१६८२	१५५५	९२%

इतर शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	इतर शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१५-१६	१९११२	१६१९४	८५%
२०१६-१७	१५७७३	१३७४४	८७%
२०१७-१८	१५२५५	१३४००	८८%
२०१८-१९	९२४९	८०३०	८७%
२०१९-२०	१०५७०	९४३५	८९%
२०२०-२१	६१	६१	१००%
२०२१-२२	१४९४	१३६७	९१%
२०२२-२३	३०७३४	३०२६९	९८%
२०२२-२३ (सप्टेंबर अखेर)	१२६४३	१२३०९	९७%

वर्षानिहाय अर्थसंकल्प

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (रुपये लाखात)
२०१५-१६	रु. ३३१३.००/-
२०१६-१७	रु. ४१६८.००/-
२०१७-१८	रु. ४२५१.००/-
२०१८-१९	रु. ३१५८.२३/-
२०१९-२०	रु. ४५९०.७१/-
२०२०-२१	रु. ८३१४.४७/-
२०२१-२२	रु. ७७९८.८०/-
२०२२-२३	रु. १०३३६.१८/-
२०२३-२४	रु. ६६७२.२४/-

९. नियमित लसीकरण कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

• बालमृत्यू व बालकामधील आजाराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी बालकांचे योग्य वयात संपूर्ण लसीकरण करणे ही अत्यंत सोपी कमी खर्चाची पण अत्यंत प्रभावी उपाययोजना आहे.

• बालकामधील क्षयरोग, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमाफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, पोलिओ, कावीळ, गोवर व रुबेला या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

• सदर कार्यक्रमांतर्गत बीसीजी लस क्षयरोगाकरीता, डीपीटी लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला या आजारांकरिता, पोलीओ लस पोलीओ आजाराकरीता गोवर-रुबेला लस गोवर व रुबेला आजाराकरीता, हिपॅटायटिस बी लस काविळ आजाराकरिता व पेंटाव्हॅलेंट लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, व काविळ या आजारांकरिता प्रतिबंधात्मक साधन म्हणून उपयोगात आणल्या जातात.

• लसीकरण कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी. सिरिंज यांचा पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो.

• सर्व आरोग्य संस्थामध्ये तसेच बाह्यसंपर्क कार्यक्षेत्रात लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसीची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसीची वाहतुक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

• जापनिज एन्सेफेलायटीस लस ही जापनिज एन्सेफेलायटीस या आजाराच्या प्रतिबंधाकरिता या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

• राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पेंटाव्हॅलेंट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, व काविळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

पोलीओ निर्मूलन कार्यक्रम :-

पोलीओ रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी राज्यात सन १९९५ पासून पल्स पोलीओ लसीकरण मोहिम राबविण्यात येत आहे.

या मोहिमेमध्ये ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांना पोलीओची अतिरिक्त मात्रा पुर्वीचा लसीकरणाचा इतिहास विचारात न घेता देण्यात येते.

ग्लोबल कमिशन फॉर द सर्टिफिकेशन ऑफ पोलिओमायलीटीस ईरॅडीकेशन, यांनी दिनांक २० सप्टेंबर २०१५ रोजी जग पोलिओ व्हायरस-वाईल्ड टाईप-२ पासून मुक्त झाल्याचे प्रमाणित केले आहे.

दि. २७ मार्च २०१४ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश पोलिओ मुक्त असल्याचे प्रमाणित केले आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने घोषित केलेल्या पोलिओ ईरॅडीकेशन अॅण्ड एंडगेम स्ट्रॅटेजी प्लॅन (२०१३-१८) नुसार संपूर्ण भारताचा तसेच महाराष्ट्रात कार्यवाही सुरु करण्यात आली असून त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

• tOPV चा समावेश असलेली शेवटची पल्स पोलिओ मोहिम दि. १७ जानेवारी १६ व २१ फेब्रुवारी २०१६ दरम्यान राबविण्यात आली आहे.

• केंद्र शासनाच्या सुचनेनुसार दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून नियमित लसीकरणास देण्यात येणारी tOPV लस बंद करण्यात आली असून bOPV लस सुरु करण्यात आली आहे.

• दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे.

• दि. ३१ जानेवारी २०२१ रोजी राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहिम राबविण्यात आली.

• सन २०२१-२२ मध्ये राज्यात राष्ट्रीय पल्स पोलिओ मोहिम २७ फेब्रुवारी, २०२२ रोजी राबविण्यात आली.

रोटा व्हायरस लस

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमनजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकांमध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजारी किंवा मृत्युमुखी पडतात. रोटा व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्याने होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटा व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटा व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

राष्ट्रीय लसीकरण कार्यक्रम अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात रोटा व्हायरस संक्रमणामुळे होणारे मृत्यू टाळण्याकरीता रोटा व्हायरस लसीचा समावेश करण्यात आला असून त्याबाबतचे प्रशिक्षण व लस पुरवठा राज्यभरात करण्यात आलेला आहे.

सध्या राज्यामध्ये पुरविण्यात आलेली रोटा व्हायरस लस गोठवून सुकवलेली तोंडावाटे देण्याची लस आहे. ती दोन मात्रांच्या (एक मात्रा २.५ मि.ली) व्हायरलमध्ये पुरविली जाते.

ही लस नियमित लसीकरण वेळापत्रकानुसार (Schedule) वयाच्या सहाव्या, दहाव्या व चौदाव्या आठवड्यामध्ये तोंडावाटे ओरल सिरिंजेसने देण्यात येणार आहे.

टीडी - TD

धनुर्वात प्रतिबंध लस (टीटी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्प (टीडी-Td) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झाल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diphteria) देण्यात येईल.

विशेष मिशन इंद्रधनुष - ५.०

विशेष मिशन इंद्रधनुष अभियान अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात सर्व जिल्हे व सर्व महानगरपालिकेत ऑगस्ट, सप्टेंबर व ऑक्टोबर २०२३ या महिन्यात राबविण्यात आलेली आहे.

पहिला टप्पा - ७ ऑगस्ट ते १२ ऑगस्ट २०२३

दुसरा टप्पा - ११ सप्टेंबर ते १६ सप्टेंबर २०२३

तिसरा टप्पा - १ ऑक्टोबर ते १४ ऑक्टोबर २०२३

हि मोहिम ६ कामकाजाच्या दिवशी नियमित लसीकरणाचे दिवस धरून राबविण्यात आलेली आहे.

विशेष मिशन इंद्रधनुष - ५.० च्या झालेल्या कामाचा तक्ता.

IMI 5.0 Performance of State Summary									
Round	Target Session	Held Session	%	Target Children (0.2)	Perf	%	Target PW	Perf	%
ऑगस्ट-२०२३	३०२८१	३०१९६	१००	२७९९९०	२८६१८४	१०२	६४०४३	५८९७८	९२
सप्टेंबर-२०२३	२३९८२	२६९५२	११२	२५६२६२	२५८२८५	१०१	४४८६०	५०६०८	११३
ऑक्टोबर-२०२३	२६९१०	२६०८२	९७	२६९३५५	२५३०१७	९४	५१५००	५२७४२	१०२
एकुण	८११७३	८३२३०	१०३	८०५६०७	७९७४८६	९९	१६०४०३	१६२३२८	१०१

न्यूमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन - (PCV)

मुलांना न्यूमोकोकल आजारांपासून सुरक्षित ठेवण्याकरीता सार्वत्रिक लसीकरण मोहिमेत न्यूमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV) लसीचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात माहे जुलै २०२१ पासून मुलांना लस देण्यास सुरुवात झाली आहे. लसीकरणासाठी येणाऱ्या ६ व्या आठवड्याच्या बाळांना PCV चा पहिला डोस दिला जातो. दुसरा डोस वयाच्या १४ व्या आठवड्यात दिला जातो. व वयाची नऊ महिने पूर्ण झालेल्या बाळाला PCV चा बुस्टर डोस देण्यात येतो.

वर्षनिहाय अनुदान तक्ता (राष्ट्रीय आरोग्य अभियान)

वर्षनिहाय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान	
वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (रुपये लाखात)
२०१८-१९	रु. ७५२४.८४ /-
२०१९-२०	रु. ७२९५.७९ /-
२०२०-२१	रु. ९९८७.३८/-
२०२१-२२	रु. ५२२४.५८/-
२०२२-२३	रु. १०६९७.७२/-
२०२३-२४ (माहे ऑक्टोबर २०२३ अखेर पर्यंत)	रु. १४०३८.७५/-

नियमित लसिकरण कार्यक्रमांतर्गत झालेले काम (लाभार्थ्यांची संख्या लाखात)

लस	२०२१-२२			२०२२-२३			२०२३-२४		
	लक्ष्य	साध्य	टक्के	लक्ष्य	साध्य	टक्के	लक्ष्य	साध्य (ऑक्टो. २३ प.)	टक्के
पोलिओ ० डोस	१९३२५५५	१७६३३०८	९१	१९२७४८०	१७९८३९१	९३	१११०८४८	८०८४५०	७३
काविल ब- जन्मतः	१९३२५५५	१३८६२६७	७२	१९२७४८०	१४९६८६५	७८	१११०८४८	५१७०४१	४७
बी.सी.जी	१९३२५५५	१८७२९२७	९७	१९२७४८०	१९३६५९४	१००	१११०८४८	९९४९६७	८९
पेंटाव्हायलन्ट ३	१९३२५५५	१८८१०१८	९७	१९२७४८०	१९५९२४२	१०२	१११०८४८	१०१०२४०	९१
पोलिओ-३	१९३२५५५	१८८१५१७	९७	१९२७४८०	१९५७१५८	१०२	१११०८४८	१००९४५८	९१
रोटा व्हायरस -३	१९३२५५५	१७१७५८१	८९	१९२७४८०	१९५६९९२	१०२	१११०८४८	१९४२९९	७५
जे. ई.	२९२०२९	२७८५१३	९५	४४४७४०	४३९९९४	९९	२५७६८४	१००६०२९	९१
गोवर रुबेला	१९३५५५५	१८५५३०३	९६	१९२७४८०	१९६७०६३	१०२	१११०८४८	१०४०५३९	९४
घटसर्प डांग्या खोकला धनुर्वात (डीपीटी) -बुस्टर	१८९५७८१	१८०९३४८	९५	१८९४१४८	१८८८७६३	१००	१०९३४२१	१०१७८६४	९३
पोलिओ - बुस्टर	१८९५७८१	१८०७६४१	९५	१८९४१४८	१८८६७४७	१००	१०९३४२१	१०१७३०६	९३
डीपीटी (५ वर्षे)	१८९५७८१	१५७४००६	८३	२१०३५२०	१७२०८९९	८२	१२६८६५१	८२६६४०	६५
टी.डी (१० वर्षे)	२६०७५०९	१५४०८१२	५९	२१९५९१०	१५७६६६३	७२	१२९०८६१	६२२०२७	४८
टी.डी (१६ वर्षे)	२३५९१७५	१४४५४८८	६१	२३७५२९०	१५१५५६६	६४	१४७६११३	५५९८८५	३८
टी.डी (गरोदर माता)	२१०३८३७	१९९६५१२८	९५	२१२०२२८	१९८७०६५	९४	१२३४१५३	१०४८८००	८५
पीसीव्ही (पहिला डोस)	१९३२५५५	६५६८९१	५०	१९२७४८०	१७१३०७९	८९	१११०८४८	९७९८४६	८८
पीसीव्ही (दुसरा डोस)	१९३२५५५	७२२९००	३७	१९२७४८०	१६८८३६०	८८	१११०८४८	१००३४२४	९०
पीसीव्ही (बुस्टर)	१९३२५५५	११०५६०	६	१९२७४८०	१४७७८१६	७७	१११०८४८	१०१२८०२	९१

राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहीमेअंतर्गत झालेले काम

वर्ष	पोलिओ दिनांक	पोलिओ डोस दिलेले लाभार्थी			जिल्हे/ मनपा
		उद्दीष्ट	साध्य	टक्के	
२०१८	२८ जानेवारी २०१८	१२१६५५४१	१२१४७१३१	१००	सर्व
	११ मार्च २०१८	१२१३०३०७	१२०९८७७७	१००	सर्व
२०१९	१० मार्च २०१९	११६८५१०१	११७८९५७६	१०१	सर्व
२०२०	१९ जानेवारी २०२०	११७९८५१४	११७०३७७३	१००	सर्व
२०२१	३१ जानेवारी २०२१	११३८०५८४	११३७०४४३	१००	सर्व
२०२२	२७ फेब्रुवारी २०२२	११२१०६७३	१११३४०९६	९९	सर्व

उपराष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहीमेअंतर्गत झालेले काम

वर्ष	पोलिओ डोस दिनांक	पोलिओ डोस दिलेले लाभार्थी			जिल्हे/ मनपा
		उद्दीष्ट	साध्य	टक्के	
एसएनआयडी २०२१	२७ जून २०२१	२३३२९६३	२३००५०	९९	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), पालघर (४ ब्लॉक्स), रायगड (४ ब्लॉक्स), नाशिक (मालेगाव ब्लॉक्स) मनमाड जंक्शन.
	२६ सप्टेंबर २०२१	२४३३३२०	२३८०९३४	९८	महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, उल्हासनगर, भिवंडी, वसई विरार, मीराभाईदर, मालेगाव.
एसएनआयडी २०२२	१९ जून २०२२	२३६१२२६	२३१४१८३	९८	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), पालघर (४ ब्लॉक्स), रायगड (४ ब्लॉक्स), नाशिक (मालेगाव ब्लॉक्स) मनमाड जंक्शन.
	१९ सप्टेंबर २०२२	१७२९१७१	१६५२९३६	९६	महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, उल्हासनगर, भिवंडी, वसई विरार, मीराभाईदर, मालेगाव.
एसएनआयडी २०२३	२८ मे २०२३	१७३६९९५	१५९४६८९	९२	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, भिवंडी, मीराभाईदर.

१०. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग

राज्यामध्ये 'नो-स्कॉल्पेल व्हॅसेक्टॉमी' हे नवीन तंत्र पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रियेसाठी वापरण्यात येत आहे. प्रशिक्षित वैद्यकीय अधिकारी द्वारे 'नो-स्कॉल्पेल व्हॅसेक्टॉमी' शस्त्रक्रिया संबंधी शिबीराचे आयोजन करण्यात येत आहे. याबरोबर पुरुषांचा सक्रिय सहभाग मिळणेसाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.	वर्ष	पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया
	सद्यास्थितीत शासन परिपत्रक क्र. कुनिश - २००७/प्र.क्र. १९७/०७/कु.क. १, दिनांक २० डिसेंबर, २००७ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने निर्बिजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेण्याच्या व्यक्तींना त्यांच्या मजूरीची नुकसान भरपाई म्हणून रोख मोबदला व शस्त्रक्रियेच्या अनुषंगाने करावयाच्या खर्चासाठी प्रोत्साहनात्मक अनुदान देण्याची योजना चालू केलेली आहे. सदर योजनेसाठी पुरुष नसबंदी करून घेणाऱ्या लाभार्थ्यास केंद्रशासनाकडून रु. ११००/- व राज्यशासनाकडून रु. ३५१/- असे एकूण रु. १४५१/- दिले जातात. त्याशिवाय लाभार्थी स्वतःहून कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास प्रवृत्त झाला तर प्रवर्तकास देय असलेली रु. २००/- एवढी अधिक रक्कम लाभार्थ्यास देण्यात येते.	२०१४ - २०१५
२०१५ - २०१६		१४८२१
२०१६ - २०१७		१३९६८
२०१७ - २०१८		११५९२
२०१८ - २०१९		८६९८
२०१९ - २०२०		८९४३
२०२० - २०२१		५२९९
२०२१ - २०२२		७४१४
२०२२ - २०२३		९५११
२०२३ - २०२४ (माहे सप्टेंबर २०२३ पर्यंत)		२०८६

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्शक	वर्ष २०२० - २०२१			वर्ष २०२१ - २०२२			वर्ष २०२२ - २०२३			वर्ष २०२३-२०२४ (ऑक्टोबर-२०२३ अखेर)		
	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
पुरुष शास्त्रक्रिया	५००००	५२९९	११	५००००	७३८२	१५	५००००	९५११	१९	५००००	२०८६	४
निरोध वापरणारे संख्या	उद्दिष्ट नाही	२२९९०३	-	उद्दिष्ट नाही	२७५५४२	-	उद्दिष्ट नाही	२९६३१८	-	उद्दिष्ट नाही	८१२५४	-
एकुण शास्त्रक्रिया	५६५०००	२०९५१८	३७	५६५०००	२७७४०५	४९	५६५०००	३८०२३५	६७	५१००००	१३२९५५	२६

वर्ष	२०१९-२०२०	२०२०-२०२१	२०२१-२०२२	२०२२-२०२३	२०२३-२०२४
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)	रु. ५१५२.३४	रु. ४२४५.२०	रु. २३८५.८१	रु. ५०१८.२२	रु. ५०२३.५६

११. मोबदला

प्रास्ताविक :-

लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम १९५७ सालापासून राबविण्यात येत आहे. लोकसंख्या वाढ मर्यादित ठेवणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. या कार्यक्रमाचा भाग म्हणून निर्बीजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या लाभार्थिस श्शासन अनेक प्रकारे आर्थीक प्रोत्साहान देते निर्बीजीकरण शस्त्रक्रिया व तांबी बसवीने ह्या संबंधीच्या खर्चा मध्ये

आहार, वाहतुक, औषध, मलम पट्टी या सहाय्यभूत होणाऱ्या बाबीच्या खर्चाचे दर शासन निर्णय, सार्वजनीक आरोग्य विभाग क्रमांक कुनिशी/२००७/प्रक्र १९७/०७/कुक १ दिनांक १३ डिसेंबर २००७ रोजी शासनाने ठरवून दिलेले आहेत.

अ) शासकीय आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यावर द्यावयाचे आर्थिक लाभ (रूपयात) :-

खर्चाची बाब	पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त बीपीएल/ एससी/एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त दारिद्रय रेषेवरील लाभार्थ्यांसाठी)	शेरा
लाभार्थ्यांना मोबदला	रु. ११००/- (as per GOI+रु. ३५१ as per State Govt.)	रु. ६००/-	रु. २५०/-	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास जर लाभार्थी स्वतःहून प्रवृत्त झाल्यास प्रवर्तकास देय असलेली रक्कम लाभार्थ्यांस देण्यात यावी.
प्रवर्तक (प्रवृत्त व पाठपुरावा करणाऱ्यांसाठी)	रु. २००/-	रु. १५०/-	रु. १५०/-	
औषध व मलमपट्टी	रु. ५०/-	रु. १००/-	रु. १००/-	
तज्ञाची फी	रु. १००/-	रु. ७५/-	रु. ७५/-	
भूलतज्ञाची फी	-	रु. २५/-	रु. २५/-	
स्टाफ नर्स/ परिचारिका	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	
ओ. टी तज्ञ/मदतनीस	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	
श्रमपरिहार	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
शिबीर व्यवस्थापन	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
एकूण	रु. १५००/-	रु. १०००/-	रु. ६५०/-	

ब) शासन मान्य अशासकीय आरोग्य संस्थेस/स्वयंसेवी आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेसाठी
सदर संस्थांना द्यावयाचा आर्थिक लाभ :-

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेची पध्दत	संस्थांना द्यावयाची रक्कम	प्रवर्तक	एकूण
पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	१३००/-	२००/-	१५००/-
स्त्री नसबंदी फक्त बीपीएल/एससी/ एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	१३५०/-	१५०/-	१५००/-

१२. किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रम - मुले

प्रस्तावना :- राज्यातील किशोरवयीन मुला-मुलींची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २२ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा- कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला-मुलींसाठी अर्श हा कार्यक्रम आर.सी.एच भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट :-

● उद्देश -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यु, मातामृत्यु एकुण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूति काळात निर्माण होणा-या गुंतागुंतीबाबत काळजी.

● उद्दिष्ट -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

● अंमलबजावणी पध्दती :-

- सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.
- किशोरवयीन मुला - मुलींना ७३४ क्लिनिक मार्फत आरोग्या विषयी माहिती पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.

● WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.

- मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु. ६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे.

सेवा देणा-या आरोग्य संस्था :-

राज्यात ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे, त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०१३-१४ पासून राज्यातील ८ जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागातील मुलींना अशांमार्फत सॅनिटरी नॅपकिन माफक दरात पुरविल्या जातात. सदर योजना सन २०१८-१९ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत आशांमार्फत किशोरवयीन मुलींना आरोग्य शिक्षण देण्यात येते. सदर योजनेचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्फत केले जाते.

डब्लू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यांतील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ वी मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुला-मुलींना शाळेमार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना अंगणवाडी मार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकुण ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिक प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोर वयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या मुला - मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवर मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये अॅडोलेसेन्ट हेल्थ समुपदेशकाची नेमणूक केली आहे. छ. संभाजीनगर, जालना हिंगोली, बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली, पालघर, ठाणे, अहमदनगर, नाशिक, यवतमाळ व या १४ HPDs जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यातील क्लिनिकमध्ये

(H) 89-(Part-II)-M-6

जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशन हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्श समुपदेशक करतात.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रमा अंतर्गत संपुर्ण जिल्ह्यामध्ये सदर कार्यक्रमाचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केद्राद्वारे केले जाते तसेच तालूकास्तारावर तालुका आरोग्य अधिकारी व जिल्हास्तारावर जिल्हा आर.सी.एच अधिकारी यांच्या मार्फत या कार्यक्रमाचे नियंत्रण केले जाते. प्रा. आ. केद्राद्वारे या कार्यक्रमा अंतर्गत वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केंद्र, आशा, आरोग्य सेविका यांचे प्रशिक्षण झाले आहे.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम -

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनिकमध्ये या कार्यक्रमांतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनिकमार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, (आहार एन.सी. डी. मानसिक आरोग्य, आर.टी.आय., एस.टी.आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केले जाते. अर्श समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्या विषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजना (PMHS) :-

किशोर अवस्थेतील मुलींमध्ये शारिरिक, मानसिक, सामाजिक बदल होत असतात. यामध्ये मुख्यतः मासिक पाळी सुरु होणे या महत्वाच्या टप्प्याचा समावेश आहे मासिक पाळी सुरु होण्याचे वय १० ते १६ वर्षांपर्यंत असू शकते. मासिक पाळीविषयी मासिक पाळीमधील स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या दक्षतेबाबत असलेल्या अज्ञानामुळे किशोरवयीन मुलींना आरोग्य विषयक विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यासाठी केंद्र शासनाने सुचित केलेल्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार मासिक पाळीच्या वेळेस घ्यावयाच्या काळजीबाबत विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. ही योजना राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये १० ते १९ वर्षांच्या किशोरवयीन मुलींसाठी निश्चित करण्यात आलेली आहे. सदर योजना २०१३-१४ पासून ते २०१५-१६ पर्यंत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये धुळे, नंदुबार, अकोला, बुलढाणा, अमरावती, लातूर, बीड, सातारा राबविण्यात आली वर्ष २०१८-१९ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

● उद्देश :-

● ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींमध्ये मासिक पाळीमध्ये स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या काळजीबाबत जनजागृती करणे.

● ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींना अत्यल्प दारात सॅनिटरी नॅपकीन गावपातळीवर आशांमार्फत उपलब्ध करून देणे. सॅनिटरी नॅपकीनच्या वापरानंतर योग्य पध्दतीने त्याची विल्हेवाट लावणे.

३. वीकली आर्यन फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यु, बालमृत्यु व अर्भक मृत्यु कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकुण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरीक व बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-२०१३ वर्षांपासून राज्याने डब्लू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-

मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलीक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येतात. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे.

तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील Worm Infestation टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येतात. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या वाटप माहिम राबविण्यात येत आहे.

४. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलामुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) पौगंडावस्थेतील मुलां-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
- २) लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
- ३) लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.
- ४) किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाचे निर्देशांक निहाय झालेले कार्य खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुले (सन २०१८-१९)		मुले (एप्रिल १९ ते मार्च. २०)		मुले (सन २०२०-२१)		मुले (सन २०२१-२२)		मुले (सन २०२२-२३)		मुले (१ व २ त्रिमाही) (सन २०२३-२४) (एप्रिल २३ ते सप्टे. २३)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन झालेल्या मुले	१६८४२४	२१८२९९	१९९५८३	२४९७९४	१४०२३४	१८८०४१	१६२२४१	२१२४१०	२५१२४९	३००८२५	८५९२५	१०१२७४
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले	१६०२९४	२०३०२९	१८४२६१	२२६५३२	१३८३१७	१७५०८५	१५३४५१	१९६०७४	२४३८३८	२८१७९९	७९९३४	९३१६०
मासिक पाळीबाबत समस्या	०	०	०	०	०	०	०	०	२६८७६६	३४४८५६	९६७५७	१२७०१६
आर. टी. आय/एस. टी. आय	३०९८	७९९०	३१०१	७४२०	१८६७	४६६५	१३८३	३५३१	०	०	१४२८	२९२७
त्वचेबाबत समस्या	३१६८५	४३१८३	३३०८२	४४१५१	२३४४९	२९५२०	२९६००	३५८००	४२४५	९७६६	१४७२७	१७४५०
गरोदर माता नोंदणी	०	०	०	०	०	०	०	२९७३	४२९८३	५२२९१	०	०
लोहयुक्त गोळ्या	३७९१२	४२७५२	४७३७७	५३९०१	३५९७७	४२२३०	३००१४	३८६६३	०	०	१८५२५	२२३६७
निरोध	२६३	१११५९	१४०	८६१२	०	२७३२	०	५७९१	५८१४२	६६८६१	०	१६२६
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	७७५१	०	०
इ. सी. पी.	०	०	०	०	०	०	३७९०	४२७५	०	०	०	०
तांबी	०	०	०	०	०	०	१७५६६	२१७४१	०	०	०	०
लसीकरण	६०७७	६६९३	१३१३७	१४५१४	९७५८	१११५५	१४३३३	१६२७४	२१५४३	२३२५६	६२७९	६९५२
इतर	५६४७८	६५२२८	८७४२४	९७९३४	६७२७२	८४७८३	७८१२१	९६००७	११४९४६	१२११६६	३८९७५	४९८३८

वीकली आर्यन फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना.

महिना	अपेक्षितलाभार्थी	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुले)	टक्केवारी
सन २०१७-१८	४१५५२७१	२८२३३४८	६७.९५
सन २०१८-१९	४८७८८९७	३१७१९८१	६५.०१
सन २०१९-२०	५३४९०९३	२२९४७००	४२.९०
सन २०२०-२१	५१८८२२१	१४६६०८५	२८.२६
सन २०२१-२२	५२९६२५६	३०५७३१५	५७.७३
सन २०२२-२३	५२९२७७०	२३४३९१२	४४.२९
सन २०२३-२४ (एप्रिल ते सप्टेंबर)	५२९२७७०	१४६४६२	२.७७

पीअर एज्युकेटर्सची निवड

अ. क्र.	जिल्हा	सन २०१९-२० मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२०-२१ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२१-२२ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२२-२३ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२३-२४ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स
१	ठाणे	१६४२	१६८८	१७९०	१७९०	१७९०
२	पालघर	११८२	११२८	११२८	११२८	४९२८
३	नाशिक	४५४६	४६७२	४६७२	४६७२	४६७६
४	धुळे	८६०	८६०	९०४	१००४	४२१०
५	नंदुरबार	१४०५	१२६४	१३०१	४६८७	४२०६
६	जळगाव	३६४८	४१९७	४१९७	४१९७	७१९७
७	अहमदनगर	४११४	४११४	४१२५	४१२५	४११४
८	छ. संभाजीनगर	२१२३	१८३८	१७६८	१७६८	१९४५
९	जालना	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०
१०	हिंगोली	१०२१	११२०	१२८०	१२८०	११२०
११	बीड	३१०३	३१०२	३१०२	३१०२	३१०३
१२	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०	७४०८	७९०८
१३	यवतमाळ	४०८५	४१२०	४११८	४११८	४१४२
१४	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७	४४८०	४४८०
	एकुण	३६०८६	३७२६०	३७५४२	४६३७९	५५६३९

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चीत रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८-१९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९-२०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२०-२१	२०११.६२	९९१.२८	४९.२८
२०२१-२२	३३१२.५०	२८७८.२८	८६.८९
२०२२-२३	४६२८.७७	१०१३.०५	१६.९९
एप्रिल ते सप्टेंबर २०२३-२०२४	४५९४.४०	११३०.८५	२४.६१

१३. आर. सी. एच.- II अंतर्गत प्रशिक्षण उपक्रम

दर्जेदार आरोग्यसेवा प्रदान करण्यासाठी वैद्यकीय अधिकारी व सर्व आरोग्य कर्मचारी यांचे कौशल्य व ज्ञान वृद्धीगत करणे गरजेचे आहे. RMNCHA कार्यक्रमांतर्गत प्रजनन, माता नवजात बाल आणि किशोर आरोग्य आणि कुटुंबकल्याण कार्यक्रमांचे अंमलबजावणी करणे करीता प्रशिक्षण कार्यक्रम आवश्यक आहे.

आरसीएच फेज II कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश माता आणि बालमृत्यू आणि एकूण प्रजननक्षमता कमी करणे आहे. माता बालक आणि किशोरवयीन क्षेत्रात कार्यरत वैद्यकीय अधिकारी, विशेषज्ञ (OBGY, बालरोगतज्ञ) पॅराकेडिकल, MPW HA पुरुष, फार्मासिस्ट अधिकारी, स्टाफनर्स, ANM, LHV, ASHA यांचे ज्ञान आणि कौशल्ये सुधारण्यासाठी राज्याने महत्वाचे प्रशिक्षण घटक समाविष्ट केले आहेत. राज्यामध्ये आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र, जिल्हा प्रशिक्षण संघ, रुग्णालय प्रशिक्षण केंद्र, महिला रुग्णालय, वैद्यकीय महाविद्यालये इत्यादीद्वारे प्रशिक्षण आयोजित केले जातात.

माता आरोग्य सेवा प्रशिक्षण - SBA, BEmOC,/MTP/CAC,RTI/STI इ.

दर्जेदार प्रस्तूतीपूर्व सेवेद्वारे प्रसूती दरम्यान होणारे माता मृत्यू व नवजात मृत्यू कमी करण्यासाठी आवश्यक कौशल्य व ज्ञान प्रशिक्षण द्वारे पुरविले जाणारे प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येतात. जसे की, स्किल बर्थ अटेंडन्स, बेसिक इमर्जन्सी मेडिकल ऑब्स्टेट्रिक केअर, प्रजनन/लैंगिक मार्ग संक्रमित प्रतिबंध प्रशिक्षण, सर्वसमावेशक गर्भपात काळजी, सदरच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाद्वारे आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या विविध श्रेणींसाठी क्षमता निर्माण करून मातृ आरोग्यासाठी कुशल मनुष्यबळ वाढवले जाते.

१. स्किल बर्थ अटेंडन्स (SBA)

SBA			
वर्ष	भार	साध्य	%
ANM/LHV/SN			
२०२०-२०२१	१८५०	१०५५	५७
२०२१-२०२२	११२८	१०६३	९४
२०२२-२०२३	७१२	७६४	१०७
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	७८८	५९२	७५
एकूण	४४७८	३४७४	७८

२. बेसिकइमर्जन्सी मेडिकल ऑब्स्टेट्रिकेअर (BEmOC)

BEmOC			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२९८	२३९	८०
२०२१-२०२२	२२४	२३५	१०५
२०२२-२०२३	१८०	२००	१११
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	२०४	१६३	८०
एकूण	९०६	८३७	९२

३. प्रजनन/लैंगिक मार्ग संक्रमितप्रतिबंध (RTI/STI)

RTI/STI			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	५००	५२५	१०५
२०२१-२०२२	४००	४९९	१२५
२०२२-२०२३	४५०	२६८	६०
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	४५०	२७१	६०
एकूण	१८००	१५६३	८७

ANM/LHV/SN

वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	११००	९१३	८३
२०२१-२०२२	९२०	९५१	१०३
२०२२-२०२३	१२४०	४७४	३८
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	१४००	८९०	६४
एकूण	४६६०	३२२८	६९

४. सर्वसमावेशक गर्भपात काळजी - (MTP)

Comprehensive Abortion Care			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१३५	५१	३८
२०२१-२०२२	७५	६६	८८
२०२२-२०२३	८४	६०	७१
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	१०५	४५	४३
एकूण	३९९	२२२	५६

बाल आरोग्य प्रशिक्षण :-

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या बालआरोग्य कार्यक्रमांतर्गत अर्भक आणि पाचवर्षाखालील मृत्युदरात योगदान देणाऱ्या घटकांना संबोधित केले जाते. जसे की

१) नवजात आणि बालआरोग्य २) कुपोषण ३) नवजात बालकाचे आजारांचे व्यवस्थापन आणि ४) लसीकरण इत्यादी कार्यक्रम प्रशिक्षणा द्वारे संबंधीत केले जातात. सदरच्या प्रशिक्षणा करीता बालरोगतज्ञ, वैद्यकीय अधिकारी व बाल आरोग्य विभागात कार्यरत कर्मचाऱ्यांचा समावेश केला जातो.

मुख्य बाल आरोग्य संबंधित प्रशिक्षण NSSK, IYCN, FBNC, IMNCI आणि F-IMNCI नियमित लसीकरण (MO आणि PM), इ.

१. नवजात शिशुसुरक्षा कार्यक्रम (NSSK)

NSSK			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	७६८	५२२	६८
२०२१-२०२२	५७६	५३०	९२
२०२२-२०२३	५४४	४०८	७५
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	७६८	३८०	४९
एकूण	२६५६	१८४०	६९

ANM/LHV/SN			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२०४८	१५६३	७६
२०२१-२०२२	२२०८	१८३८	८३
२०२२-२०२३	२०१६	१६८९	८४
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	२३६८	३१०१	१३१
एकूण	८६४०	८१९१	९५

२. मदर ॲब्स्युलेट अफेक्शन (IYCF),

IYCF MAA			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५९६	१५६९	१००
२०२१-२०२२	२९५	११०	३७
२०२२-२०२३	४७०	१८४	३९
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	८९०	२२४	२५
एकूण	३२२४	२०८७	६५

ANM/LHV/SN			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	११६५१	११६५१	१००
२०२१-२०२२	३९५	३९५	९४
२०२२-२०२३	१३६०	१२८५	९४
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	९४०	६७९	७२
एकूण	१४३४६	१३९८६	९७

३. सुविधा आधारित नवजात काळजी (FBNC),

FBNC (4 Days)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	४५	०	०
२०२१-२०२२	३९	२२	५६
२०२२-२०२३	२००	९१	४६
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	१६०	४५	२८
एकूण	४४४	१५८	३६

FBNC (14 Days)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३०	०	०
२०२१-२०२२	४४	७१	१६१
२०२२-२०२३	२००	४४	२२
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	३२	०	०
एकूण	३०६	११५	३८

४. कांगारु मदर केअर - (KMC)

KMC			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२०२५	२३७	१२
२०२१-२०२२	८८४	८१९	९३
२०२२-२०२३	१७७०	६४८	३७
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	१४७५	३८८	२६
एकूण	६१५४	२०९२	३४

५. नियमित लसिकरण

RI (MO)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१३५०	१२४०	९२
२०२१-२०२२	९००	९९९	१११
२०२२-२०२३	६६०	२८४	४३
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	४४०	२४६	५६
एकूण	३३५०	२७६९	८३

RI (LHV, ANM)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	९७४८	७५००	७७
२०२१-२०२२	८३२८	६५२४	७८
२०२२-२०२३	NA	१६७१	NA
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	२२३२	१७८६	८०
एकूण	२०३०८	१७४८१	-

कुटुंब नियोजन प्रशिक्षण :-

अनेक दशकांमध्ये कार्यक्रमात धोरण आणि वास्तविक कार्यक्रम अंमलबजावणीच्या दृष्टीने परिवर्तन झाले आहे. आणि सध्या केवळ लोकसंख्या स्थिरीकरणची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच नव्हे तर प्रजनन आरोग्याला चालना देण्यासाठी आणि माता, अर्भक आणि बाल मृत्यु आणि विकृती कमी करण्यासाठी पुनस्थित केले जात आहे. लोकसंख्येच्या वाढीवर परिणाम करणारे घटक खालील ३ श्रेणींमध्ये विभागले जाऊ शकतात विवाहाच्या वेळी कुटुंब नियोजनाच्या वयाची अपूर्ण गरज आणि पहिल्या बाळंतपणाच्या जन्मांमधील अंतर.

मुख्य कुटुंब नियोजन संबंधित प्रशिक्षण PPIUCD (MO & PM), NSV, Minilap Laparoscopy, Newer CUT-३७५, PPIVCD इ.

१. प्रसूतीनंतरचे गर्भ निरोधक तांबी (PPIUCD),

PPIUCD			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	८२०	४५२	५५
२०२१-२०२२	४६०	५२१	९२
२०२२-२०२३	४६०	२६२	५७
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	५१०	२८७	५६
एकूण	२२५०	१४२२	६३

ANM/LHV/SN			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५५०	११५६	७५
२०२१-२०२२	१३१०	१३२२	१०१
२०२२-२०२३	७४०	८४२	११४
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	७६०	५२६	६९
एकूण	४३६०	३८४६	८८

१. प्रसूतीनंतरचे निरोध तांबी - (NSV),

NSV			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३००	१८	६
२०२१-२०२२	५२	३६	६९
२०२२-२०२३	८०	२४	३०
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	८०	०	०
एकूण	५१२	७८	१५

३. स्त्री शस्त्रक्रिया (Minilap)

Minilap			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३००	७२	२४
२०२१-२०२२	१०६	१०८	१०२
२०२२-२०२३	८४	७३	८७
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	८०	५१	६४
एकूण	५७०	३०४	५३

४. लॅपरोस्कोपिकद्वारे स्त्री शस्त्रक्रिया (Laparoscopic)

Laparoscopic			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	६८	०	०
२०२१-२०२२	१८	१४	७८
२०२२-२०२३	३०	१६	५३
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	२२	१३	८१
एकूण	१३८	४३	३३

किशोरवयीन प्रशिक्षण :-

१० ते १९ या वयोगटातील आरोग्य स्थिती हे राज्यांचे एकूण आरोग्य, मृत्युदृष्टी विकृती आणि लोकसंख्या वाढीचे मुख्यघटक आहे. त्यामुळे, पौगंडावस्थेतील प्रजनन आणि लैंगिक आरोग्यामधील गुंतवणुकीमुळे लग्नाच्या वयात उशीर होणे, किशोरवयीन गर्भधारणेचे प्रमाण कमी करणे, गर्भनिरोधक गरजा पूर्ण करणे, मातामृत्यू कमी करणे, लैंगिक संबंधातून पसणाच्या घटना कमी करणे आणि HIV चा प्रादुर्भाव कमी करणे या दृष्टीने फायदेशीर ठरेल. किशोरवयीन लोकसंख्येचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाद्वारे दि. ७ जानेवारी २०१४ पासून राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम (RKSK) राबविण्यात येत आहे.

किशोरवयीन आरोग्य सेवा संबंधित प्रशिक्षण ARSH/RKSK (MO&ANM/LHV समुपदेशक), WIFS (MO/PM), MHS, RKSK.इ.

१. किशोरवयीन अनुकूल आरोग्य चिकित्सालय :-

RKSK			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	—	—	—
२०२१-२०२२	२२९	१६९	७४
२०२२-२०२३	५५०	७८	१४
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	२४४०	११२	५
एकूण	३२९९	३५९	११

Peer Educator			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	NA	NA	NA
२०२१-२०२२	NA	NA	NA
२०२२-२०२३	३१७००	३४०१	११
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	३३१२०	२२१०	७
एकूण	६४८२०	५६११	९

२. साप्ताहिक लोहफॉलिकसप्लिमेंट (WIFS) -

WIFS			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५०	६६	४४
२०२१-२०२२	१२००	११६६	९७
२०२२-२०२३	१७००	८७५	५१
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	१७००	८७५	५१
एकूण	४७५०	२९८२	६३

आरोग्य कर्मचारी यांची क्षमतानिर्माण कार्यक्रम :-

वैद्यकीय अधिकारी आणि आरोग्यकर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षणाची गरज लक्षात घेता RMNCAH+A उपक्रमासाठी कार्यक्रम अंमलबजावी आराखा अंतर्गत (PIP) अनुदान प्रस्तावित केले जाते. त्याअनुषंगाने राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या संबंधितवर्षाच्या Record On Proceeding द्वारे मान्यता प्राप्त झाल्यानंतर राज्याच्या प्रशिक्षणसंस्थेद्वारे योजना राबविल्या जातात.

वर्षानिहाय बजेट मंजूर प्रशिक्षण (NHM)	
वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (लाखांमध्ये)
२०२०-२०२१	रु. ५५६८.०४
२०२१-२०२२	रु. ४१३५.६२
२०२२-२०२३	रु. १३०२.७१
२०२३-२०२४	रु. १४१४.३७
२०२४-२०२५	NHM च्या PIP अंतर्गत प्रस्तावित उपक्रम

१४. राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत सहाय्यक अनुदान योजने बाबत

महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत राज्यात शहरी विभागात नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे व नागरी आरोग्य केंद्रे या योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना महानगरपालिका / नगरपालिका कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहेत. या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश आहे. तसेच एनजीओ स्वेच्छेने या कार्यक्रमांत सहभागी झालेले आहेत. त्यांचे काम देखील प्रशंसनीय आहे. त्यांच्या सहभागाचा विचार करुन केंद्र शासनाने स्वयंसेवी संस्थाना आर्थिक मदत देण्याचे ठरविले आहे आणि हे सहाय्यक अनुदानाच्या स्वरूपात दिले जाते.

केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या सुचनानुसार यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहाय्यक अनुदान दिले जाईल अशा सुचना आहे.

ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे.

उद्दिष्टे :- या योजनेतर्गत दिले जाणारे सहाय्यक अनुदान संस्थांच्या उद्दिष्ट पूर्तीवर दिले जाते.

अ. क्र.	उद्दिष्टपूर्तीची टक्केवारी	सहाय्यक अनुदान मंजूर टक्केवारी
१	८५ ते १०० टक्के	१०० टक्के
२	८४ ते ५० टक्के	५० टक्के
३	५० टक्क्या पेक्षा कमी	निरंक

सहाय्यक अनुदान वितरण प्रणाली :-

केंद्र सरकाराच्या नियमानुसार सहाय्यक अनुदान चार हप्त्यांमध्ये वितरीत केले जात आहे.

स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थामध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना वेतन व भत्यांचा जो खर्च होता त्या खर्चाची प्रतिपूर्ती या सहाय्यक अनुदानातून केली जाते.

सेवा सुविधा प्रदान :-

महाराष्ट्र राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये महानगरपालिका व नगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये या योजना कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	योजनांतर्गत केंद्राची नावे
१	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र
२	जिल्हा कुटुंब कल्याण केंद्र
३	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (महानगरपालिका)
४	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (नगरपालिका)
५	शहर आरोग्य केंद्र (नगरपालिका)
६	शहर आरोग्य केंद्र (महानगरपालिका)
७	ए. एन. एम. प्रशिक्षण केंद्र

केंद्रशासनाकडून प्राप्त झालेल्या अनुदानाची वितरण पध्दती :-

स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदान वितरीत करताना स्वयंसेवी संस्थांकडून प्रथम अंदाजपत्रक अतिरिक्त संचालक आरोग्य सेवा कुटुंब कल्याण कार्यालयास प्राप्त होते. सदर अंदाजपत्रक प्राप्त झाल्यानंतर उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळ कार्यालयाकडून संस्थाची तपासणी केलेल्या निरीक्षण अहवालाच्या आधारे म्हणेज उद्दिष्टपूर्तीच्या आधारावर स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदानाची प्रतिपूर्ती केली जाते. सध्यास्थितीत सन २०१२ पुर्वीचे ज्या संस्थांचे सहाय्यक अनुदान अदा करणे प्रलंबीत आहे, अशा स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांसाठी सहाय्यक अनुदानाची तरतुद करण्यात येते.

केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेल्या मार्गदर्शक सूचना :-

राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या सहाय्यक अनुदान योजने संदर्भात केंद्र शासनाचे दिनांक २६-९-२०१७ दि. २५-५-२०१२ व दि. १७-६-२०१६ चे पत्रे या कार्यालयास दिनांक ७-१०-२०१७ रोजी प्राप्त झालेली आहेत.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सहाय्यक अनुदान केवळ वेतन या बाबीसाठी आणि केवळ राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांस अनुज्ञेय असल्याचे नमूद केले आहे. केंद्र शासनाच्या दिनांक १७-६-२०१६ च्या पत्रानुसार स्वयंसेवी संस्थेतील कर्मचाऱ्यांना शासकीय कर्मचाऱ्याप्रमाणे सेवा शर्ती लागू होत नसल्याचे नमूद केले आहे. त्यामुळे यापुढे राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेतील (NGO) कर्मचाऱ्यांना वेतनापोटी सहाय्यक अनुदान केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणार नाही. तसेच राज्य शासनाचे दिनांक १/०४/२०१९ च्या पत्रान्वये स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थांना सन २०१२ च्या पुढील सहाय्यक अनुदान मंजूर करण्यात येऊ नये, अशा सूचना या कार्यालयास देण्यात आलेल्या आहेत.

१५. आरोग्य सेवा (परिवहन)

प्रास्ताविक :-

१) केंद्र शासनाकडून कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत प्राप्त होणाऱ्या वाहनांचे वाटप, सदर वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती करण्यात येते. वाहन देखभाल व दुरुस्तीसाठी आवश्यक सुटटे भाग, साहित्य, टायर, ट्यूब, बॅटरीज आणि इत्यादीचा पुरवठा करण्यात येतो.

२) कर्मचारी वर्ग :- कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी कार्यरत असणारा कर्मचारी वर्ग या संघटनेकडे वेगळा मंजूर केलेला नसून

आरोग्य विभागांतर्गत उपलब्ध असलेल्या कर्मचाऱ्याकडून कामकाज करून घेण्यात येते.

३) कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत सद्यस्थितीत एकूण १४६ वाहने असून ती राज्यभरात विविध आरोग्य संस्थामध्ये कार्यरत आहेत. या सर्व वाहनांचे विवरण खाली दर्शविले आहे.

अंदाजपत्रकीय वर्ष	कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध आरोग्य संस्थामध्ये उपलब्ध एकूण वाहने	उपयोगात असलेली एकूण वाहने	उपयोगात नसलेली एकूण वाहने
२०२२-२०२३	३३९	१४६	१९३
२०२३-२०२४	१९३	७३	१२०

या वाहनांच्या खर्चाची व इंधनावरील तरतुद कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदानातून करण्यात यावी.

प्रत्येक वाहन महिन्याला सरासरी किमान ३,००० किमी धावते. वाहनास सर्वसाधारणपणे १० किमी साठी एक लिटर डिझेल लागते. डिझेलला सध्याचा दर अंदाजे रुपये ९५/- प्रतिलिटर आहे. यानुसार

प्रत्येक वाहनास डिझेल, पेट्रोल, वंगण यांसाठी प्रतिवर्षी रु. ३,५२,०००/- (रु. ३,४२,०००/- डिझेलसाठी आणि रु. १०,०००/- वंगणसाठी) व वाहन दुरुस्ती व देखभालीसाठी रु. ८४,०००/- असे एकूण ४,३६,०००/- (अक्षरी-रुपये चार लाख छत्तीस हजार फक्त) आवश्यक आहेत. सदर अनुदान उपलब्ध झाल्यास वाहनाचा पुरेपुर वापर होवून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे शक्य होईल.

१६. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापन्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दिष्टे -

- १) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.
- २) आरोग्य खात्यातर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधने.
- ३) राज्याचे आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनाचे संदेश प्रसारण बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.
- ४) राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दीबाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.
- ५) आय. ई. सी. विषयी फील्ड मध्ये कार्यरत असणाऱ्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांना आय.ई.सी. पध्दती, माध्यमांचा वापर करण्यासाठी सल्लामसलत, तांत्रिक सहाय्य आणि मार्गदर्शन करणे.
- ६) राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मातीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण देणे.
- ७) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागातर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.
- ८) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारणा बाबतचे बाह्य संस्थांच्या मदतीने साकारण्यात येणाऱ्या निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे. (WHO, UNICEF).

विशेष उद्दिष्ट्ये :-

- १) विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचे नियोजन करणे.
- २) आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रित, दृक्श्राव्य साधनांची निर्माती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.
- ३) राज्यामध्ये जिल्हास्तरीय आयईसी कक्षामार्फत आरोग्य प्रदर्शनाचे आयोजन.
- ४) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.
- ५) विविध महिला गट आणि युवक गटांसाठी आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचे आयोजन.
- ६) जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमांचे संनियंत्रण.
- ७) आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहीमांचे व्यवस्थापन.
- ८) राज्यातील आरोग्य शिक्षण प्रकल्प व कार्यक्रमांचा आढावा.

९) जागतीक आरोग्य दिन, जागतीक लोकसंख्या दिन, अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्हयातील कार्यक्षेत्रात स्थानिक ग्रामपंचायत स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.

१०) विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि. व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिंगल, वृत्तपत्र जाहीराती तयार करून शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.

११) डॉ. आनंदीबाई जोशी व वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

विशेष कार्यक्रम :-

- १) परिवर्तन IEC व्यान : IEC मोबाईल व्यान चा वापर करून कोविड १९ विषय कार्यक्रमांच्या जनजागृतीसाठी पाठिंबा देणे IEC व्यान मध्ये चलचित्र दाखण्यासाठी IEC असून, जनजागृतीसाठी विविध आरोग्य विषयक संदेश देखील प्रिंट करण्यात आले आहेत.
- २) आरोग्य पत्रिका : राज्य आरोग्य शिक्षण आणि संपर्क विभागातर्फे सन १९८२ मध्ये सुरू करण्यात आलेले आरोग्य शिक्षणासाठीचे मासिक.
- ३) महाआरोग्य संवाद वेबसाईट आणि ब्लॉग QR code च्या माध्यमातून ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांची माहिती सहजित्या जनसामान्यांपर्यंत पोहचवणे- सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरू करण्यात आले.
- ४) IEC bureau तर्फे समजामध्ये : Instagram, Twitter, facebook/ Meta च्या माध्यमातून जनजागृती करणे - सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरू करण्यात आले.
- ५) प्रथम श्रेणीत काम करणारे कर्मचारी आणि मीडिया ऑफिसर्सयांचे क्षमता बांधणीचे आणि संवाद प्रक्रिये विषयीचे प्रशिक्षण करण्यासाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळेचे आयोजन (ऑनलाईन आणि ऑफलाईन)
- ६) आरोग्य दिवसांविषयी जनजागृतीसाठी आरोग्य दिनदर्शिका : प्रतिबंधात्मक उपाय योजना याविषयी जनजागृती करण्यासाठी आरोग्य दिन साजरे करणे - सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्यान सुरू करण्यात आले.
- ७) महाआरोग्य फिल्म फेस्टिवल आरोग्य समस्यांविषयी जागरूकता वाढवण्यासाठी चित्रपट आणि सार्वजनिक संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे नवीन पिढीला नवीन कल्पना सादर करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करून लोकसहभाग वाढवण्यासाठी आणि कला आणि हस्तकलेचा आदर वाढवण्यासाठी याची सुरुवात सन २०२२ मध्ये करण्यात आली.
- ८) शैक्षणिक विद्यापीठांसमवेत उपक्रम- आरोग्य विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेडफेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.
- ९) आदिवासी विभागात जनगृती करण्यासाठी उपक्रम- आदिवासी विभागात आरोग्य विषयी जनजागृती घडविण्यासाठी स्थानिक भाषेत (कोरकू) IEC तयार करण्यात आली, जसे की, रुग्णालयीन प्रसूती, अनिमिया मुक्त

भारत, नियमित लसीकरण, कुटुंबनियोजन NTCP - तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम, आणि RNTCP - TB.

१०) Facebook/Meta तर्फे संशोधन करून सादर करण्यात आलेली केस स्टडी “Maha Arogya IEC Bureau Government of Maharashtra” हि “Meta global case studies” समाविष्ट करण्यात आली. महाराष्ट्र शासनातर्फे कोविड १९ साठी उल्लेखनीय कामगिरी करण्यात आली असून, सादर campaign च्या माध्यमातून १७ मिलियन लोकांपर्यंत पोहचण्यात यश आले.

११) डेटा पुनर्रचना करण्यासाठी राज्य IEC ई-वेअरहाऊस विकास उपक्रम-२५० ऑडिओ आणि व्हिडिओ फाइल्स ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमासाठी क्रिएटिव्ह साहित्य.

आरोग्य शिक्षण शासकीय योजनांचे प्रसारण संदेश प्रसारण साहित्य :-

१) विविध आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत जनजागृतीसाठी, घडीपत्रीका, स्टिकर्स, व्हिडीओ फिल्म, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स, फोल्डर्स, हॅन्डबील.

२) जन्मनोदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धुम्रपान, व तंबाखुचे दुष्परीणाम व किटकजन्यरोग यांच्या घडीपत्रीका.

३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक.

४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅन्स .

५) फ्लिप बुक व फ्लिप चार्ट.

६) गुटखा, तंबाखु, स्वाईन फ्लू, प्रजनन, आरोग्य व बाल आरोग्य, व सिकल सेल इत्यादी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आजारावरील माहितीचे टी.व्ही. स्पॉट निर्मिती.

७) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ व व्हिडीओ सी.डी.

८) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिंती पत्रके.

९) विविध आरोग्य योजनावरील सनपॅक सीटस पोस्टर्स आणि फोल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.

१०) होर्डिंग्ज, सॅमिनेटेड पॅनल द्वारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.

११) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.

१२) राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत विविध योजना विषयी मास मिडीया व मिड मिडीया द्वारे जनजागृती.

१३) टि. व्ही. स्पॉट व रेडीओ जिंगल निर्मिती.

१४) पीसीपीएनडीटी संबंधी मधुरा हा माहितीपट.

१५) केंद्र शासन व आयईसी ब्युरो, पुणे याद्वारे स्थानीक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शने माहितीपट, आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे मुद्रित साहित्य निर्मिती.

घेतलेले महत्वपूर्ण निर्णय/केलेली कार्यवाही :-

१) विविध कार्यक्रमां विषयी जनजागृती साठी व्हिडीओ फिल्म, पोस्टर्स, घडीपत्रीका, स्टिकर्स यांची निर्मिती व वितरण.

२) गरोदरपणातील काळजी, जन्माची नोंद, लसीकरण, स्तनपान, आहार, गुटका, तंबाखू धुम्रपान, मधुमेह, जननी सुरक्षा योजना, स्वाईन फ्लू सिकलसेल, हिवताप, डेंगी, चिकनगुनिया इ. विषयी घडीपत्रीका व फ्लीपबुक छपाई करून वितरीत करण्यात आल्या.

३) परीवर्तन एक्सप्रेस या दृकश्राव्य वाहनाच्या माध्यमातून यात्रा दिंडी महोत्सव व समारंभाच्या वेळी विशेष जनजागृती.

४) मुलीच्या विवाहाचे वय तसेच प्रसूतीपूर्व गर्भलिगनिदान याविषयी जनजागृती करण्यासाठी व्यापक प्रमाणात जनजागरण माहीमेचे आयोजन.

५) विविध माध्यमातून मुलीच्या विवाहाचे वय या विषयी संदेश देण्यांत आला.

६) एस. टी. बसेस, बेस्ट बसेस, मुंबईतील लोकल रेल्वे यांच्या माध्यमातून पल्स पोलिओ संदेश, जननी सुरक्षा योजना, चिकुन गुनिया, डेंग्यू, मुलीच्या लग्नाचे वय इत्यादी विषयीचे आरोग्य संदेश रंगविण्यात आले.

७) आरोग्य विषयक माहिती असलेल्या होर्डिंग्जची जि. प., जिल्हा रुग्णालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय तसेच एसटी स्टॅंड इ. महत्वाच्या ठिकाणी उभारणी करण्यात आली.

८) आदिवासी क्षेत्रात लोककला कार्यक्रमाद्वारे जनजागरणासाठी विशेष अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले.

९) पी.सी.पी.एन.डी.टी. अंतर्गत मुलगी वाचवा विषयी संदेश देणाऱ्या ६० सेकंदाच्या टी. व्ही. स्पॉटचे तसेच श्रेष्ठ योजनेविषयी दुरदर्शनवरून तसेच रेडीओ जिंगलचे आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले

१०) राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत तंबाखू विराधी संदेशाच्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.

११) बालकांच्या नियमित लसीकरणाविषयी माहिती देणाऱ्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना दुरदर्शन व आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.

१२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देणाऱ्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉटचे (टोल फ्री क्र.१०८ सह) जनजागृतीसाठी दुरदर्शन व आकाशवाणीवरून एक महिना प्रसारण करण्यात आले.

१३) राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम योजने विषयी जनजागरण.

१४) विविध आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती व रोगाविषयीच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना व घ्यावयाची काळजी याबाबतची माहिती जनतेपर्यंत पोहचवून जनजागृती करण्याच्या अनुषंगाने आरोग्य मंथन या शिर्षकाखाली (१५ मिनिटांचा एक कार्यक्रम) आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून दररोज एकदा प्रसारीत करण्यात आले.

१५) रेल्वे महामंडळाने अधिकृत केलेल्या संस्थेमार्फत रेल्वे रिझर्वेशन तिकिटवर “मुलगी वाचवा” जनजागृती संदेश छपाई करून जनजागृती करण्यात आली.

१६) भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ३७५ ग्रामीण व शहरी सिनेमागृहातून मुलीच्या जन्माचे स्वागत, स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आले.

१७) केंद्रीय खरेदी समिती मुंबई यांचे मान्यतेने विहित पध्दती अनुसरून भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ८० प्रमुख ग्रामीण व शहरी बस स्टॅंडवरून स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा, डॅंगी व अवयवदान या ५ विषयांच्या जनजागृती संदेशाच्या ६० सेकंदाच्या जिगल्स जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आल्या.

१८) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी.सी.पी.एन.टी. तसेच स्वाईन फ्ल्यू, क्षयरोग या आजारांविषयी जनजागृती संदेशाचे टी.व्ही. स्पॉट सहाद्री दूरदर्शन केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

१९) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी. सी. पी. एन. टी. तसेच या कार्यक्रमाविषयी ६० सेकंदाच्या जनजागृती संदेशाचे जिगल्स आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून प्रसारण करण्यात आले.

२०) Mothers Absolute Affection (MAA) अंतर्गत दूरदर्शन व खाजगी मराठी मनोरंजन व ज्युज चॅनलद्वारे व आकाशवाणी केंद्रावरून जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

२१) मौखिक आरोग्य तपासणी मोहिम राज्यभर राबविण्यात आली.

२२) जागतिक तंबाखु विरोधी दिन निमित्ताने तीन दिवस मंत्रालयात तंबाखु मुक्त अभियान मोहिम राबविण्यात आली व त्या निमित्ताने विविध प्रसिध्दी कार्यक्रमाचे आयोजन करून राज्यस्तरीय प्रदर्शन लावण्यात आले. अधिकारी, कर्मचारी व उपस्थित नागरीक यांना तंबाखु विराधी दिनानिमित्त शपथ देण्यात आली.

२३) राज्यात मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स चा प्रकल्प सुरु करण्यात आला.

२४) मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स या प्रकल्पाच्या विस्ताराबाबतचा कार्यक्रम मुंबई येथे करण्यात आले.

२५) वृत्तपत्रद्वारे व्यापक प्रमाणात जाहिराती प्रसिध्द करण्यात आल्या आहेत.

२६) मा. महासंचालक, माहिती व जसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडून निर्गमित करण्यात आलेल्या कार्यादेशानुसार कुटुंब कल्याण, राष्ट्रीय असांसर्गिक रोग नियंत्रण कार्यक्रम, नियमित लसीकरण इ. विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांचे जनजागृती संदेश माहे मार्च व एप्रिल २०१८ महिन्यांमध्ये राज्य परिवहन मंडळाच्या एसटी पॅनलवर, सीट च्या मागे, शिक्षाच्या पाठीमागे तसेच बॅनर्स वर छपाई, रेल्वेच्या एका बाजुवर, सिनेमागृहामध्ये स्पॉट प्रदर्शित करणे इ. माध्यमाद्वारे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करण्यात आले.

२७) राज्यामध्ये माहे नोव्हेंबर २०१८ मध्ये राबविण्यात येत असलेल्या गोवर रुबेला लसीकरण मोहिमेच्या व्यापक जनजागृतीसाठी बुकलेट लिफलेट, बॅनर्स इ. प्रशिक्षण व प्रसिध्दी साहित्य जिल्ह्यांना पुरवठा करण्याविषयीची कार्यवाही मार्गदर्शानुसार करण्यात आली.

२८) गोवर रुबेला अंतर्गत दूरदर्शन, आकाशवाणी, खाजगी दूरदर्शन व आकाशवाणी चॅनेल्सवर, कॅम्प्युनिटी रेडिओ चॅनेल्स, सोशल मिडीया इत्यादी माध्यमाद्वारे राज्यात मोठ्या प्रमाणवर जनजागृती करण्यात आली.

२९) कुष्ठरोग, क्षयरोग व असांसर्गिक रोगाकरिता माहे सप्टेंबर २०१९ महिन्यात दूरदर्शन, आकाशवाणी व प्रिंट मिडीयाद्वारे व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती.

३०) सोशल मिडीयाद्वारे विविध कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य दिना बाबत जनजागृती.

३१) आयईसी पॉलीसी चे प्रारूप तयार करण्यात आले असून लवकरच त्याची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे.

३२) टीव्ही स्पॉटस, रेडिओ जिगल्स याबाबतच्या क्रिएटीव्हज तयार करण्यात आल्या व त्याद्वारे राज्यभर व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती करण्यात आली.

३३) वॉट्सअप, फेसबुक, ट्वीटर, इंस्टाग्राम, यु ट्युब इ. सोशल मिडीया हॅडल्सद्वारे नियमितपणे प्रसिध्दी कार्यक्रम राज्यभर राबविण्यात येत आहे.

३४) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करण्यात येवून ते राज्य, जिल्हा, तालुका, प्रा. आ. केंद्र व विविध आरोग्य संस्थांच्या दर्शनी भागात लावण्यात आले.

३५) युनिसेफ यांच्या सहाय्याने दोन दिवसांची आंतर संवाद कार्यशाळा पुणे येथे घेण्यात आली.

३६) करोना या आजाराविषयी राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम राबविण्यात येत आहे. यात सोशल मिडीया, होर्डिंग, रेल्वे एलईडी व मुद्रित माध्यमाद्वारे तसेच जिल्ह्याच्या ठिकाणी व गाव पातळीवर व्यापक प्रसिध्दी केली जात आहे.

३७) सोशल मिडीया उपक्रमासाठी युनिसेफ संस्थेने विशेष उपक्रम प्रायोजित केला आहे.

३८) कोविड रोगाबाबत मास, मिड व्यक्तीगत संवदाद्वारे महाराष्ट्र राज्यभर व्यापक जनजागृती माहिम.

चालू असलेले महत्वाचे उपक्रम :-

१) जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी यांची रिक्त पद एमपीएससी द्वारे भरणे.

२) पहिला महा आरोग्य फिल्म फेस्टिवल २९ फेब्रुवारी २०२० रोजी येथे पुणे येथे आयोजित करण्यात आला. त्यास चांगला प्रतिसाद मिळाला एकूण १२२ लघुपट प्राप्त झाले त्यापैकी ३८ विजेत्यांनी गोरविण्यात आले. त्यामध्ये विविध संस्था व लोकसमुहाद्वारे तयार करण्यात आलेल्या लघु चित्रपटाद्वारे लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरुकता व मागणी वाढविण्यासाठी उपयोग करण्यात येणारे आहे.

३) नविन टीव्ही स्पॉट्स, रेडिओ जिगल्स व नमुने तयार करण्यात आले असून त्याचा उपयोग लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरुकता व मागणी वाढविण्यासाठी करण्यात येत आहे.

४) आरोग्य संवर्धन केंद्राकरिता विविध नमुने तयार करून सर्व जिल्ह्यांना देण्यात आले.

५) फिल्ड प्रसिध्दी कार्यालय व इतर संस्थांचे मदतीने विशेष आईसी प्रकल्प राबविण्यात येत आहे.

६) मा. आरोग्य मंत्री, मा. प्रधान सचिव, मा. आयुक्त यांचे मेसेजेस रेकॉर्ड करण्यात येवून त्याद्वारे जनजागृती करण्यात येत आहे.

७) आईसी अंतर्गत आरोग्य व्यवस्थापन व माहिती पध्दती अंतर्गत मासिक अहवालांचे नमुने तयार करण्यात येवून ते ऑनलाईन **dhis २** मध्ये समाविष्ट करण्यात आले असून त्याद्वारे संनियंत्रण करण्यात येणार.

८) कोवीड १९ विषयी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिध्दी करण्यात आली. तसेच यात इतर विभागांना समाविष्ट करण्यात आले.

९) युनिसेफ यांच्या पाठबळाद्वारे लोकसहभाग, कम्युनिटी रेडिओ व समाज माध्यमाद्वारे जनजागृती करण्यात आली.

१०) लोक सहभागासाठी टिव्ही स्पॉट लोकसहभाग स्पर्धा घेण्यात आली यात युवकांकडून ४७ स्पॉट प्राप्त झाले. त्याचे समाज माध्यमाद्वारे प्रसारण करण्यात आले.

११) विविध विषयावर व्हिडिओ ऑडिओ तयार करून मास मीडिया, मीड मीडिया व आयपीसी द्वारे प्रसारण करण्यात येत आहे.

१२) मा. आरोग्य मंत्री, मा. सचिव, मा. आयुक्त, मा. संचालक यांचे विविध विषयांवर संदेश रेकॉर्ड करून त्याचे प्रसारण करण्यात येत आहे.

१३) कार्यक्रम निहाय आयईसी साहित्य तयार करून डिजिटल पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

१४) डिजिटल पध्दतीने आयईसी साठी महा आरोग्य संवाद या नावाने स्वतंत्र मोबाईल ॲप तयार करण्यात येवून ते सर्व प्रथमस्थानी काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

१५) महा आरोग्य संवाद या नावाने एक स्वतंत्र बॅग तयार करण्यात आला व त्याद्वारे सर्व प्रकारचे आयईसी साहित्य सर्वसामान्य जनतेस उपलब्ध करून देण्यात आले.

१६) कोविड महामारीच्या जनजागृतीसाठीची माझे कुटुंब माझी जगागदारी ही मोहिम यशस्वीरीत्या राबविण्यात आली.

१७) कोविड अंतर्गत दुसऱ्या लाटे दरम्यान मी जबाबदार ही मोहिम राबविण्यात आली.

१८) कोविड अनुरूप वर्तन बाबत एक स्वतंत्र जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

१९) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करून डिजिटल साहित्य आरोग्य कर्मचारी यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

२०) क्युआर कोड च्या माध्यमातून सर्व आरोग्य कर्मचारी यांना आरोग्य शिक्षण साहित्य उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

२१) मेळघाट या दूर्गम भागातील विशेष कोरकू भाषेत बॅनर व व्हीडीओ तयार करण्यात आले आहेत.

२२) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत दि. २३ जानेवारी २०२३ रोजी मुंबई येथे वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे आरोग्यरत्न पुरस्कार वितरण समारंभ

आयोजित करण्यात आले. या कार्यक्रमासाठी आय.ई.सी मटेरियलमध्ये कार्यक्रम पत्रिका फोल्डर डिजाईन, बॅकड्रॉप, नेम प्लेट्स, कमान डिजाईन, मेमेंटो डिजाईन, चेक डिजाईन, फूड बॉक्स डिजाईन, इव्हिडेशन फोटो अल्बम, बुकलेट आठ पेज आणि १७ स्टॅंडीस तयार करण्यात आले.

२३) मा. मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे आणि आरोग्यमंत्री तानाजी सावंत यांच्या हस्ते आरोग्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या एकूण १० जणांचा सत्कार, प्रशस्तीपत्र, स्मृतिचिन्ह, स्मृतिचिन्ह व एक लाखाचा धनादेश पुरस्कारार्थींना प्रदान करण्यात आले, व यशस्वीरित्या सोहळा पार पडला.

२४) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत महाआरोग्य फिल्म फेस्टिवल २०२२-२३ बक्षीस वितरण समारंभ दिनांक १७ फेब्रुवारी २०२३ रोजी दुपारी १२.३० वाजता बालगंधर्व रंगमंदिर, जंगलीमहाराज रोड, पुणे येथे आयोजित करण्यात आले.

२५) सार्वजनिक आरोग्य विभागाने गेल्या १०० दिवसांत घेतलेले महत्वाचे निर्णय (९३० शब्द) यावर आधारित २२ क्रिएटीव्ह तयार केले.

२६) राज्य शासनाच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे महत्वाचे निर्णय नोट तयार केली.

२७) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना (समारे ३,५५० शब्दांत आढावा) यावर एक पुस्तिका तयार केली.- १० पाने.

२८) जन औषधी योजनेची पुस्तिका (इंग्रजीमध्ये) तयार केली.- २४ पाने.

२९) कोविड-१९, घाबरू नका, जागरूक रहा दूर करू कोरोनाचे गैरसमज, योग्य माहिती आहे काळाची गरज-केंद्र सरकारच्या अहवालावरून ७३० शब्दांचा अहवाल- भाषांतर केले.

३०) सुदर माझा दवाखाना याची पी.पी.टी आणि पुस्तिका तयार केली.- ८२ पाने.

३१) हिन्दु-हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना पुस्तिका तयार केली-८६ पाने.

३२) जागरूक पालक सुदृढ बालक पुस्तिका तयार केली.- १३२ पाने.

३३) माता सुरक्षित, तर घर सुरक्षित पुस्तिका तयार केली.- ९८ पाने.

३४) महाआरोग्य योजना पुस्तिका-८४ पाने.

३५) आषाढी वारी निमित्त पंढरपूर येथे महाआरोग्य शिबिराचे आयोजन.

३६) आयुष्मान भव: अभियानाचा मुंबई येथे राज्यस्तरीय शुभारंभ कार्यक्रम.

३७) नाशिक येथे पश्चिम विभागीय समुदाय आरोग्य अधिकारी यांचे दोन दिवसीय दुसरी प्रादेशिक परिषदेचे आयोजन.

३८) १८ वर्षावरिल नागरिकांचा आरोग्य तपासणी करण्यासाठी निरोगी आरोग्य तरुणाईचे, वैभव महाराष्ट्राचे अभियानाला सुरुवात.

३९) राष्ट्रीय आयुष मिशन अंतर्गत आयुष कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी सहा राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश यांची मुंबई येथे प्रादेशिक आढावा बैठक पार पडली.

४०) नवरात्र महोत्सवाअंतर्गत तुळजापूर येथे दिनांक २७-२९ ऑक्टोबर २०२३ दरम्यान महाआरोग्य शिबिराचे आयोजन.

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण दिन पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरूकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धुम्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरूकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्यमान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिवताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जून ३१ मे	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरुकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day
६.	जून	१ ते ३० जून ५ जून ८ जून १० ते १६ जून १४ जून १५ जून १८ जून १९ जून २१ जून २६ जून २९ जून	हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन ट्युमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	Malaria Prevention Month / Awareness Campaign World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor' Day World Zoonotic Disease day World Population day World Hepatitis day ORS day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा दिन स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Mosquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month, Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरुकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरुकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलिओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरूकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरूकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुऱ्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाळ दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

महिलांसाठी अर्थसंकल्प

१. माता आरोग्य कार्यक्रम

आरोग्य विभाग महाराष्ट्र शासनामार्फत राज्यातील सर्व गरोदर मातांना प्रसूती पूर्व अंतर्गत व प्रसूती पश्चात आरोग्य सेवांचा लाभ दिला जातो. यामध्ये गरोदर मातांची लवकरात लवकर आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नोंदणी करण्यात येते, गरोदर मातांची प्रसूती पूर्व काळात नोंदणीसहीत किमान ४ वेळा तपासणी करण्यात येते, तसेच गरोदर मातेस टि.डी. लस, आवश्यक त्या प्रयोगशाळा तपासण्या, गरजेनुसार प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक लोहयुक्त गोळ्या आणि कॅल्शियमच्या गोळ्या देण्यात येतात. आवश्यकता भासल्यास तीव्र रक्तक्षय असलेल्या गरोदर मातांना शिरेद्वारे इंजे, आर्यन सुक्रोज देण्यात येते.

राज्यातील सर्व संस्थामध्ये गरोदर मातांच्या अपेक्षित प्रसूती दिनांक व ठिकाणानुसार याद्या तयार करून संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो. तसेच अतिजोखमीच्या व तीव्र रक्तक्षय असलेल्या मातांचा सुध्दा संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो.

राज्यातील अतिजोखमीच्या मातांची मातृत्व दिवसाच्या दिवशी उपकेंद्रे वगळता सर्व आरोग्य संस्थामध्ये तज्ञामार्फत किंवा तज्ञ उपलब्ध नसल्यास संबंधित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांमार्फत तपासणी करण्यात येते. सर्व संस्थामध्ये बुधवार हा दिवस “मातृत्व दिवस” म्हणून पाळला जातो.

शासकीय आरोग्य संस्थामध्ये प्रसूती दरम्यान मातेबरोबर Birth Companion साठी परवानगी देण्यात आली आहे त्यामुळे बाळंतपणादरम्यान व प्रसूतीनंतर मातेला असणारा बाळंतपणाचा तणाव कमी होण्यास आणि जन्मल्यानंतर बाळाची काळजी घेण्यास मदत होते.

राज्यातील आरोग्य संस्थांचे लोकसंख्या व टाईम टु केअर च्या धर्तीवर लेवल १, लेवल २ व लेवल ३ असे डिलीव्हरी पॉईंटनुसार मॉनिंग करण्यात आलेले आहे व त्यांचे नियमीत मॉनिटरिंग करण्यात येते.

राज्यातील सर्व जिल्हे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला व ९

तारखेला रविवार किंवा सुट्टी असेल तर त्यापुढील कार्यालयीन कामकाजाच्या दिवशी राबविण्यात येते. या अभियान अंतर्गत प्रत्येक गरोदर मातेला प्रसूतीपूर्व काळात उच्च दर्जाच्या आरोग्य सेवा देण्यात येतात.

तसेच जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम राबविले जातात व माता मृत्यु अन्वेषणही करण्यात येते.

अ) जननी सुरक्षा योजना

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार राज्यामध्ये जननी सुरक्षा योजना २००५-०६ या वर्षापासून राबविण्यात येते. या योजने मध्ये राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील तसेच अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीच्या गरोदर महिलांना शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास आर्थिक लाभ थेट लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात जमा करावा.

जेएसवाय पात्र गरोदर महिलेची प्रसूतीसाठी शासकीय आरोग्य संस्थेत सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावयाची झाल्यास व शासकीय आरोग्य संस्थेत स्त्रीरोग तज्ञाच्या सेवा उपलब्ध नसल्यास (पद रिक्त असल्यास) जवळच्या इतर शासकीय आरोग्य संस्थातील कार्यरत असलेल्या शासकीय स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा उपलब्ध करून घ्यावी. अशा एका शासकीय आरोग्य संस्थातील स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा सिझेरियन शस्त्रक्रियेसाठी जवळच्या दुसऱ्या शासकीय आरोग्य संस्थेत उपलब्ध करून घेतल्यास संबंधीत स्त्रीरोग तज्ञांना सादील खर्चासाठी रु.१५००/- पर्यंतचे अनुदान देण्यात येते.

या योजनेच्या पात्र लाभार्थीची शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास शहरी भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ६००/- रुपये व ग्रामीण भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ७००/- रुपये प्रसूतीसाठी जर सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावी लागली तर रुपये १५००/- पर्यंतचा आर्थिक लाभ तसेच दारिद्र्यरेषेखालील लाभार्थीची प्रसूती घरी झाल्यास रुपये ५००/- इतका आर्थिक लाभ थेट आर्थिक लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात दिला जातो. तसेच लाभार्थींना लाभ अदा करण्यासाठी पीएफएमएस प्रणालीचा वापर करण्यात येतो.

जननी सुरक्षा योजने अंतर्गत राज्यामध्ये सन २०१९-२० ते २०२३-२४ (माहे. सप्टेंबर अखेर) लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	वार्षिक लक्ष्य	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची संख्या	टक्केवारी
२०१९ - २०	४७६६४१	२७१४७१ (पीएफएमएस)	५६
२०२० - २१	४७६६४१	२५१५५५ (पीएफएमएस)	५३
२०२१ - २२	४७६६४१	२०८६३९ (पीएफएमएस)	४४
२०२२-२३	४०९३०४	४१५४२४ (पीएफएमएस)	१०१
(२०२३-२४ माहे सप्टेंबर- अखेर)	४१४५३५	१५५०८० (पीएफएमएस)	३७

जननी सुरक्षा योजने अंतर्गत उपलब्ध अनुदान -

वर्ष	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)
२०१९-२०२०	रु. ४९८२.३४/-
२०२०-२०२१	रु. ४२९६.६४/-
२०२१-२०२२	रु. ३७७८.९०/-
२०२३-२०२४	रु. ५००१.९९/-
२०२३-२०२४	रु. ४२५४.४४/-

ब) जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम :-

गरोदरपणात व प्रसूती पश्चात ४२ दिवसापर्यंत मातेला व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास देण्यात येणाऱ्या सेवा. मोफत वाहतूक सेवा (घरापासून दवाखान्यापर्यंत व दवाखान्यापासून घरापर्यंत)

- १) मोफत तपासणी व प्रयोगशाळा चाचण्या.
- २) मोफत औषधे व लागणारे इतर साहित्य.
- ३) मोफत प्रसूती व सिझेरियन शस्त्रक्रिया.
- ४) मोफत आहार (साधारण प्रसूती पश्चात ३ दिवस व सिझेरियन प्रसूती पश्चात ७ दिवस).
- ५) गरजेनुसार मोफत रक्तसंक्रमणासाठी रक्त पुरवठा.

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत मोफत संदर्भसेवा व इतर आरोग्य सेवांचे झालेले कार्य :-

अ. क्र.	सेवा	२०२२-२०२३	२०२३-२०२४ (माहे सप्टेंबर अखेर)		
१	शासकिय आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसूति	८२६६५१	३९५७००		
	मोफत संदर्भसेवा वाहतूक उपकेंद्रे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्राती प्रसूती वगळूनच्या संस्था	गरोदर माता व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी अर्भक (० ते १ वर्षे) वयोगटाती आजारी अर्भक बालके	गरोदर माता व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी अर्भक (० ते १ वर्षे) वयोगटाती आजारी अर्भक बालके
२.	अ संस्थाघर ते आरोग्य	४७७०२२	८३८८८	१३५१६१	१७४६०
	ब परत घरी सोडणे	५१३८८०	१०७७७३	१६९४९२	२९७६१
३.	मोफत निदान	१९४८५६५	१७४५४८	४८७५९६	५३७२९
४.	मोफत औषधोपचार	१९५३३५१	२१७८५९	५४०९३७	६४१०४
५.	मोफत आहार दिलेल्या मातांची संख्या	६८६७९९	—	२९६०४८	—
६.	मोफत रक्तसंक्रमण	३४४३१	-	२०५७७	२७७५

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान व झालेला खर्च		
वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)	खर्च (रु. लाखात)
२०१८-२०१९	रु. १००१६.४०/-	रु. ८७३१.२५/-
२०१९-२०२०	रु. ९७३८.४५/-	रु. ३६९३.९१/-
२०२०-२०२१	*रु. १०८०१.५७/-	**रु. ४०५३.७१६/-
२०२१-२०२२	*रु. ८८९४.३४/-	रु. ८५२६.६९/-
२०२२-२३	***रु. २६५९९.१०/-	****रु. ११०८१.१४/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर अखेर)	***रु. २०६८४.१९/-	****रु. ४३५९.९९/-

* मंजूर अनुदानामध्ये मोफत आहार, तपासणी (निदान), रक्त संक्रमण आणि मोफत औषधे या अनुदानाचा समावेश केला आहे.

** खर्चामध्ये औषधांवर झालेला खर्च अंतर्भूत नाही.

*** मंजू अनुदानामध्ये सदरील वर्षात जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत एकूण उपलब्ध अनुदानाचा समावेश केला आहे.

**** खर्चामध्ये सदरील वर्षात जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत झालेल्या एकूण खर्चाचा समावेश केला आहे.

टीप :- सन २०२३-२४ करिता माहे सप्टेंबर २०२३ अखेर झालेला खर्च दिलेला आहे.

क) माता मृत्यु अन्वेषण :-

राज्यामध्ये होणाऱ्या सर्व मातामृत्युंचे दरमहा अन्वेषण करण्यात येते. जिल्हास्तरावर व महानगरपालिका स्तरावर अनुक्रमे जिल्हाशल्यचिकित्सक व वैद्यकिय आरोग्य अधिकारी (मनपा) यांच्यामार्फत माता मृत्युंचे अन्वेषण केले जाते. तसेच विभागीय स्तरावर व राज्यस्तरावर देखी नमूना पध्दतीने माता मृत्युंचे अन्वेषण करण्यात येते. मातामृत्युचे वर्गीकरण मृत्युच्या कारणानुसार केले जाते व त्या त्यास्तरावर योग्य ती कार्यवाही केली जाते जेणेकरून भविष्यात होणारे मातामृत्यु कमी होतील.

ड) प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान :-

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला करण्यात येते. या अभियानाची अंमलबजावणी जून २०१७ पासून

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार करण्यात आली. या अभियानांतर्गत मोफत प्रयोगशाळा चाचण्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील सर्व गरोदर मातांची सोनोग्राफी, आलेल्या सर्व गरोदर मातांची पोटावरून तपासणी, गर्भाचे ठोके या सर्व सेवा पुरविण्यात येतात. सर्व लाभार्थींना गरोदरपणातील धोक्याची लक्षणे, बाळाच्या जन्माची तयारी, लोहयुक्त गोळ्या व कॅल्शियम गोळ्यांच्या सेवनाचे महत्व, आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसूती करण्यासाठीचे महत्व, जननी सुरक्षा योजना व जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत देण्यात येणारे लाभ, स्तनपान व पूरक आहार, प्रसूतीपश्चात घ्यावयाची काळजी, प्रसूतीपश्चात कुटुंब नियोजन याबाबतचे समूपदेशन करण्यात आले.

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत झालेले काम				
वर्ष	प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत तपासणी करण्यात आलेल्या एकूण गरोदर माता	एकूण तपासण्यात आलेल्या गरोदर मातांपैकी पहिली तपासणी करण्यात आलेल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील गरोदर माता	आढळून आलेल्या अतिजोखमीच्या गरोदर माता	अल्ट्रा साऊंड सोनोग्राफी केलेल्या एकूण गरोदर माता
२०१६ - २०१७	७८३८१५	३४६८०८	३४५९३	१०८९३३
२०१७ - २०१८	८२४३०९	३८९६५०	३०८०५	१८१८९४
२०१८-२०१९	७०३५३०	३४८१५४	२४०७५	२२२६१२
२०१९-२०२०	३०१८६६	१४७९३७	३२४२७	९७२८१
२०२०-२०२१	७२५८५	३१०८७	९३१६	२५७५३
२०२१-२०२२	७१५१४	३२५२२	८०९४	२९२७४
२०२२-२०२३	२९०९११	१३४२६१	४१७२२	९७७९९
२०२२-२०२३ (माहे सप्टेंबर अखेर)	१४२९६८	६०८२०	२३७९३	४६५३५

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना :-

देशातील दारिद्र्य रेषेखालील व दारिद्र्य रेषेवरील अनेक गर्भवती महिलांना गरोदरपणाच्या शेवटच्या टप्प्यापर्यंत मजूरीसाठी काम करतात. तसेच प्रसूतीनंतर शारिरीक क्षमता नसतानाही मजूरीसाठी तात्काळ कामवर रुजू होतात. यामुळे कुपोषित गर्भवती महिला व स्तनदा मातांनी जन्म दिलेल्या नवजात बालकांच्या आरोग्यावर गंभीर परीणाम होतो. यास्तव

माता व बालकाचे आरोग्य सुधारण्याच्या दृष्टीने त्यांना सकस आहार घेण्यास प्रोत्साहित करण्याकरीता केंद्र शासनाने दि. १ जानेवारी, २०१७ पासून प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना, राबविण्यास सुरुवात केली आहे. या योजनेंतर्गत शासकीय रुग्णालयात नोंदणी केलेल्या गर्भवती महिलेस तिच्या पहिल्या जिवीत आपल्याकरीता रु. ५००० लाभाची रक्कम डीबीटी मार्फत आधार सलग्न (सीडेड) बँक खात्यामध्ये जमा केली जाते. पगारी प्रसूतीरजा उपभोगणाऱ्या महिला हा लाभ घेण्यास पात्र नाहीत.

वर्ष	खर्च (रु. कोटीत)	लाभार्थी (लाखात)
२०१९-२०२०	३८१.८८	७.१९
२०२०-२०२१	२६३.९१	५.४७
२०२१-२०२२	२४८.४३	६.१०
२०२२-२०२३ (२८ मार्च २०२३)	२५०.०९	५.२४

केंद्र शासनाचे महिला व बाल विकास मंत्रालय, दिल्ली यांचे दि. १४ जुलै २०२२ रोजीच्या मिशन शक्ती मार्गदर्शक सूचनेनुसार प्रधान मंत्री मातृ वंदना योजना नव्या अटीसह लागू करण्यात आलेली आहे. त्यानुसार व दि. ९ ऑक्टोबर २०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये PMMVY 2.0 योजनेत पात्र गर्भवती व स्तनदा मातांना लाभ दोन टप्प्यात रु. ५०००/- चा प्रदान

केला जाईल आणि जर दुसरे अपत्य मुलगी झाले तरच लाभार्थींना एकाच टप्प्यात रु. ६०००/- चा लाभ लाभार्थींच्या आधार संलग्न (सीडेड) बँक खात्यात जमा केला जातो. (वेतनासह मातृत्व रजा मिळणाऱ्या महिलांना किंवा सार्वजनिक उपक्रमातील महिलांना तसेच सध्या लागू असलेल्या कोणत्याही कायद्याने सामन लाभ मिळत असल्यास या योजनेचा लाभ अनुज्ञेय नाही.)

नविन मार्गदर्शक सूचनेनुसार पात्र लाभार्थी निवडण्याकरीता खालील निकष राहतील.

- १) ज्या महिलांचे निव्वळ कौटुंबिक उत्पन्न रु. ८ लाख पेक्षा कमी आहे.
- २) अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमाती
- ३) ज्या महिला ४० टक्के किंवा पूर्णतः दिव्यांग आहेत.
- ४) बीपीएल शिधापत्रिका धारक महिला.
- ५) आयुष्मान भारत अंतर्गत प्रधान मंत्री जन आरोग्य योजना (PMJAY) अंतर्गत महिला लाभार्थी.

६) ई-श्रम कार्ड धारण करणाऱ्या महिला

७) किसान सन्मान निधी अंतर्गत लाभार्थी महिला शेतकरी.

८) मनरेगा जॉब कार्ड घेतलेल्या महिला.

९) गर्भवती आणि स्तनपान करणाऱ्या अंगणवाडी सेविका (AWW)/ अंगणवाडी मदतनीस (AWHs)/आशा कार्यकर्ती (ASHAS)

१०) अन्नसुरक्षा कायदा २०१३ अंतर्गत रेशनग कार्ड धारक महिला.

लाभाचे निकष खाली प्रमाणे

अ.क्र.	लाभ द्यावयाचे टप्पे	लाभाचे निकष
१.	पहिला हप्ता रु. ३०००/-	राज्य शासनाने अधिसूचित केलेल्या शासकीय आरोग्य केंद्रात गर्भधारणेचा नोंदणी आणि शेवटचा मासिक पाळीच्या तारखेपासून ६ महिन्यांच्या आत किमान एक प्रसूतीपूर्व तपासणी.
२.	दुसरा हप्ता रु. २०००/-	१. बाळाची जन्म नोंदणी. २. बालकास बीसीजी, ओपीव्हीझीरो, ओपीव्ही, पेन्टाव्हॅलेन्ट लसीच्या ३ मात्रा अथवा समतुल्य/पर्यायी लसीकरणाचे प्राथमिक चक्र पूर्ण करणे आवश्यक.

योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी वरील नमूद किसान एक कागदपत्रा व्यतिरिक्त व्यतिरिक्त ओळखीचा व बँकेच्या खात्याचा पुरावा म्हणून खालील पेकी एक कागदपत्र व माहिती देणे बंधनकारक आहे.

- १) लाभार्थी आधार कार्ड प्रत
- २) परिपूर्ण भरलेले माता आणि बाल संरक्षण कार्ड प्रत ज्यात शेवटच्या मासिक पाळीची तारीख, गरोदर तणाची नोंदणी तारीख, प्रसितीपूर्व तपासणी तारखा, प्रसूती तारीख, बाळाचे पहिले लसीकरण चक्र पूर्ण झाल्याच्या तारखा नमूद असणे आवश्यक.
- ३) लाभार्थीच्या स्वतःच्या बँक पासबुकची झेरॉक्स
- ४) नवजात बालकाचे जन्म नोंदणी प्रमाणपत्र
- ५) आरसीएच नोंदणी क्रमांक देणे आवश्यक आहे.

६) मोबाईल क्रमांक देणे आवश्यक आहे. इ.

नविन पीएमएमव्हीवाय २.० पार्टल मध्ये दि. २४ नोव्हेंबर २०२३ पर्यंत पहिल्या खेपेचे ६१४३९ दुसरे अपत्य मुलगा असलेल्या ३८९९४ असे एकूण १००४३३ लाभार्थींची नोंदणी झालेली आहे. केंद्राच्या सुचनेनुसार व मान्यतेने दिनांक २५ ऑक्टोबर २०२३ रोजी पासून दिनांक २४ नोव्हेंबर २०२३ पर्यंत पीएमएमएस प्रणालीद्वारे ४६८९५ इतक्या लाभार्थ्यांना लाभ वितरण करण्यात आला आहे.

वर्ष	खर्च (रु. कोटीत)	लाभार्थी (रु. लाखात)
२०२३-२०२४ (माहे २४ नोव्हेंबर २०२३)	१७.०८	१.००

२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्शक	वर्ष २०२० - २०२१			वर्ष २०२१ - २०२२			वर्ष २०२२ - २०२३			वर्ष २०२३ - २०२४ (ऑक्टोबर २०२३ अखेर)		
	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
स्त्री शस्त्रक्रिया	५१५०००	२०४२१९	४०	५१५०००	२७४३००	५३	५१५०००	३७०७२४	७२	४६००००	१३०८६९	२८
तांबी वापरणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या	४९००००	३६०४१	७४	४९००००	४२२३६९	८६	४९००००	४७८३६९	९८	४९००००	१२९३६६	२६
संतती प्रतिबंधक गोळ्या वापरणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या	३७५०००	२२७०१२	६१	३७५०००	२९६२२६	७९	३७५०००	२६३९६३	७०	३७५०००	७२४६३	१९

वर्ष	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु.लाखात)	रु. ५१५२.३४	रु. ४२४५.२०	रु. २३८५.८१	रु. ५०१८.२२	रु. ५०२३.५६

कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना -

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेमुळे घडणाऱ्या मृत्यू, असफल व गुंतागुंत प्रकरणी एनएचएम अंतर्गत अनुदान वितरीत केले जाते. तसेच सदर योजना ही शासन निर्णय सा.आ.वि. क्रमांक २०१३/प्र.क्र.७४ कु. क., दिनांक १/०५/२०१३ अन्वये दि. १/४/२०१३ पासून पूर्व लक्षी प्रभावाने कुटुंब

नियोजन नुकसान भरपाई योजना राबवली जात आहे. तसेच शासन निर्णय सा.आ.वि. क्रमांक कु. नि. श. २०१६/प्र.क्र.१८० कु.क., दि. १८/०७/२०१६ अन्वये वरील प्रकरणी लाभार्थीस देय असलेली नुकसान भरपाईची रक्कम राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत अनुदानातून दिली जाते.

क्रमांक	कलम	व्याप्ती	मर्यादा
१	२	३	४
१	१ अ	रुग्णालयात कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास किंवा रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्यानंतर ७ दिवसांच्या आत मृत्यू झाल्यास	रु. २,००,०००/-
२	१ बी	रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्याच्या तारखेपासून ८ ते ३० दिवसांच्या दरम्यान कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास	रु. ५०,०००/-
३	१ सी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया असफल झाल्यास,	रु. ३०,०००/-
४	१ डी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करतवेळी गुंतागुंत झाल्यास किंवा कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया झाल्यानंतर डिस्चार्ज दिल्यानंतर ६० दिवसांच्या कालावधीत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोग्या कारणामुळे गुंतागुंत झाल्यास,	प्रत्यक्ष खर्च परंतु रु. २५,०००/- च्या मर्यादेपर्यंत.
५	२	कुटुंब नियोजन सेवा पुरविणारे डॉक्टर व शासकीय संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था अॅक्रिडेट केलेले खाजगी रुग्णालय यांचेसाठी इन्डॅमिटी प्रती डॉक्टर/संस्था प्रती वर्ष ४ प्रकरणांच्या मर्यादीत.	रु. २,००,०००/- प्रती प्रकरणांच्या मर्यादेत

३. किशोरवयीन आरोग्य - मुली

प्रस्तावना :-

राज्यातील किशोरवयीन मुला मुलीची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा-कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलीमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलीसाठी अर्श हा कार्यक्रम आर. सी. एच. भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट

उद्देश

१. किशोरवयीन मुला-मुलीच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यू, मातामृत्यू, एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूती काळात निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंती बाबत काळजी.

उद्दिष्ट :-

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

अंमलबजावणी पध्दती :-

१. सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.
२. किशोरवयीन मुला-मुलींना ७३४ क्लिनिक मार्फत आरोग्याविषयी सेवा पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
३. WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.
४. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु.६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

राज्यातील एकूण ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे. त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये,

ग्रामीणी रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०१३-१४ पासून राज्यातील ८ जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागातील मुलींना आशांमार्फत सॅनिटरी नॅपकिनस माफक दरात पुरविल्या जातात, सदर योजना सन २०१८-१९ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत आशांमार्फत किशोरवयीन मुलींना आरोग्य शिक्षण देण्यात येते. सदर योजनेचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्फत केले जाते.

डब्ल्यू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यातील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुला-मुलींना शाळेमार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे. व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना अंगणवाडी मार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकमध्ये प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोरवयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवरती मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये किशोरवयीन आरोग्य समुपदेशकाची नेमणूक केलेली आहे. औरंगाबाद, जालना, हिंगोली बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली, पालघर, ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहमदनगर, या १४ HPDs जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यातील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशकाची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशक हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्श समुपदेशक करतात.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रमा अंतर्गत संपुर्ण जिल्ह्यांमध्ये सदर कार्यक्रमाचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. के. द्वारे केले जाते तसेच तालूकास्तारावर तालूका आरोग्य अधिकारी व जिल्हास्तारावर जिल्हा आर. सी. एच अधिकारी यांच्या मार्फत या कार्यक्रमाचे नियंत्रण केले जाते. प्रा. आ. केंद्राद्वारे या कार्यक्रमा अंतर्गत वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केंद्र, आशा, आरोग्य सेविका यांचे प्रशिक्षण झाले आहे.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम :-

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनीकमध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी, समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनीक्समार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, (आहार एनर्जी, मानसिक आरोग्य आर.टी.आय. एस.टी. आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केली जाते. अर्श समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिस्वाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजना (PMHS) :-

किशोर असस्थेतील मुलींमध्ये शारिरिक, मानसिक, भावनिक सामाजिक बदल होत असतात. यामध्ये मुख्यतः मासिक पाळी सुरु होणे या महत्वाच्या टप्प्याचा समोवशा आहे. मासिक पाळी सुरु होण्याचे वय १० ते १६ वर्षांपर्यंत असू शकते. मासिक पाळीविषयी मासिक पाळीमधील स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या दक्षतेबाबत असलेल्या अज्ञानामुळे किशोरवयीन मुलींना आरोग्याविषयक विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते.यासाठी केंद्र शासनाने सुचित केलेल्या मागदर्श सुचनानुसार मासिक पाळीच्या वेळेस घ्यावयाच्या काळजीबाबत विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. ही योजना राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये १० ते १९ वर्षांच्या किशोरवयीन मुलींसाठी निश्चित करण्यात आलेली आहे. सदर योजना २०१३-१४ पासून ते २०१५-१६ पर्यंत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये धुळे, नंदुरबार, अकोला बुलढाणा, अमरावती, लातूर बीड, सातारा राबविण्यात आली. वर्ष २०१८-१९ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

उद्देश :-

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींमध्ये मासिक पाळीमध्ये स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या काळजीबाबत जनजागृती करणे.

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींना अत्यल्प दरात सॅनिटरी नॅपकीन गावपातळीवर आशामार्फत उपलब्ध करून देणे.

सॅनिटरी नॅपकीनच्या वापरानंतर योग्य पद्धतीने त्याची विल्हेवाट लावणे.

३. विकली आर्यन फॉलिक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व अर्भक मृत्यू कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकुण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरीक व बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-१३ वर्षापासून राज्यात डब्ल्यू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर

योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलिक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येत आहे. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे.

तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील (Worm Infestation) टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येतात. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या मोहिम राबविण्यात येत आहे.

४. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलांमुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पौगंडावस्थेतील मुलां-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
२. लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
३. लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.
४. किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.
५. प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समुपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे
६. किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.
७. किशोरवयात आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.
८. मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरूकता किशोरवयात वाढविणे.
९. मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखी आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बदल प्रोत्साहन देणे.

सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी धुळे, नंदुरबार, जळगाव, औरंगाबाद, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, आणि गडचिरोली या ९ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये पालघर या जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

सन २०१८-१९ मध्ये या कार्यक्रमासाठी ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहमदनगर या चार जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गतचे खालील उपक्रम राबविण्यात येतात.

- पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्य, किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे, वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्य.

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाचे निर्देशांक निहाय झालेले कार्य खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुली (सन २०१८-१९)		मुली (सन २०१९-२०२०)		मुली (सन २०२०-२०२१)		मुली (सन २०२१-२०२२)		मुली (सन २०२२-२०२३)		मुली (१ ली व २ री तिमाही) (एप्रिल ते सप्टें.-२२)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुली	१६५८७०	२५००७६	१९३२४९	२८३३०७	१३१३९८	२०६५०९	१५९६०४	२४०५०६	२५१८३८	३६६९०८	८२६२८	१२१६२४
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुली	१६२५२०	२५७५६९	१८६८५०	२८४६२२	१२९५२९	२१०६९९	१५५१५५	२२६९३९	२४७१४१	३५७६९०	७८६९५	११६६६३९
मासिक पाळीबाबत समस्या	१५६५६	३८९०८	१६३१२	४०९२६	१०९४७	२७८३४	१४०७७	२८२७७	३५५७१	७०८२१	६७६६	१५३१४
आर.टी.आय/एस.टी.आय	३७३९	१०४१७	३४४९	८५९६	२०११	५६१३	१४९८	७८३८	७०३८	१४०४५	२१०४	४१९७
त्वचेबाबत समस्या	२७२७८	३८४५६	२८९०१	३९५०९	१९२८७	२५९०७	२६१९१	३५४५१	३६१३१	४७६६१	१२७३८	१५५७४
गरोदर माता नोंदणी	४०७	१५९५०	१८४	१७१७९	०	१२९१२	४५	९४५२	०	१९०७६	०	६३२२
लोहयुक्त गोळ्या	४१८३१	६१६३२	५१८७१	७७८०१	३६६१८	५६४७०	३०३०२	४६८१०	६१५२०	९२४००	१९५९८	२९०५९
निरोध	०	२०९४	०	४९५	०	१६४	०	१७४	०	१८८५	०	७४६
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	९८५	०	५८०	०	२८६	१	३९३	०	८९५	०	१३८
इ. सी. पी.	०	७२२	०	४८	०	२२	३६९४	४४५५	०	३४०	०	२२
तांबी	०	१६४	०	१५९	०	१५४	१५३५०	१६३७४	०	३५२	०	४९
लसीकरण	५६०७	१०३५३	१२२६९	१८०७०	८६७१	१२६९२	१३५५२	१७२०९	१९०१४	२६६१८	५३२४	८११९
इतर	४७६६९	५६६११	७३७९०	५१८९०	५१८९०	६८६४५	६९४८९	८१०९२	९९७६३	१०८०९२	३२१६५	३७०९९

• मासिक पाळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रम :-

वर्ष	सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	मुलींची संख्या १० ते १९ वर्ष	आशांची संख्या	एकुण विक्री झालेल्या सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	आशांना मोफत देण्यात आलेल्या सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	एकुण किती सॅनिटरी नॅपकी वापरण्यात आले	सरासरी	सॅनिटरी नॅपकीन पॅक वापरण्यात आले टक्केवारी	जिल्हास्तरीय हेल्थ सोसायटी कडे एकूण जमा निधी
नोव्हेंबर ते मार्च २०१८-२०१९	५३८५९३	७००३५९	१२४४१	२५८७७८	४६७१	२६३४४९	५२६९०	७.३९	१२९३८९०
एप्रिल ते मार्च २०१९-२०२०	९८७६३२९	३६९२८१६	६०५८२	५६५२७३३	३३६३२३	५९८९०५६	४९९०८८	१३.३	२८२६३६६५
एप्रिल ते मार्च २०२०-२०२१	८७३२५०६	३५९६४०१	६१०६५	४०६१७०६	३०३१३७	४३६४८४३	३६३७३७	९.९५	२०३०८५३०
एप्रिल ते मार्च २०२१-२०२२	४३८०२८०	३५२२२९४	६०५७६	९५६४५२	११७७३३	१०७४१८५	८९५१५	२.५	४५३९९८५
एप्रिल ते मार्च २०२२-२०२३	२४३५३९९	२४७८०१७	६११५४	१५६२४६	१५६२४६	१७८४०९	२९७३५	१.१७	७८१२३०
एप्रिल ते सप्टें. २०२३-२०२४	१५५८८०९	२४३०७५७	५९७१२	५८२५१४	५०६९५	६३३२११	१०५५३५	४.२४	२९१२५७०

विकली आयर्न फॉलिक अॅसिड सप्लिमेंटेशन योजना

महिना	अपेक्षित लाभार्थी	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुली)	टक्केवारी
सन २०१७-१८	४१४७८१४	२८२६६७२	६८.१५
सन २०१८-१९	४७०६७००	३१५९०८१	६७.१२
सन २०१९-२०	५१९८७१९	२३११५५४	४४.४६
सन २०२०-२१	५१०६३६४	१४८६७४०	२९.१२
सन २०२१-२२	५२५४९५७	३०९२२१५	५८.८४
सन २०२२-२३	५२५८४४३	२४१०९१०	४५.८५
सन २०२३-२४ (एप्रिल ते सप्टेंबर)	५२५८४४३	२६२०७६	४०.९८

पीअर एज्युकेटर निवड

अ. क्र.	जिल्हा	निवड करावयाच्या पियर एज्युकेटरची संख्या	सन २०१९-२० मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२०-२१ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२१-२२ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२२-२३ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर
१	ठाणे	१६४२	१६६८	१७९०	१७९०	१७९०
२	पालघर	११८२	१९२८	१९२८	१९२८	४९२८
३	नाशिक	४५४६	४६७२	४६७२	४६७२	४६७६
४	धुळे	८६०	८६०	९०४	१००४	४२१०
५	नदुरबार	१४०५	१२६४	१३०१	४६८७	४२०६
६	जळगाव	३६४८	४१९७	४१९७	४१९७	४१९७
७	अहमदनगर	४११४	४११४	४१२५	४१२५	४११४
८	छ. संभाजीनगर	२१२३	१८३८	१७६८	१७६८	१९४५
९	जालना	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०
१०	हिंगोली	१०२१	११२०	१२८०	१२८०	११२०
११	बीड	३१०३	३१०२	३१०२	३१०२	३१०३
१२	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०	७४०८	७९०८
१३	यवतमाळ	४०८५	४१२०	४११८	४११८	४११२
१४	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७	४४८०	४४८०
	एकुण-	३६०८६	३७२६०	३७५४२	४६३७९	५५६३९

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चात रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८ - १९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९ - २०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२० - २१	२०११.६२	९९१.२८	४९.२८
२०२१ - २२	३३१२.५०	२८७८.२८	८६.८९
२०२२ - २३	४६२८.७७	१०१३.०५	१६.९९
२०२३ - २४ (एप्रिल ते सप्टेंबर)	४५९४.४०	११३०.८५	२४.६१

२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

३. राज्य कामगार विमा योजना

३. राज्य कामगार विमा योजना महाराष्ट्र

(एक) प्रस्तावना :

भारताच्या संसदेने पारीत केलेला "कामगार राज्य कायदा" १९४८ हा औद्योगिक कामगारांना सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करणारा मुख्य कायदा आहे. या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय व आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. ही योजना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या कारखान्यांना लागू आहे. तसेच चित्रपटगृहे, उपहार गृहे व इतर व्यवसायांना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार काम करतात अशांना ही योजना लागू आहे. ज्या कामगारांचा मासिक पगार रु. २१,००० पर्यंत आहे अशा कामगारांना ही योजना लागू आहे. सदर वेतन मर्यादा दिनांक १-१०-२०१६ पासून (रु. २१,००० पर्यंत) वाढविण्यात आली आहे.

वैद्यकीय लाभाअंतर्गत विमाधारक व त्यांचे कुटुंबिय यांना बाह्यरुग्ण, आंतररुग्ण व विशेषज्ञ वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. वैद्यकीय लाभ हे राज्य सरकारमार्फत दिले जातात व इतर रोख लाभ हे रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामार्फत दिले जातात. महाराष्ट्रामध्ये ही योजना १९५४ पासून कार्यान्वित आहे. या योजनेखाली ३१ मार्च २०२३ रोजी महाराष्ट्रात ४४,५५,४९० कामगार व त्यांची १,७८,२१,९६० (अंदाजित) कुटुंबिय यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

शासन निर्णय दि. २१/०६/२०१६, ०५/०५/२०१८, १४/०५/२०१८, १६/०८/२०१८, १२/१२/२०१८ व ११/०१/२०१९ सदर शासन निर्णयानुसार राज्य कामगार विमा योजनेकरिता महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ची स्थापना झालेली आहे. तसेच दि. ११ मार्च २०१९ रोजी महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी "संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६०" नुसार नोंदणीकृत करण्यात आलेली आहे (सोसायटी नोंदणी क्र. ४८८/२०१९). महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ही महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाअंतर्गत स्वायत्त संस्था म्हणून कार्यरत आहे.

(दोन) वैद्यकीय फायद्याचे प्रशासन.-

(१) बाह्यरुग्ण सेवा.-वैद्यकीय लाभाबाबतच्या प्रशासकीय सोईच्या दृष्टिने रा. का. वि. योजना राबविण्यासाठी महाराष्ट्राचे मुंबई, ठाणे, पुणे, कोल्हापूर, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती व नागपूर अशी विभागणी करण्यात आली आहे. या विभागात बाह्य रुग्ण सेवा ही विमा वैद्यकीय व्यवसायीक (पॅनेल पध्दती) व रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. पॅनेल पध्दतीत विमा वैद्यकीय व्यवसायीक हे त्यांच्याकडे नोंदविल्या गेलेल्या विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना बाह्यरुग्ण वैद्यकीय सेवा देतात. दि. ३० सप्टेंबर २०२३ रोजी मुंबई, ठाणे, पुणे, कोल्हापूर, नागपूर, नाशिक व अमरावती विभागात एकूण ५६२ विमा वैद्यकीय व्यवसायीक कार्यरत आहेत. तसेच बाह्यरुग्ण सेवा ही रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. महाराष्ट्रात दि. ३० नोव्हेंबर २०२३ रोजी एकूण १०७ रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने कार्यरत आहेत.

(२) आंतररुग्ण सेवा (रुग्णालयीन सेवा).-विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना आंतररुग्ण सेवा ही रा. का. वि. योजना रुग्णालयातून दिली

जाते. महाराष्ट्रात एकूण १२ रा. का. वि. योजना रुग्णालये कार्यरत आहेत. त्यातील एकूण खाटांची संख्या १२४५ आहे. यात सर्व प्रकारची आंतररुग्ण सेवा इत्यादी दिली जाते. जेथे रा. का. वि. रुग्णालये नाहीत अशा ठिकाणी आंतररुग्ण सेवा खाजगी / स्थानिक संस्था व सरकारी रुग्णालयात खाटा आरक्षित करून पुरविली जाते. अशा एकूण खाटांची संख्या ५४८ आहे. तसेच सेकंडरी केअर उपचाराकरीता खाजगी टाय-अप केलेल्या रुग्णालयांची संख्या २१६ आहे.

(३) विशेषज्ञ सेवा.-रा. का. वि. विशेषज्ञ केंद्रात वेगवेगळ्या विषयांचे तज्ञ नेमलेले असतात व त्यांच्यामार्फत विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना विशेषज्ञ सेवा दिली जाते.

(४) औषधांचा पुरवठा.-विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना विनामुल्य औषधांचा पुरवठा केला जातो. विमा वैद्यकीय व्यवसायीक, वैद्यकीय अधिकारी व विशेषज्ञ यांनी लिहून दिलेली औषधे ही १२ रुग्णालय, १०७ सेवा दवाखाने व ०८ मान्यताप्राप्त औषध विक्रेते यांच्यामार्फत विनामुल्य पुरविल्या जातात.

(५) रुग्णवाहीका सेवा.-ही सेवा जेव्हा जेव्हा आवश्यक असते तेव्हा राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालयांशी संलग्न असलेल्या रुग्णवाहिकांमार्फत दिली जाते. सद्यस्थितीत महाराष्ट्रात एकूण ६ रुग्णवाहिका कार्यरत आहेत.

(६) निधीची तरतूद सन २०१८-१९ पर्यंत - राज्य शासन व रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामध्ये झालेल्या करारानुसार रा. का. वि. योजनेवर होणारा खर्च प्रथमतः राज्य शासनाला करावा लागतो. झालेल्या एकूण खर्चाच्या ७/८ भागांची रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांचेकडून राज्य शासनास प्रतिपूर्ती केली जाते. परंतु विभागून घेण्यात येणारा खर्च रा. का. वि. महामंडळाने विहित केलेल्या "वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेत" ठेवावा लागतो. वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेपेक्षा जास्त झालेला इतर खर्च हा केवळ राज्य शासनालाच सोसावा लागत होता परंतु राज्य कामगार विमा योजने करिता महाराष्ट्र राज्य कामगार सोसायटीची स्थापना झाल्याने सदर खर्च १०० % राज्य कामगार विमा महामंडळ दिल्ली यांच्याकडून केला जातो. त्यात शासनाचा सहभाग नसतो. परंतु दि. ५/५/२०१८ शासन निर्णयानुसार राज्य कामगार विमा योजनेसाठी काम करणारे कर्मचारी / अधिकारी राज्य कामगार विमा सोसायटीचे काम पहात आहेत आणि त्यांचे पगार राज्य सरकारच्या अनुदानातून नेहमी प्रमाणे कोषागारातून काढत आहेत. राज्य सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या पगारावर झालेल्या खर्चाची संपुर्ण परतफेड सोसायटीमार्फत राज्य सरकारला केली जाते.

(तीन) २०१९-२०२०, २०२०-२०२१ व २०२१-२०२२ या वर्षात योजनेच्या क्षेत्रांत विस्तार करण्याचे प्रस्तावित होते. त्यानुसार दि. ०१/०२/२०२३ पासून रा. का. वि. योजना राज्यातील ३६ जिल्ह्यांपैकी (हिंगोली व नंदुरबार वगळता) ३४ जिल्ह्यांमध्ये संपुर्ण क्षेत्रास लागू करण्यात आली आहे.

तक्ता—एक

वित्तीय आवश्यकता

रा. का. वि. योजना, महाराष्ट्र

(रुपये हजारात)

1	प्रत्यक्ष रकमा २०२२-२०२३			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२०२४			
	Actuals 2022-2023			Budget Estimates 2023-2024			
	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	
2	3	4	5	6	7		
(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण.-							
(१) आ. रा. का. वि. योजना महाराष्ट्र.	...	74482	--	74482	83659	--	83659
(२) वै. प्र. अ. राज्य कामगार विमा योजना	...	367816	--	367816	440386	--	440386
(३) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये	...	1598526	--	1598526	1939722	--	1939722
(४) महात्मा गांधी स्म. रुग्णालयाकरिता सहाय्यक अनुदान	...	223132	--	223132	299894	--	299894
	भारीत ...	0	--	0	1	--	1
एकूण -(अ) स्थूल ...	दत्तमत ...	2263956	--	2263956	2763661	--	2763661
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	--	--	--	1	--	1
एकूण - (अ) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2263956	--	2263956	2763661	--	2763661

(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण.-**(१) राज्य कामगार विमा योजना, महाराष्ट्र**

(१) वेतन	...	1971695	--	1971695	2463729	--	2463729
(२) कंत्राटी सेवा - १०	...	69046	--	69046	2	--	2
(३) कार्यालयीन खर्च	...	0	--	0	3	--	3
(४) व्यावसायिक आणि विशेष सेवेचे वेतन	...	0	--	0	2	--	2
(५) पुरवठा व सामुग्री	...	83	--	83	2	--	2
(६) आहार खर्च	...	0	--	0	1	--	1
(७) इतर खर्च	...	0	--	0	28	--	28
(८) सहाय्यक अनुदाने	...	223132	--	223132	299894	--	299894
	भारीत ...	0	--	0	1	--	1
एकूण -(१) स्थूल ...	दत्तमत ...	2263956	--	2263956	2763661	--	2763661
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	0	--	0	1	--	1
एकूण - (१) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2263956	--	2263956	2763661	--	2763661

(क) वित्त व्यवस्थेची साधने.-

	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
(१) मागणी क्रमांक आर-१	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--
मुख्य शीर्ष-२२१०, वैद्यकीय सेवा व		--	--	--	--	--	--
सार्वजनिक आरोग्य	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
एकूण -(क) स्थूल ...	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
एकूण - (क) निव्वळ ...	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--

तक्ता—एक

(रु. हजारात)

२०२३-२०२४ चे सुधारित अंदाजपत्रक Revised Estimates 2023-2024			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२०२५ Budget Estimates 2024-2025			
अनिवार्य 8	कार्यक्रम 9	एकूण 10	अनिवार्य 11	कार्यक्रम 12	एकूण 13	
						(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण भारीत
83659	--	83659	107652	-	107652	(१) आयुक्त, रा. का. वि. योजना
440386	--	440386	488827	-	488827	(२) वै. प्र. अ. रा. का. वि. योजना
1939722	--	1939722	2053090	-	2053090	(३) रा. का. वि. योजना रुग्णालये
299894	--	299894	332882	-	332882	(४) महात्मा गांधी स्मारक रुग्णालयाकरिता सहा. अनुदान
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2763661	--	2763661	2982451	-	2982451	... दत्तमत एकूण (अ) स्थूल रक्कम
--	-	--	-	-	-	... वजा वसुली
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2763661	--	2763661	2982451	-	2982451	... दत्तमत एकूण (अ) निव्वळ रक्कम
						(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण.-
						(१) राज्य कामगार विमा योजना महाराष्ट्र -
2463729	--	2463729	2649531	-	2649531	... वेतन.
2	--	2	2	-	2	... कंत्राटी सेवा - १०
3	--	3	3	-	3	... कार्यालयीन खर्च.
2	--	2	2	-	2	... व्यावसायिक आणि विशेष सेवा.
2	--	2	2	-	2	... पुरवठा व सामग्री.
1	--	1	1	-	1	... आहार खर्च.
28	--	28	28	--	28	... इतर खर्च
299894	--	299894	332882	-	332882	... सहाय्यक अनुदाने
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2763661	--	2763661	2982451	-	2982451	... दत्तमत एकूण (१) स्थूल
--	-	--	-	-	-	... वजा वसुली
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2763661	--	2763661	2982451	-	2982451	... दत्तमत एकूण (१) निव्वळ दत्तमत
						(क) वित्त व्यवस्थेची साधने.-
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... दत्तमत (१) मागणी क्र. आर - १.
-	-	-	-	-	-	... मुख्य शीर्ष - २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... दत्तमत एकूण (क) स्थूल
-	-	-	-	-	-	... वजा वसुली
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... एकूण (क) निव्वळ दत्तमत

रुग्णालयाविषयी सर्वसाधारण माहिती दर्शविणारा तक्ता (सन २०२२-२०२३ मधील प्रत्यक्ष व २०२३-२०२४, २०२४-२०२५ मधील अंदाजित काम दर्शविले आहे)

क्र.सं.	वर्ष	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
१.	म. गां. स्मारक रुग्णालय.-												
	२०२२-२०२३ ...	३३०	३३०	१००	१३४९	६२०२६	२५	४७०	४	३३८७०	२८८६७१	३२५४२	२४.१२
	२०२३-२०२४ ...	३३०	३३०	१००	१५४८	६६२०४	७९	५७५	५०	२८८४०	५५२९५९	५८१८००	३७५.८४
	२०२४-२०२५ ...	३३०	३३०	१००	१८५८	७९४४४	९५	६९०	६०	५४१००	७६८७८१	८२२८८१	४४२.८९
२.	रा. का. वि. योजना रुग्णालय, वरळी.-												
	२०२२-२०२३ ...	३००	३००	१५०	६८२	२२६९२	५	२५६	४	२५७८९२००	२५२७३६८००	२७८५२६०००	४३८६२.३६
	२०२३-२०२४ ...	३००	३००	८५	६३५०	२५०००	१०	५१२	१०	२५७८९२००	२५२७३६८००	२७८५२६०००	२९२४१.५७
	२०२४-२०२५ ...	३००	३००	८५	९५२५	४००००	१५	७६८	२०	०	०	०	०
३.	मुंबई.-												
	२०२२-२०२३ ...	४००	४००	२००	१९५३१	६६६९३	५४	९४९	८३	३४५७३८९०	३१२७६६०	३७७०१५५०	१९३०.००
	२०२३-२०२४ ...	४००	४००	२००	११४६६	५३४२५	४७	४७२	७६	१४४०८६२५	१११२६१६	१५५२१२४१	१३५४.००
	२०२४-२०२५ ...	४००	४००	२००	०	०	०	०	०	७३५०००००	१९०००००	७५४०००००	०.००
४.	कांदिवली.-												
	२०२२-२०२३ ...	३००	३००	२३०	३७७४१	३२६१८८	४५	२४७२	५२१	७९६२९२०	८०२८७९७८	८८२५०८९८	२३३८.३३
	२०२३-२०२४ ...	३००	३००	२३०	४१५१५	३५८५०६	५०	२७१९	५७३	८७५९२१२	८८३१६७७६	९७०७५९८८	२३३८.३४
	२०२४-२०२५ ...	३००	३००	२३०	४५६६७	३९४३५७	५५	२९९१	६३०	१२००००००	९७१४८४५४	२१७१४८४५४	४७५५.०४
५.	कोल्हापूर.-												
	२०२२-२०२३
	२०२३-२०२४
	२०२४-२०२५

6. उल्हासनगर :-												
2022-2023 ...	100	0	0	51228	0	0	0	0	0	0	0	0.00
2023-2024 ...	100	0	0	58043	0	0	0	0	0	0	0	0.00
2024-2025 ...	100	0	0	60000	0	0	0	0	0	0	0	0.00
7. वार्शी :-												
2022-2023 ...	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00
2023-2024 ...	100	0	0	61987	27.24	0	0	0	0	0	0	0.00
2024-2025 ...	100	0	3404	49606	19	0	0	0	0	0	0	0.00
8. टाणो :-												
2022-2023 ...	100	100	1450	19000	9	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	100	50	734	22428	22	0	0	11885141	324890	12210031	1121.00	
2024-2025 ...	100	50	1000	31122	22	0	0	14856434	406114	15262548	1562.00	
9. नागपूर :-												
2022-2023 ...	200	130	23390	200590	64	1732	173	14059419	149582049	163641468	6996.00	
2023-2024 ...	200	130	23590	65	1750	1750	200	45900000	152400000	198300000	8406.00	
2024-2025 ...	200	130	24000	250000	66	1775	210	50000000	20000000	250000000	10417.00	
10. पुणे :-												
2022-2023 ...	100	100	11196	95298	35	433	48	18283339	89353555	107636894	9614.00	
2023-2024 ...	100	100	13505	101944	50	255	17	26325309	147859786	174185095	12898.00	
2024-2025 ...	100	100	14855	112138	60	476	62	30000000	142286595	172286595	11598.00	
12. सोलापूर :-												
2022-2023 ...	7	94379	7	75550	0	0	0	19	13749	2990	2913790	
2023-2024 ...	8	42981	7	57992	0	0	0	19	10775	3770	2753725	
2024-2025 ...	11	105704	10	84616	0	0	0	20	20789	4050	370770	
13. अकोला :-												
2022-2023 ...	2	23402	2	11701	0	0	0	2	19865	23402	0	
2023-2024 ...	3	28892	3	14446	0	0	0	2	27613	28892	0	
2024-2025 ...	3	54836	3	27418	0	0	0	2	29526	54836	0	
14. अमरावती :-												
2022-2023 ...	2	44904	2	22452	0	0	0	2	44853	44904	0	
2023-2024 ...	2	34762	2	17381	0	0	0	2	51164	34762	0	
2024-2025 ...	2	50224	2	25112	0	0	0	2	52370	50224	0	

15. जागपूर.-													
2022-2023 ...	14	395800	14	136400	0	0	0	0	0	4	6242	9382	4147028
2023-2024 ...	14	342452	15	130000	0	0	0	0	0	3	4337	9778	2178497
2024-2025 ...	15	42450	15	150000	0	0	0	0	0	3	4500	10000	2500000
16. वर्धा/हिंगणघाट.-													
2022-2023 ...	1	42500	1	13200	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	1	37119	1	10000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025 ...	1	41800	1	11500	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17. चंद्रपूर-													
2022-2023 ...	2	25800	2	4000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	3	20586	3	3500	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025 ...	3	35620	3	3600	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18. औरंगाबाद.-													
2022-2023 ...	7	223632	7	142374	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 (April to Nov) ...	7	165605	7	239576	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025 ...	7	245995	7	156611	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19. नांदेड.-													
2022-2023 ...	2	18626	2	18626	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	3	9824	3	9824	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025 ...	3	20488	3	20488	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20. गोंदिया (तीरोडा से.द. उघडण्यात आलेली दि. १७.०५.२०२२)													
2022-2023 ...	1	0	1	0	0	0	0	0	0	8	70960	77688	1417028
2023-2024 ...	1	12904	1	0	0	0	0	0	0	7	83314	73432	2178497
2024-2025 ...	1	13700	1	3500	0	0	0	0	0	7	86396	115060	2500000
21. भंडारा.-													
2022-2023 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22. गडचिरोली.-													
2022-2023 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

23. बुलढाणा :-													
2022-2023 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	933	1800	0
2023-2024 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	933	1866	0
2024-2025 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1200	2000	0
24. वाशीम :-													
2022-2023 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
एकूण :-													
2022-2023 ...	91	1443857	83	486447	68	2118	60340	828	262833	656999	160127078		
2023-2024 ...	107	1043062	89	724893	13	3007	66374	536	409526	338908	99559540		
2024-2025 ...	133	1325556	104	743094	14	11097	272408	582	460673	342882	98170983		

तक्ता - ३

राज्य कामगार विमा योजनेअंतर्गत सेवा दवाखाने, औषधे भंडारे, मान्यता प्राप्त औषध विक्रेते यांचे विवरणपत्र

अ. जिल्हाचे नाव व वर्ष क्र.	रा.का.वि.योजना सेवा दवाखान्यांची संख्या			रा.का.वि.योजना औषध भंडारांची संख्या			पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या		मान्यताप्राप्त औषध विक्रेत्यांची संख्या		पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या		प्रदान केलेले सेवा आकार		विमा वेदकीय व्यावसायिकांची संख्या		वर्षाच्या सुरुवातीला नोंदणीपटावरील विमेदारांची संख्या		उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या		प्रदान केलेले व्यावसायिक शुल्क आकडे रूपात	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
1. मुंबई शहर																						
2022-2023	2	66381	2	0	10	0	0	0	402	0	306169	56651803										
2023-2024	2	16329	1	0	0	0	0	0	34	0	7435	52743011										
2024-2025	2	17962	1	0	0	0	0	0	34	0	8178	50000000										
2. मुंबई उपनगर																						
2022-2023	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0										
2023-2024	2	14139	1	0	4	0	0	0	113	0	43748	0										
2024-2025	2	15552	1	0	4	0	0	0	113	0	48123	0										
3. ठाणे																						
2022-2023	5	10876	1	7624	4	0	0	0	196	10491	10876	0										
2023-2024	17	24962	1	18250	4	1100	0	0	196	17957	24962	0										
2024-2025	17	27458	1	20075	4	9000	0	20000	196	19752	27458	0										
4. नाशिक																						
2022-2023	5	130306	1	384	52	384	0	0	0	0	0	0										
2023-2024	7	85756	7	85756	0	0	0	0	0	25174	0	0										
2024-2025	11	94332	11	94332	0	0	0	0	0	280691	0	0										
5. धुळे																						
2022-2023	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2520	0	0										
2023-2024	1	9635	1	9635	0	0	0	0	0	15326	0	0										
2024-2025	4	10599	4	10599	0	0	0	0	0	16859	0	0										
6. जळगाव																						
2022-2023	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0										
2023-2024	4	64549	4	64549	0	0	0	0	3	104150	0	0										
2024-2025	7	71004	7	71004	0	0	0	0	.3	114565	0	0										

7. पुणे												
2022-2023	32	314806	32	24765	2	1734	60340	156	80280	172501	93025572	
2023-2024	21	110808	21	27241	5	1907	66374	114	53812	102023	36151773	
2024-2025	27	417717	17	29965	6	2097	72408	144	70120	11713	41072813	
8. सातारा												
2022-2023	3	15768	3	9344	0	0	0	20	5408	2575	640765	
2023-2024	3	5691	3	13481	0	0	0	16	3210	1275	320525	
2024-2025	5	17660	5	10466	0	0	0	22	6332	3110	750786	
9. सांगली												
2022-2023	3	30364	3	15376	0	0	0	9	3762	3502	555805	
2023-2024	3	12938	3	18132	0	0	0	9	4221	3773	550110	
2024-2025	5	34007	5	17221	0	0	0	10	5000	4050	65007	
10. सोलापूर												
2022-2023	3	6313	3	4651	0	0	0	10	2570	1025	650786	
2023-2024	4	1877	4	3877	0	0	0	8	3770	1210	775287	
2024-2025	5	7070	5	5209	0	0	0	8	3040	1080	710867	
11. नगर												
2022-2023	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
2023-2024	1	1253	1	1253	0	0	0	9	4500	2112	1972535	
2024-2025	2	1378	2	1378	0	0	0	9	5050	3000	200740	
12. कोल्हापूर												
2022-2023	7	94379	7	75550	0	0	0	19	13749	2990	2913790	
2023-2024	8	42981	7	57992	0	0	0	19	10775	3770	2753725	
2024-2025	11	105704	10	84616	0	0	0	20	20789	4050	370770	
13. अकोला												
2022-2023	2	23402	2	11701	0	0	0	2	19865	23402	0	
2023-2024	3	28892	3	14446	0	0	0	2	27613	28892	0	
2024-2025	3	54836	3	27418	0	0	0	2	29526	54836	0	
14. अमरावती												
2022-2023	2	44904	2	22452	0	0	0	2	44853	44904	0	
2023-2024	2	34762	2	17381	0	0	0	2	51164	34762	0	
2024-2025	2	50224	2	25112	0	0	0	2	52370	50224	0	
15. नागपूर												
2022-2023	14	395800	14	136400	0	0	0	4	6242	9382	4147028	
2023-2024	14	342452	15	130000	0	0	0	3	4337	9778	2178497	
2024-2025	15	42450	15	150000	0	0	0	3	4500	10000	2500000	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
16. वर्धा/हिंगणघाट												
2022-2023	1		42500	1	13200	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	1		37119	1	10000	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	1		41800	1	11500	0	0	0	0	0	0	0
17. चंद्रपूर												
2022-2023	2		25800	2	4000	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	3		20586	3	3500	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	3		35620	3	3600	0	0	0	0	0	0	0
18. औरंगाबाद												
2022-2023	7		223632	7	142374	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 (April to Nov.)	7		165605	7	239576	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	7		245995	7	156611	0	0	0	0	0	0	0
19. नांदेड												
2022-2023	2		18626	2	18626	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	3		9824	3	9824	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	3		20488	3	20488	0	0	0	0	0	0	0
20. गोंदीया (तीरोडा से.उघडण्यात आलेली दि. १७/०५/२०२२)												
2022-2023	1		0	1	0	0	0	0	8	70960	77688	1417028
2023-2024	1		12904	1	0	0	0	0	7	83314	73432	2178497
2024-2025	1		13700	1	3500	0	0	0	7	86396	115060	2500000
21. भंडारा												
2022-2023	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22. गडचिरोली												
2022-2023	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23. बुलडाणा												
2022-2023	0		0	0	0	0	0	0	1	933	1800	0
2023-2024	0		0	0	0	0	0	0	1	933	1866	0
2024-2025	0		0	0	0	0	0	0	1	1200	2000	0
24. वाशीम												
2022-2023	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
एकूण												
2022-2023	91		1443857	83	486447	68	2118	60340	828	262833	656999	160127078
2023-2024	107		1043062	89	724893	13	3007	66374	536	409526	338908	99559540
2024-2025	133		1325556	104	743094	14	11097	272408	582	460673	342882	98170983

तक्ता - ४

कर्मचारी विषयक गोषवारा

अ. क्र.	संवर्गाचे नाव (पदनाम)	वेतन श्रेणी	ग्रेड वेतन	7th Pay Level in Revised Pay Matrix	पद संख्या
1	2	3	4	5	6

कामगार राज्य विमा योजना

२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

१. राजपत्रित

१. आयुक्त	संवर्गपद	-	-	-	1
२. संचालक (प्रशासन)	15600-39100	7600	S-25 : 78800-209200		1
३. संचालक (वैद्यकीय)	15600-39100	7600	- वरीलप्रमाणे -		1
४. उपसंचालक (प्रशासन)	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700		1
५. उपसंचालक (वैद्यकीय)	15600-39100	6600	- वरीलप्रमाणे -		1
६. वैद्यकीय अधीक्षक	5600-39100	6900	S-24 : 71100-211900		4
७. वैद्यकीय अधीक्षक	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700		8
८. उपवैद्यकीय अधीक्षक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		4
९. वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		3
१०. भिषक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		19
११. शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		19
१२. स्त्रीरोग शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		17
१३. नेत्ररोग शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		12
१४. नाक, कान, घसा, शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		7
१५. अस्थिव्यंग शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१६. बालरोग चिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१७. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		7
१८. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१९. विकृती शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		11
२०. मनोविकृती चिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		1
२१. भिषक (चेस्ट) (रुग्णालय)	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		6
२२. हृदयरोग तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		1

1	2	3	4	5	6
२३.	मुख्य प्रशासन अधिकारी	15600-39100	5400	S-20 : 56100-177500	7
२४.	सहाय्यक संचालक (लेखा)	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२५.	निवासी वैद्यकीय अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	13
२६.	रक्तसंक्रमण अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२७.	दंत शल्यचिकीत्सक	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२८.	अपघात वैद्यकीय अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	52
२९.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-२)	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	293
३०.	वैद्यकीय निरीक्षक	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	8
३१.	निवासी क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	6
३२.	निवासी बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	18
३३.	निवासी विकृती शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	5
३४.	लेखा अधिकारी	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400	3
३५.	सहा. लेखा अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	5
३६.	प्रशासन अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	32
३७.	जीवरसायन शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	10
३८.	अधिसेविका (वर्ग-२)	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400	5
३९.	सहायक अधिसेविका (वर्ग-२)	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300	9
४०.	अंशकालीन विशेषज्ञ	800 (निश्चित)			5
एकूण राजपत्रित					637

1	2	3	4	5	6
२. वर्ग-तीन					
१.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-३)	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300	33
२.	लघु टंकलेखक, उच्चश्रेणी	- वरीलप्रमाणे -	4400	S-15 : 41800-132300	1
३.	अधीक्षक	9300-34800	4300	S-14 : 38600-122800	35
४.	सामुग्री प्रमुख	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	12
५.	लघु टंकलेखक निम्नश्रेणी	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	5
६.	भौतिकोपचार तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	13
७.	व्यवसायोपचारतज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	7
८.	परिसेविका/Sister	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	139
९.	सामाजिक मार्गदर्शक	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	13
१०.	वरिष्ठ सहायक	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	78
११.	श्रवणमापन तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	1
१२.	हृदयस्पंदन विद्युत लेखापाल	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	18
१३.	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	58
१४.	क्ष-किरण तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	34
१५.	आहार तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	12
१६.	रक्तपेढी तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	2
१७.	परिचारीका	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	814
१८.	औषध निर्माता/मिश्रक	5200-20200	2800	S-10 : 29200-92300	192
१९.	कनिष्ठ सहायक/वरिष्ठ लिपीक	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	207
२०.	दंतारोग तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	12
२१.	टंकलेखक	5200-20200	2000	S-7 : 21700-69100	35
२२.	प्रयोगशाळा सहायक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	34
२३.	क्ष-किरण सहायक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	26
२४.	दूरध्वनी चालक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	24
२५.	रक्तपेढी सहाय्यक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	2
२६.	शिंपी	5200-20200	1900	S-6 : 19900-63200	12
२७.	वस्त्रपाल	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	13
२८.	प्रसाविका	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	3
२९.	कनिष्ठ लिपिक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	472
३०.	लघु-टंकलेखक	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	5
३१.	यंत्रगणक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	4
३२.	रुग्णवाहिका चालक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	46
३३.	सुतार	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	5
३४.	विजतंत्री	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	9
३५.	नळकारागीर	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	7
एकूण तृतीय श्रेणी		...			2383

1	2	3	4	5	6
३. वर्ग चार					
१.	नळकारागीर	4440-7440	1600	S-03 : 16600-52400	4
२.	शस्त्रक्रियागार सहायक	5200-20200	1800	S-05 : 18000-56900	42
३.	मुख्य स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	7
४.	शस्त्रक्रियागार परिचर	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	84
५.	पत्तायंत्रचालक	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	1
६.	व्रणोपचारक	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	81
७.	विजतंत्री	4440-7440	1600	S-03 : 16600-52400	3
८.	मुकादम	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
९.	विद्युत पाळणा चालक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	27
१०.	जमादार	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
११.	दप्तरी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	1
१२.	नाभिक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	25
१३.	स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	53
१४.	नाईक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
१५.	शिंपी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	5
१६.	सहायक सुतार	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	4
१७.	प्रयोगशाळा परिचर	4440-7440	1300	S-01 : 15000-47600	59
१८.	क्ष-किरण परिचर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	32
१९.	कक्षसेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	825
२०.	चतुर्थ वर्ग सेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	184
२१.	चपराशी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	93
२२.	पहारेकरी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	216
२३.	रुग्णपटवाहक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	49
२४.	निर्जंतुक सहाय्यक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	2
२५.	सफाईगार	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	665
२६.	संदेशवाहक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	18
२७.	सहायक स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	72
२८.	माळी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	30
२९.	पंप परिचर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	2
३०.	भांडार सेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	27
३१.	मजदूर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	20
३२.	प्रसुतीगृह परिचर	5200-20200	1800	S-01 : 15000-47600	3
एकूण चतुर्थ श्रेणी		...			2682
कुल एकूण		...			5702

